

T.C.
ADİYAMAN ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

XVI. YY'DA KUDÜS SANCAĞI

DOKTORA TEZİ

ASLİ SAĞ

AYNUR YALÇINKAYA

DANIŞMAN
PROF. DR. ÜNAL TAŞKIN

ADİYAMAN, 2024

ÖZET

XVI. YY'DA KUDÜS SANCAĞI

Aynur YALÇINKAYA

Tarih Bölümü/Yeniçağ Tarihi Anabilim Dalı

Adıyaman Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, 01/2024

Danışman: Prof. Dr. Ünal TAŞKIN

Kudüs isminin kökenine bakıldığında Urusalem (Salem / Barış Şehri), Beyt el-Makdis ve El-Kuds (kutsal alan) gibi barış ve kutsiyet atfedilen isimler olduğu anlaşılmaktadır. Fakat isminin aksine şehir tarih boyunca birçok istila ve hatta katliamlara maruz kalmıştır. Bölge üç semavi din için dinî bir ziyaretgâh ve hac yeridir. Bu durum şehrin uluslararası ve çok kültürlü bir doğası olduğunu göstermektedir.

Osmanlılar tarafından şehir XVI. yüzyılda ele geçirilmiştir. XVI. yüzyıl Osmanlı hâkimiyeti ve sisteminin bölgede yerleştiği adaptasyon dönemidir. Ancak Kudüs üzerine yapılan çalışmalar çoğunlukla 19. asır ve sonrası zaman ile alakalıdır. XVI. yüzyıl ile alakalı yapılmış olan yerli çalışmalar genellikle şehrin nüfusu ile alakalı olmuştur. Bu tezin yazılış amacı bu eksikliği gidererek literatüre katkı sağlamaktır. Bu tez ile XVI. yüzyılda Kudüs'ün nüfusu, yerleşim şekli, mimarisi, ekonomik durumu, ticari, sosyal ve kültürel yapısı, şehrin günlük üretim ve tüketimi, yer altı ve yer üstü kaynakları, tarım, hayvancılık, Osmanlı'nın bölgedeki idârî yapısı, vakıflar, bölgedeki bedevîler ve sistem içerisindeki yaşantıları, gayrimüslimlerin şehirdeki varlıkları ve günlük yaşantıları, üç semâvî dinin şehirdeki ibadet alanları ve buralara gelen ziyaretçiler ve vergi gelirleri anlatılmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: XVI. yüzyıl; Osmanlı; Şehir; Kudüs; Kutsiyet.

ABSTRACT

THE SANJAK OF JERUSALEM IN THE XVI. CENTURY

Aynur YALÇINKAYA

Department of History/New Age History

Adıyaman University, Graduate Education Institute, 01/2024

Supervisor: Prof. Dr. Ünal TAŞKIN

When we look at the origin of the name Jerusalem, it is understood that there are names attributed to peace and sanctity such as Urusalem (Salem / City of Peace), Beit al-Maqdis and Al-Quds (holy site). However, contrary to its name, the city has been subjected to many invasions and even massacres throughout history. The region is a religious pilgrimage site for the three Abrahamic religions. This shows the international and multicultural nature of the city.

The city was captured by the Ottomans in the 16th century. The 16th century was a period of adaptation when the Ottoman rule and system became established in the region. However, most of the studies on Jerusalem have been conducted in the 19th century and later. Local studies on the 16th century have mostly focused on the population of the city. The purpose of this thesis is to contribute to the literature by filling this gap. This thesis tries to explain the population, settlement, architecture, economic situation, commercial, social and cultural structure, daily production and consumption, underground and aboveground resources, agriculture, animal husbandry, Ottoman administrative structure in the region, foundations, Bedouins in the region and their lives within the system, the presence of non-Muslims in the city and their daily lives, the places of worship of the three heavenly religions in the city, visitors to these places and tax revenues.

Keywords: 16th Century; Ottoman; City; Jerusalem; Holiness.

TEŞEKKÜR

Akademik çalışma alanına teşvikleri ile lisansüstü eğitim yapmama vesile olan yüksek lisans hocam Prof. Dr. M. Beşir Aşan'a rehberliği ve destekleri dolayısıyla teşekkürlerimi sunarım. Yine lisans ve yüksek lisans eğitimlerim süresince destek ve rehberliklerini samimiyetle sunan hocalarım Prof. Dr. Orhan Kılıç, Prof. Dr. Mustafa Öztürk ve Prof. Dr. İbrahim Yılmazçelik'e teşekkür ederim. Okuma ve araştırmaya gönül vermeme vesile olan lisans ve yüksek lisans hocalarıma saygı ve minnettarlığımı belirtmek isterim.

Konu seçimi, kaynak temini, akademik araştırma ve yazma yöntemleri gibi tez ile alakalı tüm hususlarda destek ve rehberliğini esirgemeyen danışman hocam Prof. Dr. Ünal Taşkın'a teşekkür ederim. Kendisine hoşgörü ve sabrından dolayı minnettarım. Tez süresince karşılaştığım zorluklarda destek ve yardımlarını sunan hocam Dr. Öğr. Üyesi Selahaddin Gök'e teşekkürü borç bilirim. Prof. Dr. S. Vakkas Toprak hocama doktora süresince destekleri için teşekkür ederim. Doktora ders döneminde ilminden faydalandığım, ufuk açıcı fikirleri ile akademik gelişimime katkı sağlayan Prof. Dr. Mustafa Aican hocama teşekkür etmek isterim. Ayrıca bölüm hocalarım Prof. Dr. M. Gökhan Dalyan'a ve Doç. Dr. Metin Kopar hocalarıma teşekkürlerimi sunarım. Tez çalışmamda faydalandığım Arapça kaynakların tercümesinde desteklerini esirgemeyen saygıdeğer hocam Doç. Dr. Osman Kaya'ya teşekkür etmek isterim. Sevgili arkadaşım Dr. Öğr. Üyesi Songül D. Aican'a dostluk ve destekleri için teşekkür ederim.

Tez yazım süresince araştırma yapmak amacıyla birçok kurum ve kuruluşa başvurmam gerekti. Türk Tarih Kurumu'na beni Doktora Bursu almaya layık gördükleri için şükran duymaktayım. Doktora ve tez süresince bu moral, motivasyon, onur ve sorumluluğu hep hissettim. Tez çalışmalarımın en önemli kısmı olan araştırma, bilgi ve belge toplama zamanında başta Osmanlı Arşiv çalışanlarına ilgi ve destekleri dolayısıyla teşekkür ederim. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi Kütüphanesine bilhassa minnettarlığımı belirtmek isterim. Hem birebir hem de elektronik posta yoluyla her ihtiyaç duyduğumda ellerinden gelenin fazlasını yaptıklarını ve gönüllü desteklerini gördüm. Akademik araştırma yapanlara saygı ve ilgileri dolayısıyla kendilerine teşekkürü borç bilirim. Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi ve Milli Kütüphane çalışanlarına da yardımseverlikleri dolayısıyla teşekkür ederim.

ETİK İLKE VE KURALLARA UYGUNLUK BEYANNAMESİ

Bu tezin bana ait, özgün bir çalışma olduğunu; çalışmamın hazırlık, veri toplama, analiz ve bilgilerin sunumu olmak üzere tüm aşamalarında bilimsel etik ilke ve kurallara uygun davrandığımı; bu çalışma kapsamında elde edilen tüm veri ve bilgiler için kaynak gösterdiğimi ve bu kaynaklara kaynakçada yer verdiğimi; bu çalışmanın Adıyaman Üniversitesi tarafından kullanılan “bilimsel intihal tespit programı”yla tarandığını ve hiçbir şekilde “intihal içermediğini” beyan ederim. Herhangi bir zamanda, çalışmamla ilgili yaptığım bu beyana aykırı bir durumun saptanması durumunda, ortaya çıkacak tüm ahlaki ve hukuki sonuçları kabul ettiğimi bildiririm.

Aynur YALÇINKAYA

İÇİNDEKİLER

Sayfa

BAŞLIK SAYFASI	i
JÜRİ VE ENSTİTÜ ONAYI	ii
ÖZET	iii
ABSTRACT	iv
TEŞEKKÜR.....	v
ETİK İLKE VE KURALLARA UYGUNLUK BEYANNAMESİ	vi
İÇİNDEKİLER.....	vii
TABLolar DİZİNİ.....	xiii
GRAFİKLER DİZİN	xv
SİMGELER VE KISALTMALAR DİZİNİ.....	xvi
1. GİRİŞ.....	1
1.1. Konu ve Kaynaklar.....	1
1.1.1. Arşiv kaynakları	2
1.1.1.1. Tahrir defterleri	2
1.1.1.2. Vakıf defterleri	7
1.1.1.3. Kilise defterleri	8
1.1.1.4. Kâmil Kepeci tasnifi.....	8
1.1.1.5. Mâliyyeden müdevver defterler	9
1.1.1.6. Mühimme defterleri	9
1.1.1.7. Seyahatnameler	11
1.1.1.8. Klasik kaynaklar	12
1.1.1.9. Tetkik eserler	12
1.2. Kudüs'ün İsmi, Coğrafi Özellikleri ve Önemi	14
1.2.1. Kudüs ismi	14
1.2.2. Kudüs şehrinin coğrafi özellikleri	18
1.2.3. Kudüs şehrinin tarihsel süreçte önemi	22
2. KUDÜS'ÜN SİYASİ TARİHİ	36
2.1. Osmanlı Dönemi Öncesinde Kudüs.....	36
2.1.1. İsrailoğulları öncesi Kudüs	36
2.1.2. İsrailoğulları ve İbrani krallığı.....	38

2.1.3. Helenistik dönem	44
2.1.4. Roma-Bizans hâkimiyetinden İslam hâkimiyetine kadar Kudüs	45
2.1.5. İslam hâkimiyeti altında Kudüs	49
2.1.6. Haçlıların Kudüs'ü alması	56
2.1.7. Müslümanların Kudüs'ü fethi	60
2.1.8. Memlûkler hâkimiyeti	63
2.1.9. Kudüs'ün Osmanlılar tarafından fethi	65
2.1.10. XVI. yüzyıl Osmanlı genel durumu	73
3. NÜFUS VE YERLEŞME	77
3.1. Kudüs Şehri	77
3.1.1. Şehrin genel görünümü	77
3.1.2. Mahalleler	81
3.1.3. Kudüs'ün fiziki yapıları	87
3.1.3.1. Çarşı, pazar ve dükkânlar	88
3.1.3.2. Surlar	89
3.1.3.3. Çeşmeler ve su kaynakları	92
3.1.3.4. Camiler	96
3.1.3.5. Mescid-i Aksâ (Beytü'l-Makdis)- Harem-i şerif	97
3.1.3.6. Kubbetü's-Sahra	99
3.1.3.7. Hanlar ve hamamlar	103
3.1.3.8. Medreseler	104
3.1.3.9. Tekkeler-zaviyeler-ribatlar- bimaristanlar ve hangâhlar	104
3.1.3.10. Gayrimüslim halkın ibadethaneleri	105
3.1.3.11. Kiliseler	117
3.2. Kırsal Yerleşme	130
3.2.1. Nahiyeler	130
3.2.1.1. Kudüs nahiyesi	130
3.2.1.2. Halîlü'r-rahmân nahiyesi	131
3.2.1.3. Beni Amr nahiyesi	131
3.2.2. Köyler	131
3.2.3. Mezralar ve kıtalar	133
3.2.3.1. Mezra	133
3.2.3.2. Kıt'alar	135

3.3. Nüfus	135
3.3.1. Şehir nüfusu	139
3.3.1.1. Müslüman nüfus	139
3.3.1.2. Gayrimüslim nüfus.....	143
3.3.2. Kırsal alan nüfusu.....	154
3.3.2.1. Köyler	155
3.3.3. Sancak nüfusu	161
4. EKONOMİK DURUM.....	166
4.1. Toprak İdaresi.....	167
4.1.1. Mirî toprak rejimi.....	168
4.1.2. Malikâne-divanî toprak rejimi	169
4.2. Tarım ve Hayvancılık	170
4.2.1. Buğday (hınta) ve arpa (şair).....	170
4.2.2. Mal-ı sayfi (yazlık ekinler)	171
4.2.3. Ağaçlar	171
4.2.3.1. Zeytin ağaçları	172
4.2.4. Hayvancılık.....	173
4.3. Ticaret ve Sanayi.....	174
4.3.1. Esnaf ve loncalar	176
4.3.2. Sabun ticareti ve sabun tüccarları	177
4.3.3. Sabun hamalları.....	179
4.3.4. Maden ve metal işleri.....	180
4.3.4.1. Altın ve gümüş kuyumcuları (sayig).....	180
4.3.4.2. Demirciler (haddad)	182
4.3.4.3. Bakırcılar ve kalaycılar	182
4.3.4.4. Güherçile madeni	183
4.3.5. Tekstil üretimi	183
4.3.5.1. Pamuk tüccarları, dokumacılar ve boyacılar	183
4.3.5.2. Terziler, aba dokumacıları ve keçi kılı dokumacıları	185
4.3.6. Belediye hizmetleri.....	186
4.3.6.1. Su taşıyıcıları (saka)	186
4.3.6.2. Turist rehberleri (dallun)	187
4.3.6.3. Hekimler (tabip, cerrah).....	187

4.3.6.4. Sepiciler (debbağ), ayakkabı yapımcıları (el-bevvabiciye) ve tamircileri (esfkafi).....	188
4.3.6.5. Tahıl ithalatçıları (callabe) ve suka loncaları	189
4.3.6.6. Ölü yıkayıcılar, cenaze kaldırımcılar ve mezar kazıcılar	190
4.3.6.7. Temel tüketim malı satıcıları ve helva ve kadayıf üreticileri	190
4.3.6.8. Manavlar (huderi) ve baharatçılar (attar).....	191
4.3.6.9. Katırcılar (mekkari).....	192
4.3.6.10. Çığırkanlar ve simsarlar (dellal/tellal).....	192
4.3.6.11. Değirmen ve fırıncılar	192
4.3.6.12. Hamamcılar	193
4.3.6.13. Ekmek üretimi ve tüketimi.....	194
4.3.6.14. Kahve satıcıları.....	195
4.3.6.15. Kasaplar ve et tüketimi.....	196
4.3.7. Kudüs'te ölçü ve para birimi	199
4.3.7.1. Gırara	199
4.3.7.2. Müd.....	200
4.3.7.3. Kantar	200
4.3.7.4. Menn.....	200
4.3.7.5. Rıtl	201
4.3.7.6. Feddan	201
4.3.7.7. Kırat ve sehm	202
4.3.7.8. Hektar.....	202
4.4. Vergiler	202
4.4.1. Toprak ürünlerinden alınan vergiler	204
4.4.1.1. Öşür	204
4.4.2. Hayvanlar üzerinden alınan vergiler	208
4.4.2.1. Maaz, nahl ve ağnam (keçiler, arılar ve koyunlar) vergileri.....	210
4.4.2.2. Camus (manda) vergileri	211
4.4.2.3. Yaylak ve kışlak (mera ve otlak) vergileri	211
4.4.3. Şahıslardan alınan vergiler	212
4.4.3.1. Cizye	212
4.4.3.2. Himaye.....	214
4.4.4. Gayrimüslim ibadethanelerinden alınan vergiler.....	214

4.4.4.1. Kamame Kilisesi vergileri	214
4.4.4.2. Üzeyir Peygamber mezarı vergisi	217
4.4.5. Ma'sara (pres, yağ presi) vergisi	217
4.4.6. Hanlar ve hamamlardan alınan vergileri	219
4.4.7. Bac vergisi.....	219
4.4.8. Hummâr (zift) vergisi	220
4.4.9. Boyahane (masbağa) vergisi	220
4.4.10. Dükkân vergisi	220
4.4.11. Tahun (değirmen) vergisi.....	221
4.4.12. Ağaçlar ve zeytin ağaçları vergileri.....	222
4.4.13. Kerm-kürum (üzüm bağları) ve pekmez vergileri	222
4.4.14. Zeytin ve zeytinyağı vergileri.....	223
4.4.15. Bostan (bahçe) vergileri	224
4.4.16. Kutun (pamuk) vergisi	225
4.4.17. Resm-i asesan	225
4.4.18. Resmi ihtisab	225
4.4.19. Bad-ı hevâ ve resm-i arus.....	226
4.4.20. Resm-i kassabân.....	227
4.4.21. Resm-i kaban (kapan)	228
4.5. Tahrir Defterlerine Göre Narh Fiyatları.....	230
4.6. Sancak Geliri ve Bölüşümü	232
4.6.1. Sancak geliri.....	232
4.6.2. Sancak geliri bölüşümü	233
4.6.2.1. Haslar	233
4.6.3. Zeâmetler	237
4.6.4. Tımarlar.....	239
4.6.5. Mülkler	244
4.6.6. Vakıflar	249
4.6.6.1. Gayrimüslim halkın vakıfları.....	251
4.6.6.2. Sağlık vakıfları.....	251
4.6.6.3. Evladiyelik vakıflar	252
4.6.6.4. Hayır vakıfları	259
4.6.6.5. Mustafa İskender Paşa vakfı.....	267

4.6.6.6. Mescit-hângâh-zaviye-ribat ve bimaristan vakıfları.....	268
4.6.6.7. Eğitim vakıfları.....	271
4.6.6.8. Peygamberler, evliyalar, salihler ve mücahidler adına kurulmuş vakıflar	277
4.6.6.9. Sadaka vakıfları.....	280
4.6.6.10. Su Kanalları vakıfları	280
5. İDARİ TEŞKİLAT VE SOSYAL YAŞAM.....	282
5.1. Kudüs'ün İdari Teşkilat ve Taksimatı.....	282
5.1.1. Osmanlı taşra idari teşkilatı ve Kudüs idari teşkilatı.....	282
5.1.2. Kudüs'ün dâhili taksimatı (kaza ve nahiyeler)	284
5.2. Sancak Yönetimi	286
5.2.1. Örfi yöneticiler	287
5.2.1.1. Sancakbeyi (vali)	287
5.2.1.2. Alaybeyi (miralay).....	290
5.2.1.3. Çeribaşı (serasker)	290
5.2.1.4. Subaşı.....	290
5.2.2. Yerel yöneticiler	291
5.2.2.1. Muhtesip.....	291
5.2.2.2. Şehir ve mahalle kethüdaları	292
5.2.2.3. Nakibü'l eşraf	292
5.2.3. Kaza yönetimi.....	293
5.2.3.1. Kadı ve hukuk sistemi.....	293
5.2.3.2. Müftü ve imamlar.....	298
5.3. Sosyal Yaşam.....	299
5.3.1. Müslüman halkın sosyal yaşamı.....	299
5.3.2. Gayrimüslim halkın sosyal yaşamı.....	305
5.3.3. Sosyal yaşamda bedeviler.....	310
6. SONUÇ	316
KAYNAKÇA.....	320
EKLER	
ÖZGEÇMİŞ	

TABLÖLAR DİZİNİ

Sayfa

Tablo 3.1. XVI. yüzyıl Kudüs mahalleleri.....	149
Tablo 3.2. XVI. yüzyıl Halil mahalleleri	152
Tablo 3.3. XVI. yüzyıl Kudüs köy nüfusu.....	161
Tablo 4.1. 1553-1596 yılları Kudüs sancağı'nda kasm ile alınan tahıl gelirleri.....	207
Tablo 4.2. XVI. yüzyıl Kudüs hayvancılık vergileri	209
Tablo 4.3. 1538 yılı hayvanlar üzerinden alınan vergiler	209
Tablo 4.4. 1553 yılı hayvanlar üzerinden alınan vergiler	209
Tablo 4.5. 1562-1596 yılı hayvanlar üzerinden alınan vergiler.....	210
Tablo 4.6. Kamame vergileri	216
Tablo 4.7. 1553 -1578 yılları Kudüs zeametleri	238
Tablo 4.8. 1596 yılı Kudüs zeametleri.....	238
Tablo 4.9. 1553-1596 yılları Kudüs nahiyesi tımarları.....	242
Tablo 4.10. 1553-1596 yılları Halil nahiyesi tımarları	244
Tablo 4.11. 1518-1519 Kudüs'te mülk sahipleri	246
Tablo 4.12. 1538-1596 yıllarında Kudüs nahiyesinde mülk sahipleri	247
Tablo 4.13. 1538-1596 yıllarında Halil nahiyesinde mülk sahipleri	248
Tablo 4.14. 1518-1519 yıllarında evladiyelik vakıflar	253
Tablo 4.15. 1538-1539 yıllarında evladiyelik vakıflar	254
Tablo 4.16. 1553-1554 yıllarında evlâdiyelik vakıflar	256

Tablo 4.17. 1562 yılında evladiyelik vakıflar 257

Tablo 4.18. 1596-1597 yıllarında evlâdiyelik vakıflar 258

Tablo 5.1. XVI. yüzyıl Kudüs sancak beyleri..... 289

GRAFİKLER DİZİNİ

	Sayfa
Grafik 3.1. XVI. yüzyıl Kudüs mahalleleri ve nüfusu	153
Grafik 3.2. XVI. yüzyıl Halîl mahalleleri	154
Grafik 3.3. 1518-1519 yılı Kudüs genel nüfus dağılımı.....	161
Grafik 3.4. 1538-1539 Kudüs sancağı nüfus dağılımı.....	161
Grafik 3.5. 1553-1554 Kudüs sancağı nüfus dağılımı.....	162
Grafik 3.6. 1562-1563 Kudüs sancağı nüfus dağılımı.....	162
Grafik 3.7. 1596-1597 Kudüs sancağı nüfus dağılımı.....	162
Grafik 3.8. XVI. Yüzyıl Kudüs sancağı nüfus oranı	162
Grafik 3.9. XVI. yüzyıl toplam nüfus oranı	163

SİMGELER VE KISALTMALAR DİZİNİ

Bkz.	: Bakınız
Çev.	: Çeviren
Der.	: Derleyen
DİA	: Diyanet İslam Ansiklopedisi
Ed.	: Editör
H.	: Hüküm
Haz.	: Hazırlayan
IRCICA	: The Institute For Historical Justice And Reconciliation
İA	: İslam Ansiklopedisi
MEB	: Millî Eğitim Bakanlığı
Nsr.	: Neşreden
S.	: Sayfa
Ter.	: Tercüme eden
Thk.	: Tahkik eden
Yay. haz.	: Yayına hazırlayan

1. GİRİŞ

1.1. Konu ve Kaynaklar

Kadim geçmişi ve kutsiyetiyle dünyanın en önemli şehirlerinden biri olan Kudüs'ün siyasi ve idari önemi, tarih boyunca değişimler göstermiştir. Ancak şehrin kutsiyeti erken dönemlerden günümüze kadar devam etmiştir. Şehir; İslam, Hristiyanlık ve Yahudilik dinine mensup kişilerden oluşan kozmopolit bir nüfusa sahiptir. Ayrıca şehirde üç semavi din için kutsal kabul edilen önemli mekânlar bulunmaktadır. Bu mekânlardan bazıları, farklı dinler için aynı derecede kutsaldır. Bazı alanlar ise bir din içerisindeki mezhepler için çekişme konusudur. Üç semavi dinde de kutsal kabul edilen şehirde yapılması gereken dinî ritüeller için, şehre yoğun ziyaretçi gelişi olmuştur. Bu yönüyle şehir uluslararası bir özelliğe de sahiptir.

Kudüs şehri hakkında kayda değer miktarda araştırma yapılmış olsa da bu çalışmalar, genelde XIX. yüzyıl ve sonrası dönemler ile alakalıdır. XVI. yüzyılda Kudüs'ün nüfus yoğunluğunu veya ekonomik potansiyelini yansıtan az sayıda çalışma mevcuttur. Fakat XVI. yüzyılda Kudüs Sancağı hakkında bütüncül bir çalışma mevcut değildir. Bu durum, akademik anlamda ciddi bir eksikliklerdir. Zira Osmanlı yönetiminin bölgedeki ilk dönemi önemlidir. Çünkü Osmanlı fethi, şehir tarihinde yeni bir refah dönemi başlatmıştır. Kudüs'ün istikrarlı ve iyi yönetilen bir imparatorluğa dâhil edilmesi, bölgeye başta güvenlik olmak üzere çeşitli fırsatlar getirmiştir.

Akademisyenler ve yazarların Kudüs'ün tarihine yaklaşımlarında farklılıklar vardır. Bu durumun çeşitli nedenleri bulunur. Bazıları konuyu farklı stiller, metodolojik yaklaşımlar ve odaklanma ile anlatırlar. Fakat genellikle farklı siyasi ve dinî vizyonlar¹ konuyu anlatımda etkili olmuştur. Bu tezde XVI. yüzyılda Kudüs'ün gerçekte nasıl olduğu tanımlanmaya çalışılmıştır. Osmanlı yönetiminin ilk yüzyılında, Kudüs sakinlerinin hayatı ve hayat kalitesi nasıldı? Şehrin sakinleri, ana aktörleri, geliri, yaşam tarzı, nüfus ve yerleşim özellikleri, sıkıntıları, kendine has mimarisi ve dinî özelliklerinin nasıl olduğu anlatılmaya çalışılmıştır. Kutsal mekânların kullanımı hakkında Osmanlı'nın kural ve yaptırımları nasıldı? Halk bu yaptırım ve kurallardan memnun muydu? İncelenen zaman dilimindeki vesikalardan bu sorulara cevaplar aranmıştır. Böylece Osmanlı idaresinin Kudüs'teki ilk yüzyılı her yönüyle ortaya konulmak istenmiştir. Tez için gerekli verilere arşiv kaynakları ve tetkik eserlerden

¹ Roberto Mazza, Jerusalem-From The Ottomans to The British, Londra-New York, 2009, s. 1.

faýdalanýlarak ulaýylymyý. Arşiv kaynaklarından tahrir defterleri ve vakıf defterleri², mühimme defterleri, kilise defterleri, maliyeden müdevver defterler ve Kâmil Kepeci tasnifinden belgelerden faýdalanılmıýtır. XVI. yüzyılda bölgede yaýamıý olan âlimlerden Remleli Hayreddin er-Remlî ve Gazzeli Şemseddin Timurtaş’ın fetva kitapları da incelenmiý ve bölge ile alakalı bilgiler tezde kullanılmıýtır. Çalışmada seyahatnamelerden de faýdalanılmıýtır. Konu ile alakalı Türkçe yazılmıý tetkik eser sayısı ise azdır. Fakat mevcut tetkik eserlerden faýdalanılmıýtır.

1.1.1. Arşiv kaynakları

1.1.1.1. Tahrir defterleri

Osmanlı’daki tahrir, kökeni klasik İslami dönemlere ve ötesine, antik imparatorlukların bürokrasilerine kadar gidebilen bir kurumun en son biçimidir. Ö. L. Barkan’ın “muazzam bir makine” olarak adlandırdığı Osmanlı devlet teşkilatının işleyişi tahrir defterleri incelenerek anlaşılabilir.³

Tahrir terimi, kasaba ve köylerdeki vergi ödeyen nüfusu, arazileri, ekinleri ve gelirleri incelemek için gönderilen komisyonların çalışmalarını ifade eder. Osmanlı devlet sisteminin sağlıklı bir şekilde işleyebilmesi için, devletin tüm hâkimiyet alanındaki gelir kaynaklarını bilmesi ve mevcut kaynaklarda oluşabilecek farklılaşmalardan haberdar olması gerekiyordu. Devletin en önemli askerî gücü olan tımar sistemi de tahrir defterlerinin düzenli ve verimli tutulmasına bağılıydı. Tahrirlerin gerekli şekilde tutuluyor olması, bir bakıma devletin bölgedeki hâkimiyetinin de bir göstergesiydi.⁴

Tahriri yapan komisyona tahrir heyeti adı verilirdi; bu heyet, tapu defterleri olarak bilinen defterler üretirdi. Bu defterler kendi içinde kategorilere ayrılırdı. Bunlardan en geniş içerikli olanları mufassal defterlerdir. Mufassal defterine dayalı bir özet sunan, vergi mükellefleri ve sakinlerinin adlarının yer almadığı ve vergileri sadece her bir toprak birimi için toplam tutar olarak veren defterlere de icmal defterleri denmekteydi.⁵ Bu çalışma, temel olarak mufassal defterlerine dayalıdır; icmallerden de bazı tamamlayıcı bilgiler alınmıştır. XVI. yüzyıl Kudüs mufassal defterleri genellikle vilayetin mali uygulamaları ve

² BOA, TTD, 427; TKG.KK.TTD, 112, BOA, TTD, 1015; BOA, TTD, 289; BOA, TTD, 522; TKG.KK.TTD, 178; BOA, TTD, 131; TKG.KK.TTD, 283; BOA, TTD, 342; BOA, TTD, 346; TKG.KK.TTD, 539.

³ Ömer Lütfü Barkan, “Tahrir Defterlerinin İstatistik Verimleri Hakkında Bir Araştırma”, (IV. Türk Tarih Kongresi Bildirileri), (290-294), IV. Türk Tarih Kongresi, 10-14 Kasım 1948, Ankara, s. 290-294.

⁴ Ömer Lütfü Barkan, Hüdavendigar Livası Tahrir Defterleri I, Ankara, 1988, s. 4-7.

⁵ Wolf-Dieter Hütteroth ve Kamal Abdulfattah, Historical Geography of Palestine, Transjordan and Southern Syria in the Late 16th Century, Erlangen, 1977, s. 1.

düzenlemelerinin ayrıntılı bir biçimde belirtildiği kanunname ile başlamıştır. Defterlerde mevcut prosedür belirtilmiş ve getirilen değişiklikler de gösterilmiştir. Mufassal defterlerin bazılarında giriş, içindekiler ve içerdikleri verilere ilişkin özetler yer almıştır.

XVI. yüzyıl Kudüs tahrir defterlerinde devletin vergiye mükellef tutacağı arazi, ürün, işletme ve vergi mükellefi kişiler hakkında bilgiler mevcuttur. Bu vergilerden ödemesi yapılan devlet görevlileri ve vakıf gibi kuruluşlar da defterlerde kaydedilmiştir. Dolayısıyla nüfus bilgisi olarak defterlerde sadece vergiye muhatap hane reislerinin ve kişilerin adları bulunmakta, nüfusun geri kalan kısmına dair oldukça sınırlı veriler yer almaktadır. Örneğin defterlerde kadınlara, kölelere ve ergenlik çağına gelmemiş çocuklara dair malumat yoktur. Tahrirler, yerleşik hayat süren bireylerin hane ve mücerred sayılarına ilişkin malumat verirken ekseriya kabileler hakkında isimleri ve vergileri haricinde bilgi sunmamaktadır. Yine aynı defterler, hanede ne kadar kişinin yaşadığına dair bir bilgi aktarmaz. Buradan çıkan sonuçlar, eksikliklerle beraber kesin bir netice ifade etmekten uzak olmakla birlikte araştırmacıya hakikate yakın bir resim sunar. Defterler, modern nüfus bilimcinin aile büyüklüğü, yaş ve cinsiyet yapısı gibi konulardaki sorularına cevap verememekle birlikte, yine de nüfusun bileşimi ve dağılımı, bölgedeki belirli grupların sayılarının artış ve düşüşü ile konargöçer grupların bir yerden diğerine hareketi hakkında faydalı emareler sunar. Ayrıca dinî azınlıklar, kasabalar, köyler ve şehir ile etkileşimde olan bedeviler gibi konularda bilgiler verir.

Tahrirler, sadece devletin kullanımı için tutuluyordu. Dolayısıyla rakamları abartmak veya düşük göstermek için bir sebep yoktu. Dolayısıyla bu defterler, modern istatistikte olduğu gibi idari karar alımının dayanağını oluşturuyordu. Sultanın, tımar veya zeamet verirken resmî gelir oranını bilmesi gerekirdi. Herhangi bir kimse veya kurumun, defterleri tahrif ederek kâr elde edebileceğini varsaymak için bir neden yoktur. Bu savlara ek olarak birtakım gözlemler de defterlerde verilen bilgilerin doğruluğuna işaret etmektedir. Örnek olarak, daha müreffeh ve daha yoksul köylerin dağılımı bile on dokuzuncu yüzyılın sonlarındakine benzer bir haldedir. On altıncı yüzyıla ilişkin defterlerde manda besiciliği, zeytin veya pamuk yetiştiriciliği yapılan bölgeler ilerleyen dönemlerde de hemen hemen aynı yerlerdedir.⁶

Ekonomik tarafta defterlerdeki bilgiler gerçeklere dayalıdır. Verilen rakamlar gerçekte tahsil ve havale edilen miktarlarla ilgilidir. Dolayısıyla bu rakamlar, mali yönetim sürecinde

⁶ Hütteroth ve Abdulfattah, s. 11.

gerçek bir evreyi teşkil eder; rastgele kayıtlar değildir. Tahrir defterlerindeki rakamlar, bölgedeki kalkınma ve değişim süreçlerini belgelemektedir. Böylece bölgedeki sosyal ve ekonomik durumlar, toplum ve yönetim yapısına ve hareketlerine, grup ve kurumların evrimine dair fikir kazandırmaktadır. Daha da özelde nüfus sayıları ve dağılımı, vergilendirme, arazi tasarruf şekilleri hakkında sonuçlara varabiliriz. XVI. yüzyıl Kudüs tahrir defterleri, birbirleriyle karşılaştırıldıkları ve tüm yüzyıla ilişkin olarak tablo oluşturulduğu zaman o dönemdeki başlıca mali ve demografik eğilimlere ilişkin emareler ortaya çıkmaktadır.

Kudüs'te Osmanlı hükümdarlığının ilk yüzyılından günümüze kalan defterler, tahrirlerin çok sık aralıklarla yapıldığını ortaya koymaktadır. Bununla birlikte yüzyılın son yirmi yılında tahrirlerin düzenlenme sıklığında belirli bir yavaşlama var gibi görünmektedir; bu, temel olarak yönetim ve ekonomide yaşanan olumsuzlukların bir yansıması olmalıdır.

427 numaralı tahrir defteri

XVI. yüzyılın ilk tahrir defteri olan 427 numaralı defter arşiv kayıtlarında 1527 tarihi ile kaydedilmiştir. Fakat defterin asıl yazılma tarihinin 1518-1519 yılları olduğu Ünal Taşkın tarafından tespit edilmiştir.⁷ Bu bilgiye istinaden 427 numaralı defter 1518 tarihli olarak işlenmiştir. Defter Safed, Gazze ve Kudüs hakkında bilgiler içerir. Defterde kanunname yoktur. Kudüs ile alakalı sayfalar 261-321 arasındadır. Defterde köy adları, mülkün türü ve tarımsal ürünler hakkında bilgiler vardır. Defterde arazilerin tarım, vakıf veya özel mülk olduğu belirtilmiştir. Tahrir defterinde tüm mahsuller belirtilmiştir. Bu deftere göre birçok köy ve çiftlik boşaltılmış olarak kaydedilmiştir. Ancak göçün sebebi belirtilmemiştir. Bu tahrir, fetih sonrasına yakın bir zamanda tutulduğundan tahrir defterinde yanlışlıklar ve eksikler olabileceği göz önüne alınmalıdır. Bu tarihlerde Osmanlı, bölgede tam olarak sistemini oturtmamıştı ve savaş sonrası olduğundan nüfus istatistikleri net değildi. Adnan Bakhit, 427 numaralı tahrir defterini Osmanlıca ve Arapça olarak yayınlamıştır.⁸

⁷ Yazılış tarihi hakkında bkz. Ünal Taşkın, Osmanlı İdaresinde Safed (1516-1600), Elazığ, 2011, s. 24.

⁸ Muhammad Adnan al-Bakhit ve Noufan Raja al-Sawariyyah, The Detailed Defter of The Liwa' (District) of Noble Jerusalem Tapu Defter: No. 427 932 A.H / 1525-26-934 A. H/ 1527-28 BOA Acritical and Annotative Study of The Ottoman Text With Arabic Translation, Al-Furgân Islamic Heritage Fondation, Amman, (TD 427), 2005.

131 numaralı tahrir defteri

131 numaralı defter 1518-1519 yılında yazılmıştır. Remle, Gazze ve Kudüs sancaklarının tımar, evkaf ve emlak verilerini içeren icmal defteridir. Tahrir defteri, “Defter-i İcmal Liva-ı Gazze” başlığı ile belirtilmiştir. Vakıf ve emlak bilgileri sayfa 81’den itibaren “Evkâf ve Emlak der Liva-i Gazze ve Remle ve Kuds-i Şerif ve Halil Aleyhisselam” başlığı ile anlatılmıştır. 135 sayfadan oluşan defterin 92. sayfası ve son üç sayfası boştur.

1015 numaralı tahrir defteri

1015 numaralı mufassal defter 1538/1539 yıllarında yazılmıştır. Kudüs ve Gazze şehirlerini içeren defter toplam 308 sayfadır. Kudüs şehri, 180 ile 308 sayfaları arasında kayıtlıdır. Bu defterde kanunname bulunmamaktadır. Adnan Bakhit, bu defteri Osmanlıca ve Arapça olarak yayınlamıştır.⁹ Bakhit, defterin Kudüs ile alakalı kısmını yayınlarken değerlendirmelerini de eklemiş ve verileri önceki defter ile kıyaslamıştır.

283 numaralı tahrir defteri

283 numaralı icmal defteri 1545 yılı kayıtlarını içeren defterdir. Bu defterde bir önceki deftere göre köy, mezra ve bunların gelirleri kıyaslanarak belirtilmiştir. Defterin giriş kısmında Kudüs’ün kasaba, köy ve mezra bilgileri önceki defter ile kıyaslanarak belirtilmiştir. Ardından haneler, mücerred bilgileri ruhban ve zımmî bilgileri belirtilmiştir. 7-12 sayfa aralığında Gazze hakkında bilgilere yer verilmiştir. 12. varaktan sonra ise Kudüs’ün has, zeamet ve tımar bilgileri verilmiştir.

289 numaralı tahrir defteri

289 numara ile kayıtlı olan tahrir defteri 1552/1553 yılları arasında yazılmıştır. Defterin başında kanunnamesi yoktur. Defter toplam 234 sayfadan oluşmuştur. Tahririn birinci sayfasında defterde verilen bilgilerin bir özeti bulunur. Beşinci sayfaya kadar kitabın fihristi verilmiştir. Adnan Bakhit, bu defteri Osmanlıca ve Arapça olarak yayınlamıştır.¹⁰

⁹ Muhammad Adnan al-Bakhit ve Noufan Raja al-Sawariyyah, The Detailed Defter of The Liwa’ of Noble Jerusalem Tapu Defter: No. (1015 An). 945 A.H/ 1538-1539 Başbakanlık Osmanlı Arşivi Acritical and Annotative Study of The Ottoman Text With Arabic Translation, Al-Furgân Islamic Heritage Fondation, Amman, (TD 1015), 2008.

¹⁰ Muhammad Adnan al-Bakhit ve Noufan Raja al-Sawariyyah, The Detailed Defter of The Liwa’ of Noble Jerusalem Tapu Defter: No. (289 Ist) 961 A.H/ 1553-1554 Başbakanlık Osmanlı Arşivi Acritical and Annotative Study of The Ottoman Text With Arabic Translation, Al-Furgân Islamic Heritage Fondation, Amman, (TD 289), 2010.

Bakhit, yayınlamış olduğu bu defterde Yahudilerin Filistin topraklarına göçleri hakkında detaylı bilgiler sunmuştur.¹¹ Bakhit, yayınlamış olduğu diğer Kudüs tahrir defterlerinde olduğu gibi bu defterde de tahrir verilerini vermeden önce değerlendirme ve kıyaslamalarda bulunmuştur.

112 numaralı tahrir defteri

112 numaralı tahrir defteri 1562 yılında kaydedilmiştir. Defterde kanunname bulunmaktadır. Kanunnamede vergilendirme kuralları ve oranları belirtilmiştir. Bu tahrir defteri, Adnan Bakhit tarafından Osmanlıca ve Arapça olarak yayınlanmıştır.¹² Bakhit, tahrir defterini daha önceki tahrir defterleri ile kıyaslamıştır. Ayrıca dönemle alakalı Arapça kaynaklardan bilgiler eklemiştir. Dolayısıyla tahrirde olmayan bazı bilgilere buradan ulaşmak mümkündür.

346 numaralı tahrir defteri

1562 yılına ait icmal defteridir. Kudüs ve Halil has, zeamet ve tımar bilgileri kaydedilmiştir. Has, zeamet ve tımar bilgilerini verirken eski ve yeni olarak belirtilmiştir. “Hâs-hâ-i Cedîd der nefsi-i Kudüs-i Şerîf” başlığı ile başlar ve “Târîh-i teslîm be-hizâne-i âmire el-vâki ‘fî evâil-i şehri-i Saferü’l-muazaffer sene 970” bilgisi ile son bulmuştur. Defter 41 sayfadan müteşekkildir. Defterin 10 ve 23 numaralı sayfaları boştur.

178 numaralı tahrir defteri

1596/1597 yılında kaydedilmiş olan 178 numaralı defterin kanunnamesi bulunmaktadır. Bu kanunnameden hem bölgede var olan ziraat ve ticaret gelirleri hem de bölgedeki sosyal yaşam hakkında ipuçları bulmak mümkündür. Bölgeye dışarıdan gelen hacılar ve ziyaretçiler hakkında malumat edinmek de olasıdır. 178 numaralı tahrir defterinde nahiye merkezi bilgileri verildikten sonra gayrimüslim tebaa hakkında bilgiler kısaca verilerek karyelere geçilmiştir. Gayrimüslim nüfus hakkında defterde eksik vardır. Bakhit, 515¹³ eski numarası ile defteri Osmanlıca ve Arapça olarak yayınlamıştır. Bakhit’in

¹¹ Bakhit ve Sawariyyah, TD 289, s. 29.

¹² Muhammad Adnan al-Bakhit ve Noufan Raja al-Sawariyyah, The Detailed Defter of The Liwa’ of Noble Jerusalem Tapu Defter: No. (516 Ist) 970 A.H/ 1562 Başbakanlık Osmanlı Arşivi Acritical and Annotative Study of The Ottoman Text With Arabic Translation, Al-Furgân Islamic Heritage Fondation, Amman, (TD 516), 2011.

¹³ Muhammad Adnan al-Bakhit ve Noufan Raja al-Sawariyyah, The Detailed Defter of The Liwa’ of Noble Jerusalem Tapu Defter: No. (515 An). 1005 A.H/ 1596-1597 Başbakanlık Osmanlı Arşivi Acritical and

yayınladığı Kudüs tahrir defterleri kıymetli olmakla beraber içlerinde bazı eksiklik ve yanlışlar da bulunmaktadır.¹⁴ Bu nedenle Bakhit'in yayınladığı tahrir defterleri asılları ile mukayeseli olarak çalışılmalıdır. Bakhit'in eserlerinde en çok faydalandığımız kısımlar, tahrir verilerine ilişkin yorumları ve tahrirde geçen kişi ve mahalle isimleri ile alakalı verileridir. Ayrıca dipnotlarda kişi, yer ve kurumlar hakkında detaylı bazı bilgilerden de faydalanılmıştır.

1.1.1.2. Vakıf defterleri

Mekke ve Medine'den sonra İslam dünyasının en önemli üçüncü kutsal beldesi kabul edilen Kudüs'te, XVI. yüzyılda vakıfların vaziyeti ve bunların şehrin sosyal, dinî, iktisadi ve kültürel hayatına yansımaları hakkında bizlere veriler aktaran arşiv kaynakları vakıf defterleridir. Vakıf defterlerinde idari taksimat, kaza ve köy isimleri ve has, zeamet ve tımar bilgileri ile vergiler yazılmamıştır. Şehirdeki vakıflar ve bu vakıfların gelirleri kaydedilmiştir. Evkaf defterlerinde çeşitli dönemleri kapsayan vakıflara ait bilgiler yer almaktadır. Vakfiyelerde vakfın kurucusu, kuruluş yılı ve vakıf hakkında çeşitli bilgileri ihtiva eden bu vesikalar, şehir araştırmalarında şehrin fiziki, toplumsal ve iktisadi yapısı hakkında bazı verilere ışık tutmaktadır.

Tez çalışmasında kullandığımız 522 numaralı mufassal vakıf defteri; Gazze, Kudüs, Safed, Nablus ve Aclun sancaklarının evkaf ve emlak defteridir. Defterde Kudüs ile alakalı vakıflar, 14-36 sayfaları arasında yer almaktadır. Kudüs'ün mülkleri, 36-40 sayfaları arasında kayıtlıdır. Bu defter, Mehmed İpşirli ve Mohammed Da'oud Al-Tamimi tarafından yayınlanmıştır.¹⁵ İpşirli ve Tamimi'nin Arapça yazılmış kitabında vakıf ile alakalı isimler, vakıflar ve mülkler ile alakalı, tahrir defterlerinde olmayan, bazı bilgiler verilmiştir.

342 numaralı evkaf ve emlak defteri 1562 senesinde yazılmıştır. *Defter-i Evkâf ve Mülk Der Liva-i Kuds-ü Şerif* başlığını taşıyan defter toplam 34 sayfadan oluşur. Defterin ilk ve son sayfası boştur. Halîlü'r-rahmân Vakfı'nın anlatımı ile başlayan defter, 25. sayfadan itibaren Kudüs'teki mülkler hakkında bilgi vermiştir. Müslüman mülk sahiplerinin bilgilerinden sonra son iki sayfada gayrimüslim mülk sahipleri de anlatılmıştır.

Annotative Study of The Ottoman Text With Arabic Translation, Al-Furgân Islamic Heritage Fondation, Amman, (TD 515), 2012.

¹⁴ Bakhit ve Sawariyyah, TD 516, s. 21-29.

¹⁵ Mehmed İpşirli ve Mohammed Da'oud Al-Tamimi, The Muslim Pious Foundations And Real Estates In Palestine (Gazza, Al-Quds Al-Sharif, Safed, Nablus and Ajlun District According to 16th Century Ottoman Tahrir Registers), IRCICA, İstanbul, 1982.

539 numaralı *Defter-i Evkâf-ı Livâ-i Kuds-i Şerif*, transkripsiyonu ile birlikte yayınlanmıştır.¹⁶ Defterde 95 adet vakıf ve bunlara ait gelir kaynakları, “vakıf” başlığı altında bir araya getirilmiştir. Defterin “emlâk” başlığı altında 49 adet mülke ait kayıt yer almaktadır. Haseki Hürrem Sultan Vakfı’na ait bir defter de 9414 numarası ile Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi’nde bulunmaktadır.¹⁷ 5 sayfadan oluşan defter Haseki Hürrem İmareti’nin hicri 956-958 yılları arasındaki hesaplarını içermektedir. Defterde marangoz, işçi, hamal gibi çalışanlar ve bunlara ödenen paralar belirtilmiştir.

1.1.1.3. Kilise defterleri

Kudüs’te Hristiyan inancına göre en kutsal kabul edilen yerler; Kamame Kilisesi, Beytülahm Kilisesi ve Sıtt-i Meryem Makberi’dir. Bu kutsal mekânların korunması, yönetilmesi ve tamirâtı Hristiyanlar için çok şerefli ve kutsal kabul edildiğinden dolayı kutsal yerler üzerinde Hristiyan cemaatleri arasında mücadeleler yaşanmış olup zamanla bu mücadele hâkimiyet mücadelesine dönüşmüştür. Osmanlı Devleti, Kudüs’te barışı ve huzuru sağlamak için hâkimiyeti süresince fermanlar ilan etmiştir. Miladi 1456-1922 tarihleri arasındaki kayıtları ihtiva eden 10 adet kilise defteri mevcuttur. Bu seride 8, 9 ve 10 numaralı defterler *Kamâme* adıyla kayıtlıdır.¹⁸ Defterler Kudüs’teki gayrimüslimler ile ilgili önemli bilgiler içermektedir. Defterlerde yer alan ferman ve hükümler, bölgedeki Hristiyan cemaatlerin birbirleriyle olan ilişkileri ve nüfuz mücadeleleri, ibadet yerlerinin bakım, onarım işleri, Osmanlı Devleti’nin bu cemaatlere karşı tavrı, Batılı devletlerin cemaatler üzerindeki hamilik mücadelesi gibi konular ile ilgili önemli belgelerdir. Tez çalışmasında kilise defterlerine başvurulmuştur.

1.1.1.4. Kâmil Kepeci tasnifi

Kâmil Kepeci tasnifinin büyük bir kısmı, maliye kalemlerine ait defterlerden müteşekkildir. Bu defterlerden bazıları şunlardır: muhâsebe, zimmet, muhallefât, mukâtaât, cizye, gümrük, mizân-ı harîr, tütün, kahve, arpa, zâhire, salyâne, darphâne, tersâne, masârifât, nüfûs, mevkûfât, yeniçeriler, baruthâne ve saray defterleri. Ayrıca bu tasnifte Divân-ı Hümayûn kalemlerine ve Bâb-ı Âsâfi’ye ait defterler de bulunmaktadır. Tez

¹⁶ Defter-i Evkâf-ı Livâ-i Kuds-i Şerif, Sevgi Işık ve Fatma Ayan (yay. haz.), Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü–Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Arşiv Dairesi Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2015.

¹⁷ TS, MA. d., 9414.

¹⁸ BOA, A.DVNS.KLS.d., 8; BOA, A.DVNS.KLS.d., 9; BOA, A.DVNS.KLS.d., 10.

içerisinde bu defterlerden bazı idareciler, bedeviler ve gayrimüslimler ile alakalı belgeler kullanılmıştır.

1.1.1.5. Mâliyyeden müdevver defterler

Mâliyyeden Müdevver Defterleri (MAD) iktisadi konular bakımından en zengin defterler olarak kabul edilir. Bu defterler, miladi 1427 ile 1927 yılları arasını ihtiva etmektedir. Mâliye kalemlerine ait defterler yanında şu konu başlıkları da bu defterlerde mevcuttur: arpa, odun ve elbise tevziatı, emlâk tahrirleri ve emlâk satışları, inşaat ve tamiratlar, tımar ve zeamet, vakıflar, sağlık ve karantina, bedel ve zâhire-i sürsat, muhallefât, menziller, askerî yoklama ve terhisi, ulûfe, mukâtaât, esnaflar, seferler için yük hayvanlarının verilmesi, ücretler ve malikâneler.¹⁹ Tez çalışmasında faydalandığımız ve 1556 yılında yazılmış olan 711 numaralı maliyeden müdevver defter²⁰ 44 sayfadan oluşmaktadır. 1, 2, 4, 5, 16, 17, 38 ve 44 numaralı sayfalar boştur. Defterde Kudüs'teki mirmiran hasları, Miralay Ali Bey ve görevlilerinin tımarları ve hasılatları kayıtlıdır. 459 numaralı maliyeden müdevver defterde Kudüs, Safed, Gazze, Nablus, Aclun, Leccun, Humus, Trablus ve Cebele sancaklarındaki tımar ve zeamet görevlileri hakkında bilgiler bulunmaktadır. Ayrıca Şam Humus sancaklarının Sipahiyan-ı Türkmen ve Şam sancağı Divanî Çavuşlarının kayıtları mevcuttur. Defterde Kudüs hakkındaki bilgiler 98 ile 101 sayfa aralığında kaydedilmiştir. Defterin yazılış tarihi hakkında bir not düşülmemiştir. Ancak defter içerisinde derkenar olarak kaydedilmiş yazılarda 1569 ve 1578 tarihleri mevcuttur.

1.1.1.6. Mühimme defterleri

Mühime defterleri, merkezî idare dairelerinden gönderilen tebliğlerin kaydedildiği defterlerdir. Oldukça fazla bilgi ihtiva etmektedirler. Bu defterler, belli bir kronolojik sırayla tutulmuş olmasına rağmen muhteva yönünden bir tasniflendirme yapılmamış olduğundan defterlerden faydalanmak zordur. Bu defterlerde sıradan olaylardan çok olağanüstü olaylara yer verilmiştir. Defterlerde özel bir konu değil çeşitli konulara ilişkin bilgiler bulunmaktadır. Belli yerler ve kişiler ancak şikâyet üzerine mühimmelerde zikredilmiştir.²¹ Mühimmelerde

¹⁹ Umut Soysal, “Devlet Arşivleri Başkanlığı, Osmanlı Arşivi'nde Tasnifi Tamamlanan Yeni Defterler Üzerine Bir Değerlendirme “Yeni Defterler / Yeni Ufuklar”, Hazine-i Evrak Arşiv ve Tarih Araştırmaları Dergisi, Cilt: 2, Sayı: 2, 2020, s. 213-224.

²⁰ BOA, MAD.d., 711.

²¹ Suraiya Faroqhi, Osmanlı Şehirleri ve Kırsal Hayatı, çev. Emine Sonnur Özcan, Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2006, (Şehir), s. 65.

araştırmacılar için Osmanlı Devleti'nin merkez ve taşra teşkilatındaki idari sistem, îmar, iskân, tamir faaliyetleri, sancak tevcihi, sancakbeyi tayini, isyanlar ve isyanların bastırılması, yabancı devletlerle olan ilişkiler, vakıf faaliyetleri gibi pek çok konuda bilgiler vardır. Defterlerde divânî yazı çeşidi kullanılmıştır. XVI. yüzyılda 73 adet defter tutulduğu bilinmektedir. Arşivde bulunan bu defterler incelenerek tez konusu ile alakalı belgelerden faydalanılmıştır.

Mühimmeler sayesinde o zamanki nüfus, yönetim ve ekonomik hayat konusunda bir resim elde edilebilmektedir. Fakat imparatorluk fermanları karar gerektiren vakalara ilişkin olarak idari emirler olarak gönderilmiştir. Birçok ferman, uygunsuzlukların ve istismarların durdurulması veya önlenmesi için yazılmıştır. Bu fermanları okuyanlar, Kudüs'ün yolsuzluk, baskı ve anarşi dolu bir bölge olduğu izlenimine kapılabilir.²² İncelerken bu hususa dikkat edilmelidir. Tez çalışmasında birçok konuda mühimme kayıtlarından faydalanılmıştır. Sosyal yaşam, gayrimüslim halk ve sıkıntıları, bedevilerin durumu, idarecilerin atanması veya azilleri hakkında bilgiler mühimmelerden elde edilerek tezde kullanılmıştır.

Suriye ve Filistin bölgesinin hükümlerini içeren çalışmalar yapılmıştır. Uriel Heyd, 1552-1615 döneminde Filistin'le ilgili olan 126 ferman yayınlamıştır.²³ Uriel Heyd'in *Ottoman Documents on Palestina* adlı eserindeki fermanların çoğu, bedevilerin isyan ve saldırıları ile alakalıdır. Yayımlanmış bazı mühimme belgeleri de mevcuttur. *Osmanlı Belgelerinde Filistin*²⁴ isimli çalışmada Filistin bölgesi ile alakalı mühimme belgeleri bulunmaktadır. Fakat bu belgeler, genelde XVIII. yüzyıl ve sonrası dönem ile alakalıdır. Eserde XVI. yüzyılda Kudüs ile alakalı belge sayısı on taneden azdır. 1545-1905 yılları arasındaki hükümlerden bazıları IRCICA tarafından *Mühimme Defterlerinde Kudüs*²⁵ ismi ile 9 cilt halinde yayınlanmıştır. Bu eserlerde mühimmelerin Türkçe, Arapça ve İngilizce özetleri verilmiştir. Tezde 1. ve 3. ciltten faydalanılmıştır.

Arşiv kaynaklarından şeriiye sicillerinin tezde kullanılmadığını belirtmek gerekir. Kudüs sicil defterleri, önemli ve geniş muhteviyatlı eserler olduğundan ayrı bir çalışma

²² Hütteroth ve Abdulfattah, s. 8.

²³ Uriel Heyd, *Ottoman Documents On Palestine 1552-1615 Study of Firman According to the Mühimme Defteri*, Oxford University Press, 1960.

²⁴ T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, *Osmanlı Belgelerinde Filistin*, Hüseyin Özdemir, Cafer Durmuş, A. Semih Torun, Yılmaz Karaca ve Ebubekir Subaşı, (yay. haz). İstanbul, 2009.

²⁵ Halit Eren (Ed.), *Al-Quds in Muhimme Registers/ Mühimme Defterlerinde (1545-1594) Kudüs 1*, IRCICA, İstanbul, 2016, (1545-1594); Halit Eren (Ed.), *Al-Quds in Muhimme Registers/Mühimme Defterlerinde (1700-1719) Kudüs 3*, IRCICA, İstanbul, 2018.

konusu olması gerektiği düşünölmüş ve bu kaynaklara başvurulmamıştır. Fakat Bakhit ve Amnon Cohen çalışmalarında sicillerden faydalanmıştır. Bu isimlerin yayınları ile sicillerdeki bilgilerin çoğuna ulaşarak bunlara tezde yer verme imkânı bulabildik.

1.1.1.7. Seyahatnameler

Kudüs'ün semavi din müntesipleri nezdindeki ehemmiyeti, tarih boyunca muhtelif yerlerden hacıların, tüccarların, seyyahların ve ziyaretçilerin bölgeye gitmelerine neden olmuş ve böylece hatırı sayılır bir seyahatname külliyatı oluşmuştur. Şehir, Osmanlı egemenliğine girdikten sonra da kutsal topraklara yapılan seyahatler devam etmiştir. Hristiyan ve Yahudilerin kutsal topraklara ait izlenimlerini aktardıkları seyahatnameler, erken modern dönemde Avrupa'da neşredilmiştir. Bu kaynakların çoğunluğu çeşitli genellemeleri, yanlış değerlendirmeleri ve önceki eserlerden yapılan nakilleri içerdiğinden sunmuş oldukları verileri dikkatli kullanmak gerekir.²⁶ Bu seyahatnamelerde genellikle Kudüs'ün Müslüman hâkimiyetinde olmasından kaynaklanan üzüntüler dile getirilmiştir. Seyyahların olayları değerlendirmesi bu bakış açısıyla olmuştur. Ziyaretler esnasında ödemekle mükellef oldukları vergilerden bile esefle bahsetmişlerdir. Polonyalı Simeon'un seyahatnamesi²⁷ bu gibi anlatımlarla doludur. Fakat yine de bölgedeki yapılar ve bazı uygulamalar hakkında bilgiler de mevcuttur. Tezimizde de bu bilgilerden faydalanılmıştır.

Moskova'nın önde gelen tüccarlarından Trifon Karabeynikov, Kudüs'ü 1582'de ziyaret etmiştir. Bu ziyaret sonrasında bir seyahat raporu yazarak Osmanlı'nın hâkimiyetindeki Akdeniz dünyası ve Orta Doğu hakkında malumatlar vermiştir. Seyahatnamede şehrin fiziki yapısı, Paskalya töreni, bu törenlerle alakalı diğer Hristiyan cemaatlerin gelenekleri ve Ortodoks gelenekleri, ibadethaneler hakkında bilgi ve şehirdeki kiliselerin listesi mevcuttur. Karabeynikov'un verdiği bilgiler ile sosyal yaşam ve Osmanlı idaresi ile halk arasındaki ilişkileri anlamamız mümkündür.²⁸

Tezde en çok başvurduğumuz seyahatname Evliya Çelebi'nin eseridir. Çelebi gezdiği memleketlerin ve gördüğü şehirlerin vaziyetlerini, binalarını, kitabelerini, halkın yaşantısını, inançlarını, kıyafetlerini ve kullandıkları dili mübalağalı da olsa yazmıştır.²⁹ Dolayısıyla

²⁶ Mustafa Öksüz, "Filistin'in 16. Yüzyıldaki Nüfusuna Dair Kaynaklar: Mufassal Tahrir Defterleri", Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi, Sayı 14, 2016, (Kaynaklar), s. 256.

²⁷ Hrand D. Andreasyan, Polonyalı Simeon'un Seyahatnamesi 1608-1619, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1964.

²⁸ Altay Tayfun Özcan, "Trifon Karabeynikov'un Seyahat Raporu", Belleten, Cilt: 74, Sayı: 270, 2010.

²⁹ Sami Karacan ve diğerleri, "Evliya Çelebi Seyahatnâmesinde İnanç Turizmi Açısından Hac Ziyareti", III. Disiplinlerarası Turizm Araştırmaları Kongresi Bildiri Kitabı, Cilt:1, Aydın, 2014, s. 1.

Çelebi'nin eseri de tenkit nazarıyla değerlendirilmelidir. Evliya Çelebi, seyahatnamesinin 9. cildi içerisinde yer alan 2. kitabında³⁰ Kudüs'ü anlatmaktadır. Eserden Kudüs'ün fiziki yapıları, şehrin idari ve sosyal durumu hakkında bilgilerden istifade edilmiştir.

1.1.1.8. Klasik kaynaklar

XVI. yüzyıl tarihçileri arasında İdris-i Bitlisi³¹, Lütü Paşa³² gibi isimlerin eserlerine tez çalışmasında başvurulmuştur. Lütü Paşa, II. Bayezid'in son zamanları ile Yavuz ve Sultan Süleyman dönemlerinde yaşamış; Sultan Süleyman'ın iki yıl vezirliğini yapmıştır. Dolayısıyla bizzat incelenen dönemdeki olaylara şahitlik etmiştir. Beylerbeyliği, vezirlik ve sadrazamlık mesleklerini icra etmiş; devletin en yüksek mevkilerinde bulunmuştur. Böylece devlet işleyişine şahit olmuş ve kıymetli bilgiler aktarmıştır. XVI. yüzyıl Osmanlı siyasi ve idari durumu hakkında bilgiler sunmuştur. Tevârih-i âl-i Osman eserinde özellikle devlet içindeki bozulmalardan, zayıflıklardan bahsetmiştir. XVI. yüzyıl sonlarında Osmanlı merkezinde oluşan bu sıkıntılar Kudüs'te de hissedilmiştir. Klasik kaynaklardaki bilgiler, Osmanlı'nın şehri ele geçirdiği ilk zamanlardaki refah ve iyileşmenin yüzyılın sonunda düşüş göstermesini anlamamızı sağlamıştır.

1.1.1.9. Tetkik eserler

Kudüs üzerine yazılmış tetkik eser sayısı çoktur. Fakat XVI. yüzyıl ile alakalı olan Türkçe kaynak sayısı sınırlıdır. Ulaşabildiğimiz ve XVI. yüzyıl Kudüs'ü ile alakalı kıymetli bilgiler ihtiva eden tetkik eserlerin çoğuna tezde başvurduk. Bu çalışmalar arasında Amnon Cohen'e ait eserleri³³ ayrı bir yerde tutmak gerekir. Yaptığı arşiv çalışmalarının yanı sıra yayınları ile Kudüs ekonomisi, sosyal yaşamı ve Yahudi yaşantısı ile alakalı kıymetli bilgiler sunmaktadır. Cohen'in incelediğimiz çalışmalarında objektif bir bakış açısı ile ve net

³⁰ Evliya Çelebi, Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi, (Der. Seyit Ali Kahraman), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2017, IX.

³¹ İdris-i Bidlisî, Selim Şah-Nâme, Hicabi Kırlangıç (haz.), Kültür Bakanlığı Yayınları Kültür Eserleri Dizisi/287, Ankara, 2001.

³² Kayhan Atik, Lütü Paşa ve Tevârih-i Âl-i Osman, Kültür Bakanlığı Yayınları Kültür Eserleri Dizisi, Ankara, 2001.

³³ Amnon Cohen, A World Within Jewish Life as Reflected in Muslim Court Documents From the Sijill of Jerusalem (XVIth Century), Judaic Studies University of Pennsylvania, Philadelphia, 1994, (Sijill); Amnon Cohen, Jewish Life Under Islam, Harvard University Press, Harvard, 1984, (Jewish Life); Amnon Cohen, Osmanlı Kudüsünde Loncalar, Çev. Nurettin El-Hüseyn, Tarih vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2001 (Loncalar); Amnon Cohen, On the Jewish Community of Jerusalem in Sixteenth Century, Kudüs, 1976 (Jewish); Amnon Cohen, Economic Life in Ottoman Jerusalem, Cambridge University Press, Cambridge, 1989, (Economic Life).

verilere dayanarak çalıştığı görülmektedir. Bilhassa sicil kayıtlarını dikkatli bir şekilde inceleyerek çalışma konumuz ile alakalı Türkçe kaynaklarda olmayan özel ve yeni bilgiler edinmemizi sağlamıştır. Cohen'in eserleri, tez çalışmasında sık başvurduğumuz kaynaklardan olmuştur.

Ünal Taşkın'ın bölge üzerine yaptığı çalışmalar,³⁴ Filistin ve çevresi hakkında çalışma yapacak olanların başvurması gereken eserlerdir. Bilhassa *Osmanlı İdaresinde Safed (1516-1600)* kitabı tez çalışmasında çokça faydalanılan bir eser olmuştur. Hem aynı bölge hem de aynı zaman dilimini incelemesi, eseri kıymetli kılmaktadır. Tetkik eserlerden bahsederken Amy Singer'in *Osmanlı'da Hayırseverlik Kudüs'te Bir Haseki Sultan İmareti*³⁵ çalışmasına da değinmek gerekir. Eser, vakıflar ve imaret hakkında detaylı bilgiler ihtiva etmektedir.

İhsan Satış, Kudüs Kamame Kilisesi ve Hristiyanlar üzerine çalışma yapmış isimlerdendir.³⁶ Çalışmalarında genellikle kilise defterlerinden faydalanmıştır. Eserleri incelendiğinde Kudüs'ün dinî kimliğini ve burada bulunan Hristiyan cemaatlerin kendi aralarındaki çekişmeleri anlamak mümkündür. Bahsedilen eserlerde Hristiyanlar arasındaki çekişmeler karşısında Osmanlı Devleti'nin olayları idare şekli hakkında bilgilere ulaşmak da mümkündür.

XVI. yüzyıl Kudüs'ü ile alakalı şehrin tüm yönlerinin incelendiği bir tez yoktur. Konuyla alakalı Mustafa Öksüz'ün *Şam Eyaleti'nin Güney Sancaklarında (Filistin) Nüfus XVI. YY. başlıklı doktora tezi* bulunmaktadır. Çalışma, Osmanlı Devleti'nin ilk yüzyılında Filistin nüfusunu, Osmanlı sancak taksimatına uygun düşecek şekilde köyleri ve kasabalarıyla bir bütün olarak Aclun, Nablus, Leccun, Kudüs, Gazze ve Safed sancakları bağlamında inceleyen geniş çaplı bir çalışmadır. Tezde nüfus dışında bilhassa dipnotlarda detaylı bilgiler bulmak mümkündür. Köy, mahalle veya cemaatler ile alakalı detaylı bilgiler bulunur. Merak edenler için köylerin ve yerleşim alanlarının günümüzdeki durumu hakkında da kıymetli notlar düşülmüştür. Bu detay bilgiler, yeknesaklıktan uzak verimli bir çalışma

³⁴ Ünal Taşkın, *Osmanlı İdaresinde Safed (1516-1600)*, Elazığ, 2011 (Safed); Ünal Taşkın, *Osmanlı Hâkimiyetinde Nablus (1516-1600)*, Malatya, (Nablus), 2013; Ünal Taşkın, "Osmanlı Hâkimiyetinin İlk Yıllarında Filistin'de Tımar Sistemi (Gazze ve Kudüs Sancakları Örneği)", *Ekev Akademi Dergisi*, Cilt: 17, Sayı: 56, 2013, (Tımar), s. 40-53; Ünal Taşkın, *Osmanlı Devletinde Kullanılan Ölçü ve Tartı Birimleri*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ, 2005 (Ölçü).

³⁵ Amy Singer, *Osmanlı'da Hayırseverlik Kudüs'te Bir Haseki Sultan İmareti*, çev. Dilek Şahin, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2004.

³⁶ İhsan Satış, "8 Numaralı (Kamame) Kilise Defteri'nin Tanıtımı ve Fihristi", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt: 5, Sayı: 21, 2012, (8. Defter), s. 306-313; İhsan Satış ve Muhammed Ceyhan, "Kudüs'teki Rum Cemaatine Ait Bir Defter: 10 Numaralı (Kamame) Kilise Defteri (13 belge ile birlikte)", *Belgeler*, Cilt: 33, Sayı: 37, Ankara, 2014, (10. Defter), s. 21-73; İhsan Satış, ve Sami Kılıç, "Osmanlı Arşiv Vesikalarına Göre Hristiyan Cemaatlerin Kamame Kilisesi ile İlgili tartışmalar", *History Studies*, Cilt: 3, Sayı:3, 2011, (Kamame), s. 225-245.

olduğu düşüncesi oluşturmaktadır. Fakat şehrin sadece nüfus bilgilerini ihtiva etmektedir. Yazarın incelediğimiz dönem ile alakalı tez dışında çalışmaları da bulunmaktadır.³⁷ Mustafa Öksüz, çalışmaları ile tezimizde en çok başvurduğumuz tetkik eserlere sahip olan kişilerdendir. XVI. yüzyılda Kudüs nüfusu hakkında Emine Erdoğan yüksek lisans tezi hazırlamıştır.³⁸ Şehrin kutsiyetini inceleyen bir tez çalışması da Rabia Mert'e aittir.³⁹

Tez çalışmasında makalelerden ve ansiklopedi maddelerinden de faydalanılmıştır. Özellikle *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*'nin konu ile alakalı çok sayıda makalesinden istifade edilmiştir. *Encyclopaedia Judaica*⁴⁰ ve *Jewish Encyclopedia*⁴¹ tezde başvuru alan diğer ansiklopedilerdendir.

1.2. Kudüs'ün İsmi, Coğrafi Özellikleri ve Önemi

1.2.1. Kudüs ismi

Kudüs'ü içerisinde barındıran ve bugün de aynı isimle anılan “Filistin” bölgesi, adını milattan önce XII. yüzyılda Kavimler Göçü sırasında bölgeye gelen Filistilerden almaktadır.⁴² Filistilerin, Girit veya Güney Anadolu kıyılarından bölgeye geldikleri tahmin edilmektedir. Yunan-Makedon hâkimiyetinin buralarda kurulmasından sonra, bölgeye “Palestina” dendiği kaynaklarda belirtilmektedir. İbraniler de buradaki yerli halka “Palisthin” demişlerdir. “Pleshed” veya “Plashed”, “Filistin Ülkesi” veya “Filistinlilerin Ülkesi” manasına gelmektedir.⁴³ Tarihte Filistin adını ilk kullanan yazar, tarihin babası sayılan Herodot'tur. Herodot, bu ülkeye “Syria Paleatina” adını vermiştir.⁴⁴

³⁷ Öksüz, Kaynaklar, s. 253-264; Mustafa Öksüz, “Osmanlı İdaresi'nin İlk Yüzyılında Kudüs-i Şerif Sancağı'nda Yahudi Nüfusu”, *Journal Of Islamic Jerusalem Studies*, Cilt: 16, Sayı: 2, 2016, s. 1-29; Mustafa Öksüz, Osmanlı Kudüs'ünde Bir Köy: Beyt Câlâ (XVI. Yüzyıl), *Kocatepe İslami İlimler Dergisi*, Cilt: 5, Sayı: 2, 2022, s. 395-413; Mustafa Öksüz, “XVI. Yüzyıl Kudüs Sancağı'nda Bir Köy: Beytulahm”, *Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi*, Cilt: 14, s. 3.

³⁸ Emine Erdoğan, XVI. Yüzyılda Kudüs Merkez ve Nahiyesinde Nüfus ve Etnik Yapı, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 1998.

³⁹ Rabia Mert, Tarihsel, Mitolojik ve Dini Bağlamda Kutsal Bir Mekân Olarak Kudüs, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun, 2017.

⁴⁰ Fred Skolnik (Ed.), *Encyclopaedia Judaica*, 2. Baskı, Association with Keter Publishing House Ltd., Jerusalem, XI.

⁴¹ Jerusalem, *Jewish Encyclopedia*, <http://www.jewishencyclopedia.com/articles/8604-jerusalem>, (14.03.2024).

⁴² M. Lütfullah Karaman, “Filistin”, DİA, Diyanet İşleri Başkanlığı, İstanbul, 1996, XIII, s. 89.

⁴³ Fahir Armaoğlu, Filistin Meselesi ve Arap İsrail Savaşları (1948-1988), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1989, s. 3; Sedat Kızıloğlu, “İsrail Devleti'nin Kuruluşuna Kadar Geçen Süreçte Yahudiler ve Siyonizm'in Gelişimi”, *Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: II, Sayı: 1, 2012, s. 35; Yasemin Bayraktar, “Filistin'deki Yahudiler ve Müslüman Hacılar Üzerindeki Osmanlı İdaresi (1555-1591)”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt: 10, Sayı: 50, s. 158.

⁴⁴ Nânâ Mahmud, Yahudi Tarihi, çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, 2008, s. 16.

Filistin bölgesinin en önemli ve eski şehri olan Kudüs,⁴⁵ hala aktif şehir yaşantısına sahip olan dünyanın en eski şehirlerindendir.⁴⁶ Şehrin adının geçtiği bilinen en eski metinler, M.Ö. XIX. ve XVIII. yüzyıllara ait Mısır metinleridir⁴⁷. XI. yüzyıla ait mektuplarda ise şehir için “ir hakkodeş” tabiri geçmektedir. Kelime, “mabet şehri” anlamına gelmektedir.⁴⁸ Dünyanın en kadim şehirlerinden olan Kudüs, birçok kez istilaya uğramış ve bölge birçok farklı uygarlık tarafından idare edilmiştir. Dolayısıyla tarihi süreç içerisinde farklı isimler ile anılmıştır.

Bugün Kudüs için yaygın olarak kullanılan “Jerusalem” ismi, Eski Ahit’te geçmektedir ve eski İbranicede geçen şeklinin değiştirilmiş bir halidir.⁴⁹ İlk kez Firavunlar dönemi Mısır’ının Orta Krallık yazıtlarında Rusalim adı olarak geçen kelime,⁵⁰ eski İbrani paralarında “Yerushalayim” olarak geçmektedir.⁵¹ “Yeruşalayim” şeklinde telaffuz edilmesine karşın “kere perpetuum” şeklinde yazılmıştır. Aram formu olan “Yeruşlem”, Suriye dilinde geçtiği şekliyle “Urişlem”, El-Amarna tabletlerinde geçtiği haliyle⁵² “Urusalim” ve “Ursalimu”, orijinal telaffuzu olan “Yeruşalem”e işaret etmektedir. Bunun kısaltılmış hali “Şalem”dir. Bu kelimenin etimolojisiyle ilgili çeşitli rivayetler bulunmaktadır: “huzurlu olmak” ya da “Salem’den olan”; “huzurun kaynağı”⁵³ ya da Batı Sami Tanrı’sı “Shulmani”, “Shalim”⁵⁴ veya “Şalem” (Huzur Tanrısı)⁵⁵ anlamlarına gelmektedir. “Salem” Kenanîler zamanında kabul edilmiş olan en büyük tanrının ismi ve Ahd-i Atik’te bir şehir ismi olarak geçmektedir.⁵⁶ İbranice “inanç” kelimesi anlamına da

⁴⁵ F. Buhl, “Kudüs”, İslam Âlemi Tarihi, Coğrafya, Etnografya ve Bibliografya Lugatı, VI, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1965, s. 953.

⁴⁶ Gideon Biger, “Boundaries of Jerusalem”, International Journal of Social Science and Economics, Cilt:1, No: 1, 2021, s. 1.

⁴⁷ Ömer Faruk Harman, “kudüs”, DİA, Diyanet İşleri Başkanlığı, İstanbul, İstanbul, 2002, XXVI, s. 323.; Muhittin Çeken, “Roma-Bizans Döneminde Kudüs (IV. ve VII. Yüzyıl)”, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Manisa, 2015, s.1; Biger, Cilt:1, s. 1.

⁴⁸ Harman, “kudüs”, s. 324.

⁴⁹ Richard Gottheil, Gotthard Deutsch, Martin A. Meyer, Joseph Jacobs, M. Franco, Jerusalem. Encyclopedia, <http://www.jewishencyclopedia.com/articles/8604-jerusalem>, (14.08.2020), s. 115.

⁵⁰ Talha Uğurluel, Arzın Kapısı Kudüs Mescid-i Aksâ, İstanbul, 2016, s. 12.

⁵¹ Gottheil ve diğerleri, Jerusalem, s. 119; Muammer Gül, “Kudüs ve Tarih İçinde Aldığı İsimler”, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt: 11, Sayı: 2, 2001, (İsimler), s. 306.

⁵² Bu, yaklaşık M.Ö. 1360 yılında Firavun “İkhnaton” döneminin sonundaydı. Bu da “Ursalim” veya “Yerushalem” adının İncil’den veya Tevrat’tan yüzyıllar önce bilindiği anlamına gelir. Sultan Abdullah Ma’ani, Abd alrzaq Al-Maani ve Mohammed Al-Nasarat, “Jerusalem In Classical Ages: A Critical Review”, Mediterranean Archaeology and Archaeometry, Cilt: 14, Sayı: 2, 2014, s. 139-154.

⁵³ Gottheil ve diğerleri, Jerusalem, s. 120.

⁵⁴ Yonah, Michael Avi ve Shimon Gibson, “Jerusalem The Roman Period”, Encyclopaedia Judaica, 2. baskı, In Association With Keter Publishing House Ltd., Jerusalem, XI, (Roman), s. 144-149.

⁵⁵ Gottheil ve diğerleri, Jerusalem, s. 118.

⁵⁶ Kudüs (Tarihî Belge), (Tercüme: Acar Tanlak), Yayınlayan: İslam Konferansı Teşkilatı Kudüs Komitesi, Ankara, 1988, s. 18; Muammer Gül, “XI.-XIII. Yüzyıllarda Kudüs”, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Elazığ, 1997, (Tez), s. 306.

gelen Salem, güvenlik anlamına da gelmektedir. Şehir güvenlik anlamında kullanılan “Urusalimu” (emniyet şehri)⁵⁷ olarak da isimlendirilmiştir. Böylece şehrin orijinal adı olan İrusalem kelimesinin “kurmak” (yarah) kelimesi ve Batı Sami Tanrı’sı Shulmani veya Shalim’in adını içeren iki kelimedenden oluştuğunu söylemek ve Tanrı onuruna bir tapınağın bulunduğu şehrin efendisi olarak anlamlandırmak mümkündür.⁵⁸

Midraş’a göre, Şem tarafından şehre verilen isimden gelen “Şalem” ile İbrahim tarafından verilen “Yir’eh” isminin birleşmesiyle bölgenin ismi ortaya çıkmıştır. İbranice “Şalim” ile Arapça “Salem” kelimeleri aynı kökten gelmekte olup, ikisi de barış anlamına gelmektedir.⁵⁹ Daha sonra bölge, Aramice Beth Makdeşa, İbranice Betha-mikdaş, Yerushalayim, Yerusaleim, Hierusalem, Ursalem, Yebus gibi isimlerle de almıştır.⁶⁰ Yebus (Jebus) ismi, Kenan⁶¹ ülkesinin (Filistin) Yahudiler tarafından fethi zamanında Kudüs’te yaşayan Jebusit insanlarından gelmektedir.⁶² Kral Davud tarafından bölge ele geçirilinceye kadar, şehir o şekilde isimlendirilmiştir. Bölge için kullanılan bir diğer adlandırma tam olarak anlamı bilinmemekle beraber, ilk başlarda Jebusite şehrinin bir bölümünü, muhtemelen kralın kalesini ifade eden Zion (Sion)⁶³ kelimesidir. Davud peygamber ilk olarak bu kaleyi “Davud’un Şehri” (“*Ir David*”) olarak adlandırmıştır. Zaman geçtikçe, her iki isim de tüm şehir için eşanlamlı hale gelmiştir.⁶⁴ Yunan döneminde isim, Helenizm dönemine uyum sağlamış ve “Ἱεροσόλυμα”⁶⁵ “Hierusalem”, “Hiorisolyina” olarak adlandırılmıştır. Bu kelime salem kökünden türemiştir.⁶⁶ Yunanca “Hierosolyma” kelimesi şehrin “kutsallığını” yansıtmaktadır.⁶⁷

Tarihi süreçte şehir, farklı bazı isimler ile de anılmıştır. Bar Kohba ayaklanmasının bastırılmasından sonra, Kudüs üzerinde yeni bir kasaba kurulduğu ve Hadrian ailesi (Publius Aelius Hadrianus) döneminde şehrin “Aelia Capitolina”, olarak adlandırıldığı bilinmektedir.

⁵⁷ Col Conder C. R., The City of Jerusalem, Hazel Watson And Viney Ltd., London, 1909, s. 26.

⁵⁸ Yonah ve Gibson, Jerusalem, s. 144-149.

⁵⁹ İbn Kesir, Hadislerle Kuran-I Kerim Tefsiri, Cilt: 6, çev. B. Karlığa ve B. Çetiner, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1988, s. 2700; Mevlüt Sarı, Arapça Türkçe Lügat, İstanbul, 1982, s. 775.

⁶⁰ Gottheil ve diğerleri, Jerusalem, s. 118.

⁶¹ “Kenan” isminin “Alçak yer” anlamına geldiği veya “erguvan ülkesi” anlamına gelen “kunağı” kelimesinden türemiş olduğu düşünülmektedir. Musa İsmail Basit, Mustafa Hamza Zib, Muhibiş Gassan Kik, Said Süleyman ve Recep Songül (Ed). Kudüs Tarihi, Nida, Mustafa Demirci (haz.), İstanbul, 2011, s. 29.

⁶² Thomas Brown, The History: The Destruction of The City And Temple of Jerusalem and The Ruin And Dispersion of The Jewish Nation, Albany, New York, 1825, s. 10.

⁶³ Şehrin geneli için de kullanılan fakat genel olarak “Tapınak Dağı” ve tapınağın üzerinde kurulmuş olduğu bir tepe için kullanılan “Sion” ya da “Zion” ismi için ayrıntılı bilgi için bkz. Leithart Peter J., “Where Was Ancient Zion?” Tyndale Bulletin, Cilt: 53, Sayı: 2, 2002, s. 161-175; Conder, s. 47-48.

⁶⁴ Yonah ve Gibson, Jerusalem, s. 144-149.

⁶⁵ Gottheil, Jerusalem, s. 119.

⁶⁶ Gül, İsimler, s. 306.

⁶⁷ Gottheil, Jerusalem, s. 119.

M.S. 638 yılında Müslümanların fethi ile şehir Roma-Bizans adı “Aelia” ile bilinmeye devam etmiş, ancak daha sonra Fatımiler döneminden itibaren kent “Beyt el-Makdis” (“kutsal ev” veya “tapınak”) olarak adlandırılmıştır.⁶⁸ X. yüzyıldan itibaren Karai bilgileri Şehri, Beytü’l-makdis olarak, mabet alanını da “Kuds”⁶⁹ olarak adlandırmıştır.⁷⁰ Modern kullanımda ise şehrin ismi “El Kudüs el Şerif” haline gelmiş ya da kısaca “El Kudüs” yani “Kutsal mekân” olarak adlandırılmıştır.⁷¹ Günümüz Müslüman toplumları arasında yaygın olarak kullanılan Kudüs ismi, tam olarak XI. yüzyıldan itibaren kullanılmıştır. Nasır-ı Husrev, Antakî ve ilerleyen zamanlarda İbn. Batuta ve XVI. yüzyılda Mucireddin Hanbelî gibi müellifler, bu ismi kullanmışlardır.⁷² Nasır-ı Husrev, bu konuda “Şamlılar ve civar halkı Beyt’ül-makdis’e Kudüs derler” ifadesini kullanarak ismin öncelikle Suriye ve Filistin bölgesinde kullanılmaya başlandığını ve Eyyubiler ile Memlûk döneminde yaygınlaştığını anlatmıştır.⁷³ Kudüs şehri için Hıfzî eserinde, “Şam’a Şam deyû ad verdiler, çünkü Kâbe’nin şimalindedir ve Yemen’e anın için Yemen dediler ki, Kâbe’nin yemenindedir ve Beytü’l-makdis’e anın için Kudüs dediler ki haşr u neşr onda olsa gerekir.” açıklamasında bulunmuştur.⁷⁴ Evliya Çelebi, Kudüs ismi için: “Yunancada İlya vilayeti derler. Süryaniler Makdine derler. İbrî dilinde Hâs derler. Arapçada Beyt-i Mukaddes ve Kudüs derler”⁷⁵ demektedir.

Bölge peygamberler tarafından birçok hayranlık ve saygı bildiren isimler ile anılmıştır.⁷⁶ Kutsal kitaplarda da kentin isimlerinin zikredildiğini görmek mümkündür. “Kudüs” şehri, Eski Ahit’te 660, Yeni Ahit’te ise 146 kez geçmektedir.⁷⁷ Yahudi literatüründe 70 farklı isim ile anılmıştır. Örnek vermek gerekirse Eski Ahit’te Yahuda oğullarının hissesine düşen yerler sayılırken “...ve sınır Hinnom oğlu deresinden cenuba doğru Yebusi sırtına (O Yeruşalimdir) yükseliyordu” denilmekte ve şehir Yebus ismi

⁶⁸ Yonah ve Gibson, Jerusalem, s. 144-149; Gottheil ve diğerleri, Jerusalem, s. 116.

⁶⁹ “Kuds” kelimesinin genel olarak temiz olma ve temiz anlamları vardır. “Kds” kelimesinden türemiş kullanımlarında ortak nokta, Allah için kullanıldıklarında “tenzih”, diğer varlıklar için kullanıldıklarında ise “manevi temizlik” anlamını içerir. Sonuç olarak “kud” kökünden gelen her kelimenin temelinde temizlik anlamı söz konusudur. Aşır Örenç, “Hadislerde Kutsal Mekân Algısı”, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta, 2013, s. 14.

⁷⁰ Harman, “kudüs”, s. 324.

⁷¹ Gottheil ve diğerleri, Jerusalem, s. 120; Yonah and Gibson, Jerusalem, s. 144-149; Gül, İsimler, s. 10-12.

⁷² Ali Mazak, “Emevilerin Sonuna Kadar Kudüs ve Filistin”, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1989, s. 61.

⁷³ Gül, Tez, s. 310.

⁷⁴ Gül, Tez, s. 10-12; Çeken, s. 2-3.

⁷⁵ Evliya Çelebi, IX, s. 491.

⁷⁶ Yonah ve Gibson, Jerusalem, s. 144-149.

⁷⁷ Walter A. Elwell, “Jerusalem”, Baker’s Evangelical Dictionary of Biblical Theology, www.Biblestudytools.com/Dictionary Jerusalem.

ile belirtilmektedir.⁷⁸ Yine İbrani şairler tarafından bölgenin aldığı isimler hakkında sözler söylenerek; “Ariel” (Allah’ın aslanı), “Tanrının kalbi”⁷⁹ “Şehir”, “Tanrı’nın Şehri”, “Kutsal Şehir”, “Adalet Kenti”, “Sadık”, “Barış Kenti”, “Güzel Şehir”⁸⁰ ifadeleri ile anılmıştır. İncil’de genellikle, *Yrushlm* (Yerushalayim) olarak “Kudüs” Barışın ve Huzurun (*Shalom*) temeli gibi unvanlarla ilişkilendirilmiştir.⁸¹ Kur’an’da “Kudüs” ismi ile geçmeyen şehir, Müslümanlar için önemli bir yere sahip olup⁸² “Mescid-i Aksa”⁸³, “kutsal yer”⁸⁴, “güzel bir yer”⁸⁵ tabirleri, Kudüs’teki Beytü’l-Mukaddes için veya Kudüs’ün de içinde bulunduğu Filistin bölgesi için kullanılmıştır. Ayrıca Kur’an’ı Kerimde “çevresini mübarek kıldığımız belde”⁸⁶ olarak bölgeye atıfta bulunulmuştur.⁸⁷ Müslümanlar tarafından şehir için kullanılan “Kudüs” “bereket, mübarek olmak” manası taşımaktadır. Kudüs kelimesinin kökü, “Kuds” Arâmîce “kudşa” olup, şehri değil, mabedi ifade etmektedir. İtalyanca da “Gerusalemme”⁸⁸ olarak adlandırılan şehir, modern zamanlarda Avrupa ülkelerinde genel olarak Yeruşalim’in yazılışı olan “Jerusalem” olarak kullanılmaktadır. Sonuç olarak tarihi seyir içerisinde kente pek çok isim verildiğini söylemek mümkündür. Verilen isimlerden en uzun süre kullanılmış olan isimler Yeruşalim (Urişalim), Beytü’l-makdis (Beytü’l Mukaddes) ve el Kuds (el Kuds el Şerif)’tür.⁸⁹ Şehir kim tarafından yönetilirse yönetilsin, aynı anlamlara yakın isimler almıştır. Şehre verilen isimlerin ortak anlamları “Allah’ın evi, temiz, barış ve kutsal”⁹⁰ gibi manaları ifade etmektedir.

1.2.2. Kudüs şehrinin coğrafi özellikleri

Kudüs, tarihin en eski yerleşim alanlarından olan Filistin bölgesinde kurulmuştur. Filistin, çok küçük bir alan olmasına rağmen, coğrafi anlamda büyük çeşitlilik arz

⁷⁸ Çeken, s. 2-3.

⁷⁹ George Adam Smith, *Jerusalem: Topography, Economics And History From The Earliest Times to A.D. 70*, Hodder And Stoughton, London, 1907, s. 268.

⁸⁰ Yonah ve Gibson, *Jerusalem*, s. 144-149; Harman, “kudüs”, s. 323-324.

⁸¹ Yonah ve Gibson, *Jerusalem*, s. 144-149.

⁸² Oleg Grabar, “Al Kuds Monuments”, *Jerusalem Constructing The Study of Islamic Art*, Cilt: IV, 1986, s. 323.

⁸³ İsrâ: 17/1; Harman, “kudüs”, s. 323-324.

⁸⁴ Maide: 5/21.

⁸⁵ Yunus: 10/93.

⁸⁶ İslam, âlimleri tarafından ayette geçen “çevresini mübarek kıldığımız” ifadesindeki bereket kelimesini o bölgede meyveler ve çiçeklerin yetişmesi şeklinde tefsir edildiği gibi; bazıları tarafından da o bölgenin peygamberler durağı, meleklerin iniş noktası olması şeklinde açıklanmıştır. Örenç, s. 242.

⁸⁷ İsrâ: 17/1; Enbiyâ: 21/81; Enbiyâ: 21/71; Maide: 5/21-22-24-26.

⁸⁸ Buhl, s. 953.

⁸⁹ Gül, İsimler, s. 10-12.

⁹⁰ Alaattin Dolu, “Osmanlı Kroniklerinde Kudüs Algısı”, *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt: 25, Sayı: 1, 2016, s. 22.; Çeken, s. 2-3.

etmektedir. Ayrıca farklı coğrafi özellikleri içinde barındırmaktadır.⁹¹ Eski Mısırlılar, Ön Asya'nın Mezopotamya sınırlarından Akdeniz ve Süveyş Kanalı'na kadar olan bölgesine Retenu adını vermişlerdir. Tevrat'ta Lotanu olarak geçen bölge, Yukarı Lotanu (Suriye), Aşağı Lotanu veya Haru (Filistin) ve Zahi (Finike) olmak üzere üç bölgeye ayrılmaktadır.⁹² Lotunu ve Haru olarak adlandırılan bölge, Kenanilerin yerleşiminden sonra Kenan ili, Pulestiyu'ların istilasından sonra, Filistin olarak adlandırılmıştır. Kudüs'ün dâhil olduğu Haru'nun en büyük ırmağı Jürdan denen Şeria Irmağı'dır. Hermon Dağı eteklerinden çıkıp Suriye Çölü'ne uzayan ve gittikçe alçalan bir vadide Filistin'i yukarıdan aşağı doğru ikiye ayıran ırmak, önce Hermon Gölü'ne sonrada Taberiye Gölüne dökülmektedir. Şeria Irmağı Yermuk Irmağı ve Vadi-i Zerka'yı da içine alarak deniz seviyesinden 837 metre aşağısındaki Lut Gölü'ne dökülmektedir.⁹³ Filistin coğrafi sınırları itibarı ile, Suriye, Mısır ve Akdeniz ile Şeria Nehri arasında kalan topraklardır. Bölgenin kuzeyinde Galile tepeleri, orta kısmında Samaria'nın çıplak dağları ve güney kısmı yani Kudüs'ün olduğu alanda çıplak alçak tepeler mevcuttur. Bölgenin genelini bu kalkerli kaya zemini oluşturmaktadır.

Kudüs, Orta Filistin'de bir dağ sırasının üzerinde yer alan vadilerle çevrili bir şehirdir.⁹⁴ Şehir, kendi içerisinde Galilee (Celile), Samarie (Samiriye), Necef Çölü ve Judea (Yahudiye) bölgesi olarak dört bölgeye ayrılan Filistin'in Judea bölgesinde olup,⁹⁵ Lut Gölü'nün bulunduğu çukur alanın batısında ve bu alandan fay diklikleriyle ayrılmış olan Yahudiye Platosunun dalgalı yüzeyi üzerinde⁹⁶ kurulmuştur.

Kudüs, Lut Gölü'ne 24, Akdeniz kıyılarına kuş uçuşu mesafe olarak 52 kilometre uzaklıkta bulunmaktadır. Şehrin deniz seviyesinden yüksekliği, Harem-i Şerif'te 747 metredir.⁹⁷ Şehir 31° 46' kuzey enlemi ile 35° 15' doğu boylamında, kuzeye doğru tedricen yükselen ve genişleyen, engebeli ve kireçli bir yaylanın güney kenarında kurulmuştur.⁹⁸ İbn Havkal, Şehrin coğrafi konumunu "Beyt'ül-makdis Filistin'in en yüksek noktasında bulunur. Dağlar üzerinde bulunan yüksek bir şehirdir ve her tarafından oraya çıkılmaktadır" diyerek tasvir etmiştir. Bölge merkezi, dağlık bölgede kuzey-güney havza yolunda yerleşmiş

⁹¹ Paul Johnson, Yahudi Tarihi, çev. Filiz Orman, Pozitif Yayınları, İstanbul, 2001, s. 60.

⁹² Şemsettin Günaltay, Yakın Şark III Suriye ve Filistin, s. 1.; Gül, İsimler, s. 12; Taşkın, Safed, s. 2.

⁹³ Armaoğlu, s. 89.

⁹⁴ Ma'ani ve diğerleri, s. 140.

⁹⁵ Armaoğlu, s. 89; Prens Viktor Napoli Emanuel, Filistin Seyahatnamesi (Seyahatname-i Arz-ı Filistin) Malumat-ı Tarihiyye ve Coğrafiyye, (Ed. Mehmed Refet), Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul, 2017, s. 83.

⁹⁶ Gül, İsimler, s. 14.

⁹⁷ Harman, "kudüs", s. 323.

⁹⁸ Çeken, s. 1-2.

bir dizi kasabalardan biridir. Doğal avantajları kısıtlı, tek bir sınırlı alan üzerinde uzanan arazidir.⁹⁹ Şehir, eğimli bir yapıdadır.¹⁰⁰

İki zıt iklim ve kültür sistemi içerisinde, doğu-batı ve çöl ile deniz arasındaki havzada doğmuş olan şehrin¹⁰¹ dört bir yanında vadiler bulunmaktadır. Bunlardan kuzeyde yer alanlar, diğer üç tarafında yer alanlardan daha az belirginliğe sahiptir. İki vadi, günümüzdeki şehrin hudutlarının kuzeybatısından başlamaktadır. İlki güneye doğru (El Coz Vadisi) hafif bir açılı vererek batıya doğru uzanmakta, daha sonra güneye doğru dar bir açıyla dönerek (eskiden bilinen ismiyle “Kidron Vadisi” şimdiki ismiyle Sitti Meryem Vadisi) Zeytin Dağı’nı şehirden ayırmaktadır. İkincisi ise, ilk olarak şehrin batısından, sonra en güney kısmından ve son olarak da direkt olarak batıya yönelerek, Eyüp’ün kuyusunun yakınındaki vadiye katılmaktadır. Bu vadi, eski zamanlarda Hinnom Vadisi olarak anılmaktadır. Daha sonra ise burası Al Rababi Vadisi olarak anılmıştır.¹⁰² Bu vadi, şehrin batısında sınır görevi görmektedir. Şehir bu iki vadi arasında kalan Zion, Moriah (Mabet Dağı) ve Akra Tepeleri üzerinde kurulmuştur. Büyük kültür merkezlerinden olan Fırat, Dicle ve Nil Vadileri arasında bulunmasından dolayı, tarihte önemli bir yer teşkil etmektedir.¹⁰³ Bölge coğrafi olarak müstahkem bir yapıya sahiptir. Böylece Kudüs’e kolay ulaşım ancak kuzey ve kuzeybatıdan sağlanabilmektedir.¹⁰⁴

Bölge coğrafi anlamda yaşama elverişli bir yapıdadır. İbn. Haldun, yerkürenin yedi iklim bölgesine ayrılmış olduğunu ve medeniyetin oluşmasına en müsait koşulların üçüncü ve dördüncü iklimler arasında olduğunu söylerken¹⁰⁵ Kudüs’ün bu iklim kuşağında kurulmuş olduğunu belirtmiştir.¹⁰⁶ Aynı şekilde Kur’an’da “Biz, Meryem’in oğlunu ve annesini bir işaret kıldık ve onları emniyetli ve suları akan bir dinlenme yeri olan yüksek bir yere yerleştirdik¹⁰⁷” ayeti ile bölge coğrafyasının yaşama elverişli olduğu vurgulanmıştır. Polonyalı Simeon, Kudüs civarının çoğunlukla kayalık olmasına rağmen, dere ve tepelerin zeytin ağaçları ile kaplı olduğunu, kavun, karpuz, incir, ayva ve üzüm gibi meyvelerin bölgede mevcut olduğunu ifade etmektedir. Kısaca “taşlık ve kurak olduğu halde her

⁹⁹ Yonah ve Gibson, Jerusalem, s. 144-149.

¹⁰⁰ Gottheil ve diğerleri, Jerusalem, s. 122.

¹⁰¹ Smith, s. 4.

¹⁰² Gottheil ve diğerleri, Jerusalem, s. 118.

¹⁰³ Gül, İsimler, s. 14.

¹⁰⁴ Gottheil ve diğerleri, Jerusalem, s. 148; Çeken, s. 87.

¹⁰⁵ Cemalettin Şahin ve Rauf Belge, “İbn Haldun’da Coğrafi Determinizm”, Akademik Bakış Dergisi, Sayı: 57, 2016, s. 41.

¹⁰⁶ İbn Haldun, Mukaddime, Süleyman Uludağ (haz.), Dergâh Yayınları, 5. baskı, İstanbul 2007, s. 228.

¹⁰⁷ Mü’minûn 23/50.

bakımdan bereketli bir yerdir” diye tarif etmiştir.¹⁰⁸ Ayrıca Simeon, Kudüs’te gece, beş saat sürmektedir diye belirtmiştir.¹⁰⁹

Dr. Thomas Chaplin tarafından 1883 yılından beri Kudüs’ün iklimi yakından izlenmiştir. Yıllık ortalama sıcaklık 17,1°; en yüksek sıcaklık 44°; en düşük ise -3° olarak ölçülmüştür.¹¹⁰ Yıllık ortalama yağış 660 milimetredir. Kudüs’ün genel anlamda iklimi ılımandır.¹¹¹ Bölgeyi, yağmur yağışının olduğu kış ve kurak bir yaz olarak sadece iki mevsimin yaşandığı bir yer olarak tasvir etmek mümkündür.¹¹² Aşırı soğuk ya da sıcak havalar görülmemiştir. Kar ve buzlanma kış aylarında nadiren görülmekte, bu mevsim uzun süreli yağmurlar getirmektedir.¹¹³ Özellikle temmuz ayı başta olmak üzere, hazirandan eylül ayı sonlarına kadar bölgede kuraklık hâkimdir. Yağış ocak ayından mayıs ayına kadar geçen süreçte düşmektedir. Zeminin çoğunlukla gözenekli kireç taşından olması, çamur ve bataklık oluşmasını engellemektedir.¹¹⁴ Yaz mevsiminin son zamanları, doğudan esen sıcak rüzgâr ve bunun getirdiği toz yüzünden oldukça rahatsız edicidir. Şehir içindeki yeşil alanların eksikliği ve çıplak taşlardan yansıyan sıcaklık, güneşin getirdiği sıcaklığı daha da dayanılmaz bir hale getirmektedir.¹¹⁵ Doğu ve Güneydoğu’dan gelen rahatsız edici rüzgârlar, bazen kum fırtınalarına neden olabilmektedir. Nisan ve mayıs aylarında da sıkça olan fırtınalar, yaz aylarında daha rahatsız edici bir hal almaktadır.¹¹⁶ Tüm bilgilere bakıldığında Filistin topraklarının yaşama elverişli olmakla beraber sağlık için bazı zor şartlara sahip olduğu söylenebilir. Sahip olduğu dağ havası ve güneyden esen boğucu hamsin rüzgârı esmediği zamanlarda, bir nebze sağlıklı bir yaşam alanı olmaktadır. Ancak sıcak düz arazisi, durgun suları, sivri ve karasinekleriyle bir hastalık yuvası olduğu zamanlarda olmuştur. Sıtma, kolera, veba, tifüs ve dizanteri, bölgede görülen hastalıklardandır. Orta çağlarda şehrin her yerinde cüzamlılara rastlamak mümkündür.¹¹⁷

Bölge hakkındaki olumsuz bir durum su sıkıntısıdır. Burada yağış dışında kaynak suları, pek mevcut değildir.¹¹⁸ Siloam (Sitti Maryam) Pınarı hariç olmak üzere Kudüs’te

¹⁰⁸ Andreasyan, s. 128.

¹⁰⁹ Andreasyan, s. 144.

¹¹⁰ Gottheil, Jerusalem, s. 148.

¹¹¹ Gül, İsimler, s. 14.

¹¹² Smith, s. 19.

¹¹³ Gottheil, Jerusalem, s. 148.

¹¹⁴ Smith, s. 19.

¹¹⁵ Gottheil, Jerusalem, s. 148.

¹¹⁶ Smith, s. 21.

¹¹⁷ Steven Runciman, Haçlı Seferleri Tarihi Kudüs Krallığı ve Frank Doğu 1100-1187 II., çev. Fikret Işıltan, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2. Baskı, Ankara, 1992, s. 5-6.

¹¹⁸ Gül, İsimler, s. 14.

doğal su kaynağı bulunmamaktadır. Bu yüzden her evde bir ya da iki adet yağmur suyunu toplamaya yarayan sarnıç bulunmaktadır. Şehir hayatının sağlıklı şekilde işleyişi, düşen yağmurla orantılıdır.¹¹⁹ Seyyahlar şehrin sahip olduğu yer altı ve yerüstü kaynakları için farklı değerlendirmeler yapmıştır. Bölge “taşlı bir atık merkezi”, “görünürde birkaç verimli noktaya sahip”, “kuru ve kurak”, “büyük bir düzlük”, “nehirlerinden süt ve bal akan belde”, gibi farklı tasvirlerle tabi tutulmuştur. Örneğin Mukaddesi Kudüs için “tüm şehirlerin en üretkenidir”¹²⁰ demektedir. Bu görüş ayrılıkları için, buraları ziyaret eden kişilerin farklı ekonomik koşullarda ve farklı mevsimlerde gelmelerinden kaynaklandığını söylemek mümkündür. Aynı zamanda kendi ülkelerindeki zenginlik koşulları da bölgeye bakış açılarını değiştiren etkenlerdendir. Örneğin çöl koşullarından gelen bir seyyah veya hacı için bölge çok verimli olarak tasvir edilebilirken, daha münbit bir tabiata sahip bölgeden gelenler için bereketsiz olarak algılanmaktadır. Bölgenin tabiatı ve kaynakları hakkında olumlu yorumlar genellikle Müslüman kaynaklarında mevcuttur.

Orta çağlarda, mahalleleri ve sokakları dik ve yokuşlu olarak tabir edilen şehrin, zeytin ve incir ağaçları ile dolu olduğu vurgulanmıştır.¹²¹ Kudüs’ün civar köylerinde pamuk ve üzüm yetiştirilmiştir.¹²² Bölgede tahıl ve sebze gibi tarımsal ürünlerin ekseriyetle vadilerde yetiştirildiği görülmektedir. Osmanlı döneminde Kudüs’e bağlı bir kasaba olan El-Halil bölgesi çevresi, gür ağaçlı ve çukur bir alandır. Bu dağlarda ve Filistin’in genelinde bulunan ağaçlar, zeytin, asma, incir ve meyve ağaçlarıdır. Bölgede, portakal, incir, badem, fındık, muz, üzüm ve bol miktarda bal vardır.¹²³

1.2.3. Kudüs şehrinin tarihsel süreçte önemi

Toplumların içinde bulundukları coğrafi mekâna atfettikleri anlam ve önem, bölgenin jeopolitik unsurlarındandır. Yani siyasal olayların mekânla olan ilişkileri ile bu ilişkilerin yeryüzüne etkileri ve tepkileri bir bölgenin önemini belirleyen ana konular olmuştur.¹²⁴ Tarihi süreçte yerleşim alanları farklı özellik ve önemleri ile ortaya çıkmış ve varlıklarını sürdürmüşlerdir.

¹¹⁹ Gottheil, Jerusalem, s. 148.

¹²⁰ Smith, s. 305.

¹²¹ Sevtap Gölgesiz Karaca, “Kutsal Topraklarda Kurulan Bir Haçlı Devleti; Regnum Jerusalem Kudüs Krallığı”, TYB Akademi Dil Edebiyat ve Sosyal Bilimler Dergisi İsrail, Sayı: 21, Ankara, 2017, s. 66.

¹²² Lamb Harold, Haçlı Seferleri Demir Adamlar ve Azizler, çev. Gaye Özcan, İlgi Kültür Sanat Yayıncılık, 1. Basım, İstanbul, 2010, s. 260-261.

¹²³ Smith, s. 299-305.

¹²⁴ Emre Baysoy, Jeopolitik Kayma: “Denge Kuşaklarından Geçit Bölgelerine”, Elektronik Siyaset Bilimi Araştırmaları Dergisi, Haziran 2016 Cilt: 7 Sayı:2, s. 90.

Öncelikle her toplum, üyeleri için dinsel törenlerinin icrası, pazarlarının kurulması, siyasi veya hukuki toplantılarının yapılması için,¹²⁵ kısacası insan hayatını düzenlemek için, belli alanlar tahsil etmek durumundadır.¹²⁶ Bu yaşamsal ihtiyaçlarla birlikte halkın her an için istila ve saldırılara karşı güvenli alanlara ihtiyaçları olmuştur. Böylece insanoğlunun yapmış olduğu ilk yapılar, koruyucu duvarlar olmuştur. Yunanlıların “acropolies”, Almanların “burgen”, Galyalıların “oppida” olarak isimlendirdiği bu alanlar, başlangıçta acil durumlar veya gereksinimlerde içine girilen boş alanlar iken, zamanla buralarda yapılar oluşmuş ve ilk kentler bu şekilde meydana gelmiştir. Uygarlık ilerledikçe bu alanlarda yöneticiler konaklarını inşa etmiş, tüccarlar ve zanaatçılar yerleşmeye başlamıştır. Bölge böylece geleneksel olarak adını aldığı kabilenin dini, siyasi, ekonomik ve yönetsel merkezi haline gelmiştir. İngilizce ve Rusça gibi dillerde şehir anlamına gelen (town, gorod) kelimelerin kapalı yer anlamına gelmesi bu alt yapı ile alakalıdır.¹²⁷

Doğal bir zorunluluk ile meydana gelmiş olan kentler, çeşitlilik arz etmektedir. Her kent kendine has bir görünüm ve özelliğe sahiptir. Bununla beraber, bu kentler belli genel özelliklere göre sınıflandırılabilir. Bu sınıflandırmada, temel özellikleri birbirine benzeyen şehirler aynı grupta nitelendirilmektedir.¹²⁸ R. Fox kentleri kendine özgü işlevlerine göre beş forma ayırmaktadır. Bunlar; din kentleri, idarî kentler, ticarî kentler, koloni kentleri ve sanayi kentleridir.¹²⁹

Antik zamanlardaki şehir kavramı, yoğun nüfusun tapınak gibi dini bir merkez yapının etrafında yerleşmiş yapıları kastetmektedir.¹³⁰ Bu kavram doğrultusunda bakıldığında, genel anlamda Kudüs şehrinin önemi, büyüklüğü veya kentsel işlevi değil, manevi özellikleri sebebiyle olmuştur denilebilir. En önemli özelliği kutsallık olan bu kentin şekillenmesinde, yine manevi yönü belirleyici olmuştur. Toynbee modernleşme öncesinde tüm şehirlerin belli bir dinî cephesi vardır ve modern zamandan önceki kentler tamamen siyasi veya askeri özellikte değildir demiştir. Fakat Kudüs'teki dini görünüme bakıldığında, diğer şehirlerden farklı olarak din faktörünün daha baskın bir etkiye sahip olduğunu söylemek mümkündür.

¹²⁵ Henri Pirenne, Orta Çağ Kentleri Kökenleri ve Ticaretin Canlanması, çev. Şadan Karadeniz, İletişim Yayınları, 4. Baskı, İstanbul, 1994, s. 50-51.

¹²⁶ Cansever, s. 103.

¹²⁷ Pirenne, s. 50-51.

¹²⁸ Pirenne, s. 105.

¹²⁹ Yasemin Avcı, Değişim Sürecinde Bir Osmanlı Kenti: Kudüs (1890-1914), Phoenix Yayınları, Ankara, 2004, s. 23-24.

¹³⁰ Joshua J. Mark, “Ancient City”, Ancient History Encyclopedia, <https://www.ancient.eu>, (05. 06. 2023).

Ayrıca şehrin dini yönü, bölgede sosyo-ekonomik yapıyı şekillendiren temel unsur olması açısından da önemlidir.¹³¹

Kutsiyetinin yanı sıra Kudüs de bütün şehirler gibi aslen üç temel insan ihtiyacı olan savunma, su ve ulaşım gibi kriterler göz önünde bulundurularak kurulmuştur.¹³² Coğrafi olarak müstahkem bir yapıya sahip olan bölge, eski İsrail ve Yahuda krallıkları arasında, batıdan doğuya geçişi denetleyen¹³³ bir mevkiye bulunmaktadır. Aynı zamanda büyük kültür merkezlerinden olan Fırat, Dicle ve Nil vadileri arasında bulunmasından dolayı önemli bir mevkidedir.¹³⁴ Filistin, kuzey ve doğudan, güney ve batıya veya aksi istikamete doğru uzanan uluslararası bir geçit olduğu için, Mısır, Arap ülkeleri, Babil ve Hindistan arasında ticari malların nakledildiği kervan yollarıyla örülmüştür. Bu yollar aynı zamanda Mısır, Babil ve Pers ordularının sürekli kullandıkları güzergâhlardır. Kudüs'ten başlayan bir yol doğuya doğru uzanarak Eriha'ya ulaşmaktadır. Yine Kudüs'ten kuzey yönünde uzanan başka bir yol, Nablus'a kadar ulaşmaktadır.¹³⁵ Suriye ve Mısır arasındaki ticari yollar, Filistin topraklarından geçmektedir. En eski çağlardan beri Güney Arabistan'dan hareket eden baharat kervanları, Akdeniz kıyılarına ulaşmaktadır. Bu yollar üzerinde olmasından dolayı uzun süren çatışmaların alanı olan Kudüs tarihi süreçte çok çeşitli hanedan ve hanedanlar dizisi tarafından yönetilmiştir.¹³⁶

Kıtalararası geçiş güzergâhı üzerinde bulunan şehir, bu vasfı sebebiyle Mısır, Mezopotamya,¹³⁷ Arabistan ve Anadolu uygarlıkları arasında el değiştirerek varlığını sürdürmüştür.¹³⁸ Ancak zaman içerisinde sahip olduğu bu jeopolitik önem, azalmaya başlamıştır. Nitekim 1000-1500 yılları arasındaki jeopolitik önem, Akdeniz, Orta Doğu ve Orta Asya tarafından karakterize edilmiş ve XVI. yüzyıldan itibaren Avrupa ile Asya arasındaki bağlantı, Avrasya kıtasını çevreleyen okyanuslara kaymıştır. Böylece bu tarihlerden itibaren Avrupa'nın Atlantik kıyıları ve Asya'nın Pasifik kıyıları önem kazanmış ve Orta Asya ile Akdeniz dolayısıyla, Kudüs coğrafi anlamda stratejik önemini kaybetmiştir.¹³⁹

¹³¹ Y. Avcı, Kudüs, s. 23-24.

¹³² Ömer Faruk Yılmaz, Vesika ve Resimlerle Osmanlı Döneminde Kudüs, Çamlıca Basım Yayın ve Tic., İstanbul, 2009, s. 27; Çeken, s. 1-2.

¹³³ Çeken, s. 1-2.

¹³⁴ Gül, İsimler, s. 14.

¹³⁵ Nânâ, s. 21-22.

¹³⁶ Stewart Henry Perowne, Buzzy Gordon, Joshua Prawer, Bernard Wasserstein, Michael Dumper, "Jerusalem", Encyclopedia Britannica, <https://www.Britannica.Com/Place/Jerusalem>. (05. 06. 2023).

¹³⁷ Süha Göney, Siyasi Coğrafya, İstanbul Üniversitesi, İstanbul 1993, s. 4.

¹³⁸ Gül, İsimler, s. 14; Bayraktar, s. 159.

¹³⁹ Göney, s. 4.

Birçok kutsal kitapta verimli topraklar olarak bahsedilen Filistin bölgesinin, tarıma müsait olduğu görülmektedir. Toprakların verimli ürün almaya uygun olması nedeniyle, ilk çağlardan itibaren tarımsal faaliyetler bölge için önemli bir ekonomik uğraş ve geçim kaynağı olmuştur. Filistin’de Lut Gölü bölgesi civarında, potas tuzları, bakır, manganez, demir, petrol ve doğal gazın olduğu bilinmektedir.¹⁴⁰ Fakat erken dönemlerde, sahip olduğu zenginlikler ve ticaret güzergâhları üzerinde olmasına rağmen Kudüs’ün içinde bulunduğu Filistin bölgesi genel olarak fakir bir ülke olmuştur.¹⁴¹ Nitekim Hz. İbrahim, bal akan nehirleri olan şehir olarak anlatılan Kudüs’ten, müthiş bir kıtlık çektiği için Mısır’a göçmüştür. Fakat Kudüs’e gelirken yanında hanımı, yeğeni Lut, hizmetçileri, mal ve mülkü ile gelmiştir.¹⁴² Yine Yahudi kutsal kitaplarında belirtildiği üzere, Hz. Yakup’un bölgeden çıkışı eli boş bir şekildedir.¹⁴³ Sonuç itibari ile şehir, tarımsal, ticari veya siyasi yönden iniş çıkış yaşasa da şehrin değişmeyen en önemli özelliği sahip olduğu dini kimliği olmuştur.

Kutsiyet atfedilen mekânların ortaya çıkışına bakıldığında kutsal mekânın yerinin kutsal (yaratıcı veya peygamber) tarafından belirlendiği ve insan tarafından keşfedildiği biçiminde geliştiğini söylemek mümkündür.¹⁴⁴ Kudüs, Tanrı’nın insan ile iletişim kurduğu yer olduğuna inanıldığı ve sahip olduğu ibadet mekânlarından dolayı “Kutsal Şehir” tabirini kazanmıştır.¹⁴⁵ Yahudilikte de kutsal mekânın yerinin Tanrı tarafından belirlendiği kabul edilmektedir. Bunun örnekleri, Kudüs’te Süleyman’ın yaptırdığı mabedin yerinin Davud’a melek tarafından bildirilmesi ve Musa’ya Tuva vadisinde bulunduğu yerin kutsal olduğunun bildirilmesi inançlarında görülmektedir.¹⁴⁶ Kudüs’ün merkezi ve kutsal konumu Hristiyanlıkta da kabul edilmiş ve daha sonra İslam dininde de dini önemi belirtilmiştir. Böylece Babillerden Osmanlılara kadar bütün büyük Orta Doğu İmparatorlukları, bu kutsal kenti kendi bölgelerine eklemeyi bir gereklilik olarak görmüşlerdir.¹⁴⁷ Bu nazariye ile burası uzun yıllar yaratıcı hürmetine, bir kulluk yarışına sahne olmuştur. Buradaki herhangi bir

¹⁴⁰ Ramazan Özey, Dünya Denkleminde Ortadoğu Coğrafyası, İstanbul, 2009, Akif Yayınevi, s. 185.

¹⁴¹ Runciman, II, s. 5-6; Amy Singer, Kadılar Kullar Kudüslü Köylüler, çev. Sema Bulutsuz, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1996, (Köylüler), s. 11.

¹⁴² Hz. İbrahim’in İsrail’e Yolculuğu Hakkında Ayrıntılı Bilgi İçin bkz. Ahmed Tarik ve Rajab Ammar Al-Hijaz, Homeland of Abraham And The Israeli Prophets An Arab’s Geographical Map For Abraham's Journey Based on Arabia Historical Accounts, Al-Tajdeed Cultural And Social Society, Bahrein, 2006; Flavius Josephus, The Complete Works, Publisher: Cristian Classics Ethereal Library, s. 73-75; Prens Viktor Napoli Emanuel, s. 21.

¹⁴³ Nânâ, s. 18.

¹⁴⁴ Mert, s. 17.

¹⁴⁵ Montefiorre Simon Sebag, Kudüs Bir Şehrin Biyografisi, çev. Cem Demirkan, İstanbul, 2016, s. XX.

¹⁴⁶ Mert, s. 17.

¹⁴⁷ The Institute For Historical Justice And Reconciliation (IHJR), Sacred Sites In The Holy Land: Historical And Religious Perspective, 2011, s. 17.

kaya, yıkılmış bir ibadetgâhın parçasıdır. Haham, papaz ve imam, her biri er geç burada kendi inancı gereği Mehdi, Mesih veya kurtarıcının ortaya çıkacağından emindir.¹⁴⁸

Kadim geçmişiyle dünya şehircilik tarihinde önemli bir yere sahip olan Kudüs, Peygamber Hz. İbrahim'den başlayıp Hz. İsa'ya kadar geçen süreçte birçok peygambere ev sahipliği yapmış bir şehirdir.¹⁴⁹ Kenaniler ile başlayan yerleşim kültürü, Bronz Çağı'nda yerini şehir kültürü anlayışına terk etmiş ve bu süreçte Hz. Davud'un Kudüs merkezli, Yahudi Krallığı'nı kurması¹⁵⁰ ve buraya "Ahit Sandığı'nı" getirtmesi ile dini bir merkez özelliği kazanmıştır.¹⁵¹ Hz. Davud'un hem siyasi hem de dini sermayesi olarak Kudüs'ü tercihi ve Süleyman'ın bölgedeki çalışmaları ile bölgenin önemi artmıştır.¹⁵²

Kimliği tek tanrı inancı ile şekillenen şehir, üç evrensel semavi dinin bulunduğu yaşam alanını temsil etmektedir.¹⁵³ Hristiyan literatüründe tek bir Tanrı'ya inanmak, Kudüs şehrinin kaderiyle yakından bağlantılıdır. İncil'in yaratılış metinlerinde Tanrı'nın tüm insanlara olan bağlılığı, kurtuluş tarihinin başlangıç noktası olarak ifade edilen alan, Kudüs'te Tapınak Dağı'dır.¹⁵⁴

Roma hâkimiyetinin ilk döneminde şehir pagan bir görünüm alsa da halkın çoğunluğu Yahudi ve o sırada yeni gelişmekte olan Hristiyan inancına sahiptir. Bu nedenle Pagan inancının, yalnızca Romalı yöneticiler arasında kabul gördüğünü söylemek mümkündür. Doğu Roma İmparatoru'nun resmi din olarak Hristiyanlığı seçmesi ve annesi Helena'nın M.S. 326'da Zeytin Dağı'nda bir kilise yaptırması ardından, İmparator'un 333'te verdiği emirle Hz. İsa'nın çarmıha gerildiği yere Anastasis (Holy Sepulchre) Kilisesi'ni inşa ettirmesi ile bölge Hristiyanlar için kutsal şehir olmuş ve buraya Hristiyanlar hac ziyaretinde bulunmuşlardır. Hz. Ömer M.S. 638 yılında şehri teslim aldığı anda, Müslümanlar da bu inanç zenginliğine ortak olmaya başlamışlardır. Nitekim Emevîler döneminde, Kudüs'te İslam sembolizminin iki önemli yapısı; Kubbetü's-sahra ve Mescid-i Aksa yükselmiştir.¹⁵⁵

¹⁴⁸ Cenap Şahabettin, Beyrut, Filistin ve Nablus İzlenimleri 1918, Tayfun Haykır (haz.), Ötüken Yayınları, İstanbul, 2015, s. 82.

¹⁴⁹ Montefiorre, s. XX.

¹⁵⁰ Güven Erdem, Mekân, Kimlik Yahudilik Kuzguncuk Yahudi Cemaati Üstüne Bir Çalışma, Sosyal Yayınlar, İstanbul, 2011, s. 136.

¹⁵¹ Montefiorre, s. XX.

¹⁵² İHJR, s. 17.

¹⁵³ M. Baha Tanman, "Bir Fotoğraf Albümünün Penceresinden: Kudüs ve Gazze Sancaklarında Osmanlı Döneminin Sonlarında Yerleşimler ve Mimarlık", *Üç Kitaplı Kentler 19. Yüzyıl Fotoğraflarında Kudüs ve Kutsal Topraklar*, (Ed. Ekrem Işın), İstanbul Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, 2008, s. 10-13; Mehmet Aydın, "Kudüs: Barış İsteyen Bir Şehrin Dini Arka Planı", *Türk İslam Medeniyeti Akademik Araştırmalar Dergisi*, Cilt: 12, Sayı: 24, 2017, s. 9.

¹⁵⁴ Marcus Sasse, Jerusalem, https://www.academia.edu/41215885/Jerusalem_update_2019_, (28.06.2024), s. 71.

¹⁵⁵ Tanman, s. 10-13.

Hristiyan inancı, tıpkı Yahudi inancında olduğu gibi¹⁵⁶ Kudüs'ü kutsallığın rakipsiz mabedi olarak görmekte; evrenin fiziki ve ruhani merkezi olarak işaretler ve tarihin başladığı ve vahiysel sonunun ulaşacağı konum olduğunu söylemektedir.¹⁵⁷ Hristiyanlığın Kudüs'e verdiği dini önem, Roma İmparatoru Konstantin ile başlamaktadır.¹⁵⁸ Orta Çağ'da Hristiyanlar bu inanışlarını, oluşturdıkları birbirinden farklı haritalara aktarmışlardır.¹⁵⁹ Hristiyan düşüncesinde Hz. Âdem cennetten çıkarıldığında, cennetin kapısı Kudüs'te olduğu için ilk olarak buraya gelmiştir. Bir müddet burada kalmış ve ömrünün son yıllarında tekrar Kudüs'e dönmüş ve burada defnedilmiştir. Yine Nuh peygamber tufandan sonra, suların çekildiğini anlamak için bir güvercin uçurmuştur. Güvercin ağzında bir zeytin dalı ile geri dönmüştür. Bu zeytin dalının Kudüs'te bulunan Zeytin Dağı'ndan getirildiğine inanılmaktadır.¹⁶⁰ Kudüs'ün 6 mil kadar güneyinde Hz. İsa'nın doğduğu Beytülahm köyü¹⁶¹ ile beraber yürüdüğü topraklar, çarmıha gerildiği bölge ve kabrinin bulunduğu inanan Kamame Kilisesi'nin bulunduğu alan bölgenin önemini arttıran mekânlardır.¹⁶² Ayrıca Meryem'in öldüğü ve gömüldüğü alan ve İsa'nın son akşam yemeğini yediği oda¹⁶³ dini önem atfedilen alanlardır. Hristiyanlar, Beytülahm köyünde, Mehd (Doğum) Kilisesi'ni kurmuşlardır.¹⁶⁴ Rivayette burada bulunan kilisede bir hurma ağacı vardır. Hz. Meryem bu ağaçtan hurma yemiştir. Bu nedenle bu ağaca hürmet edilmektedir. Bu anıtlar, Hristiyan hacıların Kudüs'te artmasına yol açmıştır.¹⁶⁵ Hristiyan inancında Kudüs'e atfedilen önem, Hristiyan devlet adamları tarafından da bilinen ve üzerinde durulan bir konu olmuştur.

¹⁵⁶ Güven Erdem, Mekân, Kimlik Yahudilik Kuzguncuk Yahudi Cemaati Üstüne Bir Çalışma, Sosyal Yayınlar, İstanbul, 2011, s. 136.

¹⁵⁷ Cohen, Sijill, s. 218; Yusuf Alçiçek, Ortadoğu'da Dini Jeopolitik: Kudüs'ün Semavi Dinler İçin Önemi, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Gaziantep, 2017, s. 46.

¹⁵⁸ Christopher D. Harness, Holy Jerusalem: The Key To Lasting Peace In The Middle East, Air Command And Staff College Air University Air Force Fellows Maxwell Air Force Base, A Research Report Submitted To ESS/FO, Alabama, 2009, s. 13; Hristiyanlığı devlet himayesine alan ilk Roma İmparatoru Konstantindir. (Flavious Valerius Aurelius Constantinus) 306 yılında imparator olmuş ve 313 yılında yayınladığı Milan Fermanı ile topraklarında yaşayan Hristiyanlara hürriyet vermiştir. Kürşat Demirci, "Hristiyanlık", DİA, Diyanet İşleri Başkanlığı, İstanbul, 1998, XVII, s. 332.

¹⁵⁹ Reyhan Mete, "Yahudi, Hristiyan ve Müslüman Sanatlarında Kudüs İmgesi", İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 2005, s. 23.

¹⁶⁰ Ugurluel, s. 12.

¹⁶¹ Beytülahm İbranice kökenli bir kelime olup "ekmek evi" anlamına gelmektedir. Abdurrahman Küçük, "Beytülahm", DİA, Diyanet İşleri Başkanlığı, İstanbul, 1992, VI, s. 86

¹⁶² Polat, İbrahim Ethem, Evliya Çelebi'nin İzinde-Kudüs Seyahatnamesi, Ankara 2011, s. 41.

¹⁶³ Ugurluel, s. 78.

¹⁶⁴ Abdalqader Steih, Kudüs Sancağı'nda Osmanlı İdaresi (XVIII. Yüzyılın İlk Yarı), (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, 2016, s. 2.

¹⁶⁵ Harness, s. 14.

Hristiyan devletler, kendilerince mukaddes olan yerlerin ve orada bulunan cemaatlerin lehine aktif bir siyaset izlemişlerdir. Böylece hem kendi vatandaşları nezdinde hem de Hristiyan âleminde itibar kazanmışlardır. Bu siyasetler, kayıtlarda görülmektedir. 17 Aralık 1564 Şam Kadısı'na, Kudüs-i Şerif beyine ve kadısına gönderilen bir hükümde "...Venedik Balyosu arzuhal gönderüp Beytulahm nâm mahalde bir burc olup kadîmden Frenk ruhbânlarının olup Rum tائفesi ol burc üzerine hücreler binâ' idüp küllî zarar iderler deyu i'lâm ittiklerin bildirdiği ecilden ..."¹⁶⁶ ifadesi yer almaktadır.

Hristiyan devlet adamları için Kudüs'ün yönetimi bir prestij kaynağı olmuştur. Örneğin piskopos tarafından kutsal anahtarların ve bir sancağın sunulmasıyla Şarlman, unvanının kraldan imparator unvanına geçeceğini garantilemiştir. Konstantin gibi Şarlman da bir kilise, okul, manastır ve kütüphane bağışlamak gibi kraliyet cömertliği geleneğini yerine getirmiş ve Kudüs'e geniş çaplı hac yolculuğunu canlandırmayı tetiklemiştir. Darius'tan Augustus'a ve batı imparatorlarına kadar büyük hükümdarlar, kutsal şehir bağışlar yaparak siyasi nüfuzlarını artırmış ve dini vecibelerini yerine getirmişlerdir.¹⁶⁷

Hristiyan dininde Kudüs, özellikle, İsa'nın Kudüs'e gelişiyle birlikte, Romalı askerler tarafından ele geçirilene kadarki zaman dilimi boyunca çok özeldir. Bu zaman dilimi Fısıh olarak adlandırılmaktadır.¹⁶⁸ Dini ritüelleri gereği Ürdün'de banyo yapmak, kutsal mezarda dua etmek ve dini vakıflara bağış yapmak için Hristiyan hacılar bölgeye gelmişlerdir. Özellikle 1000 yılında artan bu akım, Kudüs'ün seçkin lortları ve kilise adamları tarafından yönlendirilen çok büyük miktarda hacı ile doruğa ulaşarak XI. yüzyılda önceki dönemlere göre artmıştır.¹⁶⁹

Kudüs üç dinde de ölümden sonraki hayat için önemlidir.¹⁷⁰ Bu olguyu en çok Yahudi inancında görmek mümkündür. Yahudi kutsal kitaplarında ve din adamlarının yazdıkları kitaplara göre Kudüs, dünya yaratılmadan önce de vardı. Hatta Kudüs'ün olmadığı bir dünya tanrının olmadığı bir dünya olarak tasvir edilmektedir. Bazı pasajlarda ise dünyanın bu kutsal belde için yaratıldığı sözleri geçmektedir.¹⁷¹ Talmud'ta Kudüs, insanın başlangıcı ve sonu

¹⁶⁶ BOA, KK.d.,74, s. 344.

¹⁶⁷ Ashtor, Eliyahu ve Isaac Hasson, "Jerusalem in other religions, Encyclopaedia Judaica, 2. baskı, In Association With Keter Publishing House Ltd., Jerusalem, XI, s. 220.

¹⁶⁸ Uğurluel, s. 78.

¹⁶⁹ Eliyahu ve Hasson, s. 220.

¹⁷⁰ W. Sibley Towner, "A Crisis Of The Imagination: The Real Jarusalem Confronts The İdal Jarusalem", (Ed. Judith Tucker), Arab Jarusalem, 1996 Symposium (Georgetown: Centre For Contemporary Arab Studies, Georgetown University), www.Georgetown.Edu/ Sfs/ Programs/Ccas/Jarusalem/Towner. Htm, (06.11.2023), s. 5.

¹⁷¹ Abraham Joshua Heschel, "God, Torah, And Israel", Lehrhaus Judaica s. 21. [http://www.Lehrhaus.Org/Wp-Content/Uploads \(06.10.2023\).](http://www.Lehrhaus.Org/Wp-Content/Uploads (06.10.2023).)

ile irtibatlandırılmaktadır. Böylece şehrin cennetle ve İsrailoğulları ile bağlantısı kurulmaktadır. İlk insanın toprağının buradan alındığı bildirilmektedir. Yine burada yer alan bilgilere göre Kudüs'ün suları cennetten gelmektedir.¹⁷² Şehir Tevrat'ta "Yeryüzünün bütün neşesi, güzellikte yüce", "güzellikte mükemmel" gibi tabirler ile anılmaktadır. Zebur'da, Sion ve Kudüs bütün ülkenin sembolü iken, yıkımları ise sürgünün sembolüdür.¹⁷³ Çünkü Yahudiler için Kudüs ya da şehrin üzerinde kurulduğu tepelerden birinin adıyla "Sion", yaratılışın başladığı, insanla Tanrı'nın buluşmasının gerçekleşeceği, evrenin çekirdeği ve ruhani bir başkenttir.¹⁷⁴ Kudüs'e yerleşenlerin günahlarının bağışlanacağı ifade edilmektedir. Bu bilgiler, Yahudilerin buraya ilgisinin devam etmesinde etkili olmaktadır.¹⁷⁵ XVI. yüzyılda Osmanlı Kudüs'ünün sınırları içinde olan Hebron (Halilü'r-rahmân) bölgesi, Yahudilerin tarihte resmi olarak bu bölgede sahip oldukları ilk topraktır.¹⁷⁶

Kudüs, Yahudilerin dua ederken yüzlerini çevirdikleri kiblelerdir. Bölgenin kutsiyeti Yahudiler için M.Ö. XVIII. yüzyılda İbrahim'in göçü ile başlamış ve İbrahim'in oğlu İshak'ı Tapınak Tepesi'nde kurban etmek istemesi ile daha da artmıştır.¹⁷⁷ Fakat Tapınak, Yahudiler için sadece bir kurban yeri değil, aynı zamanda hac yapılan kutsal alandır. Kudüs'e yılda üç sefer (Pesah, Şavuot ve Sukkot bayramlarında) olmak üzere Yahudi her erkek kurban takdimi için Rabbin huzurunda (mabette) bulunmakla yükümlü tutulmuştur.¹⁷⁸ Yahudiler için, Kudüs'te yaşamak ve hatta ölmek bir zorunluluktur. Çünkü Yahudilerin çoğu, Talmud'ta belirtildiği gibi, Kudüs'te yaşamadan göksel cennete kabul edilmenin mümkün olmadığını düşünmektedir. Dahası, ölümden sonra diriliş Kudüs'te başlayacağından, Zeytin Dağı'na gömülmek istemektedirler.¹⁷⁹ Tevrat'ta Kudüs'e ilk yerleşen halkın Nuh'un oğullarından olan Ham'dan dünyaya gelen çocuklardan Kenan'ın şehrin kurucusu olduğu bildirilmektedir. Fakat Tesniye'de "ve vaki olacak ki Allah'ın senin bina etmediğin büyük ve iyi şehirleri, senin doldurmadığın bütün iyi şeylerle dolu evleri, senin kazmadığın kazılmış sarnıçları, senin dikmediğin bağları ve zeytinleri sana vermek üzere İbrahim'e İshak'a ve Yakup'a ant ettiği diyara seni getireceği ve doyuracağı zaman sakın seni Mısır

¹⁷² Mert, s. 33.

¹⁷³ Samuel Abramsky, ve Jacob Liver, "Jerusalem in judaism", Encyclopaedia Judaica, 2. baskı, In Association With Keter Publishing House Ltd., Jerusalem, XI, s. 209.

¹⁷⁴ Y. Avcı, Kudüs, s. 31.

¹⁷⁵ Mert, s. 33.

¹⁷⁶ Johnson, s. 13.

¹⁷⁷ Josephus, s. 7-13.

¹⁷⁸ Örenç, s. 239.

¹⁷⁹ Alçiçek, s. 63.

diyarından kölelik evinden çıkaran Rabbi unutma.” mısraları ile Yahudiler tarafından kurulmadığı vurgulanmıştır.¹⁸⁰

Tarihte tek Tanrı’nın varlığını kabul eden ilk din olan Yahudilik için Filistin, Tevrat’ta bahsedildiği gibi, Allah tarafından İsrailoğulları’na “Vadedilmiş Topraklar”dır. Kendilerini Allah tarafından seçilmiş özel kullar olarak gören Yahudiler, bu ideallerini gerçekleştirmek için yüzyıllarca çabalamışlardır. Bu inançla, eski çağlardan Osmanlı dönemine ve hatta bölgede hâkimiyet kuruncaya kadar Filistin’i yurt edinme esasına dayanan politikalarını devam ettirmişlerdir.¹⁸¹

Yahudi inanisında, Mesih çağı için “o gün gelince büyük boru çalınacak. Böylece, Asur ülkesinde kaybolanlar ve Mısır topraklarına sürgün edilenler, Kudüs’teki mukaddes dağda sonsuzluğun önünde yere kapanıp secdeye varacaklar”¹⁸² sözleri de Kudüs’e atfedilen önemin işaretidir.

Kentin önemi, bütün inançlar için bereket umulan mekânların, ziyaret yerlerinin ve dinî mekânların çokluğundan kaynaklanmaktadır. Müslümanlar gibi Yahudiler de Halil kentindeki birçok peygamberin mezar kalıntılarının bulunduğu yerlerin kutsallığına inanmaktadır. Osmanlı hâkimiyeti altında Kudüs’e bağlı olan Halîlü’r-rahmân’da Hz. İbrahim, İshak ve Yakub’un mezarları bulunmaktadır. Bu mezarların karşılarında ise eşlerinin mezarları bulunmaktadır.¹⁸³ Mukaddesî, Halîlü’r-rahmân türbesinin şehrin ortasında yer alan muhkem bir binada olduğunu belirtmektedir. Yahudiler bu türbelerde yapılan duanın makbul olduğuna inandıkları için, burası hemen her gün dua etmek üzere gelen ziyaretçilerle dolup taşmıştır.¹⁸⁴ Yine Kudüs ile ERiha köyü arasında bulunan Musa Peygamber’in makamını ziyaret etmek için yıllık bir merasim düzenlenmektedir.¹⁸⁵ Aslında Yahudilikte bütün ülke (Filistin toprakları) kutsaldır, ancak Kudüs şehri en kutsaldır. Yeryüzündeki en kutsal yer olan ve “kutsallar kutsalı” denilen mekân, Kudüs’teki mâbedde

¹⁸⁰ Örenç, s. 239.

¹⁸¹ Bayraktar, s. 50, 163.

¹⁸² Avram Galanti, Sebatay Sevi ve Sebataycıların Gelenekleri, çev. Erdoğan Ağca, İstanbul, 2006, Geyik Yayınları, 4. Baskı, s. 15.

¹⁸³ Polat, s. 41.

¹⁸⁴ Nuh Arslantaş, Abbâsiler ve Fatimiler Döneminde Yeşivalar (132-656/750-1258), (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İstanbul, 2007, (Abbâsiler) s. 424-425.

¹⁸⁵ Steih, s. 2.

bulunmaktadır.¹⁸⁶ Bu mekân, Hz. Süleyman'ın inşa ettiği tarihten sonra iki kez yıkılan mabedin¹⁸⁷ son bakiyesi olan Ağlama Duvarı'dır.¹⁸⁸

İslam inancında da diğer dinlerde olduğu gibi kutsallık atfedilen mekânlar bulunmaktadır. Bu mekânların kutsallıkları, Kur'an'da ve hadislerde geçmesi, peygamberler ve bazı önemli dini şahsiyetlerin burada yaşamış veya bulunmuş olmaları, kabirlerinin burada olması, bölgede önemli dini mabetlerin olması ve inanç ile alakalı önemli hadiselerin vuku bulması gibi durumlardan oluşmuştur.¹⁸⁹

Kudüs, Müslümanlar için Hz. Âdem'den itibaren tüm Peygamberlerin yolunun keşiştiği bir alan olmasından dolayı, önemli ve kutsaldır.¹⁹⁰ Şehir, avlusunda Kubbetü's-sahra'yı da içine alan ve en uzak mescit anlamında olan Mescid-i Aksa'yı barındırmaktadır. Bu mescit, Mekke'deki Kâbe ve Medine'deki Mescid-i Nebevi'den sonra, İslam'da en kutsal üçüncü mescittir.¹⁹¹

Evliya Çelebi, Kudüs için şu sözleri söylemektedir:

“124 bin Peygamberin yuvalarıdır. Tufandan önce ve sonra insanoğlunun kiblesi idi. Sonra Hazret-i Peygamber Mekke'den Medine-i Münevvere'ye Hak emri ile hicretleri, 51 yaşında ve 9 aylık iken gerçekleşmiştir. 10 sene Medine-i Münevvere'de sakin olup, ikinci senede Cenâb-ı Bâri'den Cibril-i Emin vasıtasıyla Bakara Suresi'nde “Artık yüzünü Mescid-i Haram tarafına çevir” (Kur'an Bakara, 144) âyeti geldiğinde, kible Kudüs'ten Mekke'ye çevrilmiştir. Bu sırada oruç da farz olmuştur. Eski kible ise Kudüs-i Şerif'tir. Fakirlerin kiblesidir. Sözün kısası, bütün milletlerin hasret çektiği bu Kudüs-i Şerif'tir. Bütün savaşlar, cenkler ve çarpışmalar bu Kudüs-i Şerif içindir. Bu Kudüs'ün kalesini ilk defa Hz. Davud melik iken, Tâlut eliyle inşa etmiştir.¹⁹²”

Kudüs, Hz. Muhammed'in Kâbe'den önce namaz için yöneldiği ilk kiblelerdir.¹⁹³ Müslüman inancına göre Mekke'de yapılan mescitten 40 yıl sonra Kudüs'te dünya

¹⁸⁶ Örenç, s. 239.

¹⁸⁷ Tapınağın Yapım Aşaması İçin bkz. Flavius Josephus, The Complete Works, Publisher: Cristian Classics Etheareal Library, s. 425-428.

¹⁸⁸ Polat, s. 41.

¹⁸⁹ Fatih Özek, Kitâbu Fezâ'ili'l Mekke ve'l Medine ve'l Kudüs, İnceleme Metin-Dizin-Tıpkıbasım, Kesit Yayınları, Birinci Baskı, İstanbul, 2015, s. 25.

¹⁹⁰ Polat, s. 41; Harman, “kudüs”, s. 327.

¹⁹¹ Abdullah El-Khatip, çev. Ramazan Işık, “Kuran'da Kudüs”, F.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt: 9, Sayı: 1, 2004, s. 111.

¹⁹² Evliya Çelebi, IX, s. 491-502.

¹⁹³ Özek, s. 136-137; Harman, “kudüs”, s. 327; Mazak, s. 18; Muammer Gül, “Müslümanların Kudüs'ü Fethi”, Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı: II, 2001, (Kudüs'ü Fethi), s. 49. İlk Kible Olması ile Alakalı Ayetler İçin bkz. Bakara: 2/142-143-144- 145.

üzerindeki ikinci mescit yapılmıştır.¹⁹⁴ Hz. Muhammed Mekke'den başladığı Miraç yolculuğunu, Mescid-i Aksâ'da tamamlamış, oradan göğe yükselmiştir.¹⁹⁵ Hz. Muhammed bir hadisinde şöyle buyurmuştur: “Yolculuk ancak şu üç mescitten birine olur: Benim şu mescidime, Mescid-i Haram’a ve Mescid-i Aksa’ya.”¹⁹⁶ Hadislerde anlatıldığı üzere Beytül-makdis’in bir melek veya peygamberin secde etmediği bir karış toprağı yoktur. Burada namaz kılmak, kurban kesmek, dua etmek veya sadaka vermenin fazileti ile alakalı pek çok hadis rivayetleri mevcuttur.¹⁹⁷ İslam’ın en önemli ibadeti olan günlük beş vakit namaz ile Kudüs arasında özel bir bağ mevcuttur. Namazın emredilmesi, Miraç yolculuğu sırasında vuku bulmuştur.¹⁹⁸ Bakara Suresi’nin on iki ayeti bu gece nazil olmuştur.¹⁹⁹ İslam’da Kudüs büyük peygamberlerin şehridir. Kur’an İbranilerin ataları, İbrahim, İshak, Davud, Süleyman ile bu şehirde yaşayan veya bu şehirden geçen İsa gibi peygamberlerin kıssalarından²⁰⁰ ve mihraplarından²⁰¹ bahsetmektedir.²⁰² Ayrıca, Kur’an, Kudüs’ün tahrip edilmesi, İsa Mesih, onun Yahudiler ile olan ilişkileri ve göğe yükselmesi²⁰³, annesi Meryem²⁰⁴ gibi önemli isim ve olaylardan bahsetmiştir. “Kutsal memleket, “Kutsal kasaba”, “Kutsal toprak” gibi atıflarla Kur’an’da çeşitli defalar bölgeden bahsedilmiştir.²⁰⁵ Yine Tin suresinde “İncir ve zeytine, Sina dağına, bu emin beldeye yemin olsun ki” ayetinde zeytinin Kudüs’te bulunan Zeytin Dağı veya Mescid-i Aksa’ya ithafen söylendiği müfessirler tarafından dile getirilmektedir.²⁰⁶

Kudüs, Sahra taşı ile de Müslümanlar nazarında ehemmiyetlidir. Hz. Muhammed, Miraç hadisesinde burada diğer peygamberlere imam olarak namaz kıldırıştır. Bu taşın

¹⁹⁴ Özek, s. 134; Harman, “kudüs”, s. 327.

¹⁹⁵ El-Khatip, s. 111; Alexander P. Watt, *Palestine Under The Moslems A Description of The Holy Land From A.D. 650 To 1500, Translated From The Works of The Mediaval Arab Geographers By Guy Le Strange. With Maps And Illustrations*, Paternoster Square, 1890, s. 89; Gül, Kudüs’ü Fethi, s. 49; Reuven Firestone, “Jerusalem”, *Medieval Islamic Civilization An Ancylopedia*, I., (Ed. Josef W. Mery), Routledge, New-York, 2006, (Jerusalem), s. 415.

¹⁹⁶ Mehmet Emin Çiftçi, “Hadislerde Kudüs ve Mescid-i Aksâ”, *Journal of Islamic Jerusalem Studies*, Cilt: 20, Sayı: 3, 2020, s. 330.

¹⁹⁷ Özek, s. 140; Örenç, s. 241-242.

¹⁹⁸ El-Khatip, s. 120.

¹⁹⁹ Sabri Hizmetli, *İslam Tarihi Başlangıçtan İlk Dört Halife Devri Sonuna Kadar*, Ankara, 1991, s. 135.

²⁰⁰ Zeyrek Servet, *Kur’an’da Yahudilik ve İsrailoğulları-Kavramsal Analiz*, Bir Yayıncılık, İstanbul, 2017.

²⁰¹ Davud ve Zekeriya Peygamberin ve yine İsa Mesih’in annesi Meryem’in mihrabının mahalli Kudüs’te bulunur. Kur’an Meryem’in mihrabını; Al-i İmran: 3/37’de, Zekeriya’nın mihrabını Âl-i İmrân: 3/39’da ve Davud’un mihrabını da Sad: 38/21. ayetlerde belirtmektedir.

²⁰² Enbiya: 21/71; Saffat: 37/102-107; Sad: 38/21- 44; Sebe: 34/12, 38/36.

²⁰³ Al-i İmran:3/45-62.

²⁰⁴ Al-i İmran: 3/36-37-42-43-44.

²⁰⁵ Bakara: 2/58; Maide: 5/21; A’raf: 7/137-161; Enbiya: 21/71,81.

²⁰⁶ Örenç, s. 256.

üzerine basarak Miraç'a yükselmiştir.²⁰⁷ Bu taşın çevresinde dua etmenin faziletli ve makbul olduğuna dair rivayetler sebebiyle, İslam inancında bölge önem kazanmıştır. Öyle ki bu şehirde ölmüş olmanın bile faziletli olduğuna dair ulemâlardan anlatılar nakledilmiştir. Kudüs için cennetten olan dört şehirden biri olarak bahsedilmiştir.²⁰⁸ İslam inancında bölgeye verilen önemin, Emevî Halifeleri döneminde başladığı yönünde düşüncelerin yanında, modern araştırmacılar, Kudüs'e olan büyük hayranlığın erken İslam döneminde²⁰⁹ başladığı görüşünü savunmaktadır. Nitekim Hz. Peygamberin Sahabelerinden birçoğu da bölgeye ya savaş esnasında asker olarak ya kutsiyetine binaen ya da ilim öğrenmek gibi sebeplerle ziyaretlerde bulunmuşlardır. Hz. Ömer, Ebu Ubeyde İbnü'l-Cerrah, Muaz İbni Cebel ve daha birçok sahabe, bölgeyi ziyaret etmişlerdir.²¹⁰ Kudüs merkezi gibi Halil bölgesi de peygamber kabirleri olması sebebiyle özellikle de hac mevsiminde sayıları daha da artan ziyaretçilerin uğrak yeri olmuştur. Bu ziyaretçiler için buralarda vakıflar kurulmuş, gelen misafirlerin rahatı için aşçılar, ekmek pişiriciler ve hizmetliler tahsis edilmiştir. Nâsır-ı Hüsrev türbeleri ziyaret için her gün beş yüz kadar kişinin, el-Halîl'e geldiğini belirtmektedir. Hüsrev gelen misafirlere ücretsiz olarak yemekler verildiğini, her ziyaretçiye günlük bir somun ekmek, bir kâse zeytinyağı ile pişmiş mercimek ve kuru üzüm ikram edildiğini aktarmaktadır. Şehrin Müslümanlar tarafından ziyaretinin bir başka sebebi de burada Hz. Peygambere ait bir eşyanın bulunmasıdır. İbnü'l-Fakîh, Hz. Peygamberin sandaletinin şehir camiinde olduğunu belirtmektedir.²¹¹

Tarihi süreç içerisinde dini önemini yitirmeyen bilakis artıran şehir, siyasi yönden her zaman stratejik bir konumda olmamıştır. Hz. Süleyman, Hz. Davud ve Haçlılar döneminde taht şehri olan bölge, ilerleyen zamanlarda siyasi önemini yitirmiş, ekonomik bir etkinliğin merkezi olmadığı gibi son yüzyıla kadar büyük siyasî bir role de sahip olamamıştır. Memlûklar döneminde şehrin dini öneminin devamıyla birlikte, ana ticaret yollarının uzağında olması, güçlü bir askeri birliğe sahip olmaması gibi sebeplerle özellikle son zamanlarda emekli olan Memlûk emirleri için bir sürgün yeri olmuştur.²¹²

Türk tarih ve devlet geleneğinde Kudüs'e verilen önemin izlerini sürmek mümkündür. Kudüs, nüfus ve gelir bakımından Osmanlı Devleti içerisinde büyük bir merkez değildir.

²⁰⁷ İsra: 17/1.

²⁰⁸ Özek, s. 141-147.

²⁰⁹ Hz. Ömer, 637 yılında şehri fethettiğinde, Kudüs Patriği Sophronius ona Mescit-i Aksa'yı gösterdi. Caminin yerini gören Hz. Ömer: "Bu yer, tam olarak Peygamberin bize tanımladığı yerdir" demiştir. Bu sebeple, alana özel ihtimam göstermiş ve bu yerin temizlenmesini ve restore edilmesini emretmiştir. El-Khatip, s. 111.

²¹⁰ Mazak, s. 74.

²¹¹ Arslantaş, Abbâsiler, s. 426.

²¹² Cengiz Tomar, "Kudüs", DİA, Diyanet İşleri Başkanlığı, Ankara, 2002, XXVI, s. 332.

Fakat daha önce belirtildiği üzere sahip olduğu dini alanlar ile vasıflar ve Mekke hac yolu güzergâhında olması sebebiyle resmi makamların bölgeye teveccühü devam etmiştir. Bölge için sayısız ferman kaydı, bu teveccühün tarihi yansımalarıdır.²¹³ Bu ilginin yanında bölgeye yapılan ziyaretlerin yazıldığı seyahatnamelerde, şairlerin ve edebiyatçıların eserlerinde de şehre verilen önem görülmektedir. Örnek vermek gerekirse, Selçuklular döneminde yaşayan Ahmed Fakih, Kitâbu Evsâf-ı Mesâcidi’ Şerîfe isimli eserinde Kudüs’ten ayrıntılı olarak bahsetmiştir. Osmanlı döneminde yazılan, eserlerden biri olan Vesiletü’n-Necat isimli eserde Süleyman Çelebi, Kudüs’ten bahsetmektedir. Pek çok seyyahın, Kudüs’ü ziyaret ettiği ve eserlerinde bahsetmiş olduğu malumdur. Bu seyyahlardan Türk seyyah Evliya Çelebi, tüm Filistin’i, özellikle de Kudüs’ü çok ayrıntılı gezmiş ve anlatmıştır. Diğer bir Osmanlı seyyahı, Hüseyin Vassaf 1914’te Kudüs’e gelmiştir. “Suriye ve Filistin’de Cevelanım” adlı eserinde Kudüs’ten bahsetmektedir. Bu gibi eserlerle birlikte XIX.-XX. yüzyıl ve günümüz eserlerinde de Kudüs önemli bir konu olarak işlenmeye devam etmiştir.²¹⁴

Osmanlılar için Kudüs, Memlûk hâkimiyetinde olduğu süreçte dahi önemli bir sembol olarak addedilmektedir. Osmanlılar Kudüs’e hâkim olmayı değil, hâdim olmayı tercih etmişlerdir. XV. yüzyılda Kubbetü’s-Sahra’da Kur’an okunması için sikke gönderilmiştir. 1429-1430 yıllarında II. Murad tarafından gönderilen bu ikramlar, devletin Kudüs’e bakış açısını gösteren önemli bir bilgi olarak dönemin tarihçilerinden Mucireddin Uleymî el-Hanbelî’nin kalemine yansımıştır.²¹⁵

Osmanlı döneminde Kudüs’e verilen önemin idari alandaki göstergelerinden birisi olarak padişahların kullandığı unvanlara bakmak aydınlatıcı olacaktır. 1565 tarihli bir belgede, Kanûnî Sultan Süleyman “Sahib-kıran-ı memalik-i Rum, Acem ve Arab, Ka’be-i Mu’azzama ve Medine-i Münevvere ve Kuds-i Şerif” olarak zikredilirken babası Yavuz Sultan Selim ise Celâl-zâde’ye ait Selimnâme’de “Kudüs’ün şâhı” olarak anılmaktadır.²¹⁶ Osmanlı’nın bölgeye verdiği önem, Sultan Süleyman döneminde bölgeye yapılan yatırımlar ile de açıkça görülmektedir. Mekke ve Medine’den sonra İslam’ın üçüncü kutsal beldesi olması, padişahın İslam dünyasında sahip olduğu liderlik sıfatının meşruiyeti için de önem arz etmektedir. Bu gibi nedenlerle Mekke ve Medine sakinleri gibi, Kudüs halkı da tekâlif-i

²¹³ Heyd, s. 39.

²¹⁴ Seyfullah Korkmaz, “Türklerin Gözünde Kudüs Hüzün ve Elem”, Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi, Cilt: 5, 2017, s. 61.

²¹⁵ Alaaddin Dolu, “Osmanlı Hâkimiyetinden İsrail İşgaline: Kudüs’ün Gönüllü Sakinleri”, TYB Akademi, Sayı: 21, 2017, s. 49.

²¹⁶ Dolu, s. 22.

mîrîyeden muaf tutularak ayrıcalıklı sayılmışlardır.²¹⁷ Osmanlı Devleti, ilki Sultan Beyazıt döneminden başlamış olan Surre Alayları ile de beldeye verdikleri önemi göstermişlerdir. Müslümanlar için kutsal olan Mekke, Medine ve Kudüs olmak üzere 3 bölgeye, oradaki fakirlere yardım etmek ve ileri gelenlerin de kalplerini kazanmak için Surre Alayları göndermişlerdir.²¹⁸

XIX. yüzyıla gelindiğinde Kudüs'ün dini önemi, ticari getirileri ya da tarımsal üretiminden daha çok önem kazanmıştır.²¹⁹ XX. yüzyılın başlarından itibaren şehir yine taşıdığı dini özellikleri dolayısıyla tüm Filistin bölgesi, Yahudi Siyonistler ve Filistinli Araplar arasında ulusal istekleri dolayısıyla çatışmaların odağı haline gelmiştir.

²¹⁷ Y. Avcı, Kudüs, s. 25.

²¹⁸ Mutesem Almasri, XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Kudüs'e Gönderilen Surre-i Hümayun, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun, 2015, s. 11.

²¹⁹ Davis Rochelle, "Ottoman Jerusalem: The Growth of The City Outside The Walls", *Jerusalem 1948 The Arab Neighbourhoods And Their Fate In The War, Chapter One*, (Ed. Salim Tamari), The Institute of Jerusalem Studies& Badil Resource Center, Second Revised Edition, Jerusalem, 2002, s. 10.

2. KUDÜS'ÜN SİYASİ TARİHİ

2.1. Osmanlı Dönemi Öncesinde Kudüs

2.1.1. İsrailoğulları öncesi Kudüs

Kadim bir geçmişe sahip olan Kudüs'ün tarih öncesi dönemlerine ait bilgilerimizin çoğu, 13 kilometre kuzeyinde bulunan Eriha'da²²⁰ yapılan kazılarda bulunmuştur. Bu kalıntılarda zengin bir şehir kültürünün izlerine rastlanmıştır. Bölgede M.Ö. 5000 tarihinden sonraki dönemlerden kalma çiftçilik izleri bulunmuştur.²²¹ Tüm bulgulara rağmen, alandaki ilk insan varlığının ne zaman olduğu net değildir.²²² Josehpus'un Manithon'dan aktardığı bilgilere göre, İbranilerin Mısır'dan sürgün edildiğinde çöl üzerinden yüksek ve muhkem bir beldeye gelerek buraya yerleştikleri ve bölgeye “Urşelim” adını verdikleri belirtilmektedir. Fakat genel kanı, Yebusiler'in bölgeyi kurduğu yönündedir.²²³ Bu topraklar, Mısır ve Babil gibi iki güçlü devlet arasında kalınca, Kenan ili hem birbiriyle savaşan komşuların geçip gittikleri bir köprü, hem de kara ve deniz yoluyla yapılan dünya ticaretinin merkezi durumuna gelmiştir.²²⁴

Tam anlamıyla Kudüs, şehir olarak Bronz Çağı'nın başlangıç devrelerinde ortaya çıkmıştır denilebilir. Bu döneme ait arkeolojik kazılarda bulunan çanak-çömlek örnekleri, bu durumu kanıtlamaktadır.²²⁵ Kudüs şehri, ilk kez Moria Dağı'nın güneydoğu yakasında, Silvan köyüne bakan ve “Tell Ofel” olarak bilinen ve birbirine zıt yönde bakan, Zuhur (Duhur) tepeliklerinin üzerine kurulmuştur.²²⁶

Bronz devrinden Demir devrinin sonlarına kadar (M.Ö. 3000-1200) Filistin'e birçok göç olmuş ve bölgenin etnik yapısı sürekli değişmiştir.²²⁷ M.Ö. 3000 yılından itibaren Samiler Filistin'de görülmeye başlamıştır.²²⁸ Amurru grubuna mensup göçmenlerle başlayan göç, M.Ö. 2000 yıllarından sonra Batı Samiler (Amoriler) Babil kralı Hammurabin'in ataları olan bu göçmenler ile devam etmiştir. Bu yerleşimcilerin dili, bir Batı Sami lehçesi olan Kenanca'dır.²²⁹ Burada bulunan farklı unsurlar, egemen Kenan

²²⁰ Heyet, Kudüs (Tarihi Belge), çev. Acar Tanlak, İslam Konferansı Teşkilatı Kudüs Komitesi, Ankara, 1988, s. 10. Avrupalılar arasında “Jericho” olarak tanınan bölgeye rivayette Hz. İsa gelerek bir âmânın gözlerini açmıştır. Prens Viktor Napoli Emanuel, s. 83.

²²¹ Gül, Tez, s. 22; Çeken, s. 3.

²²² Gül, Tez, s. 22.

²²³ Nânâ, s. 48.

²²⁴ Nânâ, s. 134.

²²⁵ Çeken, s. 3.

²²⁶ Basit ve diğerleri, Kudüs Tarihi, s. 15.

²²⁷ Gül, Tez, s. 22.

²²⁸ Armaoğlu, s. 5; Gül, Tez, s. 23.

²²⁹ Gül, Tez, s. 23.

kültürünün bir parçası olmuştur.²³⁰ Bu nedenle Kenanî ülkesi de denilen bölge, Yebûsiler, Cercaşiler, Hiviler, Anakiler, Ferziler ve Amâlika gibi birbirinden farklı kabilelerden oluşmaktadır. Kimi kaynaklar, Kudüs şehrinin bu kabilelerden olan Yebusiler tarafından M.Ö. 2000 yılı başlarında kurulduğunu, kimi kaynaklar ise Amâlika kabilesi tarafından kurulduğunu²³¹ ileri sürmektedir. Ağırlıklı görüş, şehrin, bölgeye yerleşmiş olan Yebusiler tarafından kurulduğu yönündedir. Bu konuda Tevrat'ta verilen bilgiye göre bölgenin ilk sakinleri, bazı tarihçi ve bilim adamları tarafından aynı zamanda dünyanın en eski milleti ve Arapların ataları olarak kabul edilen Amalika kavmidir.²³²

M.Ö. 3000 yılından itibaren Filistin'i ele geçirmek için akınlar düzenleyen Mısır Firavunları, bu akınlar sonrasında raporlar hazırlatmış ve bu raporlarda bölge ile alakalı mühim bilgiler sunmuşlardır. Raporlara göre, Filistin'de birçok etnik gruba mensup kavimler bulunmaktadır. Muntazam ordu ve müstahkem hisarlara sahip olan şehirlerde yaşayan bu halk, tarım ve hayvancılıkla hayatlarını idame ettirmektedir.²³³

Bölgenin tarihi serüveni, çevresindeki imparatorluklara bağlı olarak gelişmiştir. Uzun tarihi süreç içerisinde bölge, birçok kez fetih ve istilalara maruz kaldığı için, sınırları sürekli değişmiştir.²³⁴ Filistin toprakları, M.Ö. 2500-2000 tarihlerine gelindiğinde Babil hâkimiyetine girmiştir. Fakat I. Babil hanedanlığının zayıflaması ile burada küçük prensliklerin olduğu Mısır Papirüslerinden anlaşılmaktadır. Kuzeyden gelen Sami kökenli olmayan Hurriler, alanda kargaşa oluşturmuştur. Bu topluluklar, Mısır kaynaklarında Hiksos ve Şassular olarak kaydedilmiştir. Hiksoslar döneminde Filistin, küçük prensliklere bölünmüş durumdadır. Hurri kökenli Hiksos hâkimiyeti, M.Ö. XVI. yüzyıla kadar sürmüştür. I. Amosis, Hiksoslara son vererek tekrar Firavun hâkimiyetini bölgeye getirmiştir.²³⁵ Mısır ile Hititler arasındaki Filistin mücadelesi, Kadeş antlaşması ile son bulmuştur. Tarihte kayıtlı olan bu ilk antlaşmaya göre Filistin Mısır'da, Suriye Hititlerde kalmıştır. M.Ö. 1200'lere gelindiğinde bölgeye adını veren Filistiler Gazze şeridine yerleşmişlerdir. Kısa sürede Kenan dili ve Sami kültürünü benimseyen Filistiler, doğuya doğru ilerlerken aynı zamanlarda Batı Şeria'dan bölgeye gelen İsrailoğulları'nın direnci ile

²³⁰ John Bright, A History of Israel, Westminster John Knox Press, Kentucky, 2000, s. 8.

²³¹ Basit ve diğerleri, Kudüs Tarihi, s. 15.

²³² Gül, Tez, s. 22; Karaman, "Filistin", s. 89.

²³³ Mete, s. 23.

²³⁴ Armaoğlu, s. 3.

²³⁵ Gül, Tez, s. 23.

karşılaşmıştır. Bölgede bu iki topluluğun yanı sıra siyasi ve kültürel olarak önemli bir etkiye sahip olan Aramiler de XIV. yüzyılda Filistin sınırlarında var olmaya başlamışlardır.²³⁶

2.1.2. İsrailoğulları ve İbrani krallığı

Filistin'e gelişi Demir Çağı'na denk gelen²³⁷ ve ilk ataları Hz. İbrahim olan İsrailoğulları, Hz. Lut zamanından önce Şam'a ardından Mısır'a²³⁸ ve sonra İsrailoğullarına Tanrı tarafından vaat edildiğine inanılan Filistin'e²³⁹ göç etmişlerdir. Hz. Yakub zamanında ise kıtlık nedeniyle Mısır'a göç etmişlerdir. II. Ramses'in oğlu Minfitan döneminde Hz. Musa ile birlikte M.Ö. 1213 yılında, Mısır'dan çıktıkları söylenmektedir. Hz. Musa döneminden sonra başa geçen Yeşu önderliğinde Filistin'e girmişlerdir. O dönemde Kenan ülkesinde en büyük şehirler, Eriha, Nablus ve Kudüs şehirleridir. İsrailoğulları, Eriha'yı ele geçirmiştir.²⁴⁰ Hz. İbrahim'in Babil'in Ur²⁴¹ şehrinde başlayan bu yolculuğu, Yahudi kutsal kitaplarındaki pasajlarda²⁴² anlatılmaktadır.²⁴³ İsrailoğullarının bu istilaları karşısında Filistin Krallıkları birleşmişlerse de İsrailoğullarının bölgeyi ele geçirip hâkimiyet kurmasına engel olamamışlardır.²⁴⁴

Yahudilerin Filistin'i nasıl ele geçirdikleri konusunda farklı görüşler ileri sürülmüştür. Kutsal Yeşu Kitabı, İsrailoğullarının bölgeyi savaş yoluyla ele geçirdiğinden bahsetmektedir. Tarihçilerin genel görüşü ise, İsrailililerin bu topraklara büyük göçler halinde girerek bölgedeki yerel din ve kültürlere egemen oldukları; onlara karşı koyulduğu durumlarda bazen ufak çaplı savaşların meydana geldiği, ancak genelde sayı çokluğu ve başarılı bir dini politika sayesinde hedeflerine ulaştıkları yönündedir.²⁴⁵ Yahudilerin bölgeyi büyük bir fetih ile elde etmediğine dair görüş yaygın olandır, çünkü fetih önemli bir

²³⁶ Gül, Tez, s. 24.

²³⁷ Basit ve diğerleri, Kudüs Tarihi, s. 26.

²³⁸ Ahmet Cevdet Paşa, (Kıyas-ı Enbiya Vetevârih-İ Hulefâ), Peygamberler ve Halifeler Tarihi, (Ed. Hamdi Akyol), Kapı Yayınları, İstanbul, 2020, (Enbiya), s. 20.

²³⁹ Rabbi Nissim Behar, İbranilerin Öyküsü, Zvi Geyik Yayınları, 3. Baskı, İstanbul, 2001, s. 16; Güven, s. 135.

²⁴⁰ Gül, Tez, s. 25; Ahmet Cevdet Paşa, Enbiya, s. 20.

²⁴¹ Hz. İbrahim'in ilk şehri ile alakalı farklı iddialar da mevcuttur. Ayrıntılı bilgi için bkz. Bright, s. 9.

²⁴² Örneğin; Tekvin 15-18 arasındaki pasajlarda; "O gün Rab Avram'la antlaşma yaparak ona şöyle dedi: "Mısır Irmağı'ndan büyük Fırat Irmağı'na kadar uzanan bu toprakları, Kenziler'in, Kenizliler'in, Kadmonlular'ın, Hititler'in, Perizliler'in, Refalılar'ın, Amorlular'ın, Kenanlılar'ın, Girgaşlılar'ın, Yevuslular'ın topraklarını senin soyuna vereceğim". Avner Falk, A Psychoanalytic History of Jews, 1996, Fairleigh Dickinson Univ. Press.-Associated University Presses London, 1996, s. 159.

²⁴³ Falk, s. 159.

²⁴⁴ Gül, Tez, s. 25.

²⁴⁵ Reuven Firestone, Yahudiliği Anlamak: İbrahim'im/ Avraam'ın Çocukları, çev. Çağlayan Erendag ve Levent Kartal, Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın A.Ş., 1. Baskı, İstanbul, 2004, (Yahudilik), s. 34.

konfederasyon gerektirmektedir. Fakat Yahudiler bölgeye geldiklerinde ulusal bir birlik değil, birleşik bir klan konfederasyonu durumunda oldukları belirtilmektedir.²⁴⁶

İsrailoğullarının tarih sahnesine çıktıkları ilk dönem, “Atalar Dönemi” olarak adlandırılmaktadır. İsrail’in üç büyük atası İbrahim, oğlu İshak ve torunu Yakup’tur. Musa (M.Ö. XIII) öncesi dönemi oluşturan Atalar Dönemi’nin, M.Ö. yaklaşık olarak XX. yüzyıllardan itibaren başladığı kabul edilmektedir. Bu dönemlerde kurban kesme gibi ayinler, din adamları tarafından değil; ailenin ileri gelen reisi tarafından gerçekleştirilmektedir.²⁴⁷

Musa’dan sonra, İsrailoğullarının işlerini birbiri arkası sıra gelen hâkimler idare etmiştir. Bu hâkimler, hükümdar olmayıp İsrailoğulları’nın reisleri ve kadıları yerindedir. Fakat İsrailoğullarının bütün torunları, yani 12 kabile, bu hâkimlerin sözünü dinlemektedir. İlki “Yeşu” olan bu Hâkimlerin, sonuncusu “İşmoil”dir. Her ikisi de peygamberlerdendir.²⁴⁸ Kutsal kitapta Hâkimler kitabı bölümünde anlatıldığı üzere bir nevi kabile reisi olan 12 kabile hâkimi, birbirinden ayrı yaşamış ve bazen de birbirleriyle savaşmışlardır.²⁴⁹

Yeşu ile Filistin’e giren Yahudi halkı, Yeşu’dan sonra bir devlet haline gelene kadar geçen düzensizlikler devresinde bazen hâkimler, bazen kabile reisleri bazen de kendilerini hâkimiyetleri altına alan hükümdarlar tarafından yönetilmişlerdir. İsrailoğulları, Krallar ve Hükümdarlar devri de denilen zamandan önce, Rahip Samuel ardından da Saul’u kral olarak seçmişlerdir.²⁵⁰ Samuel Peygamber, Yahudi tarihinde kabilelerden monarşiye geçişi sağlayan ve seçtiği komutan-krallarla Yahudileri devletleşme sürecine taşıyan bir kimse olarak öne çıkmaktadır. Bu monarşi dönemi ile Filistinlilerin hâkimiyetine karşı istiklallerini tamamen elde etmişlerdir.²⁵¹ Talut döneminde, Filistin’e gelmelerinin başlangıcından krallık kurmalarına kadar geçen zaman, Kitab-ı Mukaddes’te “Kahramanlık Dönemi” olarak geçmektedir.²⁵²

Hiz. Davud M.Ö. 1000 yılında,²⁵³ önce bugün Halîlü’r-rahmân denen bölgeyi, ardından Yebusiler’in hâkim olduğu Kudüs’ü,²⁵⁴ ani bir baskınla ele geçirmiştir.²⁵⁵ Akabinde Sur kralı Hiram’ın da yardımıyla Kudüs şehrini yeniden inşa etmiştir. Bir saray ve bir mezbaha

²⁴⁶ Bright, s.10.

²⁴⁷ İbrahim Hilmi Karşlı, “Kur’ân’da Yahudi Din Adamlığı”, Milet ve Nihal, Cilt: 7, Sayı: 1, s. 63.

²⁴⁸ Ahmet Cevdet Paşa, Enbiya, s. 22-23.

²⁴⁹ Firestone, Jerusalem, s. 34.

²⁵⁰ Gül, Tez, s. 26.

²⁵¹ Arslantaş, Abbâsiler, s. 427.

²⁵² Gül, Tez, s. 26.

²⁵³ Martin Gilbert, Jerusalem Illustrated History Atlas, Merton College Oxford,1987, s. 7.

²⁵⁴ Harman, “kudüs”, s. 325.

²⁵⁵ Flavius Josephus, The Complete Works, Publisher: Cristian Classics Ethereal Library, s. 368.

yaptırarak Hz. Musa'ya vahyedilen on emrin içinde muhafaza edildiği Ahit Sandığı'nı buraya yerleştirmiştir.²⁵⁶ Ahit Sandığı'nın getirilmesi²⁵⁷ ile Kudüs, İsrailoğulları için kutsal bir merkez özelliği kazanmıştır.²⁵⁸ Bununla beraber Kudüs, Hz. İbrahimden önce de kutsal bir yer olarak bilinmektedir. Yaratılış kitabına göre, burada *el Elyon* "En Yüksek Tanrı", adlı bir ilaha adanmış olan bir tapınak ve su kaynağı vardır.²⁵⁹ Burası Hz. Dâvûd'un birleşik krallığı için ideal bir merkezdir. Zira kabileler bölgesinin dışında olduğundan hem tarafsız hem de kutsal bir şehir olarak kabul edilmiştir.²⁶⁰

Davud zamanında bir yandan uluslararası şartlar, diğer yandan Davud'un şahsi kabiliyetleri, Kenan elinde sağlam temeller üzerine oturtulmuş bir devlet kurmak için büyük bir imkân sağlamıştır. O sıralar Mısır ve Mezopotamya, çöküş dönemi geçirmektedir ve Suriye'de olup bitenlerle uğraşacak durumda değildirler. Aramiler ise henüz gelişim aşamasındadır. Mısır İsraililerin devletlerini kurmaya çalıştıkları Suriye topraklarının güney kesimindeki hükümlerlik siyasetinden vazgeçmemiş, fakat bu hükümlerlik, Mısır'ın bir yandan birbiriyle çekişen prensler, diğer yandan Libya'nın batısından veya Kuzey Nubiya'dan saldırıya geçen düşmanlar sebebiyle bölünüp parçalandığı dönemde, sembolik bir hükümlerlik olarak mevcudiyetini sürdürmüştür.²⁶¹

Hz. Davud, peygamber olmasının yanında kahraman bir kraldır. Onun kahramanlıkları, İsrailoğulları üzerinde oldukça etki bırakmıştır.²⁶² Öyle ki Hz. Süleyman döneminden sonraki dağılma döneminden bugüne kadar Hz. Davud soyundan gelecek bir kurtarıcı Mesih ile ülkenin tekrar ihya edileceği ve Museviliğin dünyaya hâkim olacağı inancı mevcuttur.²⁶³ Hz. Davud yaklaşık olarak M.Ö. 1004-965 yılları arasında hükümdarlık yapmıştır. Kurduğu ordusuyla ülkesinin sınırlarını güneyde Mısır'dan, kuzeyde Toroslar'a kadar genişletmiş ve Kudüs'ü başkent yapmıştır.²⁶⁴

²⁵⁶ Gül, Tez, s. 26.

²⁵⁷ Hz. Musa'ya indirilen Tevrat veya Tora bu sandığın içinde korunmaktaydı. Davud Peygamber zamanında Filistin'e getirilen bu sandık Asur ve Babil yıkımları sürecinde ortadan kaybolmuştur. Mustafa Kırkız, Kutsal Kitaplardaki Tarihi Olaylar ve Edebi Yorumu (Hz. Âdem'den Hz. Lut'a Kadar), Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Elazığ, 2009, s. 27

²⁵⁸ Nuh Arslantaş, Emeviler Döneminde Yahudiler, Bilimevi Basın Yayın, İstanbul, 2005, s. 24.

²⁵⁹ Firestone, Yahudilik, s. 35.

²⁶⁰ Firestone, Yahudilik, s. 37; Eldar Hasanoğlu, "Tanah'a Göre Kudüs'ün Kutsallaşma Süreci", Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt: 24, Sayı: 2, s. 137.

²⁶¹ Nânâ, s. 173.

²⁶² Basit ve diğerleri, Kudüs Tarihi, s. 29; Şirvanlı Mahmud, Tarih-i İbn-i Kesir Tercümesi (Giriş-İnceleme-Metin-Sözlük), (Der. Muhammet Yelten), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1988, s. 341.

²⁶³ Basit ve diğerleri, Kudüs Tarihi, s. 29.

²⁶⁴ Besalel, Yahudi Tarihi, s. 40; Emine Taşdelen, Yahudilikte Nübüvvet, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Konya, 2010, s.106.

Hız. Davud'tan sonra oğlu Hız. Süleyman (M.Ö. 971-931) tahta geçmiştir. Süleyman imar ve ticari faaliyetlere ağırlık vermiştir. Süleyman Mabedi'nin²⁶⁵ yanında da bir saray ve kışlalar ile şehri inşa etmiştir. Hız. Süleyman tarafından kurulan şehir, bugün Harem-i Şerif'in bulunduğu tepe üzerindedir. Süleyman Peygamber, Kudüs'ten komşu memleketlere ticaret yolları yapmış ve bu yolların geçtiği yerlere, ambarlar inşa ettirmiştir. Kara ticaretinin yanında deniz ticaretini de geliştirmiştir.²⁶⁶ Bu zamanda Fenikelilerin, Elath, Kızıldeniz ve Ophir ile ticareti için Kudüs'ten geçen bir geçit mümkün olan en kısa rota iken, Fırat'tan Mısır'a kadar olan kervanlar, kraliyet başkentine yönlendirilebilmektedir.²⁶⁷ Aynı zamanda Kudüs, içeride kuzeyle güney karayolunu kontrol etmektedir.²⁶⁸ Şehrin hızla gelişmesindeki diğer faktörler, kraliyet tüccarlarının karargâhlarının yanı sıra, İsrail'in bölünmüş olduğu 12 ilçenin katkılarıyla beslenen kraliyet ticari merkezlerinin kurulmasıdır.²⁶⁹ Hız. Süleyman uluslararası ticareti canlandırarak, demir²⁷⁰, bakır ve tunç işlemeciliğinde bölgeyi ileri bir seviyeye yükseltmiştir. Bu nedenle, bakır kralı veya maden kralı gibi sıfatlarla anılmıştır.²⁷¹ Yapmış olduğu başarılı atılımlar sayesinde İbrani ülkesi başka toplumlar tarafından da tanınmıştır.²⁷² 40 yıllık saltanatının ardından ölünce babasının şehrine defnedilmiştir. Kudüs, Hız. Davud'dan Hız. Süleyman zamanının sonuna kadar parlak dönem yaşamıştır.²⁷³ İsrailoğulları'nın bölgedeki hâkimiyeti M.Ö. 722'de Asurluların Kuzey Krallığı'nı yok etmesiyle son bulmuştur.²⁷⁴

Hız. Süleyman'ın ölümünden sonra ülke, Kuzey ve Güney Krallıklar olmak üzere ikiye bölünmüştür.²⁷⁵ Bu krallıkların birine Yahuda (Judah) diğerine İsrail denilmiştir.²⁷⁶ Judah'ın oğullarının elinde yalnızca Kudüs tepesi, El-Halil dağı civarı kalmıştır.²⁷⁷ Bu sırada Mısır saldırıları da başlamıştır. Her iki krallık önce Mısır ve Fenikelilerin, daha sonra da Asurluların baskısını hissetmişlerdir. İlyas Peygamber (M.Ö. 868) bu dönemde ortaya

²⁶⁵ Mabedin yapılışı hakkındaki detaylar için bkz; Firdevsî Rûmî, Süleymannâme-i Kedîr, (Der. M. Ata Çatıkkaş), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2009, s. 319-329; Şirvanlı, s. 346.

²⁶⁶ Basit ve diğerleri, Kudüs Tarihi, s. 29.

²⁶⁷ Yonah ve Gibson, Jerusalem, s. 144-149.

²⁶⁸ Johnson, s. 73.

²⁶⁹ Yonah ve Gibson, Jerusalem, s. 144-149.

²⁷⁰ Nânâ, s.152; Bazı kaynaklar Davud'un demir silahlarının kullanımını Filistilerden öğrendiğine dair bilgiler mevcuttur. Johnson, s. 71.

²⁷¹ Basit ve diğerleri, Kudüs Tarihi, s. 29.

²⁷² Günaltay M. Şemseddin, Yakın Şark III Suriye ve Filistin, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2. Baskı, Ankara, 1987, s. 324.

²⁷³ Gül, Tez, s. 28.

²⁷⁴ Basit ve diğerleri, Kudüs Tarihi, s. 29.

²⁷⁵ Kerim Balcı ve Aykut İnce, Kudüs: Kutsallığın Başkenti, Timaş Yayınları, İstanbul, 2012, s. 19.

²⁷⁶ Ahmet Cevdet Paşa, Enbiya, s. 23; Prens Viktor Napoli Emanuel, s. 84.

²⁷⁷ Nânâ, s. 223.

çıkarak putperestliğe karşı mücadele etmiştir.²⁷⁸ Tevrat'ta “Bölünmüş Krallık” dönemi olarak geçen bu devir, iki yüz yıl kadar sürmüştür.²⁷⁹ M.Ö. 727-698 tarihleri arasında Yahuda Kralı olan Hezekiah, Asur saldırılarına karşı, izleri günümüze kadar intikal etmiş olan savunma hazırlıkları yapmaya başlamıştır. Bugün, eski şehir duvarları içinde kalmış olan Geniş Duvar, bu hazırlık aşamasının bir parçasıdır.²⁸⁰ Buna ilaveten şehrin dışında kalan Gihon Kaynağı'nın sularını duvarların içine aktarmak için Silom Havuzu'na kadar olan daha önce Jebusiler tarafından inşa edilmiş ve kullanılmış olan²⁸¹ yeraltı su tüneline açtırmıştır²⁸².

Devletin kendi içinde bölünmesinden kaynaklanan kötü gidişat, diğer ülkelerin saldırıları ile daha kötü bir hal almıştır. Kısa bir süre sonra Kuzey krallık Asur kralı II. Sargon tarafından yıkılarak halk sürgüne gönderilmiştir.²⁸³ Güney Krallık olan Yahuda devleti de Keldani hanedanının ilk kralı Nabopolassar'ın oğlu²⁸⁴ Buhtunnasr (Nebukadnezar) tarafından M.Ö. 597-586 yıllarında ele geçirilmiş ve işgal edilmiştir. Halkın Mısır ile ittifak kurup direnmeye çalışması sürgün ile sonuçlanmıştır.²⁸⁵ O zamanki geleneklere göre²⁸⁶ ahalinin ileri gelenleri Babil'e esarete gönderilmiştir. Amurru kökenli bir kavim olan Babillerin²⁸⁷ kralı Nebukadnezar'ın bölgeye atadığı kral, Firavun ile iş birliği yapıp, Babillilere karşı tekrar ayaklanmıştır. Ancak Firavun söz verdiği desteği vermemiştir. Nebukadnezar'ın ordusu M.Ö. 586 yılında²⁸⁸ Kudüs'e girerek korkunç bir katliam başlatmıştır.²⁸⁹ Kuşatmanın dördüncü ayında büyük bir kıtlık baş göstermiştir.²⁹⁰ Nebukadnezar, Kudüs'ü işgal etmekle yetinmemiş şehri bir daha canlanma ümidi kalmayacak şekilde tahrip etmiştir. Mabed, kraliyet sarayı, bütün evler, şehrin duvarları yakılmış ve yıkılmıştır.²⁹¹ Katliamdan kurtulan insanlar da Babil'e esir olarak götürülmüşlerdir.²⁹² Babil'e sürgün olarak götürülen insanlarla birlikte mabedin hazineleri

²⁷⁸ Balcı, s. 19.

²⁷⁹ Firestone, Yahudilik, s. 36.

²⁸⁰ Balcı, s. 20.

²⁸¹ Johnson, s. 73.

²⁸² Balcı, s. 20.

²⁸³ Ali Osman Kurt, Babil Sürgünü Sonrası Ezra Önderliğinde Yahudiliğin Yeniden Yapılandırılması, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2006, s. 14-17.

²⁸⁴ Ömer Faruk Harman, “Buhtunnasr”. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 1992, VI, s. 381.

²⁸⁵ Taşkın, Safed, s. 6.

²⁸⁶ Bernard Lewis, Ortadoğu İki Bin Yıllık Ortadoğu Tarihi, çev. Selen Y. Kölay, Arkadaş yayınları, 13. Baskı, Ankara, 2017, (Ortadoğu Tarihi), s. 35.

²⁸⁷ Basit ve diğerleri, Kudüs Tarihi, s. 29.

²⁸⁸ Heyet, Kudüs, s. 17.

²⁸⁹ Harman, “kudüs”, s. 325.

²⁹⁰ Çeken, s. 15; Fuat Aydın, Genel Hatlarıyla Yahudilik, İstanbul, 2004, s. 20.

²⁹¹ Şirvanlı, s. 349-350; Mert, s. 90.

²⁹² Çeken, s. 15; F. Aydın, s. 20.

de götürülmüştür. Tanah'ın II. Krallar Kitabı'nda bu olaylar ayrıntılı olarak anlatılmaktadır.²⁹³ Bu saldırıdan İsrailoğullarından bazıları Mısır'a, bazıları da Mekke'ye kaçarak kurtulmuşlardır²⁹⁴. Bu sürgün²⁹⁵ Yahudi halkın hafızasında ve tarihinde derin izler bırakmıştır. Babillilerin Yahuda'da yaptıkları yıkım, katliam ve sürgünlerin bu kadar şiddetli olmasının sebebi, Yahuda krallarının yapılan antlaşmalara sadık kalmaması ve Babil'e karşı defalarca isyan etmesinden kaynaklanmıştır.²⁹⁶

Sonuç olarak iki büyük Ortadoğu gücü olan Mısır ve Mezapotamya zayıflayınca ortaya çıkan Davud krallığı, bu devletlerin tekrar güçlenmesiyle yıkılmıştır.²⁹⁷ Hz. Süleyman'ın mabedi inşa edip Babiller tarafından yıkılmasına kadar geçen süre için, Birinci Tapınak Dönemi denmektedir.²⁹⁸ Sürgün yıllarında İsrail halkının soyunun devamını sağlamak amacıyla nesep ve aile ilişkileri ön plana çıkarak, yabancılar ile sosyal münasebetin sınırlandırılması ve yeme içme ritüelleri gibi birtakım uygulamalar yürütülmüştür. Yahudilerin çoğu dini içerikli kural ve uygulamalarının bu zamanda çıktığı kabul edilmektedir.²⁹⁹ 50 yıllık Babil esaretinden³⁰⁰ sonra Fars Kralı II. Kyros (Keyhusrev),³⁰¹ Babil'i ele geçirmiş, ardından Yahudilerin Kudüs'e dönmelerine izin vererek imparatorluğuna halk desteği sağlamak için³⁰² mabet inşa etmelerine izin vermiştir. Hatta tapınağın devlet bütçesi ile yapılmasına müsaade etmiştir³⁰³. Yahudi tarihçi Josephus'un belirttiğine göre II. Kyros'un (M.Ö. 559-530) Yahudilere gösterdiği hoşgörünün sebebi, Yeşaya'nın kehanetleri ve bunların Pers Kralı'nın üzerinde yaptığı etkilerdir. Kral Yahudilere, bu yardımları karşısında Mısır sınırında kendisine minnettar bir müttefik

²⁹³ Mert, s. 90.

²⁹⁴ Ahmet Cevdet Paşa, Enbiya, s. 28.

²⁹⁵ İbranicede "Golah" veya "Golat" kelimeleri ile ifade edilen, teolojik anlamda Tanrı ile insanın arasının ayrılması anlamına gelen sürgün denilince genel anlamda Yahudi tarihinde akla 587/586 tarihlerinde gerçekleşen sürgün gelmektedir. II. Mabet Döneminden sonra yaşanan dağılmalar için ise diaspora kelimesi kullanılmaktadır. Kurt, s. 33; Philip Hitti, Kudüs'ten sürgün edilenlerin elli bin kişi olduğunu belirtmektedir. Kitab-ı Mukaddes Ansiklopedisi rakamlara kaynak olarak Yeremya kitabındaki şu sözleri göstermektedir: "Nabukadnasar'ın sürgün ettiği halkın sayısı şudur: yedinci yılda üç bin yirmi üç Yahudi. Nabukadnasar (krallığının) on sekizinci yılında da Yerusolim'den sekiz yüz otuz iki kişi sürdü. Nabukadnasar'ın (krallığının) yirmi üçüncü yılında muhafız Başkomutanı Nabuzradan yedi yüz kırk beş kişi sürdü. Böylece sürülenlerin toplamı dört bin yüz dört kişi oldu." Sürgün işleminin M.Ö. 597, 586 ve 582 yıllarında gerçekleştiği belirtilmektedir. Nânâ, s. 238.

²⁹⁶ Ayşenur Karaca (Ed.), Yahudilerin Babil Sürgünü, (M.Ö. 586), Göç Hareketleri Araştırmaları Koordinatörlüğü, Aralık 2017, s. 4.

²⁹⁷ Firestone, Yahudilik, s. 37.

²⁹⁸ Firestone, Yahudilik, s. 40.; Çeken, s. 7; Gül, Tez, s. 28.

²⁹⁹ Salime Leyla Gürkan, Yahudilik, İstanbul, 2017, s. 45.

³⁰⁰ Yonah ve Gibson, Jerusalem, s. 144-149.

³⁰¹ Gürkan, s. 45-48

³⁰² Harness, s. 8.

³⁰³ Lewis, Ortadoğu Tarihi, s. 36.

oluşturma çabasıdır. Ayrıca Mısır'da bulunan Yahudilerin, Mısır'a düzenlenecek herhangi bir saldırıda kendilerine rehberlik ve casusluk gibi önemli bir yardımda bulunmalarını ummaktaydı.³⁰⁴ Hezekiah'ın ikinci tapınağı yapma amacı sadece dinsel değil aynı zamanda politik amaç gütmektedir. O İsrail topraklarını yeniden birleştirme çabasıdır.³⁰⁵ İkinci Tapınağın temeli, M.Ö. 520'de atılmış ve M.Ö. 515'te tamamlanmıştır.³⁰⁶

Yaklaşık iki asır bir valilik statüsünde İran hâkimiyetinde kalan kentte, Yahudilik yayılma imkânı bulmuştur.³⁰⁷ Daha sonraki zamanlarda Yehuda'ya vali olarak atanan Nehemya ile Levi soyundan olan din adamı (kohen) ve âlimi (sofer) Ezra'nın, Pers Kralı Artahşasta'nın da desteği ile yürütmüş oldukları reformlar ile Kudüs yeniden yapılandırılmıştır. Pers yönetimine bağlı yarı teokratik bir yapı ile yönetilen bölgede, etnik ve dini Yahudi kimliği oluşmuştur. Ezra³⁰⁸ böylece ikinci Musa gibi Yahudiler arasında kabul görmüştür. İkinci Mabet Dönemi olarak kabul edilen bu dönem, Romalılar tarafından ikinci mabedin yıkılışına (M.S. 70) kadar devam etmiştir.³⁰⁹

2.1.3. Helenistik dönem

M.Ö. IV. yüzyılın sonlarına doğru varlığını hissettiren Büyük İskender, Anadolu ve Ön Asya'yı hâkimiyeti altına aldıktan sonra, kara ve deniz yoluyla Mısır'a doğru harekete geçmiştir. Kesin olmamakla beraber Gazze'yi fethettikten sonra, Kudüs'e geldiği rivayet edilmektedir.³¹⁰ Helenistik yönetim altında yaşadıkları özgürlük ortamında Yahudiler, Tevrat'ın Yunanca tercümesi olan Septuaginta'yı kaleme almışlardır.³¹¹ Yahudi efsaneleri, İskender'in tapınağa saygı duyduğunu belirtmektedir.³¹² Yahudi Ansiklopedisi, Makedonyalı İskender için: "Hellen uygarlığını Suriye ve Mısır'a sokan İskender, Yahudi

³⁰⁴ Nânâ, s. 276, 307.

³⁰⁵ Rebecca M. King, *The Sacred State: Religion, Politics And The Jerusalem Temple*, Scripps Senior Theses, Scripps College, 2012, s. 16.

³⁰⁶ Harness, s. 8.

³⁰⁷ Gül, Tez, s. 28-29.

³⁰⁸ Ezra Yahudiliğin yeniden oluşturulması ve Yahudi toplumunun dönüşmesinde büyük katkısı olan bir kişidir. Yahudiler ona kinci Musa demişlerdir. Bkz. Ali Osman Kurt, *Erken Dönem Yahudi Tarihi (Yahudiliğin Mimarı Ezra)*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2007, s. 19. Ezra aynı zamanda Babil esaretinden 5.000 kişiyi kurtarıp Kudüs'e getirmiş (M.Ö. 459), Tanay'da kendi ismiyle anılan bölümün yazarı, Yahudi din adamı veya peygamberidir. Yine o kutsal metinleri kopyalayıp kayıtlarını tutan kişidir. İslam kaynaklarında Üzeyir Peygamber ile özdeşleştirilmiştir. Fakat aynı kişi oldukları şüphelidir. Cenap Şehabettin, s. 117.

³⁰⁹ Gürkan, s. 45-48.

³¹⁰ Gottheil, *Jerusalem*, s. 128.; Gül, Tez, s. 30.

³¹¹ Shahak Israel, *Yahudi Tarihi Yahudi Dini*, Düşün Yayıncılık, İstanbul, 2015, s. 105.

³¹² King, s. 20.

inançlarının gelişmesinde muhtemelen Yahudi ırkının dışında kimsenin yapamayacağı bir etkiye bulundu” bilgisini vermektedir.³¹³

İskender’in ölümüyle imparatorluk toprakları “Diyadoklar” denilen³¹⁴ generaller arasında paylaştırılmıştır.³¹⁵ Yehuda halkı önce Mısır merkezli Ptolemi (M.Ö. 320/198), daha sonra Suriye merkezli Selevki (Selevkos) Krallıkları (M.Ö. 198/164) tarafından yönetilmiştir.³¹⁶ Bu süre zarfında Hellenleşme devam etmiştir.³¹⁷

Bu dönemde Grek Selevki Kralı IV. Antiochus, Yahudilere karşı radikal önlemler getiren ilk kraldır.³¹⁸ Yehuda’nın elit kesiminin desteği ile halka politeist inanca uymakta baskı uygulamıştır. Bölgede Yahudi inancının uygulanmasını yasaklayan bir kararname yayınlamıştır.³¹⁹ Böylece dindar Yahudi kesim (hasidim) Makabi lakabıyla anılan ve kohen soyundan gelen bir ailenin önderliğinde silahlı bir direniş başlatmıştır (M.Ö. 167/164). Makabi isyanı olarak anılan ayaklanma başarıyla sonuçlanmıştır.³²⁰ Yahudi geleneğinde, Hanuka Bayramı olarak kutlanan bu başarı³²¹ ile Yehuda bölgesi Makabi soyundan gelen Haşmonay (Asmoni)³²² hanedanının yönetimine geçmiştir. Bir süre sonra yarı bağımsız krallık statüsüne erişmiştir (M.Ö. 143/63).³²³ Bu devlet, M.Ö. 63 yılı Roma istilasına kadar bağımsızlığını sürdürmüştür.³²⁴

2.1.4. Roma-Bizans hâkimiyetinden İslam hâkimiyetine kadar Kudüs

Selevkos Krallığı, Hellenistik dünyayı kendi hâkimiyeti altında toplama çabasında iken, batıda Roma yükselişe geçmiştir. M.Ö. 190’da Selevkoslar Romalılara yenilmiş ve Yahuda devletinin merkezi Kudüs’ü, M.Ö. 65 yılında Roma generali Pompeus’un komutanı Scorus ele geçirmiştir. Ele geçirdikleri bölgeleri yerli valiler tarafından yöneten³²⁵ Roma, Filistin bölgesini Tesmiye, Celile, Sâmiriye, Yahudiye ve İbranîye olarak taksim etmiştir.³²⁶ Yahudi devleti hâkimiyeti hizmetleri karşılığında Antipator’a verilmiştir. Tekrar hâkimiyeti

³¹³ Nânâ, s. 316.

³¹⁴ Taşkın, Safed, s. 6.

³¹⁵ Gül, Tez, s. 30.

³¹⁶ Gürkan, s. 50-52.

³¹⁷ Gül, Tez, s. 30.

³¹⁸ IHJR, s. 18.

³¹⁹ Harness, s. 9.

³²⁰ Gül, Tez, s. 30.

³²¹ Firestone, Yahudilik, s. 41.

³²² Taşkın, Safed, s. 7.

³²³ Gürkan, s. 50-52.

³²⁴ Gül, Tez, s. 30.

³²⁵ Gül, Tez, s. 30; Taşkın, Safed, s. 7.

³²⁶ Prens Viktor Napoli Emanuel, s. 82.

ele geçirmek için Asmoni hanedanlığı Antipatorlara karşı Perslerden destek alarak ayaklanmış ve başarılı olmuşlardır. Bunun üzerine Antipator'un küçük oğlu Herod, Romadan destek alarak tekrar bölgeye hâkim olup, taç giymiştir.³²⁷ Yahudi kral Herod, bölgeye savunma ve sosyal yaşantılara yönelik yapılar kazandırmıştır.³²⁸ Kral, başta Kudüs ve Halil olmak üzere çok sayıda prestijli proje gerçekleştirmiştir.³²⁹ Tapınak alanını genişletmiş farklı coğrafyalardaki Yahudileri bölgeye çekmiştir.³³⁰ Böylece Tapınak alanı tekrar Yahudi kimliğinin merkezi haline gelmiştir.³³¹ Herod bölgede, su kanalları kurmuş ve Roma mimarisini yansıtan yeni binalar inşa etmiştir. Bu zaman zarfında Kudüs, dini ve sosyal faaliyetler bakımından gelişmiştir.³³² Bu tarihlerde Hz. İsa, peygamber olarak Yahudilere davette bulunmaya başlamıştır. Fakat Yahudi din adamlarının baskısı ile Roma Valisi Plates tarafından çarmıha gerilmiştir.³³³

Roma, özellikle İmparatorluk döneminde, kendi yönetim şartlarını etkilemediği sürece, eyaletlerde halkın dini ve ahlaki meseleleri ile fazla ilgilenmemiş, alenen ya da şeklen denetlemek gibi bir tasarrufta bulunmamıştır. I. asır boyunca imparatorların Yahudilere genel bakış açısının, onları korumaya yönelik olduğu anlaşılmaktadır. Yahudiler yine kendi kralları tarafından yönetilmiş ve dini işlerinde serbest bırakılmışlardır.³³⁴ Hz. İsa'dan yaklaşık 35 sene kadar sonra görünüşte ekonomik sorunlardan kaynaklı bir isyan çıkarılmıştır.³³⁵ Irak sınırları içinde hüküm süren Yahudiliği benimsemiş Parsî Adiabene'nin desteği ile 66 yılı sonlarında çıkan ayaklanmayı Roma bastıramamış ve 3 yıl bölge serbest kalmıştır. 70 yılının ilkbaharında İmparator Vespasian'ın oğlu ve mirasçısı olan Titus ve yönetimindeki dört lejyon ordusu ile isyan kanlı bir şekilde bastırılmıştır. Bu sırada kutsal şehir, Pesah (hamursuz) bayramını kutlamak amacıyla dünyanın farklı bölgelerinden gelen Yahudi hacılarla doludur.³³⁶ Kentteki insanların birçoğu öldürülmüş ya da açlıktan yok olmuştur; hayatta kalanlar köle olarak satılmış ya da idam edilmiştir. Şehir de tahrip

³²⁷ Taşkın, Safed, s. 7.

³²⁸ Çeken, s. 112.

³²⁹ İHJR, s. 18.

³³⁰ Çeken, s. 112.

³³¹ King, s. 24.

³³² Alçiçek, s. 49.

³³³ Çeken, s. 112.

³³⁴ Hatice P. Erdemir, Halil Erdemir, "66-70 Yılları Arası Kudüs'te Yahudi İsyanı ve Günümüze Yansımaları", Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Merkezi Uluslararası Dördüncü Orta Doğu Semineri (İlkçağlardan İslamiyetin Doğuşuna Kadar Orta Doğu), Elazığ, 29-31 Mayıs, 2009, s. 187-189.

³³⁵ Gürkan, s. 52-55.

³³⁶ Nânâ, s. 487.

edilmiştir.³³⁷ Titus ve Roma Lejyonları tarafından yok edilen Kudüs, o sıralarda 1800 dönümün üzerinde büyük bir şehir görünümündedir.³³⁸ Şehir harabeye dönmüş ve Tapınaktan geriye sadece batı tarafındaki duvar kalmıştır. Bu duvar daha sonraki yüzyıllar boyunca, Kudüs'teki bu tarihi hezimetin anısına, Yahudiler tarafından “Kutsal Ağlama Duvarı” olarak kabul edilecektir.³³⁹

Kudüs, 61 yıl harabe kaldıktan sonra, yaşayanlarının bir kısmı geri dönmüş ve Batı Tepesi'ndeki lejyonel kampın etrafına yerleşmiştir. Geri dönen Yahudilerin o bölgede yedi kadar sinagogu bulunduğu belirtilmektedir. İmparator Hadrian, M.S. 130 yılında Kudüs'e gitmiş ve Yahudi şehrinin kalıntıları üzerine bir Roma kolonisi kurmuştur.³⁴⁰ Vali Tineius Rufus, İmparator ve kurucular adına planlanan duvar çizgilerini kazma töreni gerçekleştirmiştir. Bu gelişme ile, Romalılara karşı Bar Kohva (Yıldızın oğlu) (Şimon Ben Kosiva), ve onun dini destekçisi Haham Akiva kendini Mesih ilan ederek³⁴¹ isyan başlatmıştır (132-135). İsyanın bastırılmasının ardından, Hadrian, kendileri ve çevre için huzursuzluğa yol açtığını düşünerek, Yahudilerin³⁴² dünyanın dört bir yanına dağıtılmasına karar vermiştir³⁴³. Av ayının dokuzuncu günü olan yas günü hariç, Kudüs'e görüş mesafesinde yaklaşımları ölüm gerektiren bir suç olarak belirlenmiştir.³⁴⁴ Şehir İmparatorun adı³⁴⁵ (Aelinus, Hadrianus'un ilk adıydı)³⁴⁶ ve Capitoline üçlüsü (Jüpiter, Juno ve Minerva) şerefine *Aelia Capitolina* ismini almış ve koloninin paraları üzerinde gösterilmiştir. Aelia Capitolina fiziksel olarak M.S. 135'te kurulmuştur. Şehrin kuzey kısmındaki sokakların çoğu orijinal olarak bu zamanda kurulmuştur. Bu tarihten sonra Yehuda bölgesinin ismi de

³³⁷ Michael Avi Yonah-Menahem Stern-Shimon Gibson, Jerusalem Second Temple Period, Encyclopaedia Yonah ve Gibson, Archaeological Research, Second Edition, V. 11, edt. Fred Skolnik, In Association With Keter Publishing House Ltd., Jerusalem, (Temple), s. 147-151.

³³⁸ Yonah ve Gibson, Temple, s. 202-203; Conder, s. 193; Mabedin bu ikinci yıkımı da ilk tahrip ile aynı tarihte yani 9. Av Günü gerçekleştiği belirtilmektedir. Bu sebeple bu tarih Yahudilikte Ulusal Yas Günü olarak anılmaktadır. Gerçekleşen bu isyan neticesinde bölgedeki Yahudi varlığı bitme noktasına gelmiştir. Şehirdeki Yahudi Yönetimi ise 20. yüzyıla kadar sona ermiştir. Yahudiler mabedin tahrip edilmesi ile kutsal toprakla bağlarını kaybetmişlerdir.; Mert, s. 103.

³³⁹ Erdemir, s. 192.

³⁴⁰ Firestone, Jerusalem, s. 413.

³⁴¹ Hugh Wyne, “Kilise Tarihinde Antisemitizm”, çev. Süleyman Turan, Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi, Cilt: IV, Sayı: 1, 2004, s. 278.

³⁴² Gürkan, s. 52-55.

³⁴³ Uğurluel, s. 40.

³⁴⁴ Firestone, Jerusalem, s. 46.

³⁴⁵ Gürkan, s. 52-55.

³⁴⁶ Nânâ, s. 494.

*Filistin (Palaestina)*³⁴⁷ olarak anılmıştır. Müslüman tarihçilerin Kudüs için kullandıkları İlya ismi buradan gelmektedir.³⁴⁸

İkinci ve üçüncü asırlarda Kudüs'teki Hristiyan topluluk barış içinde yaşamıştır. Bu dönemde, Aelia'da ünlü bir kütüphane kurulduğu kaydedilen bilgiler arasındadır. Zamanla Yahudiler için ağır yasaklar hafiflemeye ve Kudüs'ü hacı olarak ziyaret etmeye karşı getirilen yasağın fiilen rahatlamasından yararlanmaya başlamışlardır.³⁴⁹

Kudüs'ün durumu, Hristiyan İmparator Konstantin'in Filistin'e hâkim hale geldiğinde tamamen değişmiştir. M.S. 313'te Milano Fermanı'yla Hristiyanlık, İmparatorluk içinde serbest bir din haline gelmiştir.³⁵⁰ Konstantin Kudüs'ün, Hristiyanların dini sorumluluklarını yerine getirmek için ziyaret ettiği bir şehir olması için çaba harcamıştır.³⁵¹ Akabinde İmparatoriçe Helena'nın Kudüs'e giderek Hz. İsa'nın çarmıha gerildiği haçı bulup buraya Kutsal Mezar Kilisesi'ni inşa ettirmesi, şehri yeni dinin merkezi haline getirmiştir.³⁵² Hristiyanların, Hz. İsa'nın sözlerine hürmeten Süleyman Mabedini yeniden yapmayı reddetmeleri yüzünden, Müslümanlarca şehrin fethine dek mabet harabe olarak kalmıştır.³⁵³ Şehir bu dönemde gelişmiş ve Hristiyan hac merkezi olmuştur.³⁵⁴ Kudüs her biri bir müdür tarafından idare edilen 7 idari kısma ayrılmıştır.³⁵⁵ Bölgede binalardaki ana değişiklikler ise büyük ölçüde Hristiyan geleneğine bağlı olarak oluşmuştur. Bu gelişmelerin yanında bölgede kiliseler, manastırlar ve düşkün evleri inşa edilmiştir. Şehir tekrar Doğu ve Batı Tepeleri ve güneyde Tapınak Dağı boyunca yayılmış ve genişlemiştir.³⁵⁶ Kent o dönem ağırlıklı olarak Hristiyan bir karaktere sahip olmuş, Yahudilerin şehre girişine karşı yasaklama, belli günler haricinde yenilenmiştir.³⁵⁷

Kudüs'ün bir Hristiyan merkezi olarak gittikçe artan önemi, eski pagan uygulamalarına geri dönüp Yahudiliği tercih eden İmparator Julian tarafından geçici olarak kesintiye uğramıştır. Genel olarak bu zamanlarda St. Jerome önderliğindeki sayısız aristokrat aileler, Roma'dan Kudüs'e (385-419) kaçmıştır. Şehre gelenler arasında Melania, ve Poemenia gibi, kilise ve manastırlar inşa etmiş asil kadınlar da bulunmaktadır. Bunların

³⁴⁷ Watt, s. 84.

³⁴⁸ Gürkan, s. 52-55.

³⁴⁹ Yonah ve Gibson, Roman, s. 151-153.

³⁵⁰ Ahmet Cevdet Paşa, Enbiya, s. 31; Yonah ve Gibson, Roman, s. 151-153.

³⁵¹ Alçiçek, s. 50.

³⁵² Buhl, VI, s. 954; Çeken s. 115-116.

³⁵³ Yonah ve Gibson, Roman, s. 151-153.

³⁵⁴ Yonah ve Gibson, Roman, s. 204- 205.

³⁵⁵ Aslıhan Kılınç, s. 4.

³⁵⁶ Yonah ve Gibson, Roman, s. 204- 205.

³⁵⁷ IHJR, s. 19.

yanı sıra kent, düşkün hale gelmiş veya kendini ibadete adamayı seçmiş asilzadeler için bir inziva yeri görevi de görmüştür.³⁵⁸

VII. yüzyıla gelindiğinde II. Pers ordusu, 614'te Kudüs'e yaklaşmış ve Yahudi müttefikleri yardımıyla şehri kuşatmıştır. Persler kenti, sembolik adı Nehemya olarak bilinen bir lider altında yöneten Yahudilere teslim etmiştir. Pers fethi, Kudüs'teki kiliselerin çoğunun yok edilmesine yol açmıştır. Fakat Persler, bir süre sonra kenti, kutsal alanlarını yeniden inşa etmeye başlayan Hristiyanlara geri teslim etmişlerdir. İmparator Heraklius'un zaferleri, Bizans'ın geri dönüşüne yol açmıştır. 21 Mart 629'da Kudüs'te zafer kazanmış ve Yahudileri oradan yine sürgün etmiştir. Müslüman güçler, Filistin'i ele geçirinceye kadar Yahudiler için sürgün devam etmiştir. Müslümanlar tarafından Kudüs 637'den itibaren kuşatılmıştır.³⁵⁹

2.1.5. İslam hâkimiyeti altında Kudüs

Hiz. Muhammed, Filistin'in fethini ve orada İslamiyet'in yayılmasını arzu etmiş, ancak hayattayken bu isteği gerçekleşmemiştir. Hiz. Muhammed'in ölümünden sonra Hiz. Ebubekir halifeliğinde, Amr b. As Filistin'in fethi ile vazifelendirilmiştir. Böylece Müslümanlar, başarılı bir mücadele göstererek bölgeye çoğunlukla hâkim olmuşlardır.³⁶⁰ İlerleyen zamanlarda Hiz. Ömer zamanında Kudüs'ü de alan Müslümanlar, burada idareyi sağlamıştır.³⁶¹

637'den (Hicri 16) itibaren Amr b. As tarafından kuşatılan Kudüs, bir rivayete göre Halid b. Sabit tarafından, bir diğer rivayette ise bizzat Ebu Ubeyde tarafından fethedilmiştir. Fakat genel kabul Amr b. As tarafından fethedildiğidir. Ebû Ubeyde'nin de onun yanında geldiği rivayet edilmektedir.³⁶² Ebû Ubeyde, şehri tahrip etmek istemediğinden Patriğe bir mektup³⁶³ yollamıştır. Fakat mektup beklenen etkiyi vermeyince şehri kuşatmak zorunda kalmışlardır.³⁶⁴ Kurtulma umudu az görüldüğü için, Modestus'un halefi patrik Sophronius

³⁵⁸ Yonah ve Gibson, Roman, s. 151-153; Çeken s. 115-116.

³⁵⁹ Yonah ve Gibson, Roman, s. 151-153.

³⁶⁰ Julius Wellhausen, İslamın En Eski Tarihine Giriş, çev. Fikret Işıltan, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1960, s. 88; Allame Şibli Numani, Bütün Yönleriyle Hiz. Ömer ve Devlet İdaresi, çev. Talip Yaşar Alp, Mahya Yayınları, İstanbul, 1986, s. 233.

³⁶¹ Steven Runciman, Haçlı Seferleri Tarihi I. Birinci Haçlı Seferi ve Kudüs Krallığı'nın Kuruluşu, I, çev. Fikret Işıltan, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 3. Baskı, Ankara, 1998, s. 3.

³⁶² Ahmed B. Yahya El-Belazuri, Fütûhu'l Buldân (Ülkelerin Fetihleri), Ter. Mustafa Fayda, Siyer Yayınları, 1. Baskı, İstanbul, 2013, s. 162.

³⁶³ Mektubun Türkçe tercümesine ulaşmak için bkz: Mehmet Mahfuz Söylemez, "Kudüs ve Osmanlı Arşiv Vesikaları Işığında Yahudilerin Bölgeye Yerleşmeleri Üzerine Notlar", Siirt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt:1, Sayı: 2, 2016, s. 38.

³⁶⁴ Söylemez, (Yahudiler) s. 38.

önderliğinde şehir 638’de Müslümanlara teslim olmuştur.³⁶⁵ Savaş sırasında Bizans şehir yönetimi kenti terk etmiştir. Bu nedenle kentin teslim olması için yapılan müzakereler Hristiyan Patriği ile yapılmıştır.³⁶⁶

Kudüs halkı Müslümanlardan, Şam şehirleri ile yapılan antlaşmalar gibi cizye ve haraç karşılığında can güvenliği talebinde bulunmuşlardır. Sulh antlaşmasının da bizzat Hz. Ömer tarafından imzalanmasını istemişlerdir. Bunun üzerine Hicri 17 yılında Hz. Ömer’in gelerek bizzat antlaşma metnini yazdığı belirtilmektedir.³⁶⁷ Böylece gayrimüslimlerin can ve mal güvenliği garanti altına alınmıştır.³⁶⁸ Halife Ömer’in tapınak alanını temizleyip orada cami inşa ettirdiği, fetih sonrası aktarılan bilgiler arasında yer almaktadır.³⁶⁹ Bazı kaynaklarda Kudüs’e gelmediği söylene de Halife Ömer, onurlu ve adil olma ününe kavuştuğundan, şehrin Hristiyan nüfusu tarafından yalnızca kendisine teslim olacağı konusunda ısrar edildiği için, bölgeye gelmiş olduğu genel olarak kabul edilmektedir.³⁷⁰

Antlaşma ile Kudüs halkına, cizye ve haraç karşılığında can ve mal güvenliği ile din ve ibadetlerinde özgürlük hakkı tanınmıştır.³⁷¹ Şehir işgal edilmemiştir.³⁷² Tarih boyunca büyük istilalara maruz kalan ve büyük felaketlere sahne olan bu kutsal şehir, Müslümanların fethi ile daha önceki ve daha sonraki istilaların tamamından farklı olarak bilhassa dini ve insani değerler açısından büyük bir hoşgörü ile karşılaşmıştır.³⁷³ Bu hoşgörü, İslam inancının insana bakışından kaynaklanmaktadır. İslam dininde ferdin, insan olarak yaratılmış olmaktan doğan asli hakları vardır. Kur’an-ı Kerim, insanı muhatap alan, ona yaratılış ve var oluşun metafizik yönlerini anlatan ve insani sorumluluğuna denk bir hak ve yetkiyle donatılmış biçimde tanıtmaktadır. Böylelikle İslam dininde, bu haklara büyük önem atfedilmiştir.³⁷⁴

Yapılan barış antlaşmaları, bölgedeki diğer şehirlerde yapılanlarla benzerlik arz etmektedir. Fakat yerel halk şehirde yaşayan Yahudilerin, şehirde yaşamalarının yasaklanmasının devamına dair ayrıca şartlar talep etmişlerdir.³⁷⁵ Ancak Hz. Ömer,

³⁶⁵ Yonah ve Gibson, Roman, s. 151-153; Casim Avcı, “Kudüs”, DİA, Diyanet İşleri Başkanlığı, İstanbul, 2002, XXVI, s. 327.

³⁶⁶ Mustafa Yiğitoğlu, s. 4.

³⁶⁷ El-Belazuri, s. 162.

³⁶⁸ Kaya, Remzi, “Ehl-i Kitap”, DİA, Diyanet İşleri Başkanlığı, İstanbul, 1994, X, s. 518.

³⁶⁹ Conder, s. 235.

³⁷⁰ Yiğitoğlu, s. 4.

³⁷¹ C. Avcı, “Kudüs”, s. 327; Mazak, s. 67-68.

³⁷² Conder, s. 235.

³⁷³ Gül, Kudüs’ü Fethi, s. 49.

³⁷⁴ Recep Şentürk, “İnsan Hakları”, DİA, Diyanet İşleri Başkanlığı, XXII, s. 327.

³⁷⁵ Yiğitoğlu, s. 4.

Yahudileri dışlayıcı icraatlarda bulunmamıştır. Çeşitli söylentiler, Hz. Ömer'in Yahudileri danışman olarak yanında bulundurduğunu bölgeyi düzende tutmaları için onlara güvendiğini vurgulamaktadır. Aynı şekilde Kahire Genizah'ta bulunan bir belge, Yahudilerin Hz. Ömer'den 200 ailenin Kudüs'e yerleşmelerine izin vermesini istediğini ortaya koymaktadır. Patrik, bu duruma şiddetle karşı çıkarken, Hz. Ömer 70 aile olarak Yahudi yerleşimcilerin sayısını sabitlemiştir. Yahudilere o zamandan beri yaşadıkları yer olan Tapınağın güneybatısındaki çeyrek alan tahsis edilmiştir. Tapınak Mahallesinde de dua edebilme imkânı tanınmıştır.³⁷⁶ Farklı bir kaynak ise, (12. asır Abraham b. Hiyya³⁷⁷) Hz. Ömer'in o bölgede bir sinagog ve bir Midrash (kolej) inşa etmesine bile izin verdiğinden bahsetmektedir. Neticede Yahudiler, şehir nüfusunda varlıklarını hissettirmeye başlamışlardır. Fetihten sonraki ilk dönemlerde birçok Arap, bölgeye yaşamaya geldiyse de nüfusun büyük çoğunluğu hâlâ Hristiyan halktan oluşmaktadır.³⁷⁸

Yahudiler İslam hâkimiyeti altında, Bizans veya Pers hâkimiyeti altındaki durumlarından çok daha iyi durumda yaşamışlardır. Bazı kısıtlamalar dâhilinde ibadetlerini ve yaşamlarını serbestçe sürdürebilmişlerdir.³⁷⁹ Müslüman hâkimiyeti altında Hristiyanlar da barışçıl bir ortam bulmuş ve rahatsız edilmemişlerdir.³⁸⁰ Konstantin döneminde başlayan Hristiyan hac geleneği de Arap fetihlerinden sonra devam etmiştir.³⁸¹

Önceki dönemler ve bu devirlerden kalma bilgiler ışığında, Gayrimüslim halkın İslam hâkimiyeti döneminde, Kudüs'te dinî hayatlarını rahat bir şekilde yaşadıklarını söylemek mümkündür. Hristiyanların bölgeyi fethinden sonra, Bizans idaresi tarafından Yahudilere konmuş olan Kudüs'e girme yasağı kaldırıldığı gibi, Yahudilerin şehre yerleşmesine de müsaade edilmiştir. Bizans tarafından Yahudilerin hac mahalli olan Zeytin dağına çıkma yasağı, yine Müslümanlar tarafından kaldırılmıştır. Abbasîler ve Fatımîler döneminde dünyanın dört bir yanından bölgeye hac maksadıyla gelen Yahudilere herhangi bir engel çıkarılmamıştır. Hatta o dönemlerde çok sıkı takip edilen ve şehirlerarası yolculuğa çıkan kişilerin yanlarında bulundurmak mecburiyetinde olduğu "vergi ödedi belgesi" (berat) Kudüs'e hac maksadıyla gelen hacılardan sorulmamaktadır. Ayrıca mabetleri de güvence

³⁷⁶ Yonah ve Gibson, Roman, s. 151-153.

³⁷⁷ Arslantaş, Abbâsiler, s. 148.

³⁷⁸ Yonah ve Gibson, Roman, s. 151-153.

³⁷⁹ Firestone, Jerusalem, s. 57-58.

³⁸⁰ Conder, s. 248.

³⁸¹ IHJR, s. 19.

altındadır. Bu mabetlerin bir kısmı, İslam öncesi dönemden kalmışsa da bugün dahi varlığını koruyan çoğu sinagog, İslamî dönemde inşa edilmiştir.³⁸²

Emevîler döneminde Kudüs, siyasi anlamda daha önemli bir konuma gelmiştir. Muaviye b. Ebû Süfyan'ın devlet merkezini Dımaşk'a taşıması, Suriye için olduğu kadar Kudüs için de olumlu bir gelişme olmuş, bölge devlet merkezine daha yakınlaşmıştır. Muâviye Suriye valiliğini yürütürken, Hz. Osman'ın katillerini bulmaya yönelik bir antlaşmayı Amr b. Âs ile Kudüs'te imzalamıştır. Daha sonra Kudüs halkının biatını alarak burada Halifeliğini ilan etmiştir. Emevîler dönemi yöneticileri, Kudüs'ü sık sık ziyaret etmişlerdir. Bu dönemde Kudüs'ü de içine alan Filistin bölgesinin valiliği oldukça prestijli bir görev olarak kabul edilmiştir.³⁸³

Kudüs'te bulunan İslami kutsal yapıların çoğu, İslami varlığının en erken günlerinde, özellikle de Emevî Halifeleri (661-750) zamanında inşa edilmiştir. Şehir bu zamanda, İslami bir karakter kazanmıştır.³⁸⁴ Bu dönemde yapılan en önemli eserler; Kubbetü's-sahra ve Mescid-i Aksa olmuştur. Muaviye ailesi halifelerinden Abdülmelik'in Kubbetüssahra'yı siyasi anlamda Kâbe'nin yerine koymak için inşa ettirdiği iddiaları mevcuttur.³⁸⁵ Fakat bu görüş yaygın olarak kabul görmemektedir.

Emevî hükümdarı Abdülmelik zamanında Kudüs-Dımaşk yolu yeniden düzenlenmiş, surlardan şehre iki kapı daha açılmıştır. Bu dönemde yapılan çalışmalar neticesinde, Arap nüfus giderek artmıştır. Son Emevî hükümdarı II. Mervan'a karşı çıkan isyanlarda, şehirde tahribat oluşmuş ve surlar zarar görmüştür. Abbâsîler'in hâkimiyeti döneminde Bağdat başşehir olmuş ve Kudüs siyasi merkez olma açısından önemini yitirmiştir. Fakat İslâm'ın üçüncü kutsal beldesi olması hasebiyle önemini sürdürmüştür. Abbasi hükümdarlarından Halife Ca'fer el-Mansur ve Halife Mehdi-Billâh gibi kişiler, şehri bizzat ziyaret etmişlerdir. Bölgede imar faaliyetleri devam etmiştir. Örneğin Kudüs'e büyük önem veren Me'mun Harem-i Şerif'in doğu ve kuzey kapılarını yaptırmıştır.³⁸⁶ Depremde zarar gören Mescid-i Aksâ, Halife Mansur zamanında³⁸⁷ restore edilmiştir.³⁸⁸ Daha sonra Muktedir-Billâh'ın annesi, Kubbetü's-Sahra'ya dört kapı hediye etmiştir.³⁸⁹

³⁸² Arslantaş, Abbâsiler, s. 484.

³⁸³ C. Avcı, "Kudüs", s. 327.

³⁸⁴ IHJR, s. 20.

³⁸⁵ Conder, s. 238.

³⁸⁶ C. Avcı, "Kudüs", s. 328.

³⁸⁷ Bu restorasyonun 771 yılında yapıldığı söylenmektedir. Fakat Taberi 780 olarak belirtir. Watt, s. 93.

³⁸⁸ Watt, s. 93.

³⁸⁹ C. Avcı, "Kudüs", s. 328.

Harun Reşit döneminde, doğu ve batı dostça bir araya gelmiştir. Charlemagne ona elçiler göndermiş ve Harun Reşit onların taleplerini nezaketle karşılamıştır.³⁹⁰ Harun Reşit döneminde halife ile Charlemagne arasında kurulan bu dostluk ile İmparator, şehri ziyaret edenlerin kalacakları yerler yaptırmış ve bölgeye bir kütüphane kurdurmuştur. Charlemagne'ın yerine geçen oğlu Louis de Kudüs'teki Hristiyanların cizyelerini ödemelerine yardımcı olmak için maddi destek vermiştir.³⁹¹ Charlemagne, oğlu ve torunu tarafından Kudüs merkezine büyük Charles hastanesi kurulmuştur.³⁹² Anlaşıldığı üzere bu dönemde bölgeye hem Müslüman hem de Hristiyan liderler yatırımlar yapmıştır. Yine şehirde yaşayan Yahudiler de din ve ibadetlerinde serbest bırakılmışlardır. Abbasiler döneminde Kudüs, hem dini ve ilmi gaye ile hem ziyaret ve ticaret amacıyla gelen birçok kişinin güven içinde uğradığı bir şehir haline gelmiştir. Bununla birlikte bazen salgın hastalık, deprem ve Me'mun döneminde yaşanan kıtlık gibi tabii afetlerden, ayrıca isyanlardan etkilenmiştir. Özellikle Mu'tasım-Billâh zamanında çiftçilerin ayaklanması sırasında büyük zarar oluşmuştur. İsyancıların şehre girmesi üzerine halk, şehirden kaçmış ve üç dine ait ibadet mekânları asiler tarafından tahrip edilmiştir.³⁹³

El-Memun'un ölümünden sonra Abbasi hâkimiyeti sallanmaya başlamıştır. Bir süre paralı Türk askerleri tarafından Bağdat'ta halife korunmuştur.³⁹⁴ Bu zamanlarda Mısır'da Tolunoğulları hanedanını kuran Ahmed b. Tolun, 878'te Filistin'i alınca Tolunoğulları'nın hâkimiyetine geçen Kudüs, uzun bir süre Kahire merkezli devletlerin idaresinde kalmıştır. Kent 905 yılına kadar Tolunoğulları'nın, bir süre sonra İhşidîler'in, 969 yılında İhşidîler'in Fatımîler tarafından yıkılmasıyla da Fatımîler'in hâkimiyetine girmiştir.³⁹⁵

Tolunoğulları ve İhşidîlerin hâkim olduğu dönemlerde Kudüs'te yaşayan (940-960 yılları arasında) Karai yorumcu Sulaim ibn. Ruhaim'in Mezmurlar Kitabı hakkındaki yorumunda, Müslümanların uzun zamanlar Tapınak Dağı'nda Yahudilere ibadet izni verdiğini yazmaktadır. Sulaim ibn. Ruhaim İsrail'in tanrısının rahmeti, Romalıların Kudüs'ten atılması ve İslam Krallığı'nın zuhur etmesiyle birlikte İsrail'in şehre girmesine ve orada yaşamasına izin verildiği şeklinde yorumlamıştır. Buna ilaveten tapınağın avluları onlara devredilerek, yıllarca orada dua edebildiklerinden bahsetmiştir. Yine onun deyimiyle; daha sonra "iftiracılar, Müslüman Kral'a onların orada kötü şeyler yaptığını, sarhoş edici

³⁹⁰ Conder, s. 250.

³⁹¹ C. Avcı, "Kudüs", s. 328.

³⁹² Conder, s. 250.

³⁹³ C. Avcı, "Kudüs", s. 328.

³⁹⁴ Conder, s. 257.

³⁹⁵ C. Avcı, "Kudüs", s. 328.

şarap içtiklerini ve orayı kutsallaştırmadıklarını” anlatmıştır. O, böylece Yahudilerin avluda yer alan çokça kapıdan birine uzaklaştırıldığını ve kendilerinin orada yıllarca dua ettiklerini belirtmiştir.³⁹⁶ Ayrıca Yahudilerin burada sahip oldukları sanatlarını tekellerinde tutmak için ağır bir vergi ödediklerini anlatmaktadır.³⁹⁷

Fatımîler hâkimiyetinde Filistin ve Kudüs, Fatımîler’le Karmatîler ve Cerrahiler başta olmak üzere çeşitli bedevi grupları arasındaki mücadelelere sahne olmuştur. Cerrahiler bazen, Bizans’ın da desteğiyle, Filistin üzerinde söz sahibi olmaya çalışmışlardır. Kayıtlara göre Fatımi Halifesi Hâkim Biemrillah döneminde, Kudüs’te Müslümanlar gibi Yahudi ve Hristiyanlar da birçok zorlukla karşılaşmışlardır. Nitekim Halife, 1009 yılında Kamame Kilisesi’ni yağmalatıp yıkılmasını emretmiştir. Kilise ancak kırk yıl sonra yeniden ibadete açılabilmiştir. Fatımiler devrinde Kudüs’te tıp alanında büyük gelişmeler olmuş ve Muhammed b. Ahmed et-Temîmî’nin de aralarında bulunduğu birçok tabip burada yetişmiştir. Şehirde açılan bîmaristanın zengin vakıfları bulunmakta ve hastalar burada ücretsiz tedavi edilmektedir. X. yüzyılın sonlarında, İslama daveti yaygınlaştırmak amacıyla şehirde bir darüilim kurulmuştur.³⁹⁸ XI. yüzyılın ilk yarısında, 1016 ve 1034 yılında depremler olmuştur.³⁹⁹ Filistin’de ardı ardına meydana gelen depremler, Kudüs’ü de etkilemiştir. 1016’da yıkılmış olan Kubbetü’s-sahra ve 1033 yılındaki büyük depremde zarar gören Mescid-i Aksa, Halife Zahir el-Fatımî tarafından yeniden inşa edilmiştir. Bu dönemde Kudüs’e gelen Hristiyan hacıların sayısının hızla arttığı görülmektedir. Kudüs’e Avrupa’dan 12.000 kişilik bir kafilenin geldiği bilinmektedir. Fatımîler el-Hakîm dönemi dışında doğu Hristiyanlarına daima dostane davranmışlardır.⁴⁰⁰ Bu devirde şehrin surları ve kaleleri saldırılara karşı yeniden onarılmıştır.⁴⁰¹

Mukaddesi, Fatımiler çağında Kudüs için, halkının çoğu Müslüman kutsal bir belde olarak bahsetmektedir. Bu dönemde burada üzüm, şeftali ve bal olduğunu ifade etmektedir. Ayrıca hamamların çok kirli olduğu bilgisini de vermektedir. Tudela’lı Benjamin, 10. yüzyılda Yahudilerin boyacılık yaptığını anlatmaktadır.⁴⁰²

Kudüs, Fatımîler’den sonra çeyrek asır boyunca Selçuklu-Türkmen hâkimiyetinde kalmıştır. Selçuklular’ın önde gelen kumandanlarından olan Atsız b. Uvak, 1071 yılında

³⁹⁶ Yigitoğlu, s. 708-709.

³⁹⁷ Conder, s. 269.

³⁹⁸ C. Avcı, “Kudüs”, s. 328.

³⁹⁹ Conder, s. 264.

⁴⁰⁰ Runciman, II, s. 13.

⁴⁰¹ C. Avcı, “Kudüs”, s. 328.

⁴⁰² Conder, s. 258-269.

Kudüs'e girerek bölgeye hâkim olmuştur. Atsız, fetihten sonra Mısır Fatımi Halifesi Müstansır Billâh adına okunmakta olan hutbe yerine, Abbasî Halifesi Kaim-Biemrillah ve Büyük Selçuklu Sultanı Alparslan adına hutbe okutmuştur. Fakat altı yıl sonra çıktığı Mısır seferinde Fatımi ordularına mağlup olmuştur. Bunun üzerine Kudüs'te bulunan Arap kumandanlar ve idareciler Atsız'ın naiblerine karşı isyan etmiş ve şehirde tekrar Fatımi halifesi adına hutbe okutmaya başlamışlardır. Yenilgi sonrasında Dımaşk'a çekilmiş olan Atsız, Anadolu'dan kendisine katılan Türkmen kuvvetleriyle Kudüs üzerine yürümüş ve bir günlük kuşatmadan sonra şehri ele geçirmiştir.⁴⁰³ Böylece şehir Selçuklu Türklerinden olan Atsız tarafından 1077'de fethedilmiştir.⁴⁰⁴

1079 yılında Büyük Selçuklu Sultanı Melikşah'ın kardeşi Tacüddeve Tutuş, Atsız'ı ortadan kaldırarak 1085'te Kudüs ve çevresinin yönetimini Artuk b. Eksük'e teslim etmiştir. Artuk b. Eksük 1089'da Kudüs'te yeni bir cami inşa etmiştir. Artuk Bey'in ölümünden sonra şehir yönetimi, 1098 yılına kadar oğulları Sökmen ve İlğazi'dedir. Büyük Selçuklular'ın Halep Meliki Rıdvan b. Tutuş ile Dımaşk Meliki Dukak arasında mücadele bulunmaktadır. Selçuklu'nun içinde bulunduğu bu karışıklıklardan istifade eden Fatımi Veziri ve Başkumandanı Efdal b. Bedr el-Cemal, Kudüs'ü bir süre kuşattıktan sonra 1098'de İlğazi ve Sökmen'den almıştır. Şehri Fatımîler'den geri almak amacıyla Selçuklular'ın Antakya emiri Yağısıyan, Nablus'a kadar gelip Kudüs üzerine yürüdüysede başarı sağlayamamıştır.⁴⁰⁵

Kudüs'ün Fâtımîler hâkimiyetine geçtiği tarih, kaynaklara farklı yansımıştır. İbn el-Esîr, bu tarihi 489 Şaban ayı (Temmuz-Ağustos 1096) olarak belirtmiştir. Fakat bu olayın, Antakya önlerinde Kürboğa ve Haçlılar arasındaki savaştan sonra, Haçlılara yenilen Türklerin kendi içinde kargaşa halinde bulundukları sırada, olduğunu söylemektedir. İbn el-Esîr'in kaydına göre Türkler, Haçlılara yenilmiş ve muhtelif yerlere dağılmışlardır. Türklerin bu zayıf anında harekete geçen el-Efdâl, Kudüs'ü Artuk'un iki oğlu Sökmen ve İlğazi'nin elinden almıştır. Fakat İbn el-Esîr'in anlattığı olaylar ile verdiği tarihler arasında tutarsızlık bulunmaktadır. Türklerin Antakya'da Haçlılara yenilmesi, 1098 tarihindedir. Ancak İbn el-Esîr, bu olayı tarif etmesine rağmen, şehrin Fâtımîler hâkimiyetine geçiş tarihini 1096 olarak vermiştir. Anonim bir Süryânî kaynağı olan Süryânî Mihail de 1098 yılında Kudüs'ün, Fâtımîlerin elinde olduğunu ve Fâtımîlerin, şehri iki yıl önce Artuk'un

⁴⁰³ C. Avcı, "Kudüs", s. 328; Serkan Özer, Fâtımî Haçlı İlişkileri (1098-1171), (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2015, s. 50.

⁴⁰⁴ Conder, s. 264.

⁴⁰⁵ C. Avcı, "Kudüs", s. 328-329.

oğullarından aldıklarını belirterek İbn el-Esîr'i desteklemektedir.⁴⁰⁶ Nitekim bir yıl sonra da şehir Haçlılar'ın eline geçmiştir.

Haçlılar, doğuya geldikleri sırada Kudüs, Fâtımîlerin elindedir. Haçlılar Antakya'yı alıp Kudüs surları önünde görüldüğünde⁴⁰⁷ Fatımiler, şehrin kule ve duvarlarının onarılmasını sağlamış ve şehri, askerlerle güçlendirmiştir. Haçlıların şehre yaklaşmakta oldukları haber alınınca, gerekli hazırlıklar hızlandırılmış, şehir erzak ve silah yönünden tahkim edilerek savunmaya hazır hale getirilmiştir. Kaynaklardaki bilgilere göre yaşlı, kadın ve çocuklar dışındaki Hristiyanlar, tedbir olarak şehirden çıkartılmıştır. Bu Hristiyanlar, dağılarak sığınacak yer arayışına başlamış ve sonrasında da Haçlı ordusuna katılmışlardır. Yahudiler ise tehdit unsuru olarak görülmediğinden şehirde bırakılmışlardır.⁴⁰⁸

2.1.6. Haçlıların Kudüs'ü alması

Haçlı seferleri, XI. yüzyılın sonlarında Avrupa Katolik Hristiyan dünyasının, Türkleri Anadolu'dan çıkarmak ve Ortadoğu'yu ele geçirmek amacıyla Kudüs'ü kurtarmak sloganı ile başlattığı askeri seferlere verilen isimdir.⁴⁰⁹ Avrupa'nın farklı ırklarından, bambaşka liderler altında ve Papa II. Urbanus'un çağrısı⁴¹⁰ ile fiilen başlayan Birinci Haçlı seferi sonucunda Haçlılar, Urfa, Antakya, Kudüs ve Trablusşam gibi İslâm dünyasının önemli şehirlerini ele geçirip bu yerlerde birer Haçlı devleti kurmuşlardır.⁴¹¹ Böylece Müslüman ve Hristiyanlar arasında birbirini izleyen din savaşları dizisi başlamıştır.⁴¹² Kudüs, Haçlı Seferleri zamanında Müslüman ve Hristiyanlar arasındaki savaşların merkezi⁴¹³ durumuna gelmiştir. Oysa Haçlı döneminden⁴¹⁴ önce, Müslüman dünya ile batı arasında daha dostane ilişkiler vardı. Örneğin 969 yılından sonra İtalya ile Fatımiler arasında canlı bir ticaret bulunmaktadır.⁴¹⁵ Fakat bu dostane ilişkilere rağmen Haçlı savaşı öncesinde Müslümanlar

⁴⁰⁶ Özer, s. 50.

⁴⁰⁷ Conder, s. 267.

⁴⁰⁸ Özer, s. 50.

⁴⁰⁹ Işın Demirkent, "Haçlılar", DİA, Diyanet İşleri Başkanlığı, XIV, İstanbul, 1996, s. 525.

⁴¹⁰ Papa II. Urbanus'un Haçlı seferleri çağrısı için yaptığı konuşma hakkında detaylı bilgi için bkz; Carnotensis Fulcherius, "Kutsal Toprakları Kurtarmak" Kudüs Seferi, çev. İlcan Bihter Barlas, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 1. Baskı, İstanbul, 2009, s. 50-52.

⁴¹¹ Salim Koca, "Haçlı Seferleri Sebep ve Sonuç Bakımından Nasıl Değerlendirilebilir", Akademik Bakış, Cilt: 10, Sayı: 20, 2017, s. 23.

⁴¹² Lamb, s. 314-315.

⁴¹³ Eyal Baruch ve Joshua Schwartz, Jerusalem: From Its Beginning To The Ottoman Conquest (Hebrew), The Ingeborg Rennert Center For Jerusalem Studies, Bar-Ilan University, 2017, s. 2.

⁴¹⁴ Haçlı Dönemi Kudüs Haritası İçin Bkz. Alçiçek, s. 54.

⁴¹⁵ IHJR, s. 19.

hakkında yapılmış olan olumsuz propagandalar, Hristiyan halk tarafından kabul görmüştür. Bu olumsuz tablo, Haçlı kroniklerine de yansımıştır. Müslümanlar kâfir, dinsiz, putperest gibi özellikler ile tarif edilmektedir.⁴¹⁶

I. Haçlı seferinde (1096 yılında) Hristiyanlar ve Katolik Kilisesi, Kudüs'ü ele geçirmek için Haçlılar olarak bilinen savaşçıları göndermiştir.⁴¹⁷ Şövalyeler ve şövalyelik ruhuyla harekete geçmiş kimselerin yanında savaşa katılanların çoğu, maceracı, yağmacı, ölümden ve kölelikten kurtulma fırsatını kullanan kimselerdir. Bu toplulukta, tanrının isteği kutsal topraklardaki “imansızları” öldürmek ve bu “kâfirleri” savaş alanı dışında da evde ve yol kenarında cezalandırmak gereği düşüncesi ortaya çıkmıştı.⁴¹⁸ Kutsal toprakları “kâfirlerden” kurtarmak için başlatılan savaşta nihai amaç, Kudüs'ü kurtarmaktı. İki yüz binden fazla on ayrı ordu askerleri Kudüs'e doğru yürümüştür. Kudüs'e ulaşmaları ise üç yıl sürmüştür.⁴¹⁹

Kuşatma sırasında sıcak ve susuzluk, Haçlıları zorlamıştır. Ahşap kuleler inşa edip saldırdıklarında, surların içine sızabilmiş ve şehri alabilmişlerdir.⁴²⁰ Haçlılar Kudüs'ü ele geçirdiklerinde olay kayıtlara, korkunç bir katliam olarak geçmiştir. Bu tutum, Halife Ömer ve Selahaddin'in bölgeyi fethi sonrası insancıl yaklaşımları ile büyük bir zıtlık olarak görülmüştür.⁴²¹ Şehri ele geçirdiklerinde Haçlılar on bin Müslüman'ın boynunu vurmuştur. Katledilenler arasında kadın veya çocuk ayrımı yapılmamıştır. Yahudiler topluca bir sinagoga sığınmışlar, fakat onlar da Müslümanlara yardım ettikleri gerekçesi ile topluca ateşe verilmiştir.⁴²² Burada bulunanların ayak bileklerine kadar kana battığı, olayın vahametini anlatmak için kullanılan ifadelerdendir.⁴²³ Öyle ki Şehirden sağ çıkan tek topluluk İftiharüddeve ve adamları olmuştur.⁴²⁴ Yapılan katliamın ardından Kudüs'te bulunan Müslüman eserleri yağmalanmıştır. Camiler kiliseye çevrilmiş veya başka amaçlar için kullanılmıştır. İslam dünyasını yasa boğan bu olaydan sonra Müslümanların, Haçlıları buralardan çıkarması için uzunca bir zaman beklemeleri gerekecektir.⁴²⁵

⁴¹⁶ Serkan Özer, Fâtımî Haçlı İlişkileri (1098-1171), (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Ankara, 2015, s. 37.

⁴¹⁷ Alçiçek, s. 77-78.

⁴¹⁸ Wyne, s. 281.

⁴¹⁹ Harness, s. 14.

⁴²⁰ Runciman, II, s. 217-219.

⁴²¹ Conder, s. 282.

⁴²² Runciman, II, s. 221.

⁴²³ Fulcherius, s. 104; Işın Demirkent, “Kudüs”, DİA, Diyanet İşleri Başkanlığı, Ankara, 2002, XXVI, s. 330.

⁴²⁴ Runciman, II, s. 220; Demirkent, “Kudüs”, s. 330.

⁴²⁵ Demirkent, “Kudüs”, s. 330.

Haçlıların eline geçtiği ilk zamanlarda şehir neredeyse terk edilmiş bir haldedir. Sokaklarda sadece Hristiyan guruplar ve Müslüman esirler görülmektedir.⁴²⁶ Kudüs, Haçlıların elinde kaldığı süre içerisinde, Haçlılar Kudüs'te diğer dinlerden insanların yaşamasına izin vermemişlerdir. Bu durum Sultan Selahaddin'in Kudüs'ü almasına kadar devam etmiştir.⁴²⁷

Hristiyanlar, "Tanrı Kenti"ni ele geçirmeleri ile İslam'a karşı çok önemli bir zafer kazanmışlardır.⁴²⁸ Zafer sonrasında, Kudüs'te Hristiyan krallığı Godefroi'nın kısa hükûmet dönemi başlamıştır. Ölümü üzerine yerine kardeşi Boudouin geçmiştir.⁴²⁹ Kudüste, Haçlı Krallığı döneminde, Kudüs'ün baronu ve Kutsal Mezar'ın Savunucusu Godefroi ve Boudouin'in ölümünden sonra Selahaddin tarafından fethedildiği 60 yıl içerisinde bu iki kral kadar güçlü bir idareci olmamıştır.⁴³⁰ I. Baudouin döneminde krallığın güvenliği amacıyla Templier (Tapınak) ve Hospitalier (Aziz Yuhanna/ Rodos/ Malta) şövalye tarikatleri kurulmuştur.⁴³¹

Kudüs kralları zamanla güçlerini Templier ya da Hospitaller grubuna bırakmıştır. Kızıl Haç sembolü de Tapınakçılara bağışlanmıştır. Tapınakçıların sahip oldukları bu sorumluluk sebebiyle kendilerine, Kudüs veya Avrupa'da birçok hediye ve imtiyazlar tevdi edilmiştir. Sınır limanları, ileri karakollar ve yeni hisarlar da onların savunmasına verilmiştir. Zamanla, Kral etrafında güçlü bir ordu kalmamıştır. Kudüs'ün bütün güçlü kaleleri Templier ve Hospitalier şövalyelerinin eline geçmiştir. Kudüs kralları, bu şövalyeleri komuta edemez hale gelmişlerdir. Templierler (Tapınak Şövalyeleri) Kudüs'e gelen hacılara eşlik eden beyaz pelerinli saç ve sakalları kısa kesilmiş, çoğu aforoz edilmiş şövalyelerden oluşmaktadır. Bunlara İsa'nın şövalyeleri denilmektedir. Hospitalierler (Hastane Rahipleri), hacıları Kudüs kapılarında karşılayıp, gelenlerden hasta olanları tespit ederek Meryem Kilisesine götürmekte ve orada tedavi etmektedirler. Maddi durumu kötü olanlara ise para yardımında bulunmaktadırlar. Vaftizci Yahya'ya dua eden Templierler, zamanla silah kuşanmış ve Vaftizci Yahya'nın Şövalyeleri olarak anılmaya başlanmışlardır. Daha sonra da Malta Şövalyeleri haline gelmişlerdir.⁴³²

⁴²⁶ Lamb, s. 306.

⁴²⁷ Cengiz Batuk ve Rabia Mert, "Çatışan Kutsalların Ortasındaki Şehir: Kudüs", Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi, Cilt: 17, Sayı: 2, 2017, s. 133.

⁴²⁸ Alçiçek, s. 77-78.

⁴²⁹ Runciman, II, s. 243.

⁴³⁰ Demirkent, "Kudüs", s. 330.

⁴³¹ Runciman, II, s. 15; Mert, s. 135.

⁴³² Lamb, s. 305-319.

Krallıkta kullanılan dil, Fransız ve Normanların bildiği “Langue d’oeil”dir. Şehirde ayrıca önemli İtalyan kolonileri bulunmaktadır. Bu tarihlerde Kudüs’te, Venedik ve Cenevizlilere ait birkaç sokak bulunmaktadır. Kudüs krallığı nüfusu çoğunlukla, yerli Hristiyan ahaliden oluşmaktadır. Bunlar karışık menşeli olup çoğunlukla Arapça konuşmakta ve Ortodoks kilisesine mensuplardır. Bunlar haricinde Monofizit, Mısır ve Habeşistanlı Koptlar ve Suriyeli Yakubiler haçlı seferlerinden önce bölgeye gelip yerleşmişlerdir.⁴³³

Mescid-i Aksâ Camiini sarayı haline getiren Godefroi, toprakları Kudüs’e hizmet için yemin etmiş olan Norman Lordları ve Renliler arasında paylaşmıştır. Bu arada Fetih zamanı gerçekleşen korkunç katliamdan sonra, can güvenliklerinin temin edileceğini anlayan Müslüman çiftçilerden bazıları bölgede kalmaya karar vermiştir. Toprakları, Türk hukukuna çok benzeyen feodal yapıyla idare etmişlerdir. Yerli Hristiyanlar, Haçlı idareciler için tercümanlık ve casusluk yapmaktadır. Yavaş yavaş ticaret kervanları da bölgede görülmeye başlamıştır.⁴³⁴ Haçlılar döneminde Hristiyanlar Kudüs’e dini haclarını gerçekleştirmek için dünyanın her yerinden seyahat etmiştir. Ana motivasyon kaynakları, bir zamanlar İsa’nın yaşadığı yerlere daha yakın olmak istekleridir.⁴³⁵

Bilindiği üzere, Kudüs’ün içinde bulunduğu Filistin bölgesi genel olarak fakir bir ülkedir. Filistin bölgesinin hiçbir şehrinde büyük endüstri bulunmamaktadır. Bu nedenle Kudüs Haçlı krallığı hiçbir zaman Trablus kontları ve Antakya hükümdarlığı kadar zengin olamamıştır. Godefroi buraya geldiğinde, Urbanus’un seferden önce anlattığı parlak tüylü sığır sürüleri, süt ve bal hazineleri bulamamıştır. Denizaşırı ülkelerin silahlı adamları, güzergâhları boyunca hacıları ve çiftçileri, korumuşlardır. Buğday, meyve ve zeytin üretiminden kazanç sağlamışlardır. Şarap, bal ve koyun gibi ürünleri bulunmuştur. Doğu’nun tarım usullerini öğrenmiş olan Haçlılar, idare için kendilerine Arap yardımcılar edinmek zorunda kalmışlardır. Bu krallığın esas gelirini ise gümrükler oluşturmuştur.⁴³⁶

Bahsedilen zaman diliminde bölge sıcak düz arazisi, durgun suları, sivri ve karasinekleriyle de bir hastalık yuvasıdır. Bölge şartlarına alışık olmayan şövalye ve askerler, ilk zamanlarda çok kayıplar vermişlerdir. İlerleyen zamanlarda giyim kuşam ve beslenme alışkanlıklarını bölgeye uygun hale getirerek adapte olmuşlardır.⁴³⁷ Bu adaptasyon

⁴³³ Runciman, II, s. 245.

⁴³⁴ Lamb, s. 260-261.

⁴³⁵ Alçiçek, s. 78.

⁴³⁶ Lamb, s. 251-261.

⁴³⁷ Runciman, II, s. 5-6.

ile haçlılar zamanla asimile olmuşlardır. Yaşam şartlarının yanı sıra, burada sayıca az olmaları da bu asimilasyonu hızlandıran bir etken olmuştur. Kudüs krallığı içinde yerleşik olan baron ve şövalye sayısı, hiçbir zaman bini bulmamıştır. Bunların akrabaları ve çocukları da binden fazla değildir.⁴³⁸ Geçen zaman, Baronları çok değiştirmiş; ev içinde terlik giymek, saçlarını kısa kesmek, öğle sıcaklarında istirahatata geçmek gibi bölge halkının ritüellerini yaşamlarına eklemişlerdir.⁴³⁹ Rahat Arap cellabeleri giymişler ve çölde yetişmiş Arap atlarına binmişlerdir.⁴⁴⁰ Şövalyeler silah ve teçhizatlarını çıkardıklarında, ipekli burnus giyip başlarına sarık sarmaktadırlar. Hanımları dışarı çıktıklarında güneşten korunmak için peçe takmışlardır. Kendi hekimlerinin tedavi edemediği bölgesel hastalıklar içine girdiklerinde, yerli tedavi ve şifa bilgilerine uymak zorunda kalmışlardır. Ayrıca yeme içme alışkanlıklarını da bölge iklimine uygun hale getirmek zorunda kalmışlardır.⁴⁴¹

2.1.7. Müslümanların Kudüs'ü fethi

Haçlı seferlerine karşı Müslümanların tepkisi, başlangıçta, büyük ölçüde, kayıtsızlık olmuştur. Ardından İmadüddin Zengi gibi cihad'a olan ihtiyacı vurgulayan Nureddin Zengi (1118-1174) tarafından direniş gösterilmiştir. Nihayetinde Mısır'ın saltanatında Selahaddin Eyyubî gibi kuvvetli bir figürün ortaya çıkışı, yeni bir safhayı açmıştır.⁴⁴² Haçlılara karşı ilk başarıyı İmadüddin Zengi göstermiştir. 24 Aralık 1144'te Urfa'yı fethederek buradaki Haçlı Kontluğu'na son vermiştir. Böylece ilk kurulan Haçlı devleti ortadan kalkmıştır. Bu gelişme üzerine Kudüs Krallığı ve diğer Haçlı devletleri paniğe kapılmıştır. Kraliçe Melisende, Papa ve Batı Avrupa krallarından yardım istemiştir. Düzenlenen yeni Haçlı seferinde Avrupalı krallar hiçbir başarı elde edememiş ve Kudüs Krallığı'na da bir fayda sağlayamamışlardır. İç sorunlardan farklı olarak krallık, dışarıdan gelecek yardım ümitlerini de kaybetmiştir. Tek çıkar yol, Nureddin Mahmud'un ölümünden sonra İslam dünyasını idaresinde toplayan Selahaddin Eyyubî ile antlaşmaktır. Ancak krallık erkânı bunu bir türlü becerememiş ve Selahaddin ile sık sık çatışmaya girmiştir.⁴⁴³

Nureddin zamanından itibaren Müslümanlar Kudüs üzerine yoğunlaşmışlardır. Nureddin tüm propagandasını Kudüs üzerine yapmıştır. Hatta Mescid-i Aksa'ya yerleştirilmek üzere simgesel bir minber bile yaptırmıştır. Selahaddin onun manevi mirasçısı

⁴³⁸ Runciman, II, s. 4.

⁴³⁹ Lamb, s. 251.

⁴⁴⁰ Lamb, s. 306.

⁴⁴¹ Runciman, II, s. 265-266.

⁴⁴² IHJR, s. 20.

⁴⁴³ Demirkent, "Kudüs", s. 330-331.

ve ideolojik öğrencisi olduğundan, Selahaddin için de Kudüs odak noktası olmuştur.⁴⁴⁴ Kudüs Haçlı Krallığı ile Müslümanlar arasında bu savaşın başlamasına Kerek Kalesi komutanı Renaud sebep olmuştur. Kudüs Kralı Guy de Lusignan'un ılımlı davranışlarına rağmen uzlaşmaz tavırlar içinde bulunan Renaud de Chatillon, Mekke'ye saldırı planı yapmış ve Cidde yakınlarında bir ticaret gemisine saldırmıştır. Kahire'den Dımaşk'a giden bir Müslüman kervanına saldırılması Selahaddin Eyyûbî'nin sabrını taşırılmıştır. Sultan Selahaddin, esirlerin bırakılması ve malların iadesini istemiştir. Bu istekleri yerine getirilmeyince savaş ilan etmiştir. Haçlılar saldırı savaşı yapılmasına karar vererek yola çıkmışlardır.⁴⁴⁵ 4 Temmuz 1187 yılında Hıttin Boynuzları denen mevkiye yapılan savaşta Selahaddin Frankları bozguna uğratmıştır.⁴⁴⁶ Yapılan savaşta Kudüs krallık ordusu yok olmuştur. Ardından Müslümanlar Kudüs Krallığı'na ait şehir ve kaleleri süratle ele geçirmeye başlamıştır. Birkaç hafta içinde Taberiye, Akka, Nablus, Yafa, Sayda, Beyrut, Cübeyl, Askalan, Gazze gibi şehirler fethedilmiş ve sıra Kudüs'e gelmiştir. Selahaddin Eyyubî, önce Kudüs'ün teslimini müzakere etmek için çağırttığı Haçlı heyetiyle Askalan'da görüşmüştür. Hristiyanlar şehri teslim etmeyeceklerini söyleyince görüşmeler sonuçsuz kalmıştır. Bunun üzerine Selahaddin Kudüs üzerine yürümüştür.⁴⁴⁷

Selahaddin 20 Eylül 1187'de⁴⁴⁸ şehir önüne ordusunu yerleştirmiş ve taarruza başlamıştır. 30 Eylül'de teslim şartları için Selahaddin'e müracaat edilmiştir. Selahaddin, şehri istediği anda elde edebilirdi. Fakat Latin Hristiyan Franklarından bıkmış olan yerli Ortodoks Hristiyanların dostluğu nedeniyle ve kutsal bölgenin tahribata uğramasını istemediğinden, antlaşma yolunu seçmiştir. 30000 dinar karşılığında 7000 kişinin hürriyetine müsaade edilmiştir.⁴⁴⁹ Buna karşılık Tapınak ve Hospitaller tarikatları, kendi mensuplarını kurtarmak için yardımda bulunmamıştır. Patrik de sadece kendisi için 10 dinar ödemiş; sahip olduğu altın ve gümüş, ayrıca arabalar dolusu servetiyle Kudüs'ten çıkıp gitmiştir.⁴⁵⁰ Savaş sonunda Müslüman galipler adil ve insanca davranmışlardır. Hatta fidye ödeyemeyen birçok esiri, bizzat Selahaddin serbest bırakmıştır. Durumu kötü olan yetim ve dullara da hediyeler vermiştir. Bu tutum ile 1099 yılında Haçlıların galip geldiği zamanki

⁴⁴⁴ Abdul Rahman Azzam, Selahaddin Eyyûbî Kudüs'ü Geri Alan Kürt Komutan, çev. Pınar Arpaçay, Alfa Tarih Yayınları, İstanbul, 2010, s. 241.

⁴⁴⁵ Runciman, II, s. 366-382.

⁴⁴⁶ Bernard Lewis, "Eyyubiler ve Memluk Saltanatı", çev. Hamdi Aktaş, *İslam Tarihi Kültür ve Medeniyeti*, I. (Ed. M. Holt, A. K. Lambton, B. Lewis), 1997, (Eyyubiler), s. 212.

⁴⁴⁷ Demirkent, "Kudüs", s. 331; Runciman, II, s. 389.

⁴⁴⁸ Şehrin 1187 Yılı Görünümü İçin bkz. Conder, s. 284.

⁴⁴⁹ Runciman, II, s. 386.

⁴⁵⁰ Demirkent, "Kudüs", s. 331.

yaşananlar çok büyük bir tezat durum teşkil etmektedir.⁴⁵¹ Kudüs'ün fethinin hem Müslüman hem de Hristiyan âleminde oldukça büyük bir tesiri olmuştur.⁴⁵²

Haçlı Kudüs Krallığı'nın hâkimiyetine girdiğinde burada bulunan Müslümanlara ait eserlerin çoğu yağmalanmıştır. Mescid-i Aksâ ve Kubbetu's-Sahrâ'da bulunan değerli eşyalar tahrip edilmiş ve çalınmıştır. Kubbetu's-Sahrâ Kiliseye dönüştürülmüş ve tepesine haç dikilmiştir. Mescid-i Aksâ kralların sarayı yapılmıştır. Kudüs İslamî kimliğini kaybetmiş bir Hristiyan şehrine dönüştürülmüştür.⁴⁵³ Savaştan sonra Kubbetüssahra'nın üzerindeki haç indirilmiştir. Aksa Cami de tekrar ibadete açılmıştır.⁴⁵⁴ Selahaddin'in zaferi İslamiyet'in Frankların istilacı tavırlarının kaçınılmaz reaksiyonudur. Aynı zamanda Frankların kendi iç mücadelelerine girmesinin de bir sonucudur. Selahaddin, Müslümanlar nezdinde Haçlı seferlerinin intikamını almıştır. Bununla beraber Haçlılara karşı onurlu bir hükümdarın zafer kutlamasının nasıl olması gerektiğini göstermiştir.⁴⁵⁵

Haçlılar Kudüs'ten çıkıp giderken, Ortodoks ve Yakubi Hristiyanlar şehirde kalmıştır. Musevîlerin de şehre yerleşmesine izin verilmiştir. Hristiyanlara ait kutsal yerlerin idaresi, Ortodoks kilisesine teslim edilmiştir. Selahaddin Eyyubî devrinde, surlar tamir ettirilmiş ve önlerine derin hendekler kazılmıştır. Burçlar inşa edilmiş, Sultan Kudüs'ün idaresini Fakih Ziyaeddin İsa'ya vermiş, onun 1189'da ölümü üzerine de yerine Hüsameddin en-Necmî getirilmiştir.⁴⁵⁶

Kudüs'ten ayrılan Haçlılar hala ellerinde bulunan, Sur, Trablus ve Antakya gibi şehirlerde kümelenmişlerdir. Kudüs Krallığı bir asır daha Suriye'nin kıyı şehirlerinde Akka merkez olmak üzere varlığını sürdürmüştür. Haçlılar daha sonraki yıllarda da Kudüs'ü ele geçirmeye çalışmış, fakat başarıya ulaşamamışlardır. Yalnız İmparator II. Friedrich, 626 (1229) yılında düzenlediği Haçlı seferi sırasında Eyyubi Hükümdarı el-Melikü'l-Kâmil Muhammed ile anlaşarak on yıl süreyle Kudüs'e ve Kudüs'ü Yafa'ya bağlayan dar bir araziye sahip olma hakkını elde etmiştir. Böylece Batılılar silah zoruyla elde edemedikleri Kudüs'e diplomatik gayretleri ile kavuşmuştur. Antlaşma ile Müslümanların Harem-i şerif dışında Kudüs'e girmesine izin verilmemiş, bu olay İslam dünyasını çok üzmüştür. Dimaşk'ta umumi matem ilan edilmiştir. Friedrich ile yapılan antlaşma, Mısır Eyyubî

⁴⁵¹ Runciman, II, s. 390-391; Demirkent, "Kudüs", s. 331; Sağlam, s. 405.

⁴⁵² Lewis, Eyyubiler, s. 212.

⁴⁵³ Nevzat Sağlam, "Arşiv Belgelerine Göre Selahaddin Eyyubî'nin Kudüs Vakıfları", Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi, Cilt: 6, 2017, s. 405.

⁴⁵⁴ Bu dönem için bkz. Conder, s. 322.

⁴⁵⁵ Runciman II. Cilt, s. 396.

⁴⁵⁶ Demirkent, "Kudüs", s. 331.

Hükümdarı el-Melikü's- Salih Eyyub'un kendisine muhalif olan Suriye Eyyubileri'ne karşı Harizmliler, Dımaşk ve Filistin bölgesine baskın yapmaya çağırmasına kadar sürmüştür. Harizmliler, Dımaşk civarını yakıp yıktıktan sonra 11 Temmuz 1244'te Kudüs'e girmişlerdir. Kerek hâkimi el-Melikü'n-Nasır Davud'un aracılığıyla, Hristiyan halk ve garnizon Kudüs'ten Yafa'ya gitmek için izin almıştır. Fakat bunlar hem Harizmliler'in pususuna düşerek hem de Arap eşkiyasının saldırısına uğrayarak büyük kayıp vermişlerdir. Ardından el-Melikü's-Salih ve Harizmliler, Suriye Eyyubîleri'ni ve müttefikleri Haçlılar'ı, Gazze dışında yaptıkları savaşta bozguna uğratmışlardır (Ekim 1244). Böylece Kudüs, kesin olarak Haçlılar'ın elinden çıkmış ve Mısır Eyyubileri'nin hâkimiyetine girmiştir.⁴⁵⁷ Bu netice ile 636 yılında Halife Ömer ile İslam hâkimiyetine geçen Filistin bölgesi, 1099'da Haçlı seferleri sırasında Hristiyanlara geçmiş birkaç kez el değiştirdikten sonra 1244 yılında tamamen Müslüman hâkimiyeti altına girmiştir.⁴⁵⁸

2.1.8. Memlûkler hâkimiyeti

Mısır da Eyyûbi ordusundaki Türk asıllı azatlı emirler, 1250'de Eyyubi Hanedanı'nı devirmiştir.⁴⁵⁹ Böylece kurulmuş olan Memlûk Devleti'nin ilk kuruluş yılları sırasında Kudüs (1250-1260), Suriye'deki Eyyûbiler ile Memlûkler arasında birkaç defa el değiştirmiştir. Moğollar'a karşı kazanılan Aynicalut zaferiyle (1260) Eyyûbi hanedanlığı da sona ermişti. Bu dönemde Hilal-Haç mücadelesinin sembolü konumundaki Kudüs'ün Haçlı tehlikesinin ortadan kalkmasıyla birlikte siyasi açıdan önemi azalmıştır. Coğrafi konumunun yanı sıra dönemin ana ticaret yollarının uzağında olması ve şehirde güçlü bir askeri birliğin bulunmaması, şehrin siyasi önemini azaltmıştır. Kudüs, Memlûk idaresinin ilk yıllarında Dımaşk, Kahire, Halep ve Gazze gibi dönemin büyük şehirlerinin aksine naibler yerine Gazze veya Dımaşk naibinin tayin ettiği valiler tarafından yönetilmiştir. XIV. yüzyılın sonlarından itibaren Kahire tarafından tayin edilmeye başlanan Kudüs naibleri arasında bazı büyük emirlerinde bulunduğunu söylemek mümkündür. Şehirde vali veya naiblerin haricinde, Müslümanların mukaddes kabul ettiği yerlerden sorumlu olan Nazırü'l-Haremeyni'ş-Şerifeyn de görev yapmaktaydı. Kudüs naipleri de bazen Nazırü'l-Haremeyni'ş-Şerifeyn unvanını taşımıştır.⁴⁶⁰

⁴⁵⁷ Demirkent, "Kudüs", s. 332.

⁴⁵⁸ Yaşar Kutluay, İslâm ve Yahudi Mezhepleri, Anka Yayınları, İstanbul, 2001, s. 204

⁴⁵⁹ IHJR, s. 20.

⁴⁶⁰ Tomar, s. 26.

Memlûk döneminde şehirde fazla asker bulunmaması ve surlarının takviye edilmemesi, sultanın cezalandırdığı emirlerinin, Kudüs'e sürülmesi için uygun bir ortam oluşturmuştur. Şehrin bu durumu, Kudüs'te yaşamaya mecbur edilen Memlûk emirlerinin isyan etme ihtimalini azaltmaktadır. Bazen sürgün dışında da emekli olan bazı Memlûk emirleri, Kudüs'ün siyasetten uzak havası ve dini konumu gibi nedenler ile şehirde yaşamayı kendileri tercih etmişlerdir.⁴⁶¹

Memlûk döneminde, İslam mimarisi oldukça ilerlemişti. Memlûk mimarisinin pek çok örneği, bugün eski Kudüs şehrinde ve diğer şehirlerde hala görülmektedir.⁴⁶² Bazı Memlûk hükümdarları bizzat şehre ziyaretlerde bulunarak yapılar inşa etmişlerdir. Kudüs'ü birkaç defa ziyaret eden Bahri Memlûk sultanlarından I. Baybars, Kubbetü's-sahra'nın yıkılan kısımlarını tamir ettirmiştir. Surların dışında şehre gelen tacirleri karşılamak ve fakirleri barındırmak maksadıyla bir de han yaptıran I. Baybars, bazı köylerin gelirini şehirdeki kutsal mekânların bakımına tahsis etmiştir. Kalavun da Kudüs'ü ziyaret eden sultanlardandır. 1282'de şehre gelmiş fakirler için Ribatu Kalavun'u yaptırmıştır. Sultan Laçin de Mihrab-ı Davud'u ihya etmiştir. Kudüs'ün Bahri Memlûklar devrinde esas gelişmesi, Muhammed b. Kalavun döneminde olmuştur. Mescid-i Aksa ve Kubbetü's-sahra'yı tamir ettirmiştir. Ayrıca Kubbetü's-sahra etrafındaki kemerleri de yaptırmış, Mescid-i Aksa'nın arka tarafını mermerle kaplatmıştır. Bunların yanında Harem-i Şerif'teki bazı mabedlerin kubbelerini yaldızlatmıştır. Kırk yıldan fazla hüküm süren Muhammed b. Kalavun döneminde pek çok medrese, çarşı, han, hamam ve ribat yapılmıştır. Kudüs Kalesi yenilenmiş ve şehre su getirilmiştir. Sultanların Kudüs'e olan ilgisi, Burcî Memlûklar zamanında da devam etmiştir. Memlûklar devrinde şehrin nüfusu yaklaşık olarak 10.000- 20.000 civarındadır. Fakat XV. yüzyılda baş gösteren iktisadi sıkıntılar, isyanlar ve kıtlık nedeni ile şehrin nüfusu azalmıştır. Genel olarak Kudüs nüfusu, Araplar, Berberîler, Hintliler, Türk ve Kafkas asıllı Memlûklar, Türkmen ve Kürtler ile Moğol istilası sırasında Anadolu ve İran'dan gelen kimselerden oluşmuştur. Şehir nüfusunun çoğunluğunu Müslüman halk oluşturmaktadır. Daha sonra Hristiyanlar ve Yahudiler gelmiştir. Yine Memlûk hâkimiyetinde Hristiyan hacılar Kudüs'te hac görevlerini rahatça ifa edebilmişlerdir. XV. yüzyıldan itibaren Memlûk Devleti'nin ekonomik yapısı bozulmuş ve bu durum Kudüs'ü de olumsuz etkilemiştir. XVI. yüzyıl başlarında Memlûkların artık bölgede asayiş sağlayamadıkları kaynaklara yansımıştır. Bu tarihlerde Kudüs'e yapılan bedevi saldırıları hacıların şehre gelmesini engellemiş ve şehrin

⁴⁶¹ Tomar, s. 332-333.

⁴⁶² IHJR, s. 21.

ekonomisine darbe vurmuştur. Bu sıkıntılar sonrasında nihayet 1516'da Mercidabık savaşı ile Suriye'yi ele geçiren ve ertesi yıl Kahire'deki Memlûk yönetimine son veren Osmanlılar Kudüs'e de hâkim olmuşlardır. Böylece bölge tekrar gelişme ve ilerleme kaydetmeye başlamıştır.⁴⁶³

2.1.9. Kudüs'ün Osmanlılar tarafından fethi

Osmanlı İmparatorluğu'nun en zirve dönemi olarak kabul edilen I. Selim (1512–20) ve I. Süleyman (1520-66) dönemlerinde oldukça başarılı fetihler⁴⁶⁴ gerçekleşmiştir. Yavuz Sultan Selim, özellikle İran'dan kaynaklanan tehlikeler dolayısıyla büyükbabası döneminde çizilmiş olan sınırları aşarak doğuya doğru genişleme kararı almak zorunda kalmıştır.⁴⁶⁵ Bunun yanında Filistin coğrafyası, Mısır ve Anadolu arasında tampon bölge olması sebebiyle stratejik öneme sahiptir. Bu bölgeye sahip olan kimsenin, Ortadoğu'yu kontrol altında tutacağı da bilinmektedir.⁴⁶⁶ Böylece Sultan Selim, Suriye'yi Filistin, Mısır'ı ve Müslüman kutsal beldeleri fethetmiştir.⁴⁶⁷

Filistin bölgesinin önceki hâkimi olan Memlûk ile Osmanlı arasındaki ilişkiler başlarda dostane bir görünüm sergilemiştir. Bu durum, Osmanlı'nın Güneydoğuya doğru inme politikalarından sonra değişmeye başlamıştır. İki ülke arasında Yıldırım Bayezid döneminde Timur'a karşı bir ittifak söz konusu olmuşsa da Yıldırım Bayezid'in Malatya ve Elbistan'ı alması ile ilişkiler bozulmuştur. Fatih Sultan Mehmet döneminde iki ülke arası Hicaz Suyolları ve Dulkadiroğluların toprakları nedeniyle⁴⁶⁸ bozulmuştur. Fatih'in doğuya

⁴⁶³ Tomar, s. 334.

⁴⁶⁴ Yavuz Sultan Selim'in ve Kanuni Sultan Süleyman'ın fethettiği topraklar için bkz. Donald Edgar Pitcher, Osmanlı İmparatorluğu'nun Tarihsel Coğrafyası Başlangıcından 16. Yüzyılın Sonuna Kadar Sultanlığın Genişleme Sürecini Gösteren Ayrıntılı Haritalarla Birlikte, çev. Bahadır Tırnakçı, YKY Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 2001, s. 20-21.

⁴⁶⁵ Pitcher, s. 147.

⁴⁶⁶ Mahmud Şakir, Hz. Âdem'den Bugüne İslam Tarihi, çev. Ferit Aydın, Kahraman Yayınları, VII. İstanbul, 2004, s. 24; Ömer Osman Umar, Osmanlı Yönetimi ve Fransız Manda İdaresi Altında Suriye (1908-1938), Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2004, s. 2, 3; İsmet Miroğlu, Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi, Heyet, Çağ Yayınları, İstanbul, Ty, X., s. 304; Ziya Kazıcı, Siyasi-Dini-Kültürel-Sosyal İslam Tarihi Osmanlı Devleti ve Medeniyeti. Kayıhan Yayınevi, XI., İstanbul, s. 223.

⁴⁶⁷ Celâlzâde Koca Nişancı Mustafa Çelebi, Selim-nâme (Meâsır-i Selim Hâni), Ahmet Uğur ve Mustafa Çuhadar (haz.), 1. Baskı, Kültür Bakanlığı Yayınları Ankara, 1990, s. 439; Solakzâde Mehmet Hemdemî, Solakzâde Tarihi, Vahit Çubuk (haz.), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1989; Hoca Sadeddin Efendi, Tacü't-Tevarih, II, İsmet Parmaksızoğlu (haz.), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1992, s. 305-306; Haydar Çelebi, Haydar Çelebi Ruznâmesi, Yavuz Senemoğlu (haz.), Tercüman Yayınları (1001 Temel Eser), İstanbul, s. 104; Lehmann Matthias B., Ladino Rabbinic Literature And Ottoman Sephardic Culture, Indiana University Press, Indianapolis, 2005, s. 22.

⁴⁶⁸ Yaşar Yücel ve Ali Sevim, Klasik Dönemin Üç Hükümdarı Fatih Yavuz Kanuni, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1991, (Üç Hükümdar), s. 91; Feridun M. Emecen, Osmanlı Klasik Çağında Savaş, Timaş Yayınları, İstanbul, 2010, (Savaş), s. 145-146; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi, II, 8. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1998, s.187-190; Bayraktar, s. 160.

açılma politikası Memlûk nüfuz alanını tehdit etmiştir. Çünkü bölgede bulunan Akkoyunlu, Karamanlı ve Dulkadiroğulları beyliklerini Memlûklar kendi himayelerinde görmüşlerdir. II. Bayezid döneminde iki devlet arasındaki gerginlik artarak devam etmiştir. Memlûk Sultanı, Fatih Sultan Mehmed'in ölümü için taziyede bulunmamış ve Bayezid'in cülûsunu tebrik etmemiş, tam tersi taht iddiasında bulunan Cem Sultan'ı desteklemiştir. 1485 yılında başlayan ve 1490 yılında son bulan savaşlar sonucunda Osmanlı mağlup olmuştur. Savaş sonrası yapılan antlaşma ile başlayan barış dönemi Yavuz Sultan Selim döneminde son bulmuştur.⁴⁶⁹ Ahmet Cevdet Paşa eserinde, Mısır Sultanı Gavri'nin hem Şah İsmail'e taraftar olduğunu hem de Anadolu'yu ele geçirmek istediğini hatta İstanbul'u fethetme sevdasında olduğunu ve Yavuz'un bu nedenle Mısır üzerine sefer düzenlediğini belirtmiştir.⁴⁷⁰ Aynı şekilde İdris-i Bidlisî Selim Şah-Nâme adlı eserinde Memlûk Hükümdarı'nın Acem'in fethinden sonra sıranın kendisine geleceğini düşünmesi nedeniyle Şah İsmail ile gizli yazışmalara başlamış ve aralarında iş birliği girişimleri başlamıştır.⁴⁷¹

Yavuz Sultan Selim döneminde, Memlûkların kendi metbûları olarak kabul ettikleri Dulkadiroğulları toprakları, Osmanlılar tarafından ele geçirilmiş ve Osmanlılar ile Memlûklar arası ilişkiler iyice gerginleşmiştir.⁴⁷² Bununla beraber bu dönemde Memlûklar Doğu ticaretinde Portekizlilere karşı zafiyet göstermektedir.⁴⁷³ Deniz kuvvetleri ve ateşli silahlar bakımından Portekizliler, Memlûk Devleti'nden çok üstün durumdadır.⁴⁷⁴ Hatta Portekizliler Kızıldeniz'i güneyden kuşatarak Haremeyn'i tehdit eder bir duruma gelmişlerdir. Bu gelişmeler 250 yıl Mısır ve Suriye'nin hâkimi, Arap ve Müslüman dünyasının önderi durumunda olan Memlûk İmparatorluğu'nun saygınlığını ve gücünü sarsmıştır.⁴⁷⁵ Tüm bu nedenler Osmanlı Devleti ile Memlûk arasında savaşı kaçınılmaz kılmıştır.⁴⁷⁶ İki ülke arasındaki çatışmalardan en belirleyici olanı 1516 yılında Mercidabık Ovası'ndaki savaş olmuştur.⁴⁷⁷ Yapılacak seferin İran üzerine olacağı izlenimi verilmeye

⁴⁶⁹ Stanford J. Shaw, Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye, I. Gaziler İmparatorluğu Osmanlı İmparatorluğu'nun Yükselişi ve Çöküşü 1280-1808, çev. Mehmet Harmancı, E Yayınları, İkinci Baskı, İstanbul, 2004, s. 103; Taşkın, Safed, s. 31-35.

⁴⁷⁰ Ahmet Cevdet Paşa, Osmanlı İmparatorluğu Tarihi I, (Ed. Bilge Bozkurt ve Mustafa Güçlükol), İlgî Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2008, (Osmanlı), s. 45.

⁴⁷¹ İdris-i Bidlisî, s. 303.

⁴⁷² Taşkın, Safed, s. 36-39; Hoca Sadeddin Efendi, s. 197-298; Solak-Zâde, s. 22-32.

⁴⁷³ Pitcher, s. 152.

⁴⁷⁴ Halil İnalcık, "Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu", *İslam Tarihi Kültür ve Medeniyeti*, I, çev. Hulusi Yavuz, (Ed. M. Holt, A. K. S. Lambton, B. Lewis), Kitabevi Yayınları, İstanbul, 1997, (Kuruluş), s. 323.

⁴⁷⁵ Pitcher, s. 152.

⁴⁷⁶ Taşkın, Safed, s. 36-39.

⁴⁷⁷ Muhammed Adnan Bakhit, The Otoman Province of Damascus in The Sixteenth Century, Lebanon, 1982, s. 1.

çalışılmıştır. Safeviler üzerine yapılacakmış gibi görünen sefer⁴⁷⁸ için Memlûk hükümdarına mektup yazılmıştır. Her ihtimale karşı Memlûklar tedbir almışlardır. Diyarbakır'a doğru ilerleyen Sinan Paşa, Fırat'ı geçmek istediği esnada Memlûk Kumandanları tarafından engellenmiştir. Bu sırada Memlûk hükümdarı Kansu Gavri de ordu toplayarak Suriye bölgesine ilerlemiştir.⁴⁷⁹ Bu bilgiler Sultan'a ulaşmıştır. Bir dizi diplomatik temas gerçekleştirilmek istendiyse de başarılı sonuç alınamamıştır. Bu durum da sürtüşmeyi tırmandırmıştır.⁴⁸⁰ Memlûk hükümdarı, Halep'e vardığı esnada Osmanlı casuslarının verdiği bilgi, Gavri'nin yanında Şehzade Kâsım'ın bulunduğu⁴⁸¹ ve Osmanlı askerlerini topraklarından geçirmeye niyetli olmadığıdır. Gelişmeler ile savaş kaçınılmaz bir hal almıştır. Çünkü Yavuz Sultan Selim, bu tavırları düşmanlık olarak nitelendirmiştir.⁴⁸² Memlûk hükümdarının yaptığını dinden sapmış birine yardım olarak addederek bu konu hakkında fetva⁴⁸³ dahi almıştır. Nihayet Memlûkların Osmanlı elçilerine kötü muamele⁴⁸⁴ etmesi ile 30 Temmuz'da Padişah hedefini, Memlûk Sultanı ve Halep olarak resmen ilan etmiştir.⁴⁸⁵

1516 yılı 24 Ağustos⁴⁸⁶ günü ordular Mercidabık denilen bölgede karşı karşıya gelmiştir.⁴⁸⁷ Memlûklar Osmanlı'nın sahip olduğu modern silahlar karşısında güç durumda kalmışlardır. Kritik bir esnada Halep valisi Hayır Bey komutasındaki askerlerin Osmanlı

⁴⁷⁸ Seferin asıl hedefinin Safeviler olduğu, gelişmelerden dolayı Memluk Devleti ile savaşıldığı da kabul edilen bir bilgidir. Feridun M. Emecen, İmparatorluk Çağının Osmanlı Sultanları-ı Bayezid (II) Yavuz Kanûnî, İsam Yayınları Temel Kültür Dizisi, Ankara, 2014, (Osmanlı Sultanları), s. 80; Ahmet Seyrek, Osmanlı Padişahları, Tulpay Yayıncılık, İstanbul, 2015, s. 154-158.

⁴⁷⁹ Taşkın, Safed, s. 36-39; Yavuz Ercan, Kudüs Ermeni Patrikhanesi, Ankara, 1988, Türk Tarih Kurumu Yayınları, s. 3.

⁴⁸⁰ Dror Ze'evi, Kudüs 17. Yüzyılda Bir Osmanlı Sancağında Toplum ve Ekonomi, çev. Serpil Çağlayan, Tarih Vakfı Yurt Yayınları 92, İstanbul, 2000, s. 1.

⁴⁸¹ Emecen, Osmanlı Sultanları, s. 81-82; Yücel, Üç Hükümdar, s. 128.

⁴⁸² Detaylar için bkz. Mustafa Argunşah, Şükrî-i Bitlisî Selîm-Nâme, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri, 1997, s. 247-249; Emecen, Osmanlı Sultanları, s. 81-82; Emecen, Savaş, Atik, s. 226.

⁴⁸³ Bu fetvada Memluklar Kutta-i Tarik (Yol Kesen Eşkıyalar) olarak nitelendirilmiş, Osmanlıların, Rafiziler ile mücadelesinde bir engel olarak tarif edilmiştir. Celalzade Mustafa Çelebi, Kanûnî'nin tarihçesinden Muhteşem Çağ Kanûnî Sultan Süleyman Tabakatü'l Memâlik ve Derecâtü'l-Mesâlik, (Der. Ayhan Yılmaz), Kariyer Yayınları, İstanbul, 2011, s. 229.

⁴⁸⁴ İdris-i Bidlisî, s. 304-305.

⁴⁸⁵ Emecen, Osmanlı Sultanları, s. 81-82. Emecen, Savaş, s. 148.

⁴⁸⁶ Bazı kaynaklarda savaşın vuku bulduğu tarih temmuz ayı olarak geçer. Mustafa Nuri Paşa, Netâyicü'l-Vukû'ât Kurumlarıyla Osmanlı Tarihi I, (Der. Yılmaz Kurt), Birleşik Dağıtım Kitabevi, Ankara, 2008, s. 100.

⁴⁸⁷ Shaw, s. 116; Emecen, Savaş, s. 149; Taşkın, Safed, s. 36-39.

saflarına geçmesi⁴⁸⁸ ile Memlûkların yenilgisi kaçınılmaz olmuştur.⁴⁸⁹ Neticede Memlûk bozguna uğramış, Memlûk Sultanı'nın savaşta ölmesi ve ordunun dağılması ile de Selim'in Suriye'yi ele geçirmesi daha kolay ve direnişle karşılaşmadan olmuştur.⁴⁹⁰ Mercidabık zaferi ile, Osmanlılar Suriye, Lübnan ve Filistin'in hakimiyetini elde etmişlerdir. Mısır yolu açılmış, Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerindeki Osmanlı hâkimiyeti sağlamlaşmıştır. Memlûk Sultanlığının ortadan kalkmasının ilk önemli adımı olmuş ve Safevilerin beklentilerini boşa çıkarmıştır.⁴⁹¹ Mercidabık zaferi ile Filistin ve Suriye'de bulunan birçok Memlûk beldesi savaşıyla kolaylıkla ele geçirilmiştir. Ufak çaplı direnişler dışında bir mukavemet olmamıştır.⁴⁹² Savaş esnasında Osmanlı ordusunun Memlûklar tarafından yenilgiye uğratıldığı haberleri dolayısıyla, Remle, Gazze ve Şam beldelerinde Osmanlı askerlerine halkın saldırısı olmuş ve askerlerden kayıplar verilmiştir.⁴⁹³ Bu saldırılar da Osmanlılar tarafından bertaraf edilmiştir.⁴⁹⁴ Zaferin ardından ilk önce Halep olmak üzere hızlı bir şekilde Hama, Humus, Trablus ve Şam da ele geçirilmiştir.⁴⁹⁵

Yavuz, savaşta Halife ve üç mezhep imamını esir olarak ele geçirmiştir. Halife'ye büyük saygı gösteren Sultan savaştan sonra kendi adına hutbe okutmuştur.⁴⁹⁶ Bölgenin fethi devam ederken 1516 yılı Kasım ayında Sultan Selim Filistin'e askerleri sevk etmiştir. Mısır yolunu emniyet altına almak isteyen Yavuz Sultan Selim, öncelikle Filistin bölgesini ele geçirmek istemiştir. Bunu gerçekleştirmek için Sadrazam Sina Paşa'yı vazifelendirmiş ve Sinan Paşa kısa sürede, Safed, Nablus, Aclun ve Kudüs'ü fethetmiştir.⁴⁹⁷

⁴⁸⁸ Yaşar Yücel ve Ali Sevim, Türkiye Tarihi II. Osmanlı Dönemi (1300-1566), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1990, (Türkiye Tarihi), s. 247. Mercidabık savaşından sonra bazı Memluk beyleri ve komutanları Hama ve Humus tarafına kaçarak yeniden toparlanma çabasına girmişlerdir. Fakat aralarında anlaşmazlıklar olmuştur. Bu sırada Memlukların Halep Naibi ve Beylerbeyi Hayır Bey, Yunus Paşa'nın Şefaati ve aracılığına başvurmuş ve talebi kabul edilmiştir. Böylece ordusu, yakınları ve kendisine tâbi olanlar tüm malları ile Osmanlı ordusuna katılmıştır. İdris-i Bidlisî, s. 316. Hayır Bay'ın Memluk Devleti Beylerbeyliği yaparken de Osmanlı'ya devleti hakkında bazı bilgiler aktardığı rivayet edilmektedir. Yücel, Üç Hükümdar, s. 128. Savaş sürerken Sultan tarafından Muhammed Bin Korkmas El-Gazalî'ye de Osmanlı tarafına katılması için bir mektup yollanmıştır. Bu mektubun kendisine ulaşıp ulaşmadığı hususunda kesin bir bilgi yoktur. Bakhit, s. 11-13.

⁴⁸⁹ Ze'evi, s. 1; Jane Hathaway, Osmanlı Hâkimiyetinde Arap Toprakları 1516-1800, çev. Gül Çağalı Güven, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2016, s. 51.

⁴⁹⁰ Colin Imber, Osmanlı İmparatorluğu 1300-1650, çev. Şiar Yalçın, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2006, s. 60.

⁴⁹¹ Emecen, Savaş, s. 82.

⁴⁹² Yılmaz Öztuna, Yavuz Sultan Selim, Babıali Kültür Yayıncılığı, 4. Baskı, İstanbul, 2009, (Yavuz Sultan selim), s. 81.

⁴⁹³ İdris-i Bidlisî, s. 331; Bakhit, s. 15.

⁴⁹⁴ Bakhit, s. 15.

⁴⁹⁵ Taşkın, Safed, s. 36-39.

⁴⁹⁶ Emecen, Savaş, s. 84; İnalçık, Kuruluş, s. 325.

⁴⁹⁷ Hoca Sadettin, s. 349-350.

1 Aralık'ta yola çıkan ordunun on gün sonra Kudüs ve Gazze bölgelerinde⁴⁹⁸ Memlûk kuvvetlerini dağıttığı haberi ulaşmıştır.⁴⁹⁹ Sinan Paşa, burada Gazâlî'nin ordusunu yenilgiye uğratmıştır.⁵⁰⁰ Padişah, 31 Aralık 1516⁵⁰¹ tarihinde yanında İdris-i Bidlisî, Hafız Mehmet, beylerbeyi, divan kâtipleri, nişancı, kazaskerler, yeniçeri ve 1.500 kişilik silahlı bir gurupla⁵⁰² ordugâhtan ayrılarak Kudüs'e gitmiştir.⁵⁰³ Şehre girmiş, bu tarihî merkezin âbidelerini ziyâret etmiştir.⁵⁰⁴

Kudüs'e ulaştığında onu Kudüs Ermeni Patriği III. Serkis, Rum Patriği Attalia ile diğer din adamları ve halk karşılamıştır. Önce Kubbetü's-sahra'yı ziyaret etmiş, içinde namaz kılmıştır. Akşam ve yatsı namazlarını ise Mescid-i Aksa'da kılmıştır. O gece Mescid-i Aksa'nın on iki bin kandille aydınlatıldığı rivayet edilmektedir. Gece otağında kalan Sultan, sabah binlerce koyun ve deve kurban ettirmiştir.⁵⁰⁵ Kudüs ve Halîlü'r-rahmân'da peygamberlerin ve yüce makamli velilerin mezarlarını ziyaret etmiştir.⁵⁰⁶ Belde fakirlerine, yoksullarına ve tüm sakinlere sadakalar ve nafakalar dağıtmıştır.⁵⁰⁷ Burada bulunduğu vakitte Muhyiddin b. Arabî'nin mezarı üzerine bir cami inşa ettirmiştir.⁵⁰⁸ Birçok bağ, bahçe ve tarlalar bu imaret için vakfedilmiştir.⁵⁰⁹ Kudüs'ün yönetimini ise, Evrenos-Zade İskender Bey'e vermiştir.⁵¹⁰

Fetihler sonucu Memlûklar'dan aldıkları kutsal beldeler ile Osmanlı İmparatorluğu, İslam dünyasında önemli bir güç ve itibar kazanmıştır.⁵¹¹ Abbasî Halifeleri, 1258'e kadar

⁴⁹⁸ Bakhit, s. 11-13.

⁴⁹⁹ Ahmet Seyrek, Osmanlı Padişahları, Tulpar Yayıncılık, İstanbul, 2015, s. 159.

⁵⁰⁰ Argunşah, s. 266-267.

⁵⁰¹ Silahşor, Feth-nâme-i Diyâr-ı Arab, (nşr. Selahattin Tansel), Tarih Vesikaları, Sayı 17, İstanbul, 1957, s. 315-320; Hoca Sadettin, s. 349-350.

⁵⁰² Ahmet Seyrek, Osmanlı Padişahları, Tulpar Yayıncılık, İstanbul, 2015, s. 159.

⁵⁰³ Mustafa Cezar, Mufasssal Osmanlı Tarihi, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2011, II, s. 758; Ercan, Kudüs Ermeni Patrikhanesi, s. 9, 11. Bu olay Yılmaz Öztuna'nın Yavuz Sultan Selim eserinde 30 Aralık olarak geçer. Öztuna, Yavuz Sultan Selim, s. 83; Argunşah, s. 268.

⁵⁰⁴ İsmail Hamî Dânişmend, İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi, I, Doğu Kütüphanesi yayınevi, 2011, s. 383; Ziya Nur Aksun, Osmanlı Tarihi Osmanlı Devleti'nin Tahlilli, Tenkidli Siyasî Târîhi, I., Ötüken Yayınları, 2. Basım, İstanbul, 2010, s. 224.

⁵⁰⁵ Ercan, Kudüs Ermeni Patrikhanesi, s. 9, 11.

⁵⁰⁶ Yavuz Sultan Selim'in bölgeyi ziyareti ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz: Kütahyalı Firâkî Abdurrahmân Çelebî, Se'âdetnâme Yavuz Sultân Selim Hân ve Kânûnî Sultan Süleymân Hân'ın Gazâları (1512-1527 Seneleri Arası Manzûm Osmânî Tarihi), Der. Şaban Er, Kutup Yıldızları Yayınları, İstanbul, 2013, s. 172-174.

⁵⁰⁷ İdris-i Bidlisî, s. 333-334.

⁵⁰⁸ Bakhit, s. 15; İdris-i Bidlisî, s. 380; Aksun, s. 231.

⁵⁰⁹ İdris-i Bidlisî, s. 381.

⁵¹⁰ Joseph Von Hammer, Osmanlı Tarihi Cilt I., Çev. Mehmet Ata, Bugünkü Dile Özetleyerek Yeniden Yazan Abdulkadir Karahan, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 2005, s. 396; Öztuna, Yavuz Sultan Selim, s. 83.

⁵¹¹ Lehmann Matthias B., Ladino Rabbinic Literature And Ottoman Sephardic Culture, Indiana University Press, Indianapolis, 2005, s. 22; Yücel, Türkiye Tarihi, s. 257; Hathaway, s. 57.

Bağdat'ta⁵¹² o tarihten sonra da Kahire'de varlığını sürdürmüştür. Memlûklar, Halife'nin ve Mukaddes beldelerin ellerinde olmasından dolayı, İslam dünyasında üstünlük iddia etmişlerdir. Bununla beraber Memlûk hâkimiyetinde olan Kudüs, Hristiyan ve Yahudi dini için de en mukaddes beldedir. Dolayısıyla Memlûklar, Hristiyan ve Yahudi hacıların bölgeye ziyaretlerinden de faydalanmışlardır. Tüm bu manevi güçler de fetih ile birlikte Osmanlıya geçmiştir.⁵¹³ Padişahın fetih sırasındaki başarıları da manevi yardım olarak addedilmiştir. Mısır'a seferi sırasında Gazze fethinin gerçekleşmesi, Çerkez ordusunun yenilmesi, Remle çöllerine ve Gazze civarına yağmur yağması ve ordunun Gazze ve Salahiye yolundaki Katya çölünü hızlı bir şekilde geçmesi gibi olaylar, ilahi yardım olarak algılanmış ve ordu için manevi güç olmuştur.⁵¹⁴

Yavuz Sultan Selim, Mısır seferinden dönerken Abbâsî Halîfesi III. El-Mütevekkil'ala'llah'ı, onun amcasının çocuklarını, Mısır mezhep kadılarını ve birtakım üst düzey şahsiyetleri kendisiyle İstanbul'a getirmiştir. Yavuz Sultan Selim Halep'e girdiğinde, kendisini Halife ilan etmiştir. Mısır bunu kabul etmeyerek Osmanlıların elinde esir olan Mütevekkil'i halife olarak kabul etmişlerdir. Kahire'de bulunan Mütevekkil'in babasını vekil olarak kabul etmişlerdir. Bir yıl sonra Kahire de Osmanlıların eline geçince bu iddia da sonlanmıştır. İlerleyen zamanlarda III. Mütevekkil'in oğulları olmuş, fakat Halifelik iddiasında bulunmamışlar ve böylece Abbâsî Hanedanı son bulmuştur. Bundan sonra Osmanlı Hakanları, İslâm Halifesi unvanına sahip olmuşlardır.⁵¹⁵

Sultan, Halep Ulu Camiinde hatip tarafından Hadimü'l-Harameyn olarak vasıflandırılmıştır.⁵¹⁶ Halifeliğin bizzat Abbasi Halifesi el-Mütevekkil tarafından, Ayasofya Camii'nde Yavuz sultan Selim'e devredildiği iddiası da mevcuttur. Fakat bu devir olayı ile alakalı çağdaş kaynaklarda bir bilgi bulunmamaktadır.⁵¹⁷ Halifelik, son Abbasi halifesi olan el- Mütevekkil tarafından resmen devralınmıştır bilgisi ise zaman içerisinde değerini yitirmiş

⁵¹² 1258 yılında Moğollar Bağdat şehrini almışlardı. Halife Musta'sım Billah'ı öldürerek Abbasi Devletine son vermişlerdi. Bunun üzerine hanedan mensuplarından bazıları Mısır ve Suriye hâkimi olan Memluk Devletine sığınmışlardı. Memluk Hükümdarı Meliküz-Zâhir Baybars, Moğollara karşı sürdürülmekte olan mücadeleden dolayı Abbasi Hanedanının manevi nüfuzundan istifade edebilmek adına Ebu'l Kasım Ahmed'i halife ilan etmiştir. Bu tarihten itibaren halifeler Memluk Devletinde ve himayesinde kalmışlardır. Faruk Sümer, "Yavuz Sultan Selim Halifeliği Devraldı mı?", Belleten, LVI/217, Ankara, 1992, (Halifelik), s. 679.

⁵¹³ Yılmaz Öztuna, Büyük Osmanlı Tarihi Osmanlı Devleti'nin Siyasi, Medenî, Kültür, Teşkilat ve Sanat Tarihi, II. Cilt, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 1994, (Osmanlı Tarihi), s. 28-29; Öztuna, Yavuz Sultan Selim, s. 78.

⁵¹⁴ İdris-i Bidlisî, s. 336.

⁵¹⁵ Öztuna, Osmanlı Tarihi, s. 28-29; Öztuna, Yavuz Sultan Selim, s. 78.

⁵¹⁶ Miroğlu, X., s. 306, 310.

⁵¹⁷ Halil İnalcık, Osmanlı Devleti'nin Yükselişi Fatih Sultan Mehmed, İslam Tarihi Kültür ve Medeniyeti, I, çev. Hulusi Yavuz, (Ed. M. Holt, A. K. S. Lambton ve B. Lewis), Kitabevi Yayınları, İstanbul, 1997, (Yükseliş), s. 326.

bir bilgidir. Zira Barthold, bazı Türk kaynakları ve Mısırlı İbn İyas ve İbn Zünbül'e dayanan kaynaklar ile bu durumun gerçekleşmediğini belirtmiştir. Yine C. H. Beckerde de aynı doğrultuda mütalaalarını bildirmiştir. Zaten Halifelik unvanı, zamanla siyasi önemini yitirmiştir. Fakat Osmanlı Sultanları, çeşitli defalar bu unvanı kullanmışlardır. I. Selim 1514'te Tebriz'de, 1516 yılında ise Halep'te kendi adına hutbe okutmuştur. Yine Karaman Beyi'nin I. Murat için "yaratanın seçilmiş halifesi" diye hitapta bulunduğu bilinmektedir.⁵¹⁸ Ahmet Cevdet Paşa, Abbasiler dönemi sonrası halifeler için Halifeliğin ruhani bir kuvvet halini aldığını kumandanların kendi adlarını halifenin adıyla beraber hutbede okuttuğunu bildirmiştir.⁵¹⁹ Tüm bunlarla birlikte Osmanlı'nın hilafet makamına farklı bir açıdan baktığını söylemek mümkündür. İslam hükümdarları arasında en önde gelenlerden oldukları için kendilerini hilafetin koruyucusu olarak görmüşlerdir. Bu nedenle vaktiyle Memlûkların sahip olduğu "Hâdimü'l Haremeyn-i-ş-Şerifeyn" unvanı Halep'te iken üzerine almıştır. Sultan Selim ve halefleri, bu unvanı kanunnamelerinin başında yazarak teyit etmişlerdir.⁵²⁰

Mekke'nin otuz dördüncü şerifi Muhammed Ebu'l-Berekât, oğlu Ebû Nuûmî (Ebû Numey)⁵²¹ vasıtası ile Kâ'be'nin anahtarlarını ve kutsal emanetleri merasimle Sultan'a yollatmıştır.⁵²² Gümüş bir tepsi içinde Padişaha sunulan bu anahtarlar ile Memlûk Devleti'nin kutsal beldeler üzerindeki haklarına da sahip olunmuştur. Zaten Sultan Birinci Mehmed döneminden beri Osmanlı Padişahları tıpkı Memlûk Sultanları gibi, Mekke'ye Surre adıyla hediyeler göndermişlerdir. Yavuz Sultan Selim hem hediyelerin miktarını arttırmış hem de "emirü'l-hac" unvanı ile kervanın sevkine bir memur atamıştır.⁵²³ Memlûklar'dan aldıkları toprakların yanında, Mısır ve Suriye'nin sahibi olarak Müslümanların çıkarlarını koruma görevini de devralmışlardır. Aynı zamanda uluslararası baharat yolunu, Akdeniz'den Atlantik rotasına çevirme çabasında olan Avrupalılara karşı verilen kavganın liderliğini de devralmışlardır.⁵²⁴

Yavuz Sultan Selim'in ani vefatı sonrasında bölgede kısa süreli bir isyan baş göstermiştir. 25 Eylül 1517'de Ridaniye savaşından sonra,⁵²⁵ Hayır Bay'ın aracılığı ile

⁵¹⁸ Pitcher, s. 156.

⁵¹⁹ Ahmet Cevdet Paşa, Osmanlı, s. 43.

⁵²⁰ İnalçık, Yükseliş, s. 327.

⁵²¹ İdris-i Bidlisî, s. 350.

⁵²² Hammer, s. 409; Sümer, Halifelik, s. 676; Yücel, Üç Hükümdar, s. 135; Aksun, s. 228.

⁵²³ Hammer, s. 409.

⁵²⁴ Ira M. Lapidus, İslam Toplamları Tarihi, Hazreti Muhammed'den 19. Yüzyıla, çev. Yasin Aktay, İletişim Yayınları, 5. Baskı, İstanbul, 2013, s. 426-427.

⁵²⁵ Esin Atıl, Süleymanname The Illustrated History of Süleyman The Magnificent, Nationa Gallery of Art, Washington, New York, 1986, s. 101; Dânişmend, s. 397; Taşkın, Safed, s. 36-39;

Sultan Selim'den af dilemiş ve affedilerek⁵²⁶ Osmanlı hizmetine girmiş olan Gazalî'ye 16 Şubat 1518'de Şam sancağı yönetimi bırakılmıştır.⁵²⁷ Onun beylerbeyliği, Safed, Kudüs, Nablus, Gazze, Kerek ve Şevbek bölgelerini içine almaktadır. Canberdi Gazalî, Şam yönetiminde iken Şamlılar ile samimi ilişkiler kurmaya gayret etmiş ve hâkimi olduğu yerlerde düzen oluşturmaya çalışmıştır. Bölgede bulunan cami, medrese ve kamu binalarının yanında idari kurumların tamir ve restorasyonu için gayret göstermiştir.⁵²⁸ Fakat Yavuz'un vefatıyla Kanûnî'nin cülûsunu ve bilhassa yeni padişahın tecrübesiz bir genç olduğu düşüncesi ile⁵²⁹ eski Memlûk devletini canlandırmak amacı ile bölge halkının büyük bir kısmının destek ve güvenini kazanmış olmanın da verdiği güven sayesinde⁵³⁰ Melik Eşref unvanıyla Sultanlığını ilan etmiştir.⁵³¹

Kanûnî'nin saltanatının ikinci ayında gerçekleşen bu isyanda Canberdi Gazalî⁵³² isyan hareketlerine başlamadan evvel, bir taraftan İran Şâhı İsmail ile münasebete girmiştir. Şâh İsmail de bu isyandan ümitlenmiş ve ordusu ile Osmanlı sınırına kadar ilerlemiştir. Bir taraftan da Rodos Şövalyeleri lideri "Fabrizio de Carretto" ile de ittifak kurmuştur. Rodos Şövalyelerinden silâh ve cephâne yardımı almıştır. İlâveten kendisi gibi Kölemenlerden Mısır valiliğine tayin edilmiş olan Hayır Bay'a mektup yazıp onu da kendisiyle beraber isyana dâvet etmiştir. Hayır Bay, Canberdi'ye verdiği cevapta bu isyan hareketinin başarısı için bütün Suriye'nin ve bilhassa Halep'in işgâli lüzumundan bahsederek onu idare etmiş ve Canberdi'nin mektubunu derhâl Sultan Süleyman'a göndermiştir.⁵³³

Gazalî ilk önce, Hama ve Humus taraflarını yağma etmekle başlamış ve ondan sonra da Halep'i kuşatma altına almıştır. Halep Beylerbeyi Karaca Paşa, Trablus, Hama, Humus gibi sancak beylerini de etrafına toplayarak şiddetli bir mukâvemet gösterdiği sırada, Kanûnî'nin gönderdiği kuvvetler de mevsimin kış olmasına rağmen hızlı bir şekilde harekete geçmiştir.⁵³⁴ İsyancıları bastırmak için görevlendirilmiş olan Ferhad Paşa, Gelibolu'dan yola çıkmış ve Karaman ve Dulkadir askerleri ile de birleşmiştir.⁵³⁵ Canberdi, Osmanlı

⁵²⁶ Yücel, Üç Hükümdar, s. 153.

⁵²⁷ Atıl, s. 101; Dânişmend, s. 397; Bakhit, s. 35; Taşkın, Safed, s. 36-39;

⁵²⁸ Bakhit, s. 22-36.

⁵²⁹ Bakhit, s. 31; Dânişmend, s. 418; Mustafa Nuri Paşa, s. 108; Aksun, s. 238.

⁵³⁰ Bakhit, s. 229.

⁵³¹ Muallim Şükrü Fuad Gücüyener, Yavuz'un Oğlu Kanuni Sultan Süleyman, Muallim Fuad Gücüyener'in Tarihi Eserler Serisi, Anadolu Türk Kitap Deposu Yayını, İstanbul, 1945, s. 21; Bakhit, s. 229; Yücel, Türkiye Tarihi, s. 259.

⁵³² Ahmet Seyrek, Osmanlı Padişahları, Tulpar Yayıncılık, İstanbul, 2015, s. 172-173.

⁵³³ Aksun, s. 238.

⁵³⁴ Dânişmend, s. 418.

⁵³⁵ Hammer, s. 425-426.

kuvvetlerinin büyük bir süratle yaklaşmakta olduğunu haber alınca, Halep muhâsarasını bırakarak Şam'a çekilmiştir⁵³⁶. Burada Yavuz'un Şam'ı korumakla görevlendirdiği yeniçerileri bir ziyafete dâvet etmiş ve yemek yerlerken birdenbire hepsini kılıçtan geçirmiştir. Nihayet Halep üzerinden Şam'a gelen tenkil kuvvetlerini karşılamak üzere şehirden çıkıp "Mastaba" meydanına gelmiştir.⁵³⁷ 6 Şubat 1521'de Şam dışındaki "Mastaba" denen meydanda⁵³⁸ gerçekleşen muharebede, sabahtan öğleye kadar altı saatte mağlup olduktan sonra canını kurtarmak için bir iki adamıyla beraber kaçmıştır. Mastaba muharebesinden birkaç gün sonra yakalanmış, kafası kesilmiş ve kesik başı İstanbul'a gönderilip teşhir edilmiştir. Canberdi Gazâlî'nin Şam'da, istiklâlini ilânından Mastaba muharebesine kadar takriben iki ay saltanat sürdüğü rivâyet edilmektedir.⁵³⁹ Netice itibari ile Osmanlı isyanı bastırmış ve Memlûk rejimi tamamen tasfiye edilmiştir.⁵⁴⁰ Daha sonra Ferhat Paşa, bir müddet burada idarede kalmıştır. 25 Mart 1521 yılında Ayas Paşa'ya idare bırakılmıştır.⁵⁴¹

2.1.10. XVI. yüzyıl Osmanlı genel durumu

Yavuz Sultan Selim zamanında batıda, tüm Avrupa, İspanya ve Almanya, Şarlken önderliğinde birleşme çabasıdadır. Şarlken'in babasının ölümü, onu kendi toprakları yanında Burgondiya, İsviçre ve Avusturya topraklarının da sahibi yapmıştır. 1504'te Kraliçe Isabella'nın ölümü ile İtalya, Akdeniz ve Kuzey Afrika'nın mirasçısı konumuna gelmiştir. Annesinin akıl hastası olması, onun tahta geçmesini kesinleştirmiştir. 1519 yılında Mukaddes Roma-Germen imparatoru seçilmiş ve Habsburglar bayrağı altında, Aragon, Napoli, iki Sicilya ve Kastilya devletlerini birleştirmiştir. Teyzesi, İngiltere kralının eşi olmuş, kız kardeşi Danimarka hükümdarı ile evlenmiştir. Bu gelişmeler ile Şarlken daha da güçlenmiş ve nüfuzu İskandinav ülkelerine kadar uzanmıştır. Güçlü donanması ile denizlerde de egemen olmuştur. Müslümanların İspanya'daki son kaleleri Gırnata, 1492 yılında İspanyolların eline geçmiştir. Aynı yıl Cristof Coloumb, İspanya adına Amerika'nın keşfini gerçekleştirmiştir. Böylece Almanya-İspanya İmparatorluğu Avrupa'nın en güçlü devleti konumuna gelmiştir. Bu durum, Osmanlı Devleti için büyük bir tehlike arz etmektedir. Avrupa'daki diğer güçlü devletler ise, Fransa, İngiltere ve Portekiz'dir.

⁵³⁶ Atik, s. 244; Evliya Çelebi, IX, s. 30.

⁵³⁷ Dânişmend, s. 418; Aksun, s. 238.

⁵³⁸ Atıl, s. 102.

⁵³⁹ Dânişmend, s. 418.

⁵⁴⁰ Bakhit, s. 229.

⁵⁴¹ Bakhit, s. 22- 34; Evliya Çelebi, IX, s. 30.

Fransa'nın bazı toprakları, Almanya tarafından ele geçirilmiş ve küçülmüştür. Yüzyıl Savaşları İngiltere'yi çok yıpratmış, İngiltere donanmada güçsüzleşmiştir. Macaristan ise, Osmanlı ile Almanya arasında tampon konumunda olduğundan her iki ülkenin saldırılarına maruz kalarak kendini savunamaz konuma gelmiştir. Portekiz ise 1499 yılında Vasco De Gama'nın Hindistan'ı keşfi ile büyük devletler arasına girmeye başlamıştır. Diğer yandan Portekiz ve İspanya'nın denizlerde güçlü bir konum elde etmeleri, denizci bir devlet olan Venedik için olumsuz şartlar doğurmuştur. Bu nedenle Venedik, Alman ve Osmanlı Devletleri arasında tarafsız bir duruş sergilemiştir. Rusya ise henüz büyük bir imparatorluk haline gelmemiştir.⁵⁴²

Doğu Avrupa bölgesinde, Altınordu devletinin yıkılmasından sonra ortaya çıkan Türk devletlerinden en büyüğü Kırım Hanlığıdır. Kırım da Osmanlı Devleti'ne bağlılık göstermektedir. Avrupa'da bu gelişmelerin yanında, Rönesans hareketi de yeni ufuklar açmaktadır. Avrupa'da çok büyük kültürel ve ekonomik gelişmeler görülmeye başlanmıştır. Özellikle İtalya'da büyük yenilikler olmuştur. Bu hareket, İtalya'dan sonra Almanya ve Fransa'da da hızla yayılmaktadır.⁵⁴³ Dünyada bu gelişmeler olurken Osmanlı, güney ve doğu bölgelerinde fetihlerini arttırarak sınırlarını genişletmiş ve bu bölgelerde gücünü sağlamlaştırmıştır.

1520 yıllarında Osmanlı büyük bir güce ulaşmıştır. Devlet ekonomik askeri ve deniz gücünde oldukça güçlenmiştir. Yavuz'un doğu ve güneye yaptığı başarılı seferler ile devlet Afrika ve Akdeniz bölgelerinde gücünü sağlamlaştırmıştır.⁵⁴⁴ Aslında bu bölgelere yönelmek, Osmanlı için bir gereklilik arz etmiştir. Zira Yavuz Sultan Selim, iktidara geldiğinde Anadolu'da İran'daki Şii Safevi devletinden kaynaklanan bazı hareketler görülmeye başlanmıştır. Bu nedenle bu hareketin bertaraf edilmesi, en önemli konusu olmuştur.⁵⁴⁵ Sultan batı sınırlarını güvenceye aldıktan sonra doğu ve güneye yönelmiştir. Başarılı seferler ve siyaset ile Safevilerin nüfuzunu Anadolu'da bir süre kırmayı başarmıştır.⁵⁴⁶ Aynı zamanda bu seferler, Safevilere karşı dinsel ve ideolojik bir hamle olarak da yorumlanabilir. Şah İsmail, Türkmen ve İranlı tebaası arasında uyumlu bir birliktelik oluşturmak için kendi topraklarındaki halkı şiileştirme politikası yürütmektedir. I. Selim de kendisini kutsal şehirlerin yani Mekke ve Medine'nin koruyucusu ve İslam

⁵⁴² Yücel, Üç Hükümdar, s. 151.

⁵⁴³ Yücel, Üç Hükümdar, s. 152.

⁵⁴⁴ Öztuna, Yavuz Sultan Selim, s. 203.

⁵⁴⁵ Yücel, Üç Hükümdar, s.150-151; Kütahyalı Firâkî Abdurrahmân Çelebî, s. 75.

⁵⁴⁶ Yücel, Üç Hükümdar, s. 150-151.

dünyasının en önemli Sünni hükümdarı olarak kabul ettirmek için, bu bölgeleri fethetme kalkışmış olmalıdır.⁵⁴⁷

Selim'in bu bölgelerdeki fetihleri ile Osmanlı Devleti'ndeki nüfus dengesi değişmiştir. Yavuz öldüğünde, İmparatorluk topraklarına şimdiki İran topraklarının bir kısmı, Suriye, Irak, Arabistan'ın bir kısmı, Lübnan ve Mısır toprakları dâhil edilmişti.⁵⁴⁸ Devlet toprakları oldukça geniş bir alana yayılmıştı. Bu genişleme sonucu daha önce Müslüman ve Gayrimüslim nüfus dengede iken artık, devlet genelinde, Müslüman nüfus belirleyici çoğunluğu oluşturmuştur.⁵⁴⁹

Yavuz Sultan Selim'in fetihleri, Sultan Süleyman'a hem doğuda hem batıda rakipsiz olacak stratejik bir konum, miras bırakmıştır. Memlûk Devleti ortadan kaldırılmış, Safevi ve Venedikliler sindirilmişlerdir. Tuna'nın kuzeyindeki tek rakip olan Habsburglar ise henüz tam olarak güçlenmemişlerdir. Bunların yanında Sultan Süleyman'ın saltanatı hak iddia edebilecek bir rakibi yoktur.⁵⁵⁰ Kanûnî Sultan Süleyman, babasından rakipsiz olarak aldığı saltanatı, neredeyse yarım yüzyıla yakın uzun bir süre sürdürmüştür. O, batı ve doğuya birçok sefer yapmış, vefatı da son seferinde ordusunun başında iken olmuştur. Kanûnî başarılı seferler düzenlemiş, orduyu ve donanmayı modern bir şekilde oluşturmuş, aynı zamanda toprak ve teşkilat yasaları geliştirmiştir.⁵⁵¹ Öyle ki koyduğu kanunlar ile kendisine Kanûnî sıfatını kazandırmıştır. Devrinde yaşamış olan hukuk adamları, Ebû Suud, Nişancı Celalzâde ve Müftü Kemal Paşazade Efendiler, pek çok kanun hazırlamışlardır XVI. yüzyılın uzun bir dönemini kapsayan hükümdarlığında Kanûnî, şehirlerin imarına büyük önem vermiştir. Kentlerde su yolları, köprüler, hanlar ve kervansaraylar gibi yapılar inşa etmiştir.⁵⁵² 46 yıllık saltanatında, devlet içerisindeki her bölgeyi Süleyman Kanun-Nâmesi ile çelişmeden ayrı nizamlar ile yönetme becerisini göstermiştir. Ülke bu dönemde, bayındır bir durum içerisine girmiştir.⁵⁵³

Osmanlı Devleti, incelenen zaman diliminde toplumsal, idari kurumları ve toprak sistemi açısından klasik biçimlerini tamamen oluşturmuştur. Osmanlı Devlet görüşü, ülke

⁵⁴⁷ Metin Kunt, "Süleyman Dönemine Kadar Devlet ve Sultan: Uç Beyliğinden Dünya İmparatorluğuna", Kanuni ve Çağı Yeniçağda Osmanlı Dünyası editörler- Metin Kunt-Christine Woodhead, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1988, s. 24.

⁵⁴⁸ Yücel, Üç Hükümdar, s. 150-151.

⁵⁴⁹ Kunt, s. 24.

⁵⁵⁰ Shaw, s. 119.

⁵⁵¹ Yücel, Türkiye Tarihi, s. 304-305.

⁵⁵² Yücel, Üç Hükümdar, s. 214-216.

⁵⁵³ Yılmaz Öztuna, "Kanûnî'nin Türk ve Dünya Tarihindeki Yeri", Kanûnî Armağanı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2. Baskı, Ankara, 2001, s. 41.

genelinde işler hale gelmiştir. Bu görüşe göre devlet ve toplumun amaç ve yapısı, Sasaniler tarafından geliştirilen ve zamanla oturan geleneksel Ön Asya kavramlarından gelmektedir. Bu bakış açısı, Gazalî ve Nizam-ül Mülk'ün yazılarında dillendirilmiştir. XV. yüzyıl Osmanlı tarihçisi Mustafa Naima bu görüşü “Hakkaniyet Çemberi” olarak nitelendirmiştir. Onun açıklamalarına göre: 1) Asker olmadan devlet ve hâkimiyet olmaz. 2) Askere sahip olmak için servete sahip olmak gereklidir. 3) Servet uyruklardan toplanır. 4) Halk ancak adalet ile refaha kavuşur. 5) Mülk ve devlet olmadan adalet olamaz. Osmanlı bu sisteme uygun olarak toplumu, iki ana unsura ayırmıştır. Bunlardan birincisi yaşamları boyunca ticaret, sanayi ve tarım gibi işler ile meşgul olarak hükümdara vergi ödeyen yani servet üreten kesimdir. Diğer kesim ise, kendileri üretim safhasında olmamakla beraber Sultan için gelirleri toplamak ve bunlarla kendileri ve ailelerinin de geçimlerini sağlamakta olan küçük bir yönetici gruptur. Hükümdarın en önemli görevi, ödedikleri vergilere karşılık halkın haklarını garanti altında tutmak ve halkı adaletsizlikten korumaktır. Devletin ana hedefi ise hükümdara ait olan servetin üretilmesini planlamak, bu servetin genişlemesini ve korunmasını sağlamak, düzeni korumak, İslam'ı yaymak ve halk içinde diğer din mensuplarının dini vecibelerini yerine getirebilmelerini temin etmektir. Yönetim bu görevler için vardır. Ordu, devletin ve Sultan'ın korunmasını sağlamanın yanında, servet kaynaklarının korunup genişletilmesi sorumluluğunu da üstlenmiştir. Toplumdaki tüm diğer görevler için halkın, kendi içinde örgütlenerek yapabilmeleri hususunda izin verilmiştir.⁵⁵⁴

Sultan Süleyman'ın hükmettiği topraklar, tek bir coğrafi ve kültürel bütünlüğe sahip değildir. Osmanlı Devleti için bu anlamda en yakın tarihsel benzerliğe sahip devlet, Bizans'tır. XVI. ve XVII. asırlarda Osmanlı ülkesinin genişliği, batı tarafında daha az, doğu, kuzey ve güney tarafında daha geniş bir alana sahiptir. Sahip oldukları bölgeler, bin yıl önceki Roma veya Bizans İmparatorluğunun sınırlarına çok benzemektedir.⁵⁵⁵

Osmanlı Devleti bölgeyi fethettikten ilk 30 yıldan sonra, askeri birlikler güçten düşmeye başlamış, yeniçeriler değişen koşullara ayak uyduramayan hantal birimler haline gelmiştir. Bununla beraber birlikler unvan ve rütbe satın almış insanlarla dolmuştur. Bu durum XVI. yüzyıl sonlarında askeri ve siyasi bir boşluk yaratmıştır.⁵⁵⁶

⁵⁵⁴ Shaw, s. 149-150.

⁵⁵⁵ Kunt, s. 4-5.

⁵⁵⁶ Heyd, s. 63-68; Ze'evi, s. 9.

3. NÜFUS VE YERLEŞME

3.1. Kudüs Şehri

3.1.1. Şehrin genel görünümü

Tarihte insanların birlikte yaşama birimleri köy, kasaba ve şehir olarak oluşmuştur. Şehir, insanoğlunun yerleşim serüveninin en önemli başarısıdır. Şehir/Site/Kent/Medine gibi isimler verilmiş olan şehir, nüfus olarak köy ve kasaba yerleşim alanlarına göre daha gelişmiştir. Tarımsal hayatın hâkim olduğu dönemde, şehir hayatı yerleşik yaşamın en üst modeli olarak görülür. Çünkü klasik zamanlarda nüfusun çoğunluğu yarı göçebe veya kırsal alanlarda yaşamaktaydı. Fakat şehirde yaşayanlar, yerleşik hayat sürdürürler. Ticaret, sanayi gibi alanlarda kabiliyetli insanlar şehirlerde bulunurdu. Aynı şekilde bölgedeki yönetici, tüccar, din görevlileri ve toplumun önde gelen âlimleri şehirde yaşarlardı.⁵⁵⁷

Şehrin özellikleri hakkında farklı görüşlere rastlamak mümkündür. M. Weber'e göre bir yerleşim alanının şehir olabilmesi için bazı özelliklere sahip olması gerekir: Bir kalesi ve pazarı olmalı; bir mahkeme veya özerk bir hukuku, özerklik ve kendi kendini yönetebilme ve şehirde yaşayan kişilerin seçtiği yetkililer tarafından yönetilme⁵⁵⁸ olmalıdır. Braudel ise şehir için: "Bir şehir -nerede olursa olsun- her zaman şehirdir" der. Halk ortak bir dil kullanır. Şehirde bulunanlar çevrelerindeki kırsal alanda yaşayanlarla diyalog halindedirler. Şehir ahalisi içinde iş bölümü vardır ve şehrin pazar yeri vardır. Kent olarak kabul gören yerlerde koruyucu veya yaptırım gücü olan bir iktidar bulunur demektir.⁵⁵⁹ Osmanlı kentlerine baktığımızda yukarıda bahsedilen niteliklerin yanında dinsel farklılıklardan kaynaklanan özellikler olduğunu görmekteyiz. Osmanlı kenti, resmî belgelerde "Cuma kılınur, bazar durur"⁵⁶⁰ olarak tarif edilmiştir. Bununla beraber Osmanlı kasaba ve kentleri şehrin idarî merkezi konumundaydılar.

Özer Ergenç Osmanlı kentini İslamî öğeler ve Orta Asya Türk uygarlığının bir sentezi olarak değerlendirmiştir.⁵⁶¹ Osmanlı şehrinin tarihsel arka planına bakıldığında, Selçuklu ve Bizans şehir kültürü ile Arap-İslam şehir kültürünün izleri görülmektedir.⁵⁶² Osmanlı-Türk

⁵⁵⁷ Mustafa Öztürk, "Tarihî Seyrin Şehirlerin Fizikî ve Sosyal Yapısına Etkileri Üzerine Bazı Tespitler", Gazi Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, Cilt: 29, Sayı: Prof. Dr. Reşat Genç Özel Sayı 1, 2009, s. 628.

⁵⁵⁸ Mehmet Öz, "Osmanlı Klasik Döneminde Anadolu Kentleri", Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi, Cilt: 3, Sayı: 6, 2005, s. 59.

⁵⁵⁹ Fernand Braudel, *The Wheels of Commerce-Civilization and Capitalism 15th-18th Century*, II, çev. Sian Reynolds, University of California Press, New York, 1986, s. 479-482; Öz, s. 59.

⁵⁶⁰ Özer Ergenç, XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2012, (Ankara ve Konya), s. 14.

⁵⁶¹ Ergenç, Ankara ve Konya, s. 48.

⁵⁶² Tuncer Baykara, "Osmanlı Devleti Şehirli Bir Devlet midir?", Osmanlı: Toplum, Cilt: 5, 1999, s. 529.

şehrinin temel özellikleri ise ikamet ve ticaret alanlarının ayrılığı⁵⁶³, “Cami” ve “çarşının” önemli rolü, “mahalle” biriminin şehrin temel molekülünü oluşturması, şehir halkının çoğu ihtiyaçlarının karşılanması ve halkın örgütlenmesinin temeli olan “vakıf” müessesesi, toplumsal dayanışmayı meydana getiren “loncalar” ve XVI. yüzyıldan sonra daha da görünür olan “eşraf” tır. Sonuç olarak, Osmanlı şehirleri Avrupa şehirlerinden farklı tarihî koşullar içinde gelişmesinden dolayı daha farklı gelişmiş ve örgütlenmiş bir yapıdadır.⁵⁶⁴

Osmanlı Devleti’nde şehirlerin fiziki karakterine bakıldığında, Orta Asya ve İslam kültürü sentezi ile karşılaşılır. Orta Asya Türk şehirleri fiziki olarak “iç kal’a”, “şehristan” ve “rabad” ismi verilen başlıca üç kesimden oluşmaktaydı. İç kal’a; saraylar ve yöneticilerin bulunduğu yerdi. Kentin ileri gelenlerinin ikamet ettiği alana şehristan; şehir halkının diğer kısmının yaşadığı alana ise rabad denilmekteydi. Şehristan, bir bakıma çarşı görevi görmekte, sahip olduğu ticari, dini ve konaklama alanlarıyla şehrin ekonomik ve sosyal hayatının merkezini oluşturmaktaydı.⁵⁶⁵ Osmanlı şehirlerinde de şehirler içinde yaşamsal bölge iç kale ve şehir surları arasında kalmaktadır. Kentlerin “camiler, kale ve çarşı mahallesi” etrafında gelişme gösterdiğini söylemek mümkündür. İç kalede tıpkı Orta Asya Türk şehirlerinde olduğu gibi, şehrin yöneticileri ve yönetim binaları bulunur. İç kaleye en yakın olan bölümde devlet görevlileri, esnaf ve sanatkârlar ve onların ikamet alanları ve şehrin çarşısı yer almıştır. Bu bölge, şehrin sosyal ve ekonomik aktivitelerinin merkezini oluşturmuştur. Yani Osmanlı şehirlerinin mekânsal yayılımı, merkezî alandan çevreye doğru olmuştur.⁵⁶⁶ Bu yayılım ile merkezden çevreye doğru uzanmakta olan bir sokak veya cadde üzerinde birçok işyerinin olduğu uzun çarşılar ortaya çıkmıştır.⁵⁶⁷ Genelde çarşı olarak adlandırılan bu bölge ile şehir surları arasında kalan diğer kesimde şehir halkının kalan kısmı

⁵⁶³ Celaeddin Çelik, “İslam Şehri’nden Şehir İslam’ına: Tarihsel Tecrübeden Sosyolojik Pratiğe Şehrin Medeniyet Kodları”, Milet ve Nihal, Cilt: 9, Sayı: 3, Eylül-Aralık, 2012, (Medeniyet), s. 148.

⁵⁶⁴ Özer Ergenç, “Osmanlı Şehirlerindeki Yönetim Kurumlarının Niteliği Üzerinde Bazı Düşünceler”, VIII. Türk Tarih Kongresi, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1981, (Yönetim Kurumları), s.1265–1274; Özer Ergenç, “Osmanlı Klâsik Dönemindeki ‘Eşraf ve A’yan’ Üzerine Bazı Bilgiler”, Osmanlı Araştırmaları, The Journal of Ottoman Studies, 1982, Sayı:3, s. 105–118; Özer Ergenç, “XVI. Yüzyıl Ankara’sı: Ekonomik, Sosyal Yapısı ve Kentsel Özellikleri”, Tarih İçinde Ankara (Eylül1981 Seminer Bildirileri), Ankara, ODTÜ, 1984, s. 49–59; Özer Ergenç, “Osmanlı Şehirlerindeki ‘Mahalle’nin İşlev ve Nitelikleri Üzerine”, Osmanlı Araştırmaları, The Journal of Ottoman Studies, 1984, Sayı: 4, s. 69–78; Özer Ergenç, “Osmanlılarda Esnaf ve Devlet İlişkileri”, Tarihte Türk Devletleri, 1987, Cilt: 2, s. 627-631.

⁵⁶⁵ Doğan Kuban, “Anadolu-Türk Şehrî Tarihî Gelişmesi, Sosyal ve Fizikî Özellikleri Üzerinde Bazı Gelişmeler”, Vakıflar Dergisi, Cilt: 8, s. 54; Mehmet Sait Şahinalp ve Veysi Günel, “Osmanlı Şehircilik Kültüründe Çarşı Sisteminin Lokasyon ve Çarşı İçi Kademelenme Yönünden Mekânsal Analizi”, Millî Folklor, Cilt: 24, Sayı: 94, 2012, s. 153.

⁵⁶⁶ Özer Ergenç, “Osmanlı Şehrinde Esnâf Örgütlerinin Fiziki Yapıya Etkileri”, I. Uluslararası Türkiye’nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi Kongresi Tebliğleri: 11-13 Temmuz 1977, Ankara, (Esnaf), 1978, s. 106.

⁵⁶⁷ Şahinalp ve Günel, s. 154.

ikamet etmiştir.⁵⁶⁸ Osmanlı şehirlerinin fiziki, ekonomik ve sosyal anlamda şekillenmesinde önemli bir etken de İslam kültürüdür. İslam şehirleri ise inanç, ticaret ve konaklama yapılarının etrafında gelişmiştir.⁵⁶⁹ Dinî faktörler İslam şehirlerindeki fiziki şekillenmenin özellikle “toplulu ibadetler ve mahremiyet”⁵⁷⁰ konuları yönünden etkili olmuştur. Bu sebeple iş yerleri ile ikamet mevkileri neredeyse kesin sınırlarla birbirinden ayrılmıştır. Bu iki kesim arasında çeşitli eğitim kurumları veya idari yapıların olduğu bir geçiş alanı bulunmaktadır.⁵⁷¹

Dini ve siyasi faktörler haricinde fiziki olarak benzer özellikleri olan şehirler doğar, büyür ve gelişirler. Bazı şehirler tarihi süreçte meydana gelen siyasî, iktisadî ve coğrafi şartların getirileri ile terk edilirler.⁵⁷² Bazısı ise günümüze kadar değişim ve gelişmelere uğrayarak varlıklarını devam ettirirler. Kudüs gibi çok uzun bir döneme damgasını vuran bir medeniyetin önemli parçalarını oluşturan şehirler, Osmanlı kültürünün kendine has özellikleriyle bir sentez olma özelliğini taşımıştır.⁵⁷³

Bilindiği üzere kent görünümüne etkileyen en önemli faktörler şehrin coğrafi konumu, iklimi, yer şekilleri ve siyasi ve stratejik önemidir. Kudüs’ün topoğrafyasına bakıldığında engebeli bir arazi yapısına sahip olduğu görülür. Şehir kuzeye gittikçe yükselen ve genişleyen bir platonun güney kenarında kurulmuştur. Yüzeyi dalgalı platonun çevresinde var olan alçak arazi ve vadiler şeklinde kısmen kent içine de uzanır.⁵⁷⁴ Dağlık ve yüksek bir zeminde kurulmuş, iklimi ve ekonomik şartları çok iyi olmayan Kudüs şehri sahip olduğu dini statüsü ile cazibe kazanmış ve ilkçağlardan itibaren yerleşim alanı olmuştur. Kentin dini kimliği şehrin merkezine de yansımıştır. Şehirde yerleşim asırlarca dini mekânların konumlarına göre şekillenmiştir. Kudüs şehri ile alakalı tanıtlar şehrin dini mekânları merkezinde gelişmiştir.

Kudüs’ün en erken topoğrafik çizimi Eski Ürdün’de Madaba’da bir bazilika kalıntılarında bulunmuştur. Bazilikada Kutsal Topraklar haritasının merkez parçası olan

⁵⁶⁸ Jale N. Erzen, Mimar Sinan Cami ve Külliyesi: Tasarım Süreci Üzerine Bir İnceleme, ODTÜ Mimarlık Fakültesi, Ankara 1991, s. 121; Hatice Gökçen Akgün, 16. yüzyıl Osmanlı Kenti İstanbul’da Kent İçi Konumlarına Göre Mimar Sinan’ın Külliye Gruplarında Yer Seçimi Etmenlerinin Tespiti ve Analizi, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Isparta, 2005, s. 89.

⁵⁶⁹ Sevilay Kaygalak, “Osmanlı’da Kentsellik ve Kentler: Kent Tarihi Yazımında Kültür Elçiliklerin Ötesine Geçebilmek...”, Mülkiye, Cilt: 29, Sayı: 246, 2005, s. 29; Ergenç, Esnâf, s. 104-105; Şahinalp ve Günel, s. 154.

⁵⁷⁰ Yılmaz Can, İslâm Şehirlerinin Fiziki Yapısı, Türkiye Diyanet Vakfı, Ankara, cilt sayısı, 1995, s. 29.

⁵⁷¹ Şahinalp ve Günel, s. 153.

⁵⁷² Öztürk, Tespitler, s. 629.

⁵⁷³ Mehmet Bayartan, “Tarihi Coğrafya Çalışmaları Açısından Şehir ve Osmanlı Şehri”, İstanbul Üniversitesi Coğrafya Dergisi, Sayı: 13, 2005, s. 88.

⁵⁷⁴ Kayahan Türkantoz, “Kent Kimliğinin Oluşumunda Kutsal Merkezin Yeri: İslam Dönemi Kudüs’ünde Harem-i Şerif Örneği”, Tasarım Kuram, Sayı: 4, 2006, s. 61; Buhl, VI, s. 952.

kuşbakışı “Kutsal Kudüs Şehri” çizilmiştir.⁵⁷⁵ MS 560- 565 tarih aralığına ait Mozaik, duvarlarla çevrelenmiş 6 kapılı ve 21 kuleli bir şehri tasvir eder. Caddeler, halk meydanları, binalar ve ibadet alanları bu tasvir içerisinde bulunur.⁵⁷⁶

Avrupa’da, Kudüs tasvirleri ve buradaki kutsal mekânların yerleri uzun süre Yeni Ahit’te belirtildiği şekli ile kabul edilmiştir. Ancak 16. yüzyılda Avrupa’da Reform hareketlerinin yayılması ile giderek artan sayıda pek çoğu İngiliz ve Alman hacı, Fransisken keşişlerin “Kutsal Toprakların Bekçileri” olma özelliklerini sorgulamışlardır. Böylece Kudüs’e gelen hacılar kendileri bilgi ve belgeler toplamıştır. XVI. yüzyıl Osmanlı dönemi için bölge haritaları⁵⁷⁷ ve Osmanlı belgelerinde verilmiş bilgiler ile şehir görünümünün geçmişten gelen kalıtsal bir yapısı olduğunu söylemek mümkündür. Kudüs’te bulunan kutsal alanlar neredeyse tüm zamanlarda ibadethane olmuştur. Halkın yaşam alanları da bu ibadethanelerin mevkilerine uygun biçimde gelişim göstermiştir.

Kudüs şehrinin yerleşim alanları hakkında gezginlerin tasvirleri vardır. Orta Çağ seyyahlarından olan İbn-i Batuta Seyahatnamesi’nde Kudüs’ün çok büyük bir yerleşim merkezi olduğunu, binalarının yontma taştan inşa edildiğini söylemiştir. Selahaddin Eyyubi bu şehri fethettiğinde, kale duvarlarından bir kısmını askeri nedenlerle yıktırmıştır. Ondan sonra gelen el-Melikü’z-Zâhir (Baybars) Frankların şehri ele geçirip tahkim edecekleri korkusuyla kalan surları da yıktırdığı İbn-i Batuta tarafından anlatılmıştır.⁵⁷⁸

Bazı gezginler kendilerinden önceki gezginlerin yazdıklarını tekrar etmişlerdir. Bu anlatımlarda kutsal topraklara yapılan seyahatlerde korsanlarla dolu denizde yapılan tehlikeli bir seyahatten sonra gemiler Yafa, Akkâ, Gazze veya Hayfa’ya varırlardı. Kara yolu ile gelen gezginler özellikle Mısır güzergâhından büyük kervanlar ile geliyorlardı. Yavaş tempolu bu yolculuk Kahire’den Kudüs’e yirmi gün sürüyordu. Şam’dan gelen daha kısa bir yol vardı. Fakat yolcular silahlı korumalar ve toplu biçimde gitmeyi daha güvenli

⁵⁷⁵ Bkz. Ek-1, Ek-2.

⁵⁷⁶ Hermann M.Z. Meyer, Jerusalem Cartography, Encyclopaedia Judaica, 2. Baskı, In Association With Keter Publishing House Ltd., Jerusalem, XI, s. 207-208. Bunun dışında Hristiyan din bilginleri de kentin topografyasını sunmaya çalışmışlardır. Çalışmalarında dinsel nedenlerden dolayı şehrin farklı dönemlerdeki durumunu İncil tarihine göre ve pek çok kez Yeni Ahit’e yoğunlaşarak bölgeyi haritalandırmışlardır. Haritaların yapımındaki ana etken kutsal yerlerin doğruluğunu savunma arzusu idi. Bu haritacılar genellikle şehrin topografyasına yabancıydı ve bilgilerinin tanzimi İncil’e, Josephus’un çalışmalarına, Klasik Yunan ve Latin yazarlara Talmud’tan belirli parçalara dayanmaktaydı bu haritalardan en bilinenleri, Flemenk Gökbilimci Pieter Laiksteen’e, Christian Van Adrichem ve The Rev. Thomas Fuller’e aittir. Diğer haritaların pek çoğu Flemenk Sanatkarlar tarafından çizilmiş ve İncil’in pek çok basımında yer almış ve metnin anlaşılmasına yardımcı olması nedeniyle popüler olmuştur. Buhl, VI, s. 962.

⁵⁷⁷ Bkz. Ek-3, Ek-4, Ek-5.

⁵⁷⁸ Ebu Abdullah Muhammed İbn-i Batuta, İbn-i Batuta Seyahatnamesi, çev. A. Sait Aykut, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2022, s. 63-74.

bulduklarından Mısır yolunu tercih ediyorlardı. Kudüs sancağı çapraz kesişen iki anayolun ortasında yer almaktaydı. Bu yollardan biri Yahuda-Samiriye sıradağları boyunca kuzeyden güneye doğru iniyordu. Diğer ise batı bölgesindeki kıyı düzlüğü ile doğudaki Ürdün Nehri Vadisini birbirine bağlıyordu. Bu iki dağ yolu Kudüs'te kesişmekteydi Yafa'dan gelen yolcular pamuk ve sebze tarlaları ile karşılaşılıyor, tepelere doğru zeytin ağaçları ve diğer ağaçların olduğu bir manzara görüyorlardı. Kuzeyden güneye doğru şehre gelenler aynı izlenimlerde bulunuyorlardı. Güneyden el-Halil üzerinden gelenlere, üzüm bağları, meyve bahçeleri ile sebze ve meyveler ile karşılaşılıyorlardı. Fakat yolculuk ilerleyip daha dağlık bölgelere girdiklerinde dik vadi ve tepelikler ortaya çıkmaktaydı. Yollar dar ve patikalı bir hale geliyordu. Gezginler bu yolları tehlikeli ve vahşi yollar olarak tasvir etmektedirler. Gezginler ve hacılar yol boyunca hanlarda kalırlardı. Bu hanlar veya kale denen mola yerleri pek rahat olmadığından gezginler zaman zaman köylerde kamp kurmaktaydı. Köylerde özellikle büyük köylerde şeyhlerin menzil denen yerlerinde yolcular ikamet ederlerdi. Bu hizmet karşılığında şeyhler çeşitli vergilerden muaf tutulmaktaydı. Köyden çıkan yolcular geçiş parası isteyen silahlı atlılara yolda rastlar ve onlara ödeme yaparlardı. Tüm bu koşullar sonucu Osmanlı yolcuların güvenliği için farklı uygulamalar geliştirmiş, köylüler ve bedevileri de yol güvenlik sistemine dâhil etmiştir.⁵⁷⁹

Mucireddin el-Âlemi el-Hanbelî XVI. yüzyılda Kudüs ile Halîlü'r-rahmân arasında sadece bir köyün (Sair köyü) olduğunu dile getirmiştir. Ayrıca doğuda Ürdün Nehri, kuzey tarafında Nablus şehri ile Sincil ve Azvun Köyü, Batıda Remle ve Beyt Nube Köyü, Gazze ile arasında ise Gazze'ye bağlı Acur Köyü olduğunu söylemiştir.⁵⁸⁰

3.1.2. Mahalleler

İslâm şehrinin bir özelliği fiziksel ve sosyal yönden mahallelere bölünmüş olmasıdır. Toplumdaki etnik ve dinî farklar bir bakıma bu bölünmeyi gerekli kılmıştır.⁵⁸¹ Mahallelerde önemli işlevsel özellikleri olan yapılar yer almaktaydı. Bu yapıların büyük kısmı vakıf yoluyla oluşturulmuş ve desteklenmiştir.⁵⁸² Toplumsal bir düzene sahip İslam şehirleri geometrik bir şekil ile değil yavaş yavaş gelişmiştir.⁵⁸³ Böylece birkaç ana merkez dışında dolambaçlı ve dar sokaklı mahalle mimarisi oluşmuştur. Yani İslam şehirlerindeki

⁵⁷⁹ Ze'evi, s. 11-15.

⁵⁸⁰ Bakhit ve Sawariyyah, TD 427, s. 18-19.

⁵⁸¹ Kuban, s. 54-57.

⁵⁸² Adnan Ertem, "İstanbul Vakıfları", *İstanbul: Şehir ve Medeniyet*, Şevket Kâmil Akar (yay. haz.), Klasik Yayınları, İstanbul, 2004, s. 328-329.

⁵⁸³ Kuban, s. 54-57.

mahallelerde, batı mimarisi olan, ızgara planlı şehir yerleşimi oluşmamıştır. Tipik mahalleler iki yanı evler ile dolu dar ve çoğunlukla çıkmaz sokaklardı. Hatta bazen mahallelere kapılar konmuştu ve bu kapılar gece kapanırdı.⁵⁸⁴ Mahallelerde içeriye dönük ev, dar ve gölgeli sokaklar, üstü kapalı pazar yerleri, çeşmeler ve su yolları İslâm şehrinin, önemli özellikleriydi.⁵⁸⁵

Arşiv kaynaklarında mahallelerin tam olarak bulundukları alan ve içerisinde mevcut caddeler hakkında detaylı bilgi verilmemekle beraber genel bilgilere ulaşmak mümkündür. Kudüs'te XVI. yüzyıl süresince ortalama 15 mahalle ve cemaat olduğu görülür. Zaman içerisinde bu mahallelerden bazıları isim değişikliğine uğramış bazıları da birleşmiştir. Cemaat olarak bahsedilen bazı yerler ise zamanla nüfus artışına uğrayarak mahalle statüsüne gelmiştir.

XVI. yüzyılda Kudüs'teki mahalle ve Cemaatler tahrir kayıtlarında genel olarak: Bâbu'l-Hittâ, Bâbu'l-Kattânî, Zerâ'in, Benî Hâris, Zaviye, Şeref, Bâbu'l-Âmûd, Benî Zeyd, Meğâribe Mahalleleri; Cemâ'at-i Döğër, Cemâ'at-i Süryânî, Cemâ'at-i Melkiye, Cemâ'at-i Kıbtıyân, Cemâ'at-i Nasarî ve Yahudi Cemaati olarak zikredilmiştir. 1518 yılında şehir merkezi mahalleler ve cemaatler başlığı altında kaydedilmişlerdir. Bu tarihte 10 Müslüman mahalle, 2 Hristiyan mahallesi (Mahalle-i Melkiye, Mahalle-i Yakubütü'n-Nasara) bir Yahudi bir de Hristiyan Cemaati (Cemâ'at-i Yahudiyan, Cemâ'at-i Süryani) isimleri zikredilmiştir. Ayrıca Müslüman mahallelerden biri olan Ben-i Zeyd Mahallesinde mukim olan Meğâribe⁵⁸⁶ Cemaati zikredilmiştir. Meğâribe cemaati sonradan mahalle olan bir cemaattir. Bu cemaat ilk tahrirde cemaat olarak kaydedilmişken 1562-1596 yıllarında mahalle olarak kayıtlara geçmiştir.⁵⁸⁷

Mahalleler hakkında daha detaylı bilgiler şöyledir: Bâbu'l Hittâ mahallesi, Mescid-i Aksâ'nın kible tarafında olup bu tarihlerde Kudüs'ün en büyük mahallesidir. Şeriyeye sicillerinde bu mahallede bulunan bazı sokak isimleri verilmiştir. Bunlar: Hadid Sokağı, Turiye Sokağı ve Mesarike Sokağıdır. Bâbu'l-Kattânî Mahallesinde Arapça "demir kapı" anlamına gelen "Babul Hadid" Caddesi kayıtlara geçmiştir. Zerâ'in Mahallesi, Tâvahin

⁵⁸⁴ Stanford J. Shaw, s. 206.

⁵⁸⁵ Kuban, s. 54-57.

⁵⁸⁶ Meğâribe mahallesi Mağrip'te hüküm süren ve gemi yapımında hünerli olan Mağriplilere vakıf olarak tesis edilmiştir. Selahaddin Eyyubi'ye Kudüs seferi sırasında denizden yardım etmiş olan Mağribiler'e Dımaşk Valisi olan Melik Efdal tarafından vakıf olarak tesis edilmiş olan bölge Harem-İ Şerif'in batısında kalan bölgededir. Memluk ve Osmanlılar Döneminde mahalle varlığını sürdürmüştür. Fakat İsrail Devleti kurulduktan sonra bu mahalle 1967 yılında İsrail tarafından yıktırılmıştır. Hasan Hüseyin Güneş, "Kudüs'te Bir Vakıf Mahalle: Sekiz Yüz Yıllık Meğâribe Mahallesi ve Serencamı", Vakıflar Dergisi, Cilt: 44, 2015, s. 10.

⁵⁸⁷ BOA, TTD, 427, s. 261-271.

Vadisi'nin kuzeyinde bulunur. Burada Beni Sad, Nasarî ve Zerâ'in caddeleri mevcuttur. Rişe Mahallesi ise Şeref Caddesi'nin kuzeyinde bulunur. Burada Yahudilerin ikamet ettiği Cüveyne Caddesi bulunur. Zaviye Mahallesinin bir diğer adı Kayune'dir. Havaldî (Cevaldî) Mahallesi, Sit ve Şeref mahallesi arasındadır. Şeref mahallesinde olan caddeler: Hayadire, Saltiye ve El Fıstıka isimli caddelerdir. Bâbu'l-Âmûd Mahallesi Tavahin Vadisi'nin güneyindeki son mahalledir. Caddeleri Efrenç ve Hasriye Caddeleridir. Benî Zeyd Mahallesinin kuzeyinde Tavahin Vadisi vardır. Yaruf ve Essadin isimlerinde iki sokağı vardır⁵⁸⁸. Meğârîbe mahallesi, Harem-i Şerif'in batısında bulunur, sınırı şehrin surlarına kadar devam eder. Melkiye ise Hristiyan ahalinin meskûn olduğu bir alandır. Yakuba Mahallesi de Hristiyan halkın yerleşim yeridir. Süryani Mahallesinde de Hristiyan ahali mütemekkindir. Yahudi Cemaati (Yahudi mahallesi) Harem surlarının kuzeyinde Şeref ve Rişe Mahalleleri arasında olup bazen Vusta (Orta) mahalle olarak da adlandırılmıştır. Burada bulunan caddeler Yahud, Karain ve Mesleh Caddeleridir. Bu tarihlerde sicil defterlerinde Gavanime ve Mesaiye Mahalleleri, Akabetül Sudan ve Selâtin Caddeleri zikredilirken⁵⁸⁹ tahrir defterinde bu mahallelere rast olunmamaktadır.

Meğârîbe mahallesi, Salahaddin bin Yusuf b. Eyyup tarafından tamamen vakfedilmiş ve burada varisi olmadan ölenlerin malları mahalledeki zaviyenin ihtiyaçlarına vakfedilmiştir. Bu mahalledeki zaviyedekilere verilmiş haklar Osmanlı Devleti sultanları tarafından da "... vech-i meşrûh üzere mukarrer kılındı" diyerek devam ettirilmiştir.⁵⁹⁰ Böylece Meğârîbe mahallesinde yaşayanların terekeleri devlet tarafından mahallenin tahsisine verilmiştir. Fakat ehl-i örf bazen miraslardan pay almaya çalışmış ve bu nedenle mahalle sakinleri ile tartışmalar olmuştur.⁵⁹¹

Halil nahiyesi XVI. yüzyılın ilk tahrir verilerinde 6 mahalleye sahiptir. Bu mahallelerden biri şehrin güney tarafında Şeyh Ali Beka Yemeni Mahallesidir. Mahalleye ismini vermiş olan kişi zaviye şeyhi olan Ali Beka Yemenidir. 13. yüzyılda yaşamış bir Müslüman sufîdir⁵⁹². Diğer mahalleler Kaytun, Cebarre (Bölgeye eskiden Fıstıka denilmiştir⁵⁹³), Hafızeddin, Kazzâzîn ve Ekrâd-ı Kaysî (Bu Mahalle Mescidin Batısında Tepelik Bir Alandadır)⁵⁹⁴ Mahalleleridir.

⁵⁸⁸ Bakhit ve Sawariyyah, TD 427, s. 20-21.

⁵⁸⁹ Bakhit ve Sawariyyah, TD 427, s. 22-23.

⁵⁹⁰ BOA, TTD, 427, s. 266.

⁵⁹¹ Mustafa Öksüz, Şam Eyaletinin Güney Sancaklarında (Filistin) Nüfus XVI. YY, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2016, s. 269.

⁵⁹² BOA, TTD, 427, s. 26; Bakhit ve Sawariyyah, TD 427, s. 293.

⁵⁹³ Bakhit ve Sawariyyah, TD 427, s. 26.

⁵⁹⁴ BOA, TTD, 427, s. 26.

Müslüman kentlerdeki temel birim olan mahalleler genellikle dini kurum veya pazarların çevresinde gelişerek şekillenmiştir. Mahalle sakinleri genel olarak ortak din veya ekonomik koşullara sahip özellikleri bulundurmaktaydı. Mahallenin merkezini ibadet mekânı veya pazar yeri oluşturmaktaydı. Mahalle hem kent yaşamının merkezi hem de millet, lonca ya da dini yapıların bir birimiydi.⁵⁹⁵

Bilindiği üzere İslam'da mahremiyet önemlidir. Buna göre dini kimlik kentteki ticaret bölgesinde Müslümanlarla gayrimüslimler arasındaki ilişkilere müdahil değilken, yerleşim yerlerinde yaşayanlar arasında bazı farklılıklar gerektirir. Her dini cemaat yerleşim bölgesinde kendine ait özel yerlere ve mezarlıklara sahipti. Yine İslami mahremiyet ilkesi gereği ev ve aile kutsal sayılır, ihlali devlet otoriteleri eliyle bile yapılsa hoş karşılanmaz ve ihlali yapana karşı hukuki yaptırım uygulanabilir. Tüm bu yönleriyle mahalle, toplumun özel hayatlarını yaşadıkları alanlardı.⁵⁹⁶ Kudüs bahsedilen özelliklere göre ayrışmalara tabi kalmış bir yerleşim alanı olmuştur.

XVI. yüzyılda Kudüs'te mahalleler çoğunlukla dinî gruplara göre ayrılmıştı. Fakat farklı dinlerden kişilerin bir arada yaşadıkları mahalleler de mevcuttu. Her mahalle ya merkezde bulunan bir cami, mescit, ibadethane ismiyle veya mahallede ileri gelen bir kişinin veyahut orada icra edilen bir meslek ismiyle anılmaktadır.⁵⁹⁷ Örneğin Kudüs merkezinin kuzeyinde bulunan Meğâribe Caddesi yanında yer alan Şeref mahallesinin eski adı İlm Mahallesidir. Mahallenin isminin bu tarihte Şeref olmasının sebebi orada “Şerefüdin Musa” isimli bir önderin olmasındandır. Daha önce “İlm” olarak isimlendirilmiş olmasının sebebi yine “İlmüddin Süleyman” isimli bir önderin bölgede yaşamış olmasındandır.⁵⁹⁸ Şeref mahallesinin eski isimleri arasında Selâtin ve Ünâtat isimleri olduğu 1578 tarihli bir mahkeme kaydında geçmektedir.⁵⁹⁹ Tavahin bölgesi ve Mescid-i Aksâ'nın bitişiğinde yer alan Bâbu'l-Kattânîn Mahallesinin isminin Kattanin olmasının sebebi orada Arapça “kattanin” anlamına gelen pamuk satılıyor olmasıdır. Kalenin yanında şehir surlarının dışında olan Benî Hâris Mahallesi ise “Benî Hâris” isimli bir bedevî aşiretin burada ikamet etmesinden kaynaklanmaktaydı.⁶⁰⁰ Halil'de bulunan Kazzâzîn Mahallesi de meslek ismi

⁵⁹⁵ Stanford J. Shaw, s. 206.

⁵⁹⁶ C. Çelik, Medeniyet, s. 148.

⁵⁹⁷ Öztürk, Tespitler, s. 631.

⁵⁹⁸ Bakhit ve Sawariyyah, TD 427, s. 21.

⁵⁹⁹ Cohen, Sijill, s. 163.

⁶⁰⁰ Bakhit ve Sawariyyah, TD 427, s. 20.

almış bir mahalledir. “Kazzâzîn” ipek yapanlar anlamına gelir. Eski zamanlardan beri Halil nahiyesi ipek işçiliği ile meşhurdur.⁶⁰¹

Kudüs mahallelerinin ekonomik farklılıkları yansıtıp yansıtmadığını kesin olarak söylemek zordur. Seçkin tabakanın aynı yerlerde mi oturdukları ya da farklı bölgeler mi tercih ettikleri tam olarak net değildir. Fakat Müslüman cemaat içinde ev satın alma sözleşmeleri, ölen kişilerin tereke kayıtları ve çeşitli miras davaları kayıtlarından edinilen bilgiler kişilerin mali durumu hakkında bilgiler vermektedir. Genel anlamda bir arada yaşansa da ruhani merkezlere yakınlıkta bazı farklılaşmalar mevcuttu. Varlıklı kişiler kendi kutsal mekânlarına daha yakın bölgelerde ikamet ediyorlardı. Örneğin Hareme yakın bölgeler genel olarak tercih sebebi olduğundan buralar daha zengin kişilerce alınabilmekteydi. Haremden uzaklaştıkça bölge daha az cazibeli olduğundan daha uygun fiyatlara ev alınabiliyordu. Dolayısıyla buralar daha az gelirli insanların ikamet ettiği alanlardı. Müslüman zengin ve nüfuzlu eşraf daha çok el-Aksa ve Kubbetü’s-Sahra’ya çıkan kapılara yakın yerlerde ikamet ederlerdi. Diğerleri Harem’e bakan yerlerde otururdu.⁶⁰²

Mahallede kimler oturacağına üst düzey yetkililer karışmazdı. Bazen bir mahallede belirli bir etnik veya dini gurup ağırlıklı olarak yaşardı. Pazara yakın mahallelerde daha çok esnaf ikamet ederdi. Mahallenin önderliğini mali durumu iyi olan, mahalle sakinleri tarafından tanınan, iyi karakterli olarak bilinen bir erkek üstlenirdi. Ona mahalle şeyhi denirdi. Kentte bu yerel yöneticiler önemli bir etkiye sahiptilerdi. Mahalle şeyhleri kentin yetkilileri olan kadı, naib, vali ve subaşı gibi makamlar karşısında mahalleyi temsil ediyorlardı.⁶⁰³ Müslüman mahallelerde XIX. yüzyılın sonlarına kadar “imam” mahallede lider olmuştu. Mahalleli onun için cemaati konumundaydı. Mahallenin merkezi veya toplanma yeri, yakınında imamın evi bulunan, mescit oluyordu. Mahallede bulunan mektep genelde caminin yanında veya içindeydi.⁶⁰⁴

Kudüs mahallelerindeki evler birbirine bitişik olarak yapılmıştır. Evlerde mahremiyet önemlidir. Evlerde dış kapıdan girilince büyük bir avlu bulunurdu. Bu avlulara odaların kapıları açılırdı. Misafir odaları ve hanımların kaldığı özel odalar üst katta olurdu. Zemin katta kiler ve mutfak gibi alanlar mevcuttur.⁶⁰⁵

⁶⁰¹ Bakhit ve Sawariyyah, TD 1015, s. 21.

⁶⁰² Ze’evi, s. 27-28.

⁶⁰³ Hathaway, s. 178-180.

⁶⁰⁴ Kuban, s. 66-67.

⁶⁰⁵ Hathaway, s. 178-180.

Gayrimüslimler, şehir içerisinde istedikleri bölgelere yerleşebilirlerdi. Böylece Osmanlı şehirlerinde gayrimüslimlere ait mahalleler kurulmuştu. Gayrimüslimler kendi mahallelerinde kendi dindaşlarıyla birlikte yaşamış, mahallelerini inandıkları dini geleneklerine göre şekillendirmişlerdir. Tıpkı Müslümanlar gibi mahalle merkezinde kendi mabetleri olur, evleri bu mabetler etrafında kurulurdu.⁶⁰⁶ Kudüs XVI. yüzyılda bu yerleşim anlayışı ile dört büyük bölgeye ayrılmıştır. Müslümanlar şehrin kuzeydoğusunda idarî merkez de olan Harem ve çevresinde, Hristiyanlar kuzeybatıda Kamame Kilisesi ve çevresinde⁶⁰⁷, Ermeniler güneybatıda St. James Kilisesi çevresinde⁶⁰⁸, Yahudiler ise Aşkenazi ve Sefarad sinagoglarının çevresinde⁶⁰⁹ ve Ağlama Duvarına yakın alanlardaki Kehillot diye tabir ettikleri mahallelerde⁶¹⁰ ikamet etmişlerdir. Bu yüzden eş-Şeref, el-Mesleh ve er-Riše gibi daha çok güneyde bulunmuşlardır.⁶¹¹

Şehirde gayrimüslim halkın ayrı mahallelerde ikamet etmesi katı bir bölünme olmadığı gibi zorunlu bir durum da değildi. Her din ve cemaat mensubu istediği muhitte oturabiliyorken halk kendi cemaat mensuplarıyla bir arada olmayı tercih etmiştir.⁶¹² Gayrimüslimler, mahallede İslam'da haram olan ama kendi dinlerine göre helal sayılan bazı yiyecek içecekleri üretebilmiş ve Müslüman olmayanlara satabilmişlerdir.⁶¹³

Kudüs mahallelerinde dini alanlara yakın veya bitişik olarak hacıların ve fakirlerin kaldığı misafirhaneler, eğitim kurumları ve diğer hizmetlerin görüldüğü kurumlar yer almıştır. Bu kurumlar boyunca gelişen çarşılar Âmûd Kapısı'ndan Halil Kapısı'na kadar genişlemiştir. Her biri bir vakfın parçası olan söz konusu eğitim kurumları, peygamber makamları, Haseki Sultan İmareti, tekke ve zaviyeler şehrin sosyal ve iktisadi yönünden zenginliğinin göstergesi olmuştur. Buna bağlı olarak söz konusu vakıflarda görev alan şehrin ileri gelenleri ise kurmuş oldukları aile vakıflarında hayırseverliklerini göz önüne

⁶⁰⁶ Mehmet Güneş, "Osmanlı Devleti'nin Gayrimüslim Tebaaya Yaklaşımında Dönemsel Değişimler", Journal of History and Future, Cilt: 3, Issue 3, December 2017, s. 15.

⁶⁰⁷Altay Tayfun Özcan, "Trifon Karabeynikov'un Seyahat Raporu", Belleten, Cilt: 74, Sayı: 270, 2010, (Karabeynikov), s. 371.

⁶⁰⁸ 16. yüzyıl ortalarında Fransiskan manastırı Sion Tepesi'nden bu bölgeye taşınınca Hristiyanlar için bir başka ruhani merkez oluşmuştu. Ermeni Hristiyanlar, kentin güneybatı kesiminde bulunan kendi manastırlarına yakın yerlerde yaşamaktaydılar. Ze'evi, s. 27-28; Dolu, s. 55; A. T. Özcan, Karabeynikov, s. 371.

⁶⁰⁹ A. T. Özcan, s. 371; Ze'evi, s. 27-28.

⁶¹⁰ Bernard Lewis, The Jews Of Islam, Princeton University Press, New Jersey, 1984, s. 127.

⁶¹¹ Harem-i Şerif'in batı duvarını Yahudi toplumunun çoğunluğu, Süleyman tapınağına ait kalan son duvar olduğuna inanırlardı. Onlarla duvar arasında Mağribiler Mahallesi bulunmaktadır Bugün bu tarihi mahalle Yahudiler tarafından tamamen yıkılmış ve batı duvarı çevresi geniş bir ibadet alanına çevrilmiştir. Steih, s. 3-4.

⁶¹² Ze'evi, s. 27-28.

⁶¹³ M. Güneş, s. 15.

sermişlerdir.⁶¹⁴ Bu bilgiler ışığında Kudüs şehri için mahalle, şehrin sadece fizikî bir ünitesi olmaktan ötede sosyal ve malî bir birliktelik arz etmiştir.⁶¹⁵

3.1.3. Kudüs'ün fiziki yapıları

Şehirlerin kurulup gelişmesinin temelinde tarih ve medeniyetin kurulup gelişmesinin ana kanunları olan tabii ihtiyaçlar yatar. Bu ihtiyaçlar, can güvenliği, beslenme, iaşenin temin ve devamlılığı ve böylece neslini devam ettirme ve din duygusudur.⁶¹⁶ Bu ana faktörler ve fonksiyonları bütün kültürlerde aynıdır. Örneğin antik dönemlerdeki agora, daha sonraları pazaryeri ismini almış, Müslümanların dilinde ise bedesten olmuştur. Şehrin sakinlerinin kültürleri ile temel yapılar (kilise-cami) farklılaşmaktadır.⁶¹⁷ Şehirlerin tarihi, onların fiziki ve sosyal yapılarının oluşmasında etkilidir. Bir şehrin geçirmiş olduğu tarihi süreç, o şehrin karakteristik özelliklerini oluşturur.⁶¹⁸

Osmanlılar şehir olarak tanımladıkları bir bölgenin imarını ve kent halkının kendilerini benimsemesini önemsemişlerdir.⁶¹⁹ Bu nedenle şehirlerine gereken önemi vermeye çalışmışlardır. Osmanlı Kudüs'ü fethettiği zaman bölge zaten mimari yapılardan yana çok sıkışıkta. Bununla beraber Osmanlı, kent mimarisine hâkim olan Mescid-i Aksâ ve Kubbet'üs-sahra yapılarına saygıdan dolayı onları gölgede bırakacak fiziki bir yapı inşa etmek istememekteydi. Zira Eski Kudüs'ün doğu kısmında bulunan Mescid-i Aksâ ve Kubbet'üs-sahra yapılarının bulunduğu, Müslümanlar ile beraber Yahudi ve Hristiyanlarca da kutsal olan birçok alanı kapsayan Harem'i Şerif özel bir öneme sahipti. Bu kutsiyet nedeniyle Osmanlı döneminde bakımı ve tamiri yapılan yapıların büyük bir çoğunluğu bu bölgedeki yapılar olmuştur.⁶²⁰ Eski şehir olarak tabir edilen bölge duvarlar arasında sadece 5 kilometrelik bir alandır. Buradaki binaların çoğu da dini amaç için kullanılmıştır.⁶²¹

XVI. yüzyılın ikinci yarısında ve onu takip eden yılların çoğunda, İstanbul'da idareciler Kudüs'ü geliştirmeyi ve güçlendirmeyi amaçlayan birçok plan tasarlamıştır. Geniş çaplı inşaat projelerine başlanmıştır. Eskimiş ve yıkılmış pazarlar ve dükkânlar yenilenmiş

⁶¹⁴ Dolu, s. 55; A.T. Özcan, s. 371; Ze'evi, s. 27-28.

⁶¹⁵ Kuban, s. 66-67.

⁶¹⁶ Mustafa Öztürk; Tarih Felsefesi, 2. Basım, Akçağ Yayınları, Elazığ, 1999, s. 39.

⁶¹⁷ Yılmaz Can, İslam Şehirlerinin Fizikî Yapısı, İslâm Şehirlerinin Fiziki Yapısı, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., Ankara, 1995, s. 85.

⁶¹⁸ Öztürk, Tespitler, s. 626.

⁶¹⁹ Ömer L. Barkan, Kolonizatör Türk Dervişleri, Hamle yayın dağıtım, 1947, s. 11.

⁶²⁰ Buhl, VI, s. 952-962.

⁶²¹ Johannes Becker, "Commitment To The Old City And Ambivalent Emplacement", *Established And Outsiders At The Same Time Self-Images And We-Images of Palestinians In The West Bank And In Israel*, (Ed. Gabriele Rosenthal), Göttingen University Press, 2016, s. 127.

ve tamir edilmiştir. Memlûk döneminde harap hale gelen su sistemi de yeniden inşa edilmiş ve genişletilmiştir.⁶²²

Evliya Çelebi şehrin fiziki ve mimari özelliklerini anlatırken yapıların hepsinin kârgir olduğunu ve ahşap binaların olmadığını ve yapıların sadece kapılarının levhadan olduğunu yazmıştır. Bölgedeki bütün evlerin üstünün kireç ile kaplı olduğunu da belirtmiştir.⁶²³ Şehrin sokaklarının tamamen beyaz cilâlı taş kaldırım olduğunu söylemiştir. Şehir görünümünü şöyle tasvir etmiştir;

“...Gaile Pazarı’ndan ta Kamame duvarına bitişik Hazret-i Ömer Mescidi kapısına kadar kilim büyüklüğünde iri taşlarla döşenmiş bir yoldur. Hazret-i Süleyman’ın devleri yaptı derler. Ve kırk yerde sebilhaneler vardır. Ama bu şehirde demir kapılı başka bedesten yoktur. Ancak dünyanın diğer yerlerinden gelen değerli eşyalar bu şehirde mevcuttur, zira bir bender mamur şehir ve insan deryasıdır...”⁶²⁴

3.1.3.1. Çarşı, pazar ve dükkânlar

Tarım dışı faaliyetler, özellikle ticari olanlar, zirai yerleşim ve merkezi öneme sahip yerler arasında ayırım yapılabilecek tek zeminlerdir. Bu faaliyetlerin yıllık ortalama geliri vergi listelerinde görünür ve dolayısıyla bu yerlerin tanımlanması ve önemine göre sınıflandırılması için fırsat sağlar.⁶²⁵ Bu pazarlar sadece XVI. yüzyılda değil, yıllar boyunca devam etmiştir. Örnek olarak, 1582’de en az 7 pazar mevcuttu. Bu pazarlardan bazıları: Suk el-Tüccar (Tüccarlar Çarşısı), Suk el-Attarin (Baharat Çarşısı), Suk el-Hadar (Sebze Çarşısı), Va’l-başura, Suk el-Kebir (Büyük Çarşı), Suk el-Samanin, Suk el-Tavriye, Suk el-Sayig (Kuyumcular Çarşısı). Bu isimlerin bazıları loncalara işaret eder. Bazı pazarların isimleri ise çarşıda satılan ürüne işaret eder.⁶²⁶ Memlûk döneminden kalma bir kompleks olan Pamuk Tüccarları Çarşısı (Suk el-Kattanin) çarşıda satılan pamuktan isim almış bir çarşıdır. 1560 yılı sonunda çok kapsamlı bir restorasyon ve tadilattan geçirilmiştir. Bu yenileme hem kentsel dönüşüm hem de ekonomiyi canlandırma amacıyla yapılmış bir çalışmadır.⁶²⁷ XVI. yüzyıl Kudüs çarşıları genelde açık hava pazarları şeklinde olmuştur.⁶²⁸

⁶²² Cohen, Jewish Life, s. 3.

⁶²³ Evliya Çelebi, IX, s. 497.

⁶²⁴ Evliya Çelebi, IX, s. 525.

⁶²⁵ Hütteroth ve Abdulfattah, s. 18.

⁶²⁶ Cohen, Economic, s. 122.

⁶²⁷ Cohen, Loncalar, s. 113-114.

⁶²⁸ Hathaway, s. 174.

Şehir ve kırsal alan arasındaki en önemli etkileşim vakıflar aracılığı ile yapılan hayırlar ve pazar yerleridir.⁶²⁹ Bu pazarlarda hangi ürünün nerede satılacağı bellidir. Kudüs'te toptan et satışının kesimhanede, yağ satışının Han el-Zeyt isimli yerde, tahılların da “arsa” da satılması zorunlu olmuştur. Ancak birçok durumda bu düzenlemelere aykırı davranıldığı ve bu ürünlerin başka yerlerde satıldığı kaydedilmiştir. Dahası, yalnızca belli bir ürünün satıldığı isminden de anlaşılan bir çarşıda aslında görüntü hiç de isme uygun değildir. Baharat satıcılarının yanında bir kasap olabilmıştır, fırıncılar da ürünlerini yağ ve sabun satıcılarının yanında satabilmiştir. Bu tür pazar ve çarşılardaki ticari aktivitenin yapısı katı olmaktan çok uzaktı ve aynı dükkân yıllar içinde farklı endüstrilerle uğraşmış kişiler sahip olabilirdi. Sabun fabrikaları ve bölgelere dağılımı da düşünüldüğünde katı sınırlara bağlı kalınmadığı ortaya çıkmaktadır. Kayıtlarda idarenin aynı loncanın ya da mesleğin üyelerinin hepsinin işlerini belli bir bölgede gerçekleştirmesiyle ilgili sürekli yeni düzenlemeler getirmesi aslında bazı kişilerin bu düzenlemelere her zaman uymadığını gösterir. Bazı lonca üyeleri, katı fiyat düzenlemelerinden kaçınmak için evde çalışmayı tercih etmiş ya da ürünlerini evlerinden satmıştır.⁶³⁰

3.1.3.2. Surlar

Klasik şehirlerin genelinde halkın korunması amacıyla bir sur bulunmuştur. Şehri kuşatan dış surun o zamandaki özelliğine veya yönüne göre isimlendirilen muhtelif kapıları olmuştur. Mesela Diyarbakır Surları'nın Mardin'e bakan kapısı Mardin Kapı, Urfa'ya bakan kapısı Urfa Kapı, kuzeye dağlara bakan kapısına da Dağ Kapı isimleri verilmiştir. Yine İstanbul'da da Edirne Kapı, Ahır Kapı, gibi benzer özellikte kapı isimleri mevcuttur. Kadim şehirlerde surun içerisinde, dönemin yöneticilerinin yaşadığı, kıymetli evrak ve hazinenin muhafaza edildiği bir de iç sur-iç kale mevcuttur. İç kale de bir surla çevrili olup, dış sur gibi birkaç kapısı bulunmaktadır.⁶³¹

Kudüs Sancağı'nda özellikle Kanûnî Sultan Süleyman döneminde imar faaliyetleri oldukça yoğun olarak gerçekleşmiştir. Bunlardan en önemlileri ise surların tamiratıdır. Bugün bile eski şehrin etrafını sarmış olan dört kilometre uzunluğunda on iki metre yükseklikte dört köşemsi surlar Osmanlı'nın şehirdeki 400 yıllık hâkimiyetinin en önemli fiziki temsilcisidir.⁶³² Osmanlı yeni hâkimiyetine aldığı bölgede varlığını hissettiren somut

⁶²⁹ Faroqi, Şehir, s. 59.

⁶³⁰ Cohen, Economic, s. 125.

⁶³¹ Öztürk, Tespitler, s. 629.

⁶³² F. Buhl, VI, s. 962.

bir yapı bırakmak için surlara oldukça fazla zaman ve para harcamıştır.⁶³³ Kudüs surları 1219 yılında yıkıldıktan sonra yaklaşık 300 yıl yapılmamıştır.⁶³⁴

Osmanlı Devleti’ni surların yapımına teşvik eden en önemli unsurlar yabancı istilacılar ve Memlûk Devleti’nin de idare etmekte çok zorlandığı bedevi aşiretlerdir. Bedeviler Osmanlı öncesinde hem şehir sakinlerini hem de buraya gelmek isteyen hacıları ve ziyaretçileri tedirgin etmekteydiler⁶³⁵. 1536-1541 yılları arasında yeniden yapımı ve tamiri gerçekleşen surlar Kudüs şehrindeki güvenlik koşullarını oldukça iyileştirmiştir. Osmanlı şundan emindi ki, şehre koruma sağlamak şehrin zayıf ekonomisini canlandıracak ve Kudüs’ün nüfusunu arttıracaktı. Ayrıca Müslümanların gözünde yeni idarenin prestiji artacaktı. Surlardaki kapıların anahtarları makamı Kudüs’te olan kadıya verilmişti ancak kadı bunları vekili subaşına emanet etmiştir. Subaşı, Kudüs’ün kapılarının gün batışından doğumuna kadar kilitli tutulup tutulmadığını denetlemiş ve böylece istenmeyen kişilerin şehre girmesine engel olmaya çalışmıştır. Buna rağmen bu surların yarattığı engeli aşmaya çalışanlar olmuştur. Surların yapımının bitmesinden sonra daha 3 yıl olmadan, batıda yer alan bir köyün teftişi yapıldığı sırada kadı, bir mağarada, Harem-i Şerif’e en yakın yerde bulunan kapının anahtarının bir kopyasını bulmuştur. Demirciler ocağının başı hemen mahkemeye çağırılmış ve bu suçu işleyen kimliği belirlenmeye çalışılmıştır. 10 yıl sonra, Babu’l Hitta Mahallesinde yaşayan bir kadın iplerle surların öteki tarafına geçmeyi başaran kişilerce kaçırılmış ve kasabanın dışına götürülmüştür. Görünüşe göre surlar şehri dış dünyadan tam anlamıyla korumuyordu ancak bu kalkışmalar Kudüs’te güvenliğin daha da ciddiye alındığının göstergesi olmuştur. Bölgesel ihtiyaç olan Kudüs surları daha çok güvenlik surları idi. Yaşam neredeyse tamamen surların içinde gerçekleşmekteydi.⁶³⁶

Evliya Çelebi surların güvenlik için ehemmiyetine dikkat çekmiştir. Eserinde bölgedeki tüm yapıların surlar içinde olduğunu sur dışında yapılar olmadığını belirtmiştir. Kudüs’ü tasvir ederken; surlar içinde bin adet kale gibi saraylar ve diğer hanelerin var olduğunu söylemiştir.⁶³⁷ Yahudi yazar ve tarihçi A. Luncz 1860 yılında şehri ziyaret etmiş ve anılarında Kudüs’ü yüksek duvarlar içine hapsedilmiş şehir olarak anlatmıştır.⁶³⁸

⁶³³ Y. Avcı, Kudüs, s. 36.

⁶³⁴ Kâmil Jamil Asali, “Jerusalem Under The Ottomans”, *Jerusalem In History*, (Ed. Kâmil Jamil Asali), England, 1989, s. 201.

⁶³⁵ Singer, Köylüler, s. 6; Asali, s. 201.

⁶³⁶ Cohen, *Economic*, s. 2.

⁶³⁷ Evliya Çelebi, IX, s. 525.

⁶³⁸ Ruth Kark ve Shimon Landman, “The Establishment of Muslim Neighbourhoodsin Jerusalem, Outside the Old City, During the Late Ottoman Period”, *Palestine Exploration Quarterly*, Cilt: 112, 1980, s. 113-35.

Kudüs'teki bir Yahudi sakini: "Kutsal Kent Kudüs bizim günahlarımız yüzünden yok edilmiştir. Duvarların temelinden az bir kısmı hariç eski yapıdan hiçbir şey geriye kalmamıştır. Şimdi, 1537'de kral Sultan Süleyman'ın emriyle kent çevresindeki surları inşa etmeye başladılar. Tapınağa da büyük bir çeşme yerleştirdiler." demiştir. Böylece duvarın inşasının, Yahudi dünyasında memnuniyet oluşturduğu anlaşılmaktadır. Nitekim Joseph Kohen bu memnuniyeti hatıralarında kaydetmiştir:

"1540 yılında Tanrı, Yunanistan (Rumeli) ve Pers Kralı Süleyman'ın ruhunu uyandırdı ve Yahuda ülkesindeki kutsal şehir Kudüs'ün duvarlarını inşa etmeye karar verdi. Ve surlarını inşa eden yetkilileri gönderdi ve kapılarını eski zamanlarda olduğu gibi kulelerini de geçmiş günlerdeki gibi kurdu. Ve şöhreti, büyük bir uğraş verdiği için, ülkenin her tarafına yayılmıştı. Ve insanlar suyun susuzluğunu önlemek için kasabaya tüneli uzattılar. Tanrı onu hoşnut olarak hatırlasın."⁶³⁹

Kudüs surlarının inşaatı beş yıl devam etmiştir ve büyük harcama gerektirmiştir. Kudüs mahkeme sicil kayıtları, tamiratı finanse etmek için gerekli harcamaların Filistin'in çeşitli bölgelerinden merkezi hükümet tarafından yapılan tahsisatlar ile organize edildiğini ortaya koymaktadır. Kudüs Kalesi'nin ana girişine yakın olan bir yazıt, duvarın inşasından birkaç yıl önce kalenin de restore edildiğini belirtmektedir.⁶⁴⁰ Kale 30 adet toprakla teçhiz edilmiş olup⁶⁴¹ içinde bir ağanın kumandanlığında otuz yeniçeriden oluşan bir garnizona sahiptir.⁶⁴² Halîlü'r-rahmân nahiyesinde de kale bulunmaktadır. Bu kalede de muhafızlar bulunmuştur.⁶⁴³

Surlar 34 kule ve birçok kapıya sahiptir. Kuzeye açılan Şam Kapısı (Bâb el- 'Amüd), oldukça gösterişli bir kapıdır. Diğer eski kapılar Yafa Kapısı (el-Halil), Sion Kapısı (Davud), Meğâribe Kapısı (Esbat) ve Herod Kapısı (Sâhra)dır. Ayrıca birçok kapalı kapı vardır: Altın Kapı (Rahme), Tek Kapı, Çift Kapı ve Üçlü Kapı gibi.⁶⁴⁴ Halil Kapısı yakınında bulunan kitabede 945 (1538-39) tarihi bulunmaktadır. Güney duvarında bulunan, Davud (Sion) Kapısı Hz. Davut'un mezarının yakınındadır. Mağrip Müslümanlarının mahallesine yakın

⁶³⁹ Haim Z'ew Rule Hirschberg, "Jerusalem Under Ottoman", (1517–1917), Encyclopaedia Yonah ve Gibson, Archaeological Research, In Association With Keter Publishing House Ltd., Jerusalem, XI, (Jerusalem Under Ottoman), s. 161-168.

⁶⁴⁰ Asali, s. 201.

⁶⁴¹ Andreasyan, s. 129.

⁶⁴² Hirschberg, Jerusalem Under Ottoman, s. 161.

⁶⁴³ BOA, A.DVNS.MHM.d., No. 39, h. 105.

⁶⁴⁴ Asali, s. 201.

olan alanda Meğarebe Kapısı vardır. Bu kapının tabletinde kapının onarım tarihi 947 (1540-41) olarak yazılıdır.⁶⁴⁵

3.1.3.3. Çeşmeler ve su kaynakları

İnsanoğlu yaşamını idame ettirebilmek için teknolojik yöntemler kullanarak doğaya egemen olabilmiş, iklim ve toprak şartlarının olumsuzluklarına karşı koyarak varlığını doğaya kabul ettirebilmiştir. Fakat bu yöntemlerin henüz uygulanmadığı erken dönemlerde insanlar kendini doğaya uydurmak mecburiyetinde kalmış ve yaşamlarını bu şartlara göre şekillendirebilmişlerdir.⁶⁴⁶ Kudüs kentinde yaşamın en temel kaynaklarından olan su temini de uzun yıllar doğaya uyum sağlayarak gerçekleşebilmiştir.

Su eksikliği Kudüs için, çok erken dönemlerden beri var olmuş bir sorundu. Bu ihtiyacın giderilmesi amacıyla yıllar boyunca çok çeşitli sistemler denenmişti.⁶⁴⁷ Roma döneminden Osmanlı döneminin sonlarına kadar Kudüs'ün su kaynağı temelde şehrin sarnıç⁶⁴⁸ ve havuzlarında biriktirilen yağmur suyuna dayanmıştır. Evlerin avlularındaki alçılanmış sarnıçlar tüm zamanlar boyunca halk için ana su kaynağı olmuştur.⁶⁴⁹ Şehrin surlarının iç tarafında su kaynakları yoktu. Su ihtiyacı açılmış olan çok sayıda kuyu ile karşılanmıştır. Kuyular dışında şehre aktarılan su kaynaklarından biri şehirden 15 km kadar güneydeki pınarlardan şehre su taşınmasını sağlayan su kanalları inşa etmek olmuştur. Geçmiş Roma dönemine dayanan bu uzun yapı yüzyıllar boyunca giderek bozulmuş ve Memlûklar zamanında üzerinde pek onarım yapılmamıştır.⁶⁵⁰ Osmanlı fetih sonrası bölgede insanların güvenliği sağladıktan sonra padişahın dikkatini Kudüs'ün kronik su sorunu çekmiştir.⁶⁵¹ Böylece bu temel ihtiyacın karşılanmasına çalışılmıştır. Beytülâhm yakınlarındaki havuzlardan su getiren kanallar Süleyman ve eşi Hürrem tarafından

⁶⁴⁵ Hirschberg, Jerusalem Under Ottoman, s. 161.

⁶⁴⁶ Pirenne Henri, s. 109.

⁶⁴⁷ Evliya Çelebi, IX, s. 524; Ma'ani ve diğerleri, s. 140.

⁶⁴⁸ Su depolamak üzere yapılmış olan üstü kapalı veya açık havuz. Nebi Bozkurt, "Sarnıç", DİA, Diyanet İşleri Başkanlığı, XXXVI, İstanbul, 2009, s. 158. 19. yy'ın ortalarında kadim şehirde 950 sarnıç sayılmıştır. Osmanlı Döneminin sonunda ise şehir duvarları dışındaki çevre de dâhil olmak üzere 6.600 sarnıç bulunmuştur. Bunlar 500.000 litrenin üzerinde kapasiteye sahiptir. 1919'da İngilizler Tapınak Dağı da dâhil Kudüs'ün toplam sarnıç ve havuz kapasitesinin 1.500.000 litre olduğunu saptamıştır. Yonah ve Gibson, Archaeological Research, s. 205-207.

⁶⁴⁹ Yonah ve Gibson, Archaeological Research, s. 205-207; Tudela'lı Benjamin, Ratisbon'lu Pettachia, Orta Çağda İki Yahudi Seyyahın İslam Dünyası Gözlemleri, çev. Nuh Arslantaş, M. Ü. İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 2013, s. 51.

⁶⁵⁰ Büyük Havuz, Küçük Göl, Ferit Devellioğlu, Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat, 18. Baskı, Aydın Kitabevi Yayınları, Ankara, 2001, s. 109.

⁶⁵¹ Asali, s. 201.

onarılarak genişletildi ve 1536'da Sultan Havuzu, antik bir havuzun temelleri üzerine inşa edilmiştir.⁶⁵²

Şehirde nehir veya baraj bulunmamaktadır. Nüfus yağmur suyundan ve kuyulardan faydalanmaktaydı. Şehrin üç büyük su deposu ayrıca her mahallede bir kuyu mevcuttu. Yağmur Kudüs için önemli olmuştur. Yağmur suları depolanarak kullanılmıştır. Yağmur olmadığı zaman büyük mağduriyetler olmuştur. Susuzluktan dolayı ürünlerin fiyatları artmış ve geçim zorlaşmıştır. Memlûklular zamanında şehrin dışındaki ırmaklara tüneller kazarak bu kaynaklar şehre aktarılmıştı. 1268-1267 yıllarında Sultan Zahir Baybars şehri ziyaret ettiğinde bu kanaldan bahsetmiştir. Osmanlı döneminde su projelerine önem verilmiştir. Su kaynaklarından daha verimli faydalanabilmek yoluna gidilmiştir. Kanallara önem verilmiş. Kanalların bakımı, tamiri ve güvenliği ile ilgilenilmiştir. Kanalların geçtiği köylerden vergi alınmamıştır. Su işçileri sürekli kanallara suyun temizliği ve kanallardaki hasarların giderilmesi için keşfe çıkmışlardır.⁶⁵³

Osmanlı, harabe halinde olan kanalların, şehrin güneyindeki pınarlardan, su taşıyan kısımlarını tamir ettirmişti ve bütün sistem tekrar çalışır hale gelmişti. 1552 yılında suyollarının tamir edildiği ancak yeni yapılan imaretin ihtiyacı nedeniyle suyun yetmediğine dair bilgiler kaydedilmiştir. Aynı belgede su yolu nazırı, kâtip, câbi ve bekçi gibi görevlilerin görevlerini yerine getirip getirmediğinin kontrolü isteği ile suyollarının ciddi bir bürokratik sisteme dâhil edildiğini söylemek mümkündür. Tüm bunlara ek olarak suyun şehirdeki çıkış noktalarına yenileri de eklenmişti. Daha önceden var olan sistem geliştirilerek kapsamlı bir çeşme sistemi yaptırılmıştı ve halka bu şekilde su temini sağlanmıştı.⁶⁵⁴ Sultan Süleyman döneminde 1567-1566-1563 yıllarında inşa edilen 5 sebil vardır. İbrahim Paşa Mustafa Paşa ve İyas Paşa çeşmelerin yapımına önem vermiştir.⁶⁵⁵ Süleyman'ın hükümdarlığı sırasında, yoldan gelip geçene su sağlamak için kentte yapılan *sebillerden* (ortak çeşme) en güzeli Tapınak Dağı'nı çevreleyen duvardaki Bâb-ı Silsile kapısının karşısındadır.⁶⁵⁶ Evliya Çelebi eserinde bölgenin su kaynakları ve su temin şekli hakkında şöyle bilgi vermiştir.

“...Daha önce Kudüs şehrinde sarnıçlar varmış. Hatta Meryem Kapısı ile Hıttı Kapısı arasında Benî İsrail Birkesi derler 50 zira derinliği, 100 adım boyu ve 80 adım genişliği olan büyük bir sarnıçtır. Hâlâ içinde suyu yoktur. Bazı sarnıçlar

⁶⁵² Hirschberg, Jerusalem Under Ottoman, s. 161.

⁶⁵³ Bakhit ve Sawariyyah, TD 427, s. 152-155.

⁶⁵⁴ Cohen, Economic, s. 3; Asali, s. 201.

⁶⁵⁵ Bakhit ve Sawariyyah, TD 427, s. 152-155.

⁶⁵⁶ Hirschberg, Jerusalem Under Ottoman, s. 161.

da Amûd Kapısı'nın dışında hendek içindedir. Meryem Kapısı'nın dışında yine hendek içinde işlemez birkeler⁶⁵⁷ vardır. Mescid-i Aksâ haremde ve Sahra haremde sarnıçlar var imiş, bu şehir onlara muhtaç imiş. Süleyman Han bu halkı bu ihtiyaçtan kurtarıp büyük bir nehir akıtıp suyundan içenler ruhlarına Fâtiha okurlar.⁶⁵⁸

Evliya Çelebi'nin eserinde yapıldığını bahsettiği su kaynağı; şehrin güneybatı köşesinin yakınlarına yaptırılmış olan geniş bir açık havzada yaptırılmış etkileyici bir pınar başıdır. Surların dışında yer alan bu havza geçen kervanlar, ziyaretçiler ve hacıların kullanımına açıktır. Ayrıca bütün şehre sürekli su kaynağı sağlayan bir rezervuardır.⁶⁵⁹ Ancak çeşmelerin çoğu insanların kolayca erişebilmesi için şehirde surların içinde yer almaktadır.⁶⁶⁰

Evliya Çelebi seyahatnamesinde çeşmeler hakkında da bilgiler vermektedir. Sultan Süleyman tarafından toplam 18 çeşme yapıldığını ve bütün çeşmeleri üzerinde tarihleri 947 tarihinin kayıtlı olduğunu belirtmiştir.⁶⁶¹ Bu çeşmelerden 5 tanesi Tapınak Tepesi'nde (Üçü batısında, ikisi kuzeyinde) üçü merkezdeydi. Halka açık hamamlara da iki tane çeşme eklenmişti (biri kuzeyde biri batıda). Bu su sisteminin döşenmesi surların yapımında görev almış⁶⁶² bizzat Kanûnî Sultan Süleyman tarafından görevlendirilmiş olan Mehmet Çelebi'ye⁶⁶³ emanet edilmiştir. 1541'in ortasına doğru kayıtlarda projenin ana kısmının bitirildiği ve bütün çeşmelerde suyun aktığı belirtilmiştir. Rapor ayrıca projenin girişimcisi ve mali kaynağının Sultan Süleyman olduğunu belirtmiştir. Su projesi üzerinde, yüzyılın ilerleyen zamanlarında çeşitli eklemeler ve yenilemeler gerçekleştirilmiştir ancak sistem ilk kurulduğu zamandan itibaren resmi olarak çalışır haldedir. Kudüs gibi su sıkıntısı çeken bir bölge için çeşmelerden su sağlanmasından büyük bir hizmet olarak bahsedilmektedir. Bu hizmet Osmanlı'nın tüm hâkimiyeti süresince aralıksız şekilde sağlayacağı bir hizmet olmuştur.⁶⁶⁴ Bu suyolları doğal ve doğal olmayan sıkıntılar nedeniyle bakımı devam eden yerler olmuştur. Mesela 1573 senesinde isyan eden bedevi kabilelerden dolayı suyolları

⁶⁵⁷ Büyük Havuz, Küçük Göl, Devellioğlu, s. 109.

⁶⁵⁸ Evliya Çelebi, IX, s. 524.

⁶⁵⁹ Bkz. Ek-6.

⁶⁶⁰ Cohen, Economic, s. 3.

⁶⁶¹ Evliya Çelebi, IX, s. 524.

⁶⁶² Cohen, Economic, s. 3.

⁶⁶³ Öksüz, Nüfus, s. 112.

⁶⁶⁴ Cohen, Economic, s. 3.

hasar görmüştür. Kudüs’e gelen suyun azalmasından dolayı Kudüs Kalesinden iki askerin suyunu tamir için görevlendirildiği anlaşılmaktadır.⁶⁶⁵

Evliya Çelebi bu çeşmelerden başka şehir içinde 70 yerde havuz, fiskiye ve şadırvanlarda akan sular olduğunu ve tüm bu su ihtiyaçları için Sultan Süleyman’ın bir Mısır hazinesi mal harcayıp Kudüs’ün su sıkıntısını çözdüğünü belirtmiştir.⁶⁶⁶ Evliya Çelebinin büyük bir hayrat olarak nitelendirdiği bu çalışmalar gerçekten de dönemi ve Kudüs gibi kısıtlı su kaynaklara sahip bir yer için oldukça büyük bir başarı olarak değerlendirilebilir. Zira aynı tarihlerde Londralılar için “çeşme suyu” haftada 3 kez dağıtılan su anlamına gelmekteydi.⁶⁶⁷

Hayati öneme sahip su İslam inancı bakımından önemli bir yere sahiptir. İslamiyet için namaz kılmadan önce alınan abdest dini açıdan vazgeçilmezdir. Bu yüzden bütün suyollarının geçtiği veya birleştiği nokta Tapınak Tepesi yakınlarındadır.⁶⁶⁸ İbadet haricinde de su şifa kaynağı olarak görülmüştür. Eski dönemlerde Siloam’ın sularının özel güçlere sahip olduğuna inanılmıştır. Ancak suyu şehre taşıyan tünel zamanla kapanmıştır. XVI. yüzyıl Yahudi kaynaklarında bu kaynak tekrar görülmüştür. Hristiyanlar da bölgeyi Meryem’in İsa’nın kundak bezini yıkadığı nokta olarak kabul etmişler ve böylece Virgin’s Fountain (Bakire Çeşmesi) olarak adlandırmışlardır. Gihon kaynağının suları tekrar tünellerden 19. yüzyılda inşa edilen yeni Siloam Havuzu’na aktarılmıştır. Osmanlı Döneminde ise Gihon’un suları çekilmiş ve Kudüs sokaklarında satılmıştır.⁶⁶⁹ Bu bilgilerden yola çıkarak Osmanlı’nın Kudüs’te hayati önemi olan su sorununu önemli ölçüde çözdüğü söylenebilir. Eski su kaynaklarını aktive etmenin yanında yeni çeşme ve suyuolları ile Osmanlı’nın halkın temel ihtiyacı olan suya erişimi büyük oranda sağladığını söylemek yanlış olmayacaktır. Haseki Hürrem Sultan da su sıkıntısı ile alakalı çalışmalar yapmıştır. Vadi-i Anbar denen suyun Kudüs’e gelişi için 2000 altın harcama yaptırmıştır. Kudüs’e getirttiği bu suyun bir kısmını da imaretine bağlatmıştır.⁶⁷⁰ Tüm bu çabalar ve çalışmalara rağmen Kudüs su sıkıntısı zamanla tekrar etmiştir. 1568 senesinde Artas Dağı eteğinden şehre su getirilmesi ile alakalı bilirkişilerce çalışmalar yapıldığı kaynaklarda belirtilmiştir.⁶⁷¹

⁶⁶⁵ BOA, A.DVNS.MHM.d., No. 22, h. 221.

⁶⁶⁶ Evliya Çelebi, IX, s. 524.

⁶⁶⁷ Braudel, s. 229.

⁶⁶⁸ Cohen, Economic, s. 4.

⁶⁶⁹ Yonah ve Gibson, Archaeological Research, s. 205-207.

⁶⁷⁰ BOA, A.DVNS.MHM.d., No. 36, h. 134.

⁶⁷¹ BOA, A.DVNS.MHM.d., No. 7, h. 1955.

3.1.3.4. Camiler

Kadim şehirlerde genellikle en merkezî bölgede bir mabet bulunur. Eski çağlardan itibaren bu mabet, tapınak, kilise veya ulu camidir. Şehrin el değiştirmesinde bu mabedin yeri değişmemektedir ve o mabet, genellikle şehrin yeni sahiplerinin mabedine çevrilmiştir. Günlük sosyal hayat merkezî mabet çevresinde geçer. Cami ibadet merkezi olmasının yanı sıra, eğitim ve öğretimin yapıldığı mekândır. Merkezî mabet kilise ise, etrafında kilise kolejleri, ulu cami ise yanında sübyan mektepleri ve medreseler bulunurdu. Bu haliyle merkezî mabet sadece ibadet yeri değil sosyal yaşamın merkezi konumundadır.⁶⁷²

İslam şehirlerinde halkın günlük faaliyetlerini sürdürdüğü bir meydanı yoktu, ama cumaları toplanacağı merkezi bir cami bulunurdu. Kentlerdeki merkez camiler sadece dinin değil, sosyal hayatın da bir odağı konumundaydılar. Camiyle beraber inşa edilmiş medreseye ek olarak, halkın eğitimi için camide düzenli dersler verilirdi.⁶⁷³

Evliya Çelebi Kudüs'te toplam 240 mihrap olduğunu belirtmiştir. Şehirdeki camiler için “ikisi cumadır. Biri İç Kale Cami ve biri “eksiklikten uzaktır O (Allah) ki gecenin bir vaktinde kulunu, âyetlerimizden bir bölümünü kendisine göstermemiz için, Mescid-i Haram'dan Mescid-i Aksâ'ya yürüttü...” (Kur’ân, İsrâ, 1) âyetinin indiği Mescid-i Aksâ'dır ki Cenâb-ı Bârî Kur’ân-ı aziminde yâd eylemiştir. Bu ikisinden başka cami yoktur, gerisi mescitlerdir” diye anlatmıştır.⁶⁷⁴

Kanûnî Sultan Süleyman döneminde Kudüs'e medrese, han ve camiler inşa edilmiştir.⁶⁷⁵ Osmanlı kayıtlarında merkezde olduğu gibi kırsal alanda da camilerin varlığı görülür. Hemen hemen her köyde bir cami olmasına dikkat edildiği ve imam tayin edildiği kayıtlarda görülmektedir.⁶⁷⁶ Tahrir kayıtları incelendiğinde neredeyse tüm köylerde imam olarak görevli kişinin varlığına rastlanmaktadır. Köylerde rastlanan camilerden bazıları Ömer b. Hattab Cami, Şehabettin Ali Cami, Cami Ramallah, Cami-i Beled, Kalenderiyye Cami, Badû Cami, Sur Bahur Cami, Beyt Hanina Cami, Beyt Sûrik Cami, Dîvan Cami gibi camilerdir.⁶⁷⁷

⁶⁷² Öztürk, Tespitler, s. 630.

⁶⁷³ Halil İnalcık, “İstanbul; Bir İslam Şehri”, İslam Tetkikleri Dergisi, Cilt: 9, Sayı: 1995, 2010, (İstanbul), s. 243-268.

⁶⁷⁴ Evliya Çelebi, IX, s. 497.

⁶⁷⁵ Y. Avcı, Kudüs, s. 40.

⁶⁷⁶ Mert, s. 142.

⁶⁷⁷ Mert, s. 309-312.

3.1.3.5. Mescid-i Aksâ (Beytü'l-Makdis)- Harem-i şerif

Kâbe'ye çevresiyle beraber *Mescid-i Harâm* denildiği gibi Mescid-i Aksâ'ya da çevresiyle beraber *Harem-i şerif* adı verilmektedir. Mescid-i Aksâ'ya “Harem-i Şerif” denilmesi İslam inancına dayanmaktadır. İslam'da “Haremeyn” tabiri “Kâbe” ve “Mescid-i Nebvî” için kullanılır. Aynı şekilde Mescid-i Aksâ (Beytü'l-makdis) sınırları ve çevresi içerisindeki binaların ve açık alanların kutsal olduğu inancı vardır.⁶⁷⁸ Harem-i Şerif de denilen Beytü'l-Makdis alanı eski Kudüs'teki doğusu 474, batısı 490 ve kuzeyi 321, güneyi 283 metre uzunlukta olan bir yerdir. Burası surlarla çevrilidir. İçinde Kubbetü's-Sahra'nın da yer aldığı kutsal mekân şehrin güneydoğu köşesinde bulunmaktadır⁶⁷⁹ ve 140.900 metrekaareye ulaşan büyük bir yerdir. Eski şehrin beşte biri kadar bir alana sahiptir.⁶⁸⁰ Bölgede batı ve kuzey boyunca medreseler bulunmaktadır.⁶⁸¹

Dört yandan surlarla çevrelenmiş alan, yer altındaki ve üstündeki mescitler, namazgâhlar, minareler, kubbeler, medreseler, revaklar ve umumi müstemilat binalarından oluşmuştur. Külliye içerisindeki yapılar farklı zemin seviyelerindedir. Yerin altında su kuyuları, su kanalları ve bazı eski bina kalıntıları bulunur. Zemin seviyesindeki alanlar Mescid-i Aksâ Külliyesi'nin güneyindeki Kible Mescidi'ni ve açık olan kapıları ve revakları içerir. Zeminden yüksek seviyede Kubbetü's-sahra, Kubbetü's-sahra'nın avlusu, kubbeleri, namazgâhları, diğer yapıları ve bunları çevreleyen kemerler bulunur. Mescidler, namazgâhlar, kubbeler, minareler, kemerler, medreseler, revaklar, su kaynakları ve Burak Duvarı alan içerisinde bulunan yapılardandır.⁶⁸²

Harem-i Şerif alanına yabancı kaynaklarda *Moria Tepesi* (Mount Moria) veya *Tapınak Tepesi* (Temple Mount) denilmektedir. Bu alanda Yahudiler iki defa mabet yapmıştır. Bu mabetlerin ilki Hz. Davut döneminde halkın günahlarından temizlenmesi için inşa edilmeye başlanmıştır. Mabedin tamamlanması Hz. Süleyman döneminde gerçekleşmiştir.⁶⁸³ Babil Kralı Nebukednezzar tüm şehirle beraber mabedi de yok etmiştir. Yahudilerin ikinci mabedi ise Roma'nın Filistin bölge Kralı Herod tarafından yapılmış ve fakat MS 70 yılındaki Yahudi isyanının sonrasında Roma komutanı Titus tarafından yıkılmıştır. Uzunca bir zaman burada

⁶⁷⁸ Fettah Aykaç, Beytü'l-Makdis'in Önemli İslami Yapıları, Huzuru Bekleyen Şehir: Kudüs, İlim Yayma Vakfı Yayınları, İstanbul, 2020, s. 278.

⁶⁷⁹ Nebi Bozkurt, “Mescid-i Aksâ”, DİA, Diyanet İşleri Başkanlığı, Ankara, 2004, XXIX, s. 268.

⁶⁸⁰ Turizm ve Tarih Eserler Bakanlığı, Filistin Rehberi, (Ed. Hamdan Taha ve Wael Hamamra), Türkiye İş Birliği ve Koordinasyon Ajansı, 2020, s. 5.

⁶⁸¹ Steih, s. 3-4.

⁶⁸² Aykaç, s. 278.

⁶⁸³ Haydar Oruç, Mescid-i Aksâ: Tarihi, Statüsü ve Güncel Gelişmeler, Ortadoğu Enstitüsü, No:15, 2015, s. 1.

yapı özellikle de mabet yapılmamıştır.⁶⁸⁴ Yahudilere göre mâbet dünya yaratılmadan önce de vardı ve gökte idi. Yahudi inanışında Allah dünyayı bu mescidin gölgesinin düştüğü yerden yaratmaya başlamış, sonra bu alanda Hz. Âdem'i yaratmıştır.⁶⁸⁵

Mescid-i Aksâ Müslümanlar için Mekke'de bulunan Kâbe ve Medine'deki Mescid-i Nebevi'den sonra en kutsal üçüncü mekân olarak kabul edilir.⁶⁸⁶ Müslüman âlimler, Kur'ân-ı Kerîm'de İsrâ suresinde Mescid-i Aksâ olarak anılan ve çevresinin mübarek kılındığı söylenen yerin Beytü'l-Makdis olduğu konusunda ittifak etmektedir. Arapça "aksâ" kelimesi "uzak" anlamına gelir. Mescidin Mekke'ye uzaklığından dolayı bu adı aldığı düşünülmektedir. Hadislerde insanların Allah'a ibadet etmeleri amacıyla yapılan en eski ikinci mâbet⁶⁸⁷ burasıdır. İmadüddin el-İsfahani, Mescid-i Aksâ'yı anlatırken şöyle der: "Bu mescit, İslam'da ilk kıble, yeryüzünde inşa edilen ikinci ibadethane ve İslam'da en kutsal üçüncü Harem yeridir."⁶⁸⁸ Ayrıca Hz. Peygamber'in Miraç hadisesinde buraya gelmesi ve oradan da semaya çıkışı ile alakalı birçok işaretler vardır.⁶⁸⁹ Mescidin ismi Ârâmîce "Beth Makdeş"a, İbrânîce "Beth ha-Mikdaş" ve Arapça "Beytü'l-Makdis" olarak geçmektedir. Bu kelime "mukaddes ev" anlamına gelmektedir. Mescidin ilk kuruluşundan beri taşıdığı bu ad sonradan şehrin tamamını kapsamıştır. Kudüs adı da aynı kökten gelmekte ve aslında şehri değil mâbedi ifade etmektedir.⁶⁹⁰

Harem-i Şerif bölgesinin Müslümanlarca en önemli yeri Mescid-i Aksâdır. Kubbesi kurşunlu olan mescit Kubbetu's-Sahra'nın yanında bir ibadethane olarak Miladi 709 –715 yılları arasında Halife Velid b. Abdülmalik tarafından inşa edilmiştir. Şimdi kullanılan binada asıl mescidin izleri pek kalmamıştır.⁶⁹¹

Bugünkü Mescid-i Aksâ binasının kadınlar mescidi olarak kullanılan güneybatı kısmındaki dar ve uzun alan Kible Mescidi / Hz. Ömer Mescididir. Bulunduğu mevki, defalarca mimari değişikliklere uğramıştır. 637-638 yılında Kudüs Müslümanlar tarafından fethedildiğinde Beytü'l-Makdis alanı çöplük halindeydi. Mescid-i Aksâ'yı oluşturan mescidin bir parçası olan ve şu an Mescid-i Ömer olarak bilinen ilk cami, Hz. Ömer

⁶⁸⁴ Aykaç, s. 274.

⁶⁸⁵ N Bozkurt, "Mescid-i Aksâ", 268-271.

⁶⁸⁶ Filistin Rehberi, s. 5.

⁶⁸⁷ Ebu Zer Elğifari'den rivayet edilmiş bir hadis: "Yeryüzünde inşa edilen ilk mescidin hangi mescit olduğunu Peygambere sordum. Mekke'deki Mescid-İ Haram'dır, dedi. Ondan sonra hangisi inşa edildi, diye sordum. Mescid-i Aksâ dedi. Bu ikisi arasında kaç yıl vardır diye sordum, kırk yıl dedi". Mert, s. 33.

⁶⁸⁸ Özek, s. 136-137; Harman, "Kudüs", s. 327.

⁶⁸⁹ Steih, s. 3-4.

⁶⁹⁰ Buhl, VI, s. 953.

⁶⁹¹ Filistin Rehberi, s. 5.

tarafından belirlenen alanda İslâm ordusunun askerleri tarafından Hz. Ömer'in bölgede kaldığı 15-20 günlük zamanda inşa edilmiştir. Mescit ikinci mabede ait bir duvar ve sütun gibi kalıntı malzemeleri ve ahşap kullanılarak eski mabet ile aynı planda yapılmıştır. Yapıldıktan sonra Mescid-i Ömer olarak anılmış ve 70-75 yıl boyunca şehrin Mescid-i Cuma'sı (Ulu Cami) olmuştur. İlerleyen zamanlarda Emevî Halifesi Abdülmelik b. Mervan mescidi yeniden yaptırmak için yıktırmıştır. Ancak 705 yılında vefat etmiş ve oğlu I. Velid Şam Emevîyye Ulu Cami planına benzer şekilde yaptırmıştır. Yapı 750 yılında depremde büyük hasar almıştır. 757-758'de Kudüs'e galen Abbasi Halifesi Cafer el-Mansur tarafından cami, dikdörtgen planda yaptırılmıştır. Ancak büyük bir deprem daha olmuştur. Mısır merkezli Fatımî Halifesi ez-Zâhir 1035'te mescidi yeniden yaptırmıştır. 1075 yılında Alparslan'ın komutanlarından Atsız tarafından ele geçirilen şehir 25 yıl kadar Müslüman Türkler tarafından idare edilmiştir. Bu zaman diliminde de Mescid-i Aksâ'da bazı tamiratlar yapılmıştır. Erbain mihrabının arkasında Tutuş'un isminin de zikredildiği tamir kitabesi bulunmaktadır. Kudüs 1099'da Haçlılar tarafından işgal edildiğinde, Mescid-i Aksâ'nın giriş katının bir kısmı kilise haline, diğer kısmını tapınak şövalyelerinin yaşam alanı ve alt katları da ahır ve depo haline getirilmiştir. Selahaddin Eyyubî şehri fethettikten sonra Hz. Ömer Mescidin'e üzerinde kitabesi bulunan mihrap, minber ve mermer kaplamalar yaptırmıştır.⁶⁹²

Osmanlı idaresinde bölge için ihtiyaç olduğu zamanlarda her türlü bakım ve onarımlar yapılmıştır. 1524'te Mısır valisi idaresinde başta şehrin tüm surlarının tamiri ve şehirdeki diğer yapıların bakım ve onarımları ile Mescid-i Aksâ ve Kubbetü's-sahra yapıları da bakım ve tamire tabi tutulmuştur. 1579 yılında Mescid-i Aksâ ve Sahra-i Şerif'in yeniden bakım ve tamiri yaptırılmıştır.⁶⁹³ 1584 yılında alan için tekrar bir tamirat gerektiği emri belgelere yansımıştır.⁶⁹⁴

3.1.3.6. Kubbetü's-Sahra

Kudüs'ün en dikkat çekici yapısı Harem-i Şerif'in merkezinde olan ve kentteki en şaşâlı İslâm yapısı olan Kubbetü's-sahra, bölgenin en yüksek tepelerinden biri üzerinde olması ve soğan kubbesiyle, kent silüetinde egemen olan güçlü bir görsel odak olma konumundadır.⁶⁹⁵ Bilinmesi gereken önemli bir husus da Kubbet'üs-sahra'nın bir cami

⁶⁹² Aykaç, s. 285.

⁶⁹³ BOA, A.DVNS.MHM.d., No. 39, h. 12.

⁶⁹⁴ BOA, A.DVNS.MHM.d., No. 53, h. 92.

⁶⁹⁵ Türkantoz, s. 61.

değil, anma yeri olduğudur.⁶⁹⁶ Zaten görünüşü de normal camilerin dışındadır. Klasik cami mimarisinin dışında dairevi yapısı ile mihrabın öneminin azaldığı bir ziyaretgâh niteliğindedir.⁶⁹⁷

Kubbet'üs-sahra İslâm mimarisinin bilinen ilk kubbeli eserlerindendir. Binanın üzerinde bulunduğu kutsal kaya (*sahre, hacerü'l-muallak*) Hz. Mûsâ'nın kiblesidir ve Hz. Muhammed'e kible değişikliğiyle ilgili âyetler gelene kadar namaz kılarken yöneldiği kible Kudüs'teki bu kaya olarak belirtilir. İncil ve Kur'an'da doğrudan doğruya sahradan söz edilmez; ancak Yahudi din kitaplarında geçen "dünyanın temelindeki köşe taşı"nın bu kaya olduğuna inanılmaktadır. Yahudi inancında buranın Süleyman Mâbedi'nin temelini oluşturduğu, dünyanın merkezinde bulunduğu, Hz. Nûh'un gemisinin tufan bittikten sonra bu taşın üstüne oturduğu inancı vardır. Yahudiler inancında Hz. İbrâhim'in bu taşın üzerinde kurban kestiği ve Hz. Dâvûd'un bu alanda tövbe ettiği inanışları mevcuttur. İbn Asâkir bu taş üzerinde Hz. Dâvûd'un mescit yapma emrini aldığını, Hz. Süleyman'ın mâbedi tamamladıktan sonra Allah'a bu kayanın üzerinde şükrettiğini ve Hz. Yahyâ ve birçok peygamberin bu taşın üzerinde şehid edildiğini belirtir.⁶⁹⁸ Yahudi geleneğine göre, İshak Peygamber Kubbetü's-Sahra'daki kayaya bağlıydı; Müslüman geleneğine göre, Hz. Muhammed atını bu kayadan cennete sürdü.⁶⁹⁹

Kur'an'ı Kerimde Kubbetü's-sahra isim olarak geçmese de müfessirler tarafından bazı âyetlerin yorumlarında sahra taşı ile ilişki kurulmuştur. Meselâ İsrâ sûresinde geçen anlatım Mescid-i Aksâ, Beytü'l-Makdis ve Kubbetü's-sahra ile yorumlanır. Bir görüşe göre Hz. Peygamber'e gösterilen alâmetlerden biri de boşlukta duran Sahra Taşıdır. Müslüman inancında Allah, yeniden dirilişi sahranın üzerinden duyuracaktır. Ebû Bekir İbnü'l-Arabî, Sahra Taşı'nın Allah'ın yarattığı garip şeylerden olduğunu, taşın boşlukta durduğunu, üzerinde Hz. Peygamber'in ayak izinin, Cebrâil'in de parmak izinin bulunduğunu söyler. Hadis âlimleri Sahra'nın Allah'ın arşının en alt noktası olduğunu ve cennetten olduğunu söylerler.⁷⁰⁰ Hz. Ömer, barış yoluyla Kudüs'ü aldıktan sonra Kâ'b el-Ahbâr'ın yardımıyla, çöplük haline getirilen Sahra'nın yerini bulup temizletmiş ve Sahra'nın önüne bir mescit inşa ettirmiştir.⁷⁰¹ Bu nedenle batıda bu alan Ömer Mescidi olarak anılır.⁷⁰²

⁶⁹⁶ Nebi Bozkurt, "Kubbetü's-Sahre", DİA, Diyanet İşleri Başkanlığı, Ankara, 2002, XXVI, s. 304-308.

⁶⁹⁷ Suut Kemal Yetkin, İslam Mimarisi, Ankara Üniversitesi Yayın Evi, Ankara, 1959, s. 27.

⁶⁹⁸ N. Bozkurt, "Kubbetü's-Sahre", s. 304-308.

⁶⁹⁹ Sasse, s. 77.

⁷⁰⁰ N. Bozkurt, "Kubbetü's-Sahre", s. 304-308.

⁷⁰¹ Oktay Bozan, "Harem-i Şerîf-i Kudüs Hakkında Filistin Meclisi A'lâ-i Şer'i-i İslâmîsinin 1923 Tarihli Beyannâmesi", Journal of IslamicJerusalem Studies, Cilt: 18, Sayı: 1, 2018, s. 22.

⁷⁰² N. Bozkurt, "Kubbetü's-Sahre", s. 304-308.

Kubbetü's-sahra Emevî Halifesi Abdülmelik (685-705) tarafından kutsal kayanın üzerine sekizgen bir merkezi yapı olarak yaptırılmıştır (687-691).⁷⁰³ Bazı görüşlerde Musevilik ve Hristiyanlık etkisinden dolayı bu yapı yapılmıştır. Ayrıca Hristiyanlık ve Museviliğin hâkim olduğu Kudüs'te İslam ve Emevîlerin varlığını ispat için yapılmış bir alan olduğu inancı vardır.⁷⁰⁴ Abdullah b. Zübeyr'in Mekke ve çevresine hükmettiği yıllarda Suriye hacılarından biat almak istemesi üzerine Abdülmelik b. Mervân tarafından Kâbe'ye alternatif olarak inşa ettirildiği iddiası da bulunur. Zayıf olan bu rivayet dışında Makdisî'nin kaydettiği başka bir rivayette Abdülmelik Kubbetü's-sahra'yı, Müslümanların Kıyâme (Kamâme) Kilisesi gibi Hristiyan yapılarına hayranlık oluşturmamaları için daha güzel ve azametli bir biçimde inşa ettirdiğini belirtmiştir.⁷⁰⁵

Sahra en geniş kısmı 17,70 metre, en dar alanı 13,50 metre olan ve altında yaklaşık 1,50 metre yüksekliğinde, 4,50 × 4,50 metre boyutlarında oyuk bir mağara bulunan yarım daire şeklinde bir kaya uzantısıdır. Kayanın altındaki mağaraya, güneydoğu kısmında 1 metre ölçülü bir oyuktan on bir basamaklı bir merdivenle inilir. Mağarada bulunan düz bir mermer blok üzerine işlenmiş mihrap, ilk olma özelliğiyle İslâm sanat tarihi açısından önem taşımaktadır. Emevî Halifesi Abdülmelik b. Mervân'ın burada namaz kıldırıldığı bilinmektedir.⁷⁰⁶ Müslümanlar için kutsal olan bu yapı sonraki Müslüman devletler tarafından da korunmuştur.⁷⁰⁷

Abbâsî Halifesi Me'mûn, kitâbedeki Abdülmelik'in ismini sildirerek yerine kendi adını yazdırmıştır. Yapı, Kamame ve Anastasis Kiliseleri ve Busrâ Katedrali gibi Suriye ve Filistin bölgelerinde gelenek olan sekizgen mimari yapılardan esinlenilerek inşa edilmiştir. İç kısmı kaplayan pembe taş, cam ve sedef mozaiklerde altın yaldızlı zemin üzerine mavi ve yeşilin hâkim olduğu yirmi beş çeşit renk bulunmaktadır. Dekorasyonda Bizans ve Sâsânî etkisi görülmektedir. Zeytin, hurma, çiçek ve badem ağaçları, bambu demetleri asma yaprakları, sepet, vazo ve mücevher çizimleri mevcuttur. Yapıda mozaik üzerinde kûfî hatla yazılmış besmele, kelime-i tevhid, İhlâs sûresi, Hz. Muhammed'e salavatla ilgili Ahzâb sûresinin 56. âyeti, İsrâ sûresinin 111. âyeti yanı sıra binanın yapımıyla alakalı bir kitâbe bulunur. Sahra'nın iç kısmında Hz. İsrâ'ya salât, Hristiyan inancı ile teslîsi çürüten Âl-i İmrân sûresinin 18,19 ve 51 ayetleri yazılmıştır. Bu ayetlerin yanında Allah hakkında gerçek

⁷⁰³ Adnan Turani, *Dünya Sanat Tarihi, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1995, s. 256.*

⁷⁰⁴ Muammer Gül, *İslam Sanatının İlk Şaheseri Kubbetü's-sahra; Tarihi Arka Planı, Tasviri, Restorasyonları ve Kitabeleri*, Erdem, Cilt: 14, Sayı: 41, 2004, (Kubbetü's-sahra), s. 86.

⁷⁰⁵ Gül, *Kubbetü's-sahra*, s. 84.

⁷⁰⁶ N. Bozkurt, "Kubbetü's-Sahre", s. 304-308.

⁷⁰⁷ Bozan, s. 18.

olmayan şeyler söylememelerini emreden Nisâ sûresinin 171 ve 172. ayetleri de yazılmıştır.⁷⁰⁸

Kubbetü's-sahra iri blok taşlardan bir dış duvara sahiptir. Alan, sekiz cephede bulunan kırk ve kubbe kasnağında yer alan on altı pencere ile aydınlatılmaktadır. Pencereelerde bulunan çini ızgaralar yapının ışık almasını azaltmaktadır. Dış duvarların alt taraflarında farklı renkler ve desenlerde mermerler bulunmaktadır. Yukarı kısım ise çinilerle kaplanmıştır. Kubbe kasnağı da çinilerle kaplıdır; Üst pencerelerin kenarlarındaki çiniler, Osmanlı tarafından, 1548-1561 yılları arasında İstanbul'dan özel olarak getirtilip yapılmıştır.⁷⁰⁹

Kubbetü's-sahra'nın dış sekizgen kısmında, üstlerinde birer penceresi bulunan dört kapı açılmıştır. Bu kapıların isimleri kuzeyden itibaren *Bâbü'l-Cenne*, *Bâbü's-silsile Bâbü'l-Kible* ve *Bâbü'l-Garb*'dir. Kible kapısında diğerlerinden farklı olarak bir saçak mevcuttur. Bu kapıdan içeri girince sağ tarafta kible duvarı üzerinde bir mihrap ve kapının karşı kısmında müezzin mahfeli bulunmaktadır.⁷¹⁰

İlk yapıldığında altın ile kaplı olduğu rivayet edilen⁷¹¹ kubbe önce bakır plakalar ile kapatılmıştır.⁷¹² Modern zamanlarda ise sarartılmış alüminyum plakalarla kaplıdır.⁷¹³ Kubbe'nin tepesinde altınla kaplanmış bir hilal yer alır.⁷¹⁴ Kubbe yerden 20,40 metre, tepe noktası ise 35,30 metre yüksekliğindedir. Aleminin boyu da 4,10 metredir. Kubbenin iç süslemelerinde alçı sıva, boya ve yıldızlar kullanılmıştır. Ayrıca arabesk motifler bulunur.⁷¹⁵

Kubbetü's-sahra, Haçlılar zamanında *Templum Domini* adıyla kiliseye dönüştürülmüştür. Kudüs'ü yeniden fetheden Selâhaddîn Eyyûbî Haçlılar'dan kalan her şeyi kaldırmıştır.⁷¹⁶ Kubbetü's-sahra, tarihi süreçte bölgede hüküm sürmüş hükümdarlardan büyük ilgi ve saygı görmüştür. Eyyûbî hükümdarları kendi elleriyle sahreyi ve mescidi süpürür ve gül suyu ile yıkamışlardır. Melikü'l-Azîz sahrenin etrafına ahşap bir korkuluk yaptırmıştı. Memlûk hükümdarlarından I. Baybars 1270'te Sahra'nın yıkılan kısımlarını tamir ettirmiş ve dış duvar mozaiklerini yenilemiştir. 1318 tarihinde Muhammed b. Kalavun kubbenin iç kısmını altın yıldız ve mozaiklerle dekore ettirmiş ve dışını kurşunla

⁷⁰⁸ N. Bozkurt, "Kubbetü's-Sahre", s. 304-308.

⁷⁰⁹ Aykaç, s. 295.

⁷¹⁰ N. Bozkurt, "Kubbetü's-Sahre", s. 304-308.

⁷¹¹ Bozan, s. 22.

⁷¹² Aykaç, s. 289.

⁷¹³ Gül, Kubbetü's-sahra, s. 84.

⁷¹⁴ Aykaç, s. 289.

⁷¹⁵ N. Bozkurt, Kubbetü's-Sahre; Gül, Kubbetü's-sahra, s. 84.

⁷¹⁶ Bozan, s. 23.

kaplatmıştı. Berkuk güney kapıdan girince görünen mahfeli yaptırmıştır. El-Melikü’z-Zâhir Çakmak Kubbetü’s-sahra’nın yıldırım çarpmasıyla yanan kubbesini onartmıştır. Sultan Kayıtbay ise kapıların üstünü kabartma motifler işlenmiş bakır levhalarla kaplatmıştır.⁷¹⁷ Sahra Osmanlılar zamanında da önemsenmiş ve bakım ve tamirat görmüştür. Kanûnî Sultan Süleyman, renkli ve çiçekli pencereler açtırmıştır. Mescid-i Aksâ’nın tüm dış duvarları ve Kubbetü’s-sahra’nın kubbesi çinilerle kaplanmıştır. Sonraki dönemlerde de bakımlar ve tamirat hizmetleri devam etmiştir.⁷¹⁸

3.1.3.7. Hanlar ve hamamlar

Kudüs’te hanlar, medreseler, bimaristan ve zaviyelerin çoğu Osmanlı öncesi dönemde inşa edilmiştir. Osmanlı bu yapıları muhafaza etmiştir.⁷¹⁹ Evliya Çelebi bölgede altı adet büyük han varlığından bahsetmiştir. Hanlardan en meşhur ve kale gibi olanlarının Gavriye Hanı, Hasekiye Hanı, İmaret Hanı ve Sûk Hanı olduğunu belirtmiştir.⁷²⁰ Fahm ve Şaan Hanları da Kudüs merkezinde bulunan hanlardandır. Beni Said Hanı da Kudüs’e yakın bir mezrada bulunmaktadır.⁷²¹

Kudüs’te XVI. yüzyılda dört büyük hamam vardı. Bunlar Sultan, Ayn, Bitrek, Şifa ve Sadi⁷²², hamamlarıdır. Hamamlar şehrin ayrı mahallelerinde yer almıştır.⁷²³ Evliya Çelebi bölgede diğer hamamların özelliklerini de anlatmıştır. Bunlar suyu ve havasının hoş olduğunu belirttiği Meryem Ana Hamamı, Sahra Hamamı ve Şifa Hamamıdır. Evliya Çelebi Şifa Hamamı hakkında eski hamam olduğu ve hasta bir kişi girse temizlenip hastalıktan kurtulduğuna inandıklarını belirtmiştir. Patrik Hamamı olarak adlandırılan hamamın Hristiyanlar tarafından kullanıldığından Patrik Hamamı olarak adlandırıldığını ve onların semtine yakın olduğunu seyahatnamesinde belirtmiştir. Ayrıca Patrik Hamamı’nın üç imaretinin var olduğu ve gelen gidenlere nimetlerinin bol olduğunu söylemiştir.⁷²⁴ Bölgedeki diğer hamamlardan olan Davut Hamamı Yahudi mahallesinde bulunan bir

⁷¹⁷ N. Bozkurt, “Kubbetü’s-Sahre”, s. 304-308.

⁷¹⁸ Bozan, s. 24.

⁷¹⁹ Güneş, Gülcan Avşın ve Hasan Hüseyin Güneş, “XVI. Yüzyıl Kudüs’ünün Vakıfları: Bir Osmanlı Şehrinin Tarihsel Vakıf Ağı”, *Osmanlı’da Şehir; Vakıf ve Sosyal Hayat*, (Ed. Kerim İlker Bulunur, Fatih Bozkurt ve Mahmut Cihat İzgi), Mahya Yayınları 66, Sayı: 99. İstanbul, 2018, (Vakıflar), s. 119-120

⁷²⁰ Evliya Çelebi, IX, s. 524.

⁷²¹ BOA, TTD, 342, s. 3-5.

⁷²² BOA, TTD, 283, s. 49.

⁷²³ Cohen, Loncalar, s. 60-61.

⁷²⁴ Evliya Çelebi, IX, s. 524.

hamamdır. Bulunduğu mahalle ile aynı isimde olan Babul Amud Hamamı Kudüs merkezinde bulunmaktadır.⁷²⁵

3.1.3.8. Medreseler

Medreseler kadı, müftü, kelam âlimleri ve fakihlerin yetiştiği İslami yükseköğretim kurumudur. Osmanlı Devleti'nde medreseler genelde vakıflar ile desteklenirdi. Medrese için vakfedilmiş malları gözetmek için bir müteveli atanırdı. XVI. ve XVII. yüzyıllarda müteveli olarak çoğunlukla yerel yeniçeri ağası görevlendirilirdi. Müderrislerin maaşı, namaz seccadeleri, lamba, gazyağı gibi medrese giderleri vakıflar tarafından karşılanırdı.⁷²⁶

Evliya Çelebi Kudüs'te 7 tane dârülhadis, 10 tane dârül kurrâ, 40 adet sıbyan mektebi olduğunu yazmıştır⁷²⁷. XVI. yüzyılda Kudüs'te bulunan medreselerin çoğu Osmanlı öncesi dönemde kurulmuştu. Osmanlılar bu medreselerin bakım ve onarımlarını yapmış, medreselerin varlığı ve eğitimin devamını sağlamıştır. XVI. yüzyıl boyunca Osmanlı eğitim vakıflarını güçlendirip şehirdeki ilmî hayatı aktif tutmaya çalışmıştır. Medrese isimleri kayıtlarda: Geylaniyye, Muazzamiye, Taziye, Tenkizîye, Hüseyiniyye, Şeyhuniye, Salâhiye, Tuluniye, Fahriye, Dulkadıriyye, Mezheriyye, Salahaddin, Mencikiyye, Hanefiyye, Kayıtbay el-Sultan Melikel-Eşref, Hatuniyye, El-Basitiyye, El-Cevheriyye, Berkûkiyye, Çekendariyye, Melikiyye, El-Malikiyye, Hasaniyye Medresesi gibi medreselerdir. Bu medreselerde verilen eğitim birbirinden farklıdır. Kudüs'te dört mezhep ayrı ayrı eğitim alanları oluşturmuştur. Medreselerde Hanefî, Hanbelî, Şâfi ve Mâlikî mezhebine göre ayrı ayrı fikhî eğitimler verilirdi. Fıkıh dışında Hadis, Kur'an eğitimleri de verilen derslerdendi. Medreseler hakkında tezde "Mescit, Hângâh Zaviye ve Ribat ve Bimaristan Vakıfları" başlığında daha detaylı bilgiler bulunmaktadır.

3.1.3.9. Tekkeler-zaviyeler-ribatlar- bimaristanlar ve hangâhlar

Tarikat mensubu dervişlerin şeyh önderliğinde yaşadıkları alanlara zaviye denilirdi. Tarikatın merkez zaviyesine hangâh, daha küçük olanlara da tekke adı verilirdi.⁷²⁸ Evliya Çelebi seyahatnamesinde Kudüs'te bulunan hangâhlar, tekke ve zaviyeler hakkında bilgiler vermiştir. Çelebi şehirde 70 tarikatın birer tekkeleri olduğunu ve bunlardan en ünlülerinin

⁷²⁵ BOA, TTD, 342, s. 3.

⁷²⁶ Hathaway, s. 153.

⁷²⁷ Evliya Çelebi, IX, s. 25.

⁷²⁸ Taşkın, Safed, s. 83.

Mevlevi Tekkesi, Abdülkâdir Geylânî, Seyyid Ahmed Bedevî, Sadî ve Rufâî tarikatları olduğunu ve bu tarikatların tekkeleri olduğunu anlatmıştır. Mevlevi Tekkesi'nin güzel bir alana sahip olduğunu söylemiştir. Bu tekkelerde dervişlerinin olduğunu ve mübarek gün ve gecelerde Ayin-i Muhammedî gibi ibadetler yapıldığından bahsetmiştir. Yine bu tekkelerin güçlü ve köklü vakıfları olduğunu dile getirmektedir.⁷²⁹ Şehirde bulunan zaviye ribat ve bimaristanların isimleri: Lulu Gazî Medresesi Zaviye ve Ribatı, El-Melikü'n-nâsir Selâhaddîn Eyyûb Bîmâristânı, Muazzamiye el-Hanefiyye Medrese ve Hangâhı, Megâribe Zaviyesi, Han El-Zahirî, Fahriye Hangahı, Bâsitiye Hangahı, Salâhiye Hangahı, Cevheriyye Hangâhı, Sultan Eşref İnal Ali Hangahı. Tekkeler, Zaviyeler Ribatlar, Bimaristanlar ve Hangâhlar hakkında tezde “Mescit, Hângâh Zaviye ve Ribat ve Bimaristan Vakıfları” başlığında daha detaylı bilgiler bulunmaktadır. Bu yapıların da vakıfları bulunmaktaydı. XVI. yüzyıl boyunca vakıflar ile bu yapılar aktif olarak şehre hizmet etmiştir.

3.1.3.10. Gayrimüslim halkın ibadethaneleri

Kudüs gibi köklü bir şehirdeki gayrimüslimlerin durumunu değerlendirmek için bölgenin Osmanlı öncesi yaşantısına da göz atmak gereklidir. Zira Osmanlı Devleti'nin bölgedeki uygulamaları kadimden olana göre şekillenmiştir. İslam öncesi dönemde Kudüs'te Ermeni, Rum, Süryani, Habeş ve Kıpti Cemaatleri tek hiyerarşi altında yaşamaktaydılar. II. yüzyılın başından itibaren ortaya çıkan İsa'nın tabiatıyla ilgili kristolojik tartışmalar neticesinde 451 yılında Monofizit⁷³⁰ inancında olan Süryani, Kıpti ve Ermeni Cemaatleri aforoz edilmiştir.⁷³¹ Böylece Kudüs hiyerarşisi bütün Diyofizitler⁷³² üzerinde yetkiye sahip Rum Patrikliği ile Süryani, Habeş ve Kıpti monofizit topluluklar üzerinde otoriteye sahip olan Ermeni hiyerarşisi şeklinde ikiye bölünmüştür.⁷³³ Kudüs Rum Patrikhanesi kurulduktan

⁷²⁹ Evliya Çelebi, IX, s. 525.

⁷³⁰ Monofizitizm, Hristiyan teolojisinde İsa'daki insani tabiatın ilahi tabiat içerisinde yok olduğunu ve dolayısıyla onda yalnızca bir tek ilahi tabiatın bulunduğunu savunan kristolojik bir doktrin olup taraftarları Süryani, Kıpti ve Ermeni Cemâatleridir. Şinasi Gündüz, Din ve İnanç Sözlüğü, Vadi Yayınları, Konya 1998, s. 266.

⁷³¹ Mehmet Aydın, “Hristiyan Konsillerine Genel Bir Bakış”, Belleten, Cilt: 54, Sayı: 209, 1990, s. 376; Ahmet Hikmet Eroğlu, “Hristiyanların Bölünme Sürecine Genel Bir Bakış”, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt: 41, Sayı:1, 2000, s. 312.

⁷³² Diyofizitizm, Hristiyanlıkta İsa'nın şahsında birbiriyle birleşmez, ayrılmaz ve karışmaz iki ayrı tabiatın, yani tanrısal ve insani tabiatın mevcut olduğunu savunan bir akımdır. Diyofizit inanç, Süryaniler, Ermeniler ve Kıptiler gibi monofizitliği savunan gruplar haricinde diğer Hristiyan mezheplerin çoğunluğu tarafından kabul edilmiştir. Gündüz, s. 98.

⁷³³ Avedis K. Sanjian, The Armenian Communities In Syria Under Ottoman Dominion, Harvard Universty Press, Harvard, 1965, s. 96.

sonra⁷³⁴ İmparator Justinian (527-565) devrinde Monofizit inancını benimsemiş olan cemaatlerin kutsal yerler ile ilgili bağları kesilerek, dışlanmışlardır. Bu dışlanma Kudüs'ün Müslümanlar tarafında fethedilmesine kadar devam etmiştir. 638 yılında Kudüs Müslümanlar tarafından fethedilince Monofizitler, Ermeni Piskoposunun liderliğinde patriklik oluşturdular. Piskopos Abraham Kudüs Ermeni Patrikliği'nin ilk patriği olarak atanmıştır.⁷³⁵

Hiz. Ömer Kudüs'ün fethi sırasında orada bulunan gayrimüslimlere ibadet hürriyetini tanıyan bir ahitname vermiştir. Ahitnamede gayrimüslimler zimmetlerini muhafaza ettiği sürece biz de onları himaye edip koruyacağız⁷³⁶ sözleri kaydedilmiştir. Böylece Kudüs'te Hristiyanların kutsal kabul ettiği yerlerde Rumlara bazı muafiyetler ve imtiyazlar tanınmıştır. Bu muafiyet ve imtiyazların Osmanlı Devleti'nde de devam ettirildiği görülmektedir. Hiz. Ömer'in Kudüs Rum Patriğine verdiği ferman örnek alınarak, Fatih Sultan Mehmet, Yavuz Sultan Selim ve Kanûnî Sultan Süleyman zamanında aynı haklar tekrar verilmiştir.⁷³⁷ Ayrıca her saltanat değişikliğinde yenilenen fermanlarda, "kadimden vaki olan kilise ve manastırları ve ziyaretleri içeri ve taşrada kadimden ne minval üzere zabt u tasarruf edegelmişler ise ol minvâl üzere" cümleleri ile Rumlara tanınan muafiyetler ve imtiyazlar yenilenmiştir.⁷³⁸

Hiz. Ömer'den sonra Kudüs Rum Patriği'ne verilen ikinci ferman, Fatih Sultan Mehmet tarafından Athanasios'a (Atnasiyos) verilmiştir. İstanbul'un fethinden beş yıl sonra Kudüs Rum Patriği Athanasios bir grup rahiple İstanbul'a gelerek Hiz. Ömer'in kendilerine verdiği fermanı Fatih'e göstermiş ve eski imtiyazlarının yenilenmesini talep etmişlerdir. Sultan tarafından "...asitâne-i sa'âdetime yüz sürüb ve hazret-i Resûl-i Ekrem hazretlerinin pençesiyle imzalı olan hatt-ı hümayûnları ve hazret-i Ömer b. Hattâb hazretlerinin hatt-ı hümayûnları ibrâz idüb..."⁷³⁹ diyerek haklarının yenilendiğini kaydetmişlerdir. Bu fermanla Kamame Kilisesi, Gürcü manastırı olan Mar Yakub ve Beytülâhm Kilisesi, Mağaratü'l-Mehd ve kilisenin güney, kuzey ve batı taraflarındaki kapıların anahtarlarının Rumlara ait

⁷³⁴ Oded Peri, *Christianity Under Islam In Jerusalem: The Question Of The Holy Sites In Eearly Ottoman Times*, Boston 2001, s. 41; Mehmet Aydın, "Hristiyanlık", DİA, Diyanet İşleri Başkanlığı, İstanbul, 1998, XVII, s. 354; Satış ve Kılıç, Kamame, s. 231.

⁷³⁵ Canan Seyfeli, "Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimlerin İdari Yapısı: Ermeniler Örneği", *Milel ve Nihal İnanc*, Cilt: 2, Sayı: 2, 2005, s. 129.

⁷³⁶ BOA. A.DVNS.KLS.d, No. 9, s. 5.

⁷³⁷ Satış ve Kılıç, Kamame, s. 231; Satış ve Kılıç, 10. Defter, s. 32.

⁷³⁸ Satış ve Kılıç, 10. Defter, s. 33.

⁷³⁹ BOA. A.DVNS. KLS.d, No. 9, s. 6.

olduğu belirtilmektedir.⁷⁴⁰ Bu tarihlerde Kudüs henüz Osmanlı tarafından fethedilmemişti. Kudüs Rumları'nın niçin Fatih Sultan Mehmed'ten ellerindeki eski fermanların yenilenmesini istedikleri sorusuna femandaki: "...tasarrufumda ve hükmümde olan memleketler eğer deryadan ve eğer karadan hâkim'ül-vakt olanlar Kuds-i Şerif Patriği ve ruhbanları mezbûrlara himâyet ve sıyânet ve âherdan kimesne rencide eylemeyeler" sözleri ile anlaşılabilir. Kudüs'teki ruhbanların Osmanlı hâkimiyetindeki Anadolu ve Rumeli'de "tasadduk akçesi"⁷⁴¹ toplamalarına engel olmamaları ve Kudüs Rum Patrikhanesi'ne bağlı ruhbanlarına Osmanlı topraklarında serbest dolaşma hakkı verildiği anlaşılır. Ayrıca İstanbul'un fethinden sonra doğuda bulunan ruhbanlara İstanbul Rum Patriği altında bir statü verilmeye çalışılmıştır. Bu nedenle Kudüs Rum Patrikhanesi'nin İstanbul Rum Patrikhanesi ile görüşmelerinden bu isteğin gerçekleşmiş olduğu düşünülebilir.⁷⁴² Ayrıca Fatih Sultan Mehmed Doğu Roma İmparatorluğu'nun merkezi olan İstanbul'a hâkim olmuş, fetihten sonra da İstanbul Rum Patrikliği atamasını yapmıştır. Böylece Ortodoks Mezhebi'nde olan Rumlar Osmanlı'yı hâmisi olarak görmüş olabilirler. Tüm bu nedenlerden dolayı, dönemin Kudüs Rum Patriği, stratejik bir adım atmış⁷⁴³ Memlûklü Sultanı'na tabi olmasına rağmen İslam dünyasının temsilcisi olarak gördüğü Fatih Sultan Mehmed'den eski imtiyazlarının devamı için böyle bir ahidnâme istediğini düşünmek mümkündür.⁷⁴⁴ XV. yüzyılın sonunda Osmanlı Devleti'nde Müslüman halktan sonra en büyük millet Rum ve Romalı geçmişe sahip olan Ortodokslardır.⁷⁴⁵ Fatih Sultan Mehmet 1461 yılında Ermeni milletini de tanımıştı. Ermeni Patriğine Rum patriğinin sahip olduğu yetkileri vermiştir. Hatta Ermeni Patriği diğer iki millet içine girmeyen tüm unsurlar üzerinde yetki sahibi kılınmıştır (Çingeneler ve Süryaniler gibi). Bir süre sonra Osmanlı Devleti'ndeki Museviler de kendi millet teşkilatlarını kurmuşlardır.⁷⁴⁶

⁷⁴⁰ Satış ve Kılıç, 10. Defter, s. 24.

⁷⁴¹ Tasadduk, kelime manası "sadaka, sadaka olarak verme" demektir. Tasadduk akçesi ise, Patriklerin gayrimüslim ahaliden kendi rızalarıyla toplanan sadakalar olup, geçimlerini sağlayacak geliri olmayan ruhban sınıfı için toplanmaktaydı. M. Macit Kenanoğlu, Osmanlı Millet Sistemi- Mit ve Gerçek, Klasik Yayın Evi, İstanbul 2007, s. 189-196; Devellioğlu, s. 1036.

⁷⁴² Satış ve Kılıç, 10. Defter, s. 24.

⁷⁴³ Yasemin Avcı ve Ömür Yazıcı Özdemir, "Kudüs Kamame Kilisesi: Hristiyanlığın Merkezinde Osmanlı Mirası ve Statüko Meselesi", Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi, Cilt: 15, Sayı: 29, 2019, s. 40.

⁷⁴⁴ Rahmi Tekin, Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimlerin Gündelik Yaşamları (1520 – 1670 İstanbul Örneği), (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, 2008, s. 90.

⁷⁴⁵ Ortodoks, asli öğretilere bağlı olmak anlamındadır. Hristiyanlardaki 1054'de olan bir ayrılığa, Diyofoz Hristiyanlardan, Doğu Kiliselerini tanımlamak için kullanılmıştır. Ortodoks Kilisesi Bizans, İstanbul ve Doğu Kilisesi kelimeleriyle de anılır. Ali Erbaş, Hristiyanlık, İnsan Yayınları, İstanbul, 2004, (Hristiyanlık), s. 41, 44-45; Gündüz, s. 294-295; Süreyya Şahin, Fener Parikhânesi ve Türkiye, İstanbul 1980, s. 11-26. Ayrıca Ortodoks Mezhebi hakkında geniş bilgi için bkz. Oliver Clement, Ortodoks Mezhebi, Din Fenomeni, çev. Mehmet Aydın, Konya, 1993, s. 199-205.

⁷⁴⁶ Stanford J. Shaw, s. 195.

Yavuz Sultan Selim döneminde Arap vilayetlerin fetihleri ile Ortodokslar için durum biraz değişmiştir. Patrikhane'nin etki alanına Kudüs, Girit ve Antakya gibi eski patrikhaneler⁷⁴⁷ de girmiştir. Bunlar kilise öğretilerine aykırı olarak kabul ediliyorlardı. Bu durum Patriğin birincil olması hususunda siyasal sorunlar yaratmıştır. Fakat Ortodoks Rum unsur buralarda da egemenliğini korumuştur. Katolik⁷⁴⁸ Ermeniler üzerinde de İstanbul'daki Patrik etkili olmuştur. Yine Roma Katolik guruplarından Marunî'ler özerk bir ruhban sınıf olarak yerli ayinlerini sürdürmüşlerdir. Diğer bir gurup da Macaristan, Hırvatistan ve Kuzey Arnavutluk Latin Katolikleridir. Bunlar Ermeni Milleti içerisinde sayılmışlardır.⁷⁴⁹ Bu bilgiler ile Osmanlı Devleti'nin gayrimüslimleri hatta gayrimüslimler içerisindeki mezheplerin varlığını kabul ettiği ve inançlarını yaşama haklarını koruduğunu⁷⁵⁰ söylemek mümkündür. Osmanlı'nın bu bakış açısı Kudüs şehrinde de etkisini göstermiştir.

Rum Patriği Attalia'ya verilmiş olan fermanla başlayan Kamame Kilisesi'ndeki Ortodoks üstünlüğü, kısa süreli gerilemeler olmakla beraber, neredeyse tüm Osmanlı hâkimiyeti süresince devam etmiştir. XVII. yüzyılda Hristiyan cemaatler arasında kilisedeki tasarruf haklarını gösteren plan Rum Ortodoks halkın üstünlüğünü göstermektedir.⁷⁵¹ Bu imtiyazın en temel sebepleri Rumların Osmanlı topraklarında nüfusu en kalabalık gayrimüslim topluluğunu oluşturmaları, ayrıca Osmanlı iktidarının birleşmiş bir Hristiyan Avrupa ihtimaline karşı, başından beri Ortodoks Kilisesini destekleme politikasıdır. Osmanlı Devleti için Rumlar kendi tebaası idi. Osmanlı padişahı Rum Ortodoks patriklerinin

⁷⁴⁷ Osmanlı'da en eski dört patrikhane İstanbul, İskenderiye, Antakya ve Kudüs Rum Patrikhaneleridir. Bkz. F. Van den Steen de Jehay, *De La Situation Legale Des Sujets Ottomans Non-Musulmans*, Brüksel, 1906, s. 82. Kudüs Rum Patrikhanesi, Kudüs Patrikleri arasında en yüksek statüye sahiptir. Bkz. Itamar Katz ve Ruth Kark, "The Greek Orthodox Patriarchate of Jerusalem and Its Congregation Dissent over Real Estate", *International Journal of Middle East Studies*, XXXVII/ 4, 2005, s. 514. Patrikhanenin temeli, M.S. 55'te Aziz İakovas'ın Kudüs Kilisesi'nin kurmasıyla, atılmıştır. Bkz. Yorgo Benlisoy ve Elçin Macar, *Fener Patrikhanesi*, Ankara 1996, s. 10. İstanbul Rum Patrikhanesi'ne bağlanan Kudüs Kilisesi kısa süre sonra bağımsız olmuştur. Bkz. Yavuz Ercan, "Osmanlı Devleti'nde Müslüman Olmayan Topluluklar (Millet Sistemi)", *Yeni Türkiye*, Cilt: 6, Sayı: 32, 2000, s. 402; Yavuz Ercan, *Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler Kuruluşları Tanzimat'a Kadar Sosyal, Ekonomik ve Hukukî Durumları*, Turhan Kitabevi, Ankara, 2001, s. 103. Fakat önemli kararları İstanbul Patriği ve İskenderiye Patriği ile istişare ederek almıştır. John A. Mc Guckin, "Jerusalem, Patriarchate of", *The Encyclopedia of Eastern Orthodox Christianity*, I., Sussex 2011, s. 349.

⁷⁴⁸ Katoliklik, 1054'de Diyofizit (Hz. İsa'nın Şahsında birbiriyle birleşmez tanrısal ve insani iki ayrı tabiatın varlığını kabul eden görüş) görüşüne sahip Hristiyanların ikiye ayrılmasıyla, Batı kiliselerine verilmiş isimdir. Günümüzde Hristiyan Katolik Kilisesinin merkezi, Vatikan'dır ve kilisenin başında ruhani devlet başkanı olan Papa bulunur. Erbaş, *Hristiyanlık*, s. 40-41; Gündüz, s. 294-295; Abert M. Besnard, "Katolik Mezhebi", *Din Fenomeni*, çev. Mehmet Aydın, Konya, 1993, s. 133-196.

⁷⁴⁹ Stanford J. Shaw, s. 195.

⁷⁵⁰ Örneğin Bizans döneminde Bulgarların Kudüs ziyareti hakkında veriler yokken Osmanlı'nın hâkimiyetinde birçok ruhani Kudüs'e yolculuk yapmıştır. 15. yüzyılda Bulgar yazar Konstantin Kosteneçki "Filistin'de Yolculuk" eserinde Kudüs'e eğitim amaçlı gittiğini belirtmiştir. İlerleyen zamanlarda da Kudüs'ü ziyaret ettikleri kilise ve manastır kayıtlarında mevcuttur. Macarov Mihail, *Kudüs Yolculuğu Edirne, İstanbul, İzmir, İskenderiye 1868-1869*, Hüseyin Mevsim (haz.), Kitap Yayınevi, İstanbul, 2015, s. 17.

⁷⁵¹ Bkz. Ek-7, Ek-8.

atamasını yapmaktaydı. Dolayısıyla idari ve dini merkezleri Osmanlı hâkimiyeti dışında olan Katolikler ve Ermeniler yerine Rumların Kudüs'te daha etkin olması doğal bir gelişme olmuştur. Ayrıca Rumlar Kudüs'te nüfus olarak daha yoğun bulunmaktaydılar. Nüfusları nedeniyle bölgede vergi geliri olarak daha önemli bir yerdeydiler.⁷⁵²

Kudüs ve civarında geçmişte bilhassa Haçlı seferleri süresince yapılan katliamlar da Katoliklere karşı bölgede olumsuz bir yaklaşım oluşturmıştır. Tüm bu sebepler ile Kudüs'te Katolik kesim XVI. yüzyıl süresince ruhban nüfus ile temsil edilmiştir.⁷⁵³ Kudüs'teki varlıkları eski tarihlere uzanan Kudüs Ermeni Patrikhanesi, Osmanlı Devleti içindeki üç Ermeni patrikhanesinden biriydi. Kudüs'te bulunan Ermeni dini lider tıpkı İstanbul'daki gibi "patrik" olarak kabul görmekteydi. Osmanlı hâkimiyetinde Kudüs Ermeni halkı Kamame kadar büyük öneme sahip olmayan Mâr Yakup Manastır ve Kilisesi civarında toplanmışlardır.⁷⁵⁴

1517 tarihinde Yavuz Sultan Selim zamanında Kudüs Rum patriğine bir ahitnâme verilmiştir. Bununla beraber aynı tarihte Kudüs'te bulunan Beytülahm'ın hizmeti için Ermeni taifesine aynı tarihte ferman verilmiştir. Rumlara verilen ahitnâme ile Ermenilere verilen bu fermanlarla Yavuz Sultan Selim, hem Ermenilerin ve Rumların haklarının neler olduğunu belirterek haksızlık oluşmasını engellemiş, hem de haklarını kendilerine bildirerek, onları diğer mezhep mensuplarının haklarına müdahale etmekten alıkoymuştur.⁷⁵⁵

Kudüs'ü Osmanlıya kazandıran Yavuz Sultan Selim, Rahip Atalya'ya verdiği belge ile Osmanlı'nın Kudüs'e nasıl baktığını göstermiştir. Belgenin bir kısmı şu şekildedir:

"Emr-i Şerifim mucibince âmel, her kim bir gayrı şekil ederse ve bozarsa Allah'ı Teâlâ'nın hışmına uğrasın. Bi-avnillahi Teâlâ ve Resulihi Habib Kudüs-i Şerif Beytullah'a gelip Saferu'l-Hayr'ın yirmi beşinci gününde fetihyâb olunup Rum keferesine patrik olan Atalya nâm rahip cümle rahipân ile ma'an reâyâ vü berâyâ gelip itaat ve rica ve temenâ kılmışlardır. Kadimden vaki olan kilise ve manastırları ve ziyaretleri içeri taşrada kadimden ne minvâl üzere zabt u tasarruf edegelmişler ise ol minvâl üzere mezbûr patrik dahi zapt u tasarruf eyleye ve Hazret-i Ömer (ra) hazretlerinden olan ahitnâme-i humâyûn ve selâtîn-i mâziyeden var olan evâmir-i şerifleri mücebince zabt u tasarruf eylemek için deyu buyurdum ki hükm-i şerifim mücebince zaptu tasarruf eyleye. Hazret-i

⁷⁵² Y. Avcı, Kamame, s. 44-54.

⁷⁵³ Öksüz, Nüfus, s. 277.

⁷⁵⁴ Feyza Betül Köse, "Osmanlı Dönemi Kudüs'ünde İdari ve Sosyal Yapı", Ardahan Üniversitesi İnsani Bilimler ve Edebiyat Fakültesi Belgü Dergisi, Sayı:1, s. 179.

⁷⁵⁵ BOA, A.DVNS.KLS.d., No. 9, s. 7; BOA, A.DVNS.KLS.d., No. 8, s. 11; BOA, A.DVNS.KLS.d., No. 9, s. 7; BOA, A.DVNS.KLS.d., No. 10, s. 7; Satış ve Kılıç, 10. Defter, s. 29; Tekin, s. 91.

Ömer Hazretlerinin ahidnâme-i hümayûn ve selâtîn-i mâziyeden olan evâmir-i şerifleri mücebince ben dahi verdim ve buyurdum ki hükm-i şerifim mücebince ba'del-yevm vech-i meşrûh üzere olan emrime sultan olanlar yahut vüzerâ-yı izâm ve ulema ve sülehâdan ve kadılardan ve mîrimîrân mîrlivâ voyvodaları ve beytü'l-mâl kassâmı adamları ve subaşıları ve zu'amâ ve erbâb-ı timâr ve müteferrika ve çavuş ve sipah ve yeniçeri ve sair kapım kullarından her kim fesih murıtları olur ise Allah'ı tealanın hışmına ve gazabına uğrasın deyu bu hükm-i hümayûnumu mezbûrların yedlerine ibkâ edip alâmet-i şerife itimat kıldılar.”⁷⁵⁶

Bu sözlerle Yavuz Sultan Selim İslam hukukuna uygun olarak hareket ettiğini, Hz. Ömer ve kendinden önceki Müslüman hükümdarların kararları ve uygulamalarını referans aldığını söylemiştir. Sultan, verdiği emirle Kudüs'te yaşayan gayrimüslimlere sadece yaşama hakkı değil aynı zamanda dini özgürlük tanımıştır. Gayrimüslim din adamları ve dini müesseselerin devletin güvencesinde olduğunu ifade etmiştir. Başta Kudüs olmak üzere yörede bulunan gayrimüslim ibadethanelerine dokunulmayacağı ifade edilmektedir. Yine Hristiyan mezheplere devletin eşit mesafede durduğu belirtilmiştir.

Yavuz Sultan Selim'in vefatı ile Kudüs'te bulunan gayrimüslimler bu kez Kanun-i Sultan Süleyman'a gelerek Yavuz Sultan Selim tarafından verilen emirnâmenin yenilenmesini istemişlerdir. Böylece Kanûnî bizzat kendi el yazısı ile Kudüs Patriği Barmanos'a şu hükmü göndermiştir:

“Emr-i Şerifim mücebince amel oluna. Feshine her kim murad ederse Allah'ı teâla'nın azabına ve Hazret-i Resûl-i Ekrem'in hışmına uğrasın. Kudüs-i Şerif Sancağı Beyi'ne ve Kudüs-i Şerif Kadısı'na hüküm ki hâlâ Kudüs-i Şerif'de sâkin olan Rum Patriği Barmanos nâm rahip der saâdetime arzuhâl sunub cennet-mekân firdevs-âşiyân merhûm ve mağfûrun leh babam Sultan Selim Hân aleyhi'r-rahmetü ve 'rıdvân zaman-ı feth-i şeriflerinde olan Patrik Atalya nâm rahip ve sâir rahipân tâifesi ve reâya vü berâyâ cümlesi varıp merhum babam Sultan Selim Han aleyhi'r-rahmetü ve 'rıdvân hazretlerine rica ve temennâ kıldılar ki kadimden vâki olan kiliseler ve manastırlar ziyaretleri ve içeri ve taşralarda kadimden ne minvâl üzere zabt u tasarruf edegeldikleri hususları yine olması evvelisi minvâl üzere zabt u tasarruf eyleyeler ve Hazret-i Ömer (ra) hazretlerinden olan ahidnâme-i hümayûn ve selâtîn-i mâziyeden olan evâmir-i

⁷⁵⁶ BOA, A.DVNS.KLS.d., No. 8, s. 7; BOA, A.DVNS.KLS.d., No. 9, s. 7; Osmanlı Belgelerinde Filistin, s. 442; Söylemez, Yahudiler, s. 41.

şerifleri mücebince merhum babam Sultan Selim Han aleyhi'r-rahmetu ve 'r-
rıdvân hazretleri dâhi hatt-ı hümayûn-ı saâdet-makrûn ihsân edip buyurmuşlar
ki kilise ve manastırları ve ziyaretleri ve içeri ve taşralarda olan Kamâme Kapısı
karşısında ve kible tarafında...⁷⁵⁷

Sözleriyle başlayan bu ferman Yavuz'un Attalia'ya verdiği fermanla benzerdir. Daha
açık bazı ifadeler kullanılmıştır. Kanûnî, babasının verdiği hakları ve imtiyazları kendisinin
de verdiğini belirtmiştir. Fakat fermanın ileri kısımlarında bazı küçük farklılıklar da
eklemiştir. Örnek vermek gerekirse; Yavuz Sultan Selim fermanında “gümrük ve bâc ve
sâ'ir tekâlif-i 'örfiyye bi'l-küllîye mu'âf ve müsellemler olalar” demiştir. Aynı ifade
Kanûnî'nin fermanında “gümrük ve bâc ve cizye ve kilise meremmâtına vaz'-ı kadîmi üzere
fermân olunmak ve odalar binâ eylemek ve sâ'ir tekâlif-i 'örfiye küllîsinden mu'âf ve
müsellemler olalar” şeklinde teferruatlı şekilde kaydedilmiştir.⁷⁵⁸

Fermanlarda, Kudüs şehrinin merkezinde ve çevresinde Rumların tasarruflarında olan
kutsal mekânlar belirtilmiş olup Kudüs Rum Patriği'nin yetki ve muafiyetleri belirtilmiştir.
Ayrıca Fatih, Yavuz ve Kanûnî tarafından verilen fermanlarda ölen rahip, metropolit ve
piskopos görevindeki şahısların geride bıraktıkları mallara Rum Patriğinin el koyma hakkına
sahip olduğu da belirtilmektedir.⁷⁵⁹

Yavuz Sultan Selim'in emirnamesi ve Kanûnî tarafından Kudüs yöneticilerine verilen
hükme bakıldığında Osmanlı Kudüs'ün sadece Müslümanlar için değil diğer din mensupları
için de önemli olduğunu kabul etmiştir demek mümkündür. Osmanlı Kudüs'te
gayrimüslimler ve Müslümanların bir arada var olmasını sağlamıştır. Aynı zamanda Yahudi
ve Hristiyanlar arasındaki çekişmelerde ve Hristiyan mezheplerinin kendi iç çekişmelerinde
de sürekli hakem rolü oynamıştır.⁷⁶⁰ Özellikle Hristiyan mezheplerin iç çekişmeleri Osmanlı
Kudüs'ünde gündemi meşgul etmiş önemli bir konu olmuştur.

Kutsal mekânlar, bilhassa farklı inançların bir arada yaşandığı kutsal alanlarda,
toplumsal çatışmalar için güçlü bir potansiyel barındırır. Zira bu mekânlar inananlarına ilahi
güç ile ilişki kurma, yaratıcının ihsanını kazanma fırsatı verirken, diğer taraftan dini ve siyasi
aktörler için meşruiyet kaynağıdır. Dini gruplar için kutsal bir alanı kendi kontrollerinde
tutmak rakiplerini bertaraf etmenin ve kendi meşruiyetlerini oluşturma için etkili bir yoldur.

⁷⁵⁷ BOA, A.DVNS.KLS.d., No. 8, 7.

⁷⁵⁸ BOA, A.DVNS.KLS.d., No. 8, s. 7.

⁷⁵⁹ BOA, A.DVNS.KLS.d., No. 8, s. 9-15.

⁷⁶⁰ Örnek olaylar için bkz. Söylemez s. 43; Pehlul Düzenli, Gayrimüslimlere Dair Fetvalar-Osmanlılarda
Hukuk ve Toplum 5, Klasik Yayınları, İstanbul, 2015, s. 88-89; BOA, A.DVNS.KLS.d., No. 9-10.

Siyasi güçler ise bu yerlere hükmederek toplum üzerinde etkili bir kontrol kurmayı amaçlamaktadır. Siyasi güçlerin de dini mekânlar üzerindeki çekişmelere dâhil olması, zaten çekişme halinde olan dini gruplar arasındaki çatışmaları daha da arttırır. Dolayısıyla, kutsal mekânlarda oluşan çekişmeleri çözmek kolay değildir, çünkü bu gibi kutsal mekânları paylaşmak veya paylaştırmak zordur.⁷⁶¹

XVI. yüzyıl süresince Kudüs'te gayrimüslimlere ait kutsal mekânlar üzerindeki çekişmeler çoğunlukla bölgesel olmuştur. Bu süreçte Kudüs Hristiyanları arasında Süryani, Kıpti ve Habeş gibi cemaatlerin Rumlara mı yoksa Ermenilere mi tabi olduğu Kudüs'te oldukça sık rastlanan bir problemdi. Bu problem Rum ve Ermenilerin Kudüs'teki kutsal yerler üzerindeki nüfuz kavgasından kaynaklanmaktaydı. Bu hususu Rum Patrikhanesi XVI. yüzyılın ortalarında gündeme getirerek, Ermeni Patrikhane'sine bağlı olan kiliselere müdahale etmeye başlamıştır. Rumlar bu dönemde Habeş Kilisesi'nin kendilerine tabi olduğunu iddia etseler de amaçlarına ulaşamamışlardır. H. 963 tarihinde Sırp ve Gürcülerin Rum taifesi ile Süryani, Kıpti ve Habeş taifelerinin Ermeni taifesi ile aynı taifeden oldukları kabul edilmiştir. Ancak Rum ve Ermeni cemaatleri arasındaki bu sorun XIX. yüzyılın sonuna kadar devam etmiştir.⁷⁶²

Kilise defterlerinde birbiriyle çekişen cemaatler olarak Ermeniler ve Rumlar dışında Latinler de vardır.⁷⁶³ Osmanlı tarihi kaynaklarında Rum Katolikleri ile Avrupa Katolikleri ayırmak için Latinler ve Katolikler belgelere farklı kaydedilmişlerdir. Kilise defterlerinde Avrupalı Katolikler mevzu olduğunda Frenk ve Efrenc tabiri kullanılmıştır. Kudüs'teki mabetlerde Latinlerin haklarını savunanlar genellikle Fransisken tarikatından olan Romalı Katoliklerdir. Bunların çoğu İtalya ve İspanya gibi çeşitli Avrupa ülkelerinden gelen rahiplerdir.⁷⁶⁴ Diğer mezheplere mensup olan Katolik ruhanileri Kudüs'teki bu çekişmelere pek karışmamışlardır.⁷⁶⁵ Dolayısıyla isimleri belgelerde pek görülmemiştir. Daha önce belirtildiği gibi bölgede hem haçlı seferleri sırasında gerçekleşen katliamlar hem de

⁷⁶¹ Nurith Kenan-Kedar, "Symbolic Meaning in Crusader Architecture: the Twelfth Century Dome of the Holy Sepulchre Church in Jerusalem", *Cahiers Archeologiques*, No. 34, 1986, s. 110.

⁷⁶² BOA, A.DVNS.KLS.d., No. 9, s. 76; Satış ve Kılıç, Kamame, s. 237-238; Bilgehan Pamuk, "Osmanlılar Zamanında Rum-Ermeni Kiliseleri Arasındaki İlişkiler (Kudüs Örneği)", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 16, 2001, s. 233-257; Ercan, Patrikhane, s. 20; Kenanoğlu, s. 116.

⁷⁶³ Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, I Baskı, İstanbul, 1983, s. 635; Fraşerli Mehdi, *Osmanlı Devleti'nde Kapitülasyonların Uygulanması (İmtiyâzât-ı Ecnebiyyenin Tatbikât-ı Hâzırası)*, Fahrettin Tızlak (haz.), Isparta, 2008, s. 92.

⁷⁶⁴ Roberto Mazza, *Jerusalem-From The Ottomans to The British*, Londra-New York 2009, s. 52-53; Charles A. Frazee, *Catholics And Sultans-The Church And The Ottoman Empire*, Cambridge University Press 1983, s. 60.

⁷⁶⁵ Samuel J. Kuruvilla, "The Politics of Mainstream Christianity in Jerusalem", *History Studies, Middle East Special Issue*, 2010, s. 209.

aralarındaki münakaşalardan ötürü Katolikliğe karşı menfî bir bakış açısı olmuştur. Bu nedenlerden ötürü Katoliklik dışarıdan gelen ruhban sınıf ile sınırlı kalmıştır.⁷⁶⁶ Burada Osmanlı ile Fransa arasında 1536 yılında imzalandığı belirtilen kapitülasyonlara da değinmek gereklidir. Halil İnalcık gibi bazı tarihçiler İbrahim Paşa tarafından imzalanan bu antlaşmanın onun ölümü ile yürürlüğe girmediğini belirtirler. Hatta bu antlaşma metninin sadece müzakere edildiği onaylanmadığı iddiası da tarihçiler arasında yaygındır.⁷⁶⁷ Tartışmalara neden olan bu metin Fransa kralı Francis I, ile Kanûnî Sultan Süleyman zamanında kaydedilmiştir. Aslında ticaret antlaşması olan bu metinde Kudüs'teki kutsal yerler hakkında da kazanımlar kaydedilmiştir. Bilgilere göre Fransa'nın Kralı Francis I, kendini Hristiyan kutsal yerlerin savunucusu olarak görmüş ve 1528'de Müslümanlar tarafından camiye dönüştürülen Kudüs'teki kilisenin camiye dönüştürülmesi konusunda şikâyetçi olmuştur. Sultan, şikâyete yanıt vermemiş; ancak caminin çevresindeki diğer yerlerin Hristiyan kontrolü altında kalacağını ve Müslümanlar tarafından zarar görmeyeceği sözünü vermiştir. Bu gelişmelerden sonra 1536 yılında Francis ve Kanûnî Sultan Süleyman arasında bir kapitülasyon antlaşması yapılmıştır. Kapitülasyonlarla Filistin'deki, özellikle Kudüs'teki önemli yerlerde Fransa'nın faaliyetlerinin düzenlenmesi amaçlanmıştır. Kudüs'teki daimî bir Fransız temsilcisinin Hristiyan ve hac kutsal yerlerinin bakımından sorumlu olması kapitülasyonlar ile beklenen kazanımlardandır.⁷⁶⁸

XVI. yüzyılda Kudüs'te Katolikler yani Frenkler Ruhban sınıfı ile sınırlı olmasına rağmen Fransa, Avusturya ve İspanya gibi Katolik Avrupa'dan destek görmüştür. 1541 tarihinde Katolik Milli Cemiyeti kurulmuştur. Patriarch Germonus yakın bir tarihte Kamame Kilisesi'nin Helen Birliği'ni kurmuştur.⁷⁶⁹ Bir bakıma Kudüs'te varlıklarını sürdürüp güçlendirmeye çalışmışlardır. Bu arada diğer cemaatlere karşı baskı kurma girişimleri de vuku bulmuştur. Kudüs'te Osmanlı fethinden sonra Rum ve Ermeni cemaati ibadetleri gereği mum yakarken Frenk taifesinden herhangi biri müdahale etmezmiş. Fakat sonradan Frenk ruhbanlar fetihten beri mum yakma ibadetini biz yapmaktaydık diyerek Rum ve Ermeni halkın ibadetine engel olduğunu bildirmişlerdir. Böyle bir hakları var mı diye sorduklarında, Frenklerin bu hakları olmadığı fetvası verilmiştir.⁷⁷⁰

⁷⁶⁶ Öksüz, Nüfus, s. 277.

⁷⁶⁷ Zeki Arıkan, "1536 Kapitülasyonları ve Cumhuriyet İdeolojisi", Tarih Araştırmaları Dergisi, Cilt: 24, Sayı: 37, 2005, s. 18.

⁷⁶⁸ Hirschberg, Jerusalem Under Ottoman, s. 165.

⁷⁶⁹ Köse, İdari, s. 178.

⁷⁷⁰ Düzenli, s. 85.

Osmanlı padişahlarının XVI. yüzyılda Kudüs'te gayrimüslimlerin ayinlerini huzur içerisinde yapmalarına büyük önem verdiğini söylemek mümkündür. Osmanlı Devleti Mescid-i Aksâ ve Hz. Meryem Kilisesi gibi yerleri kutsal olarak kabul ettiğini, buralarda uygunsuz tavırlar olmaması gerektiğini ve bu ibadet alanlarının temiz tutulması gerektiğini yetkililere emir olarak göndermiştir.⁷⁷¹

Osmanlı Devleti'nde bütün gayrimüslim unsurlar, kendi mezheplerinin gereğine göre dini ibadet ve ayinlerini serbestlik içerisinde yapabiliyorlardı. Statüleri fermanlarla belirlenen ibadet yerlerinin dokunulmazlığı vardı. Devlet, bu ibadet yerlerinin iç teşkilatına ve idaresine kesinlikle karışmamış; ibadet yerlerinin idaresi ilgili cemaatin yöneticilerine bırakılmıştır. Gayrimüslimlerin kilise, manastır, havra ve diğer ibadet alanları ile kendilerine mahsus mezarlıkları mevcuttur. Kiliseler ve kiliselere ait vakıf arazileri devlet güvencesi altında olmuş ve kimse karışmamıştır. Müslüman olmayanların dinlerini değiştirmeleri konusunda baskı yapılmamıştır.⁷⁷² Gayrimüslimlerin ibadet yerlerine yapılan saldırılar devlet tarafından engellenmiş ve suçlular cezalandırılmıştır.⁷⁷³

XVI. yüzyılda Kudüs'te kilise ve manastır gibi ibadet yerlerinin tadilatı hususunda hükümet, ahaliye kolaylık sağlar, imar ve tamir işlerine genellikle müsaade ederdi.⁷⁷⁴ Yalnız belirli şartlara uyulması gerekirdi. Bu alanların tamiri ile inşasında yapının aslına fazla bir şey eklemekten tamir etmeleri gerekirdi.⁷⁷⁵ Bu hususta Ebu-Su'ûd Efendi bir fetvasında, "Müslümanlar ve zimmîler mahlût olan karyede, zimmîler ihdâs ettiği kiliseyi, hâkimu's-şer' yıktırmaya kâdir olur mu? El-cevab, mescit var ise olur" demiştir. Böylece Müslüman ve gayrimüslimlerin bir arada yaşadığı alanlarda yeniden bir kilise yapılamayacağını ifade etmiştir. Ayrıca, bu fetva ile zimmîlerin kilise yaptırdıkları alanda, sadece gayrimüslimler yaşıyor ise, yapılan kilisenin yıktırılmayacağı da anlaşılmaktadır.⁷⁷⁶

Gayrimüslimlerin ibadethaneleri hususunda kadim olana uygun icraatlarda bulunma hususunda Kudüs ve çevresindeki pratikler örnek teşkil etmektedir. Kudüs'te ikamet

⁷⁷¹ BOA, A.DVNS.MHM.d., No. 5, h. 191.

⁷⁷² Gülnihal Bozkurt, *Alman-İngiliz Belgelerinin ve Siyasi Gelişmelerin Işığı Altında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu (1939-1914)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1989, s. 20-21; Tekin, s. 91.

⁷⁷³ Yavuz Ercan, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Gayrimüslimlerin Giyim, Mesken ve Davranış Hukuku", OTAM, Cilt: 1, Sayı: 1, 1990, s. 125; Ali Güler, "Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimlerin Din-İbadet, Eğitim-Öğretim Hürriyetleri ve Bu Bakımdan "Kilise Defterlerinin Kaynak Olarak Önemi (4 Numaralı Kilise Defteri'nden Örnek Fermanlar)", Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi, Sayı: 9, 1998, s. 155.

⁷⁷⁴ Söylemez, Yahudiler, s. 44.

⁷⁷⁵ Kenanoğlu, s. 289.

⁷⁷⁶ Mehmet Ertuğrul Düzdağ, *Şeyhülislam Ebussuud Efendi Fetvaları Işığında 16. Asır Türk Hayatı*, Enderun Kitabevi, İstanbul, 1983, s. 105.

etmekte olan Frenk ruhbanların oturması için hazırlanmış, kendi mülkleri ve tasarruflarında olan manastıra bitişik, evleri bulunmaktadır. Manastır ve evler yıkık bir vaziyettedir. Manastırın tamiri için izin alınmıştır. Manastırın ve kendilerine ait olan evlerin tekrardan yapılması ve bu evlerden manastıra kapılar açmak isteyen gayrimüslim ruhbanlar can güvenliklerini gerekçe olarak göstermişlerdir. Bu isteğe verilen cevapta yıkılan ibadethanelerini yapabilecekleri ve evlerin tamir edilebileceği izni verilmiştir. Normal şartlarda gayrimüslimlerin Müslümanların yapılarından daha yüksek binalar yapmaması gerektiği belirtilmiştir. Fakat bu tamirati korunmak ve güvende olmak için yaparlarsa izin vermek gerektiği gerekçe olarak belirtilmiştir. Çünkü bu gibi durumlarda Müslümanlara büyüklük taslama niyeti yoktur diye belirtilmiştir.⁷⁷⁷ 1569 yılında Süleyman b. Şamuel harap olmuş evinin tamiri için izin istemiş ve almıştır. 1570 yılında Yahudi Yantub b. Musa isimli bir kişi kadıya giderek evinin tamirata ihtiyacı olduğunu belirtmiştir. Kadı yaptığı inceleme sonrası tamirati için izin vermiştir.⁷⁷⁸

Kudüs'te bulunan Musallebe Manastırı ile ilgili 1564 yılından 1571'e kadar Müslüman ve Hristiyan halk arasında çekişme mühimme kayıtlarına yansımıştır. Müslümanlar Manastırın Kudüs'ün fethi ile mescide çevrilmiş olduğu ve imaret ile alakalı kalıntılar olduğu iddiasıyla müracaat etmişlerdir. İnceleme ile Müslümanların iddialarının kanıtlanamadığı belirtilmiş. Hristiyanlar lehine sonuç çıkarılmıştır. 1570 yılı mühimme kayıtlarında tekrar şikâyetler olduğu görülmektedir. Bu kez manastır ile bitişigindeki cami arasında kalan alan tartışma mevzusu olmuştur. 1571 yılında Şam Kâdısı, Kudüs beyi Kudüs Kâdısı ve her iki taraftan insanlar (Müslüman vâiz, Musallebe isimli Kilisenin rahipi ve din adamları) ile beraber incelemelerde bulunulmuştur. Geçmişe dönük Şeriyeye defter kayıtlarına da bakıldıktan sonra paylaşılamayan alanın Müslüman ibadet alanı olduğu kanaati hâsıl olmuştur.⁷⁷⁹

Üç semavî dinin de kutsal alanlarının olduğu mekânlara gitme konusunda hem Osmanlı resmi kayıtlarında hem de fetva kitaplarında kayıtlar bulunmaktadır. İbadet maksadıyla Beytü'l-Makdis ve Halil'e yola çıkmış bir Müslüman ehl-i zimmetten olan bir grup ile karşılaşmıştır. Gayrimüslim olan bu gurup mal ve can güvenlikleri için bu kişiyle beraber seyahat etmişlerdir. Bu kişi bu korumayı yaptığı için dinen yargılanır mı? Diye dönemin âlimlerinden görüş almak istenmiştir. Cevap olarak bu kişinin yadırganmayacağı

⁷⁷⁷ Hayreddin b. Ahmed Remlî, el-Fetâva'l-Hayriyya li-Nef'il-Beriyye, Bulak, 1300, s. 93.

⁷⁷⁸ Cohen, Sijill, s. 143.

⁷⁷⁹ BOA, A.DVNS.MHM.d., No. 6, h. 558; BOA, A.DVNS.MHM.d., No. 9, h. 120; BOA, A.DVNS.MHM.d., No. 12, h. 644.

fatvası verilmiştir. Açıklama olarak ta zina, çalgılı eğlenceler ve fuhşiyat gibi İslam'da yasak olan hususların gayrimüslimlerde de yasak olduğu ve bu nedenle zımmilerin Müslüman kabilelere katılmalarının uygunsuz olmadığı belirtilmiştir.⁷⁸⁰ Başka bir fetvada ise kefare keniselerinde⁷⁸¹ aslında yokken keşişler için bazı yeni odalar yapıldığında Müslümanlar tarafından yıkılır mı diye sorulmuştur. Bu durumda yıkılır fetvası verilmiştir.⁷⁸² Osmanlı bu uygulamalarla kendi tebaasının rahatı ve huzurunu sağlamayı amaçlamıştır. Hatta tebaası olmayan gayrimüslimlerin Kudüs'ü ziyaret etmelerine müsaade etmiştir. Gayrimüslimlerin Kudüs'ü ziyaretleri sırasında haklarının korunması hususundaki meselelere de dikkat edildiği görülmektedir. Mesela 1581 tarihinde, Kudüs'e gelen Yahudilerden haksız olarak para alındığı ve hakarete uğradıkları şikâyeti üzerine, durumun derhal düzeltilmesi emredilmiştir. Şam beylerbeyine ve kadısına gönderilen başka bir emirde, Yahudilerden rüşvet alındığı şikâyetinin kovuşturulması emredilmiştir. Başka bir hükümde ise Beç kralı ve yanında seyahat eden diğer yabancılara Kudüs'ü ziyaret izni verildiğini ve kendilerine yollarda müdahale edilmemesi emredildiğini görmekteyiz. Başka bir belgede, Leh kralının adamları ile Kudüs'ten İstanbul'a geleceğini yollarda bu kişilere zorluk çıkarılmaması ve ihtiyaçlarının karşılanması emri verilmiştir.⁷⁸³

Osmanlı Devleti için Kudüs'ün gayrimüslimlerin kutsal mekânı olması aslında bir gelir kaynağıydı. Yolda ve ibadet alanlarında ziyaretleri sırasında devlete ödenen paralar önemliydi. Ancak bu gelir kaynağı, kimi zaman devlet görevlileri eliyle istismar edilerek zarara uğratılmakta ve bazen hacılar ile Kamame'yi ziyaret eden ruhbanlar taciz edilmekteydi. Kudüs'te yaşamakta olan gayrimüslim halkın da olumsuz yaptırımlarla karşılaştıkları görülmektedir. Örneğin Ortodoks patriği kendi cemaati için, başka bölgelerdeki Hristiyanlardan para toplamak için sancak dışına gönderdiği vekillerinin bizzat sancakbeyi eliyle engellendiğini şikâyet etmiştir.⁷⁸⁴

Seyyah Simeon Kudüs'e giden Hristiyanlardan başka oraya giden Yahudilerin de olduğunu ve hatta bazılarının orada kaldıklarını söylemektedir. Ayrıca dünyanın her tarafından Yahudilerin Kudüs'te bulunan Yahudilere yardım gönderdiğini belirtmiştir.⁷⁸⁵ Kudüs'te Hristiyan ahaliye göre daha az sayıda Yahudi vardır. Yine Hristiyanlar

⁷⁸⁰ Remlî, s. 101.

⁷⁸¹ Kenise: Kilise. Devellioğlu, s. 508.

⁷⁸² Düzenli, s. 86.

⁷⁸³ BOA, A.DVNS.MHM.d., No. 32, h. 274; BOA, A.DVNS.MHM.d., No. 46, h. 122; BOA, A.DVNS.MHM.d., No. 28, h. 145; BOA, A.DVNS.MHM.d., No. 36, h. 85; BOA, A.DVNS.MHM.d., No. 51, h. 90.

⁷⁸⁴ Öksüz, Nüfus, s. 114-115.

⁷⁸⁵ Andreasyan, s. 145.

Müslümanlar gibi bölgede daha köklü geçmişe ve yapılara sahiptiler. Bu nedenle Hristiyan ibadet alanları daha çok ve daha görünürdü. Hz. Ömer ve Selahaddin Eyyûb fetihleri zamanında Hristiyanlar İslami şartları kabul etmiş ve cizye ödemeyi kabul etmiş böylece kendilerine ahitnâmeler verilerek ibadethanelerinin devamlılığı sağlanmıştı. Fakat Yahudi taifesinin Osmanlı fethinden önce ve sonra bölgede ibadethaneleri olmadığı kaydedilmiştir. Fakat bu bilgiye rağmen XVI. yüzyılda Yahudi ibadet alanlarının isimleri kaydedilmiştir. 1588 yılında gelen bir şikâyetle Hz. Ömer Mescidi duvarına bitişik bir alanı Yahudiler ibadethâne olarak kabul edip eskiden beri orada yüksek sesle ibadet ettikleri ve Müslümanların rahatsız oldukları bildirilmiştir. Bu alan hakkında detaylı bilgi verilmemiştir.⁷⁸⁶ Fakat Kudüs sicil defterlerinde bahsi geçen ibadethâne hakkında daha detaylı bilgi ve isim bulunmaktadır.

Kudüs sicil defterlerindeki bilgilere göre Hz. Ömer Cami ile Yahudilerin Nahmanides Sinagogu birbirine bitişik binalardır. Nahmanides Sinagogu nedeniyle Müslümanlar ve Yahudiler arasında XVI. yüzyıl süresince sürekli çatışma çıkmıştır. Çatışma sebebi ise Yahudilerin yüksek sesle ibadet etmeleridir. Bu nedenle kadı 1588 tarihinde Yahudilerin Nahmanides Sinagogu'nu daha fazla kullanmalarına izin vermeyeceğini açıklamıştır. Verilen karar tarihi ile mühimmedeki şikâyet tarihinin uyuşması ve şikâyet konusu ve mevzu olan yerin aynı olması bahsi geçen ibadethanenin Nahmanides Sinagogu olduğunu kesinleştirmektedir. XVI. yüzyılda Kudüs'te belgelere yansıyan Yahudi ibadet alanları arasında Yahudi Aşkenazi sinagogu olarak Deyr el-Aman ismi de geçer.⁷⁸⁷ Bu sinagoglar muhtemelen sonradan sinagog olarak kullanılmış ev tarzı yapılardır.

3.1.3.11. Kiliseler

Kiliseler hem dini hem de kendi cemaati ile alakalı meselelerde bölge otoriteleri ile kendi cemaati arasında bir köprü görevi almışlardır. Kiliseler bölgelerindeki cemaat üzerinde dini ve dünyevi konularda söz sahibiydiler. Kısacası kiliseler kendisine bağlı olan cemaat hayatının düzeninde etkiliydiler.⁷⁸⁸

Kudüs gibi önemli dini alan ve mekânlara sahip olan bir yerde barış ve huzurun sağlanabilmesi için her iş ve karar çok önemli olmuştur. Mabetler köklü geçmişe sahiptir. Mabetler içindeki ibadetler dahi belli hiyerarşiye ve sisteme göre şekillenmiştir. Bölgedeki

⁷⁸⁶ BOA, A.DVNS.MHM.d., No. 64, h. 538.

⁷⁸⁷ Cohen, Sijill, s. 144, 181.

⁷⁸⁸ Lapidus, s. 36-37.

gayrimüslim ibadethanelerin hangileri olduğu, nerelerde olduğu ve ne gibi özellikleri olduğu hakkındaki bilgiler hem seyyahların aktardıkları bilgilerde hem de resmi kaynaklarda teferruatlı olarak bildirilmiştir. Evliya Çelebi seyahatnamesinde Kudüs'te 7 gayrimüslim ibadethanesi olduğunu belirtmiştir. Bu mabetlerden ikisinin Yahudilere, ikisinin Ermenilere ve üçünün Rumlara ait olduğunu belirtmiştir.⁷⁸⁹ Bu bilgilerden Hristiyan ibadet alanlarının bölgedeki nüfus dağılımına uygun olarak daha fazla olduğu görülür. Karabeynikov seyahatnamesinde Kamame haricinde şehirde on bir kilise daha olduğunu söyler. Ayrıca Hristiyanlığın ilk zamanlarından kalma yer altı kiliselerinin varlığından da haber vermiştir. Seyahatnamesinde Hz. İsa'nın gerildiği çarmıhın burada olduğunu söylemiştir.⁷⁹⁰

Yavuz Sultan Selim'in verdiği emirnamede fetih sonrasında şehirdeki gayrimüslim ibadethaneler ve kutsal sayılan alanları ve gayrimüslimler hakkında şu bilgiler verilmiştir:

“Kamâme kapısı karşısında ve kible tarafında muğtesel-i kadimî iki şamdan ve kanâdiller ve yine mahall-i mezbûrda vâki patrikliğe tâbi gülgüle üzerinde dört kemerin aşağısı ve yukarısı ve südde-i meryem üzerinde yedi kıta kemerler zîr u bâlâsı ve kilise-i kebîr ortası ve türbesi ma'an cümle ziyaretleri ve taşra Kamâme havlusu üç kiliseleri ve karşısına kilise, Mar Yuhanna ve patrik mütemekkin olan evlerde kilise olan Elene demekle ma'rûf ve Mar Tekilla ve Südde Yani ve Mar Eftimiyos ve Mar Mikail ve Mar Yorgi ve Mar Yuhanna ve Yakmiya ve Mar Vasil ve Mar Nikola ve Mar Dimitri ve Südde-i Meryem ve diğer Mar Yuhanna ve diğer kilisesi ve Mar Yakub Gürcü Manastırı ve Mar Yorgi nâm kiliseler ve Kudüs-i Şerif taşrasında Meryemana Makberesi ve Mar Seyomi ve Hazret-i İsa'nın zindanı, Hanan'ın evi sahrada olan makbereleri ve Gürcü Manastırı... Mar Simon ve Mar Elyas Manastırı ve Yağ ve Zeytun ve Mar Sava Manastırı ve Beyt Câla köyü, Mar Yorgi ve Hazret-i İsa aleyhisselâm doğduğu Beytülahm nâm mağara ve kenisede vâki mevzi'-i şimâl ve kible taraflarında olan iki kapının miftâhları ve etrafında olan iki kıta bahçe ve zeytinlik ve makberelikleri ve sair karyelerde olan kilise ve manastırları ve patriğe tâbi olan Gürcü ve Habeş ve Mesrop ve sair vakıf olanları ve metropolidleri ve rahipleri ve mürd olan metropolid ve psikopos ve rahiplerin metrûkâtı ahz u kabz edip ve Kudüs-i Şerif'in kapısında ve Zemzem Suyun'da ve Arab Feneri'nde ve iskelelerde ve keşfettiklerinde ve gümrük ve bac ve sair tekâlif-i örfiye(den) bi'l-külliyeye muâf

⁷⁸⁹ Evliya Çelebi, IX, s. 525.

⁷⁹⁰ A. T. Özcan, Karabeynikov, s. 372.

ve müsellemler olalar mezbûr vech-i meşrûh üzere olan emr-i şerifim mûcebince âhar mahalle müdahale ve rencide eylememek ve sair milletden Rum patriği olan mukaddem ola.”⁷⁹¹

Tahrir defterlerinde de ibadethaneler hakkında bilgi mevcuttur. Hristiyan ibadet alanlarından önemlileri Hazreti-i İsa’nın doğduğu *Beyt Lâhm Mağarası* ve *kilisesi*, *Kamâme kilisesi*, *Merkad-i İsa* ve *kilisesi*, *Merkad-i Meryem kilisesi*, *Mâr Ya’kûb*, *Musallabe*, *Zeytûn*, *Mâr Andreyâs*, *Mâr Mende*, *Deyr*⁷⁹² *Seyk*, *Sırb*, *Mâr Yâs*, *Deyr Sahyûn*, *Beytulahm Manastırı* ve *Hızır Manastırı* gibi yerlerdir. Hristiyan mezheplerinin bu kutsal alanlarda âyin ve ibadet hakları vardır⁷⁹³. Polonyalı Simon’un seyahatnamesinde Kudüs’te bulunan büyük kiliseler dışında *Hireşdagabet*, *Purğış*, *Meryem Ana Kabri Kilisesi*, *Havarriyyun Kilisesi*, *Hovannes Şapeli* gibi dini alanlardan bahsedilmiştir. *Haçavank Manastırı* da seyahatnamede büyük odaları olan Gürcü Milletinin elinde bir manastır olarak yazılmıştır.⁷⁹⁴

XVI. yüzyıl süresince Hristiyan ve Yahudi din adamları, zaman zaman kendi dinî cemaatleri için sadaka toplamak amacıyla şehirden ayrılıyorlardı. Örneğin Etiyopyalı Hristiyan rahipler, 1560’lı yıllarda mali sıkıntılardan dolayı yardım toplamak amacıyla Roma, Avusturya ve İspanya gibi ülkelere gitmişlerdir. Bu gibi durumlar da dinî nüfusta dalgalanmalara sebep oluyordu. Bölgede sıkıntılı zamanlarda gayrimüslim halk nüfusu azalmıştır. Nüfustaki bu dalgalanmalar dönemin kaynaklarına yansıyan mabet sayısını etkilemiştir. Nüfusun azalması ile mabetler kullanılmayarak âtil kalmıştır. Dolayısıyla kaynaklara yansımamışlardır. Nüfus arttığı zaman ise mabetlerde de artış olmuştur.⁷⁹⁵

Kamame Kilisesi

Kudüs Hristiyanlar için Hz. İsa’nın yaşadığı yer olduğundan önemlidir. Ancak İsa’nın çarmıha gerilmesinden sonraki iki yüzyıllık zamanda buradaki varlıkları sınırlı olmuştur. Hristiyanlık daha çok Roma’da yayılmıştır. İmparator Konstantin’in Hristiyanlığa geçişi ile birlikte tekrar Kudüs’e ilgi yönelmiştir. Konstantin’in zamanında inşa ettirilen Kıyamet

⁷⁹¹ BOA, A.DVNS.KLS.d., No. 8, s. 7.

⁷⁹² Manastır, kilise. Devellioğlu, s. 183.

⁷⁹³ Dânişmend, s. 1415.

⁷⁹⁴ Andreasyan, s. 127, 144.

⁷⁹⁵ Kirsten Stoffregen Pedersen, “Pilgrims and Ascetics From Africa: The Ethiopian Church and Community of Jerusalem” *The Christian Communities of Jerusalem and the Holy Land, Studies in History, Religion and Politics*, (Ed. Anthony O’mahony), University of Wales Press, Cardiff, 2003, s. 138.

(Kamame) Kilisesi de Hristiyanlığın buradaki varlığının en önemli sembolü haline gelmiştir.⁷⁹⁶

Kamame Kilisesi'ne, Yunanlılar "Anastasis" (yeniden dirilme) demişlerdir.⁷⁹⁷ Osmanlı arşiv belgelerinde kilisenin adı "Kamame" olarak geçer. Arapça kaynaklarda "Kıyamah" (kıyamet, diriliş) ve "Kanisat al-Kumamah" (Kumame Kilisesi) olarak zikredilir. "Kumamah" Arapçada "çöplük" anlamındadır. Çöplük olarak adlandırılmasının sebebi Kamame Kilisesi'nin uzunca bir zaman şehrin çöplüğü olarak kullanılan yerde kurulmuş olmasıdır⁷⁹⁸. Fakat genelde bu kelimenin "kıyamah" (kıyamet, diriliş) kelimesinin evrilmesiyle oluştuğu düşünülmektedir.⁷⁹⁹ İçerisinde İsa'nın lahdi olduğuna inanılan kilise "İsa'nın Dirilişi Kilisesi" olarak da adlandırılır.⁸⁰⁰ Kilisenin Hristiyan inancında Hz. İsa'nın çarmıha gerildiği, gömüldüğü ve yeniden dirileceği alan olarak kabul edilmesi, isminin diriliş kelimesinden evrilmiş olması ihtimalini arttırmaktadır. Kilise günümüz Türkçesinde "Kutsal Kabir Kilisesi", İngilizcede ise "The Lord Sepulchre" ve "The Church of Holy Sepulchre" (Kutsal Mezar)⁸⁰¹ olarak isimlendirilmiştir. Kutsal Kabir Kilisesi olarak isimlendirilmesinin sebebi, Doğu Roma İmparatoru Büyük Konstantin'in annesi Helena tarafından İsa'nın kabri olduğu iddia edilen alanda inşa edildiği inancıdır.⁸⁰²

Kamame Kilisesi, 325 yılında İsa'nın çarmıha gerildiği, gömüldüğü ve yeniden dirileceği yer üzerinde inşa edilmeye başlanmış ve 335'de büyük bir törenle İsa'ya ithaf edilmiştir.⁸⁰³ Bu alan Eski Kudüs'ün surları dışında, idam cezalarının uygulandığı ve Hristiyanlarca kutsal sayılan kayalık bir tepedir. İbranice adı "Golgotha" olan bu yerin Fransızcası "Calvary"dir. Konstantin'in annesi Helena tarafından, bahsedilen bu tepe üzerinde, Kamame Kilisesi'nin inşa edildiğine inanılmaktadır.⁸⁰⁴

⁷⁹⁶ Mert, s. 154.

⁷⁹⁷ Buhl, VI, s. 957; Colin Marris, *The Sepulchre of Christ and the Medieval West (From the Beginning to 1600)*, New York, 2005, s. 33; Gül, tez, s. 160.

⁷⁹⁸ Buhl, VI, s. 957; Marris, s. 33; Gül, tez, s.160; Satış ve Kılıç, Kamame, s. 229.

⁷⁹⁹ Detaylı bilgi için bkz. Zakaria Mohammad, "The Holy Sepulcher and the Garbage Dump: An Etymology", *Jerusalem Quarterly*, No. 50, 2012, s. 108-112.

⁸⁰⁰ A. T. Özcan, (Karabeynikov), s. 371.

⁸⁰¹ Buhl, VI, s. 957; Marris, s. 33; Gül, tez, s.160.

⁸⁰² Orta Çağda İki Yahudi Seyyahın Tudela'lı Benjamin ve Ratisbon'lu Pettachia İslam Dünyası Gözlemleri, çev. Nuh Arslantaş, M. Ü. İlahiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 2013, s. 50.

⁸⁰³ Jerome Murphy-O'Connor, *The Holy Land*, New York, 2008, s. 50; Marris, s. 16; Satış ve Kılıç, Kamame, s. 230.

⁸⁰⁴ Charles Warren, *The Temple Or The Tomb*, London, 1880, s. 30-31; John Kitto, *Modern Jerusalem*, London: The Religious Tract Society, 1846, s. 171; Mehmet Tevfik Biren'nin II. Abdülhamit, Meşrutiyet ve Mütareke Devri Hatıraları, I., F. Rezan Hürmen (haz.), İstanbul 1993, s. 83; Charles William Wilson, *Golgotha and Holy Sepulchre*, Londra, 1906, s. 1; Alexander Alexandrovich Vasiliev, *History of the Byzantine Empire*, çev. S. Ragozin, *Wisconsin Studies Sociel Sciences And History* No:13, Madison, Wisconsin, 1928, s. 14; Katharina

Hristiyanlarca kilise evrenin merkezi olarak nitelendirilmiştir.⁸⁰⁵ Kamame Kilisesi'nin, Roma döneminde oluşturulan kentsel yerleşim düzeni içindeki konumu evrenin merkezi iddiasına göre şekillenmiştir. Kamame Kilisesi'nin giriş kapısı, Kudüs'te ana caddenin üzerinde bulunmaktadır.⁸⁰⁶ Nitekim VI. yüzyıla ait Madaba Mozaik Haritası üzerinde bu görülebilir.⁸⁰⁷

Oldukça büyük olan Kamame Kilisesi birkaç katlıdır ve her katta küçük odalar ile zemin katta mahzenler bulunmaktadır.⁸⁰⁸ Kilisenin fiziki yapısı yüzyıllar içinde geçirdiği tadilat ve onarımlar sonucunda oluşmuştur.⁸⁰⁹ Kilisenin birbirine eklenen yapılardan oluşan karmaşık yapısı özellikle Erken Bizans ve Haçlı döneminde şekillenmiştir.⁸¹⁰ Büyük bir kilise topluluğu şeklinde olan Kamame'nin giriş kapısının sağ tarafındaki merdivenlerden yukarı çıkıldığında, Hz. İsa'nın çarmıha gerildiği alan olarak kabul edilen yer vardır ve bura Rumların koruması altındadır.⁸¹¹ Kilisenin giriş kapısından ileride temizlenmiş taş anlamında olan ve Hz. İsa'nın vaftizlendiği taş olan Hacerü'l-Mugtesil (Stone of Unction) bulunur. Hacerü'l-Mugtesil, iki metre uzunluğunda bir taştır. Bu taş üzerindeki tasarruf hakkı Hristiyan Cemaatler arasında antlaşmazlıklara sebep olmuştur.⁸¹² Tartışmalara kaynak olan kilise içindeki bir diğer önemli mekân *The Holy Sepulchre* yani *Kutsal Mezar* denilen İsa'nın mezarı kabul edilen alandır. Burası kilisenin batı kanadında bulunan, doğuya doğru açılan bir "U" şeklindedir. Kamame Kilisesi, ziyaretçileri ve hacıları ile, şehrin hayatında önemli bir yere sahipti.⁸¹³ Bu mühim ibadethane hakkında Evliya Çelebi şunları söyler: "Rumların Kamame Kiliseleri Yanko ibn Madyan Yunanlı İskender yapmıştır. Yunanca ile kapı üzere yapılış tarihi yazılmıştır. Hazret-i İsa asrında Hristiyanların kâbeleri idi. Hâlâ her sene keferenin Beyza-i Ahmer günleri yani Kızıl Yumurta bayramlarında 5-10 bin kâfir toplanır."⁸¹⁴ Sözleriyle Kamame Kilisesi'nin önemini anlatmıştır. Fiziki yapısı hakkında ise şu bilgiler verilmiştir.

Galor, *Finding Jerusalem Archeology Between Science Ideology*, University of California Press, Oakland California, 2017, s. 135.

⁸⁰⁵ Nurith Kenaan-Kedar, "Symbolic Meaning in Crusader Architecture: The Twelfth Century Dome of the Holy Sepulchre Church in Jerusalem", *Cahiers Archéologiques*, No. 34, 1986, s. 110.

⁸⁰⁶ Anastasia Keshman, "Church of the Holy Sepulchre, Jerusalem", *Encyclopedia of Medieval Pilgrimage*, Leiden-Boston, 2010, s. 110; Y. Avcı, *Kamame*, s. 37-38.

⁸⁰⁷ Avcı ve Özdemir, s. 37-38.

⁸⁰⁸ Satış ve Kılıç, 8. Defter, s. 8; Peri, s. 3-7.

⁸⁰⁹ Warren, s. 30-31; Kitto, s. 171; M. A. Willis Robert ve F. R. S., *The Architectural History of Church of the Holy Sepulchre At Jerusalem*, New York, 1918, s. 7-8.

⁸¹⁰ Tanman, s. 37.

⁸¹¹ Peri, s. 34.

⁸¹² Develioğlu, s. 664; Peri, s. 6; Horiepiskopos Gabriyel Akyüz, *Kudüs Ziyareti*, İstanbul, 2006, s. 18.

⁸¹³ Satış ve Kılıç, *Kamame*, s. 230.

⁸¹⁴ Evliya Çelebi, IX, s. 525.

“Kapısından girince yedi kubbe görünür. Ortası dört köşe tavandır. İçerisi altın sırça mina ile süslüdür. Bir kubbesi dört kırmızı somaki üzerindedir. Kiblesi doğu taraftadır. Orta kubbeye bitişik batıda bir yüksek kubbe daha vardır. Resulü Ekrem’in (s.a.v) doğduğu gece, birçok binalarla beraber bu kubbe de yıkılmıştır. Birçok kralların yardımı ile tamir edildi ise de temel tutmayıp ortası hala açıktır. Telden kafesle kuşlardan muhafaza olunmuştur. Sonradan bu açık kubbenin altına küçük bir kubbe daha yapılmış.”⁸¹⁵

1582’de Kudüs’e gelen tüccar Trifon Karabeynikof, Kamame Kilisesi’nin iki kapısı olduğunu ve bunlardan ilkinden tüm halkın girebileceği, diğerinin ise Türk sultanlarının emriyle kilitli ve mühürlü olduğunu ancak önemli dini günlerde sancakbeyi ve patriğin de katıldığı bir törenin ardından kapının açıldığını belirtir. Karabeynikov içeri girenlerden vergi alındığını ve buna karşılık izin kâğıdı verildiğini ifade etmektedir.⁸¹⁶ 1562 yılına ait Kudüs kanunnâmesinde, alınan bu vergi detaylı olarak anlatılmıştır. Ziyarete gelen Efrenc’ten yedişer sikke filori, Rum’dan gelen ziyaretçilerden üçer Kayıtbay altını ve Halep ile Şam bölgelerinden gelenlerden de ikişer Kayıtbay altını giriş ücreti olarak alınmaktaydı.⁸¹⁷ Seyyah Simeon ise Kamame hakkında şu bilgileri aktarmıştır:

“Kilise, içerdeki kandilciye yemek vermek için açık tutulan delik haricinde mühürlü olarak kapalı tutulurdu. Kilisede her milletin birer kandilcisi bulunurdu. Bunlar kiliseyi temizler, kandilleri yakar, dua ederlerdi. Kilisenin açılması için Süleyman Mabedi’nde bulunan şeyhlerin pîrine gidilir. Büyük şeyh mührü, kadı da anahtarı alarak, subaşı ve kâhya bey ile beraber gelir ve kiliseyi açarlar. Ermeni patriği de gelerek onlara müsavi bir yerde durur. Tüm milletlerin tercümanları da hazır bulunur. Ermeni tercümanı Hüdaverdi 25 yıldır bu görevde olup lüzumunda İstanbul, Mısır, Halep, Âmid gibi şehirlere gönderilmek üzere maiyetinde dört çavuş bulunmaktadır. Paskalya⁸¹⁸ yortusu gibi hacıların çok olduğu zamanda açılan kilise az kişi için açılmaz. Kilisede 12 millete ait 12 şapel mevcuttur.”⁸¹⁹

⁸¹⁵ Evliya Çelebi, IX, s. 574-575; Satış ve Kılıç, Kamame, s. 230.

⁸¹⁶ A. T. Özcan, (Karabeynikov), s. 373, 378.

⁸¹⁷ TKG.KK.TTD, 112, s. 2.

⁸¹⁸ Paskalya, Hristiyan dini günlerinden biridir. Hz. İsa’nın çarmıha gerildikten sonra dirilip göğe yükselmesi nedeniyle kutlanır. Paskalya, İbranice geçiş deneni Pesah kelimesinin Yunancası olan Paskhalia kelimesinden gelir. Bu bayram, Paskalya Yortusunun kutlama tarihi cemâatler arasında farklıdır. Kutlama amacı hepsi için aynıdır, fakat kutlama biçimleri de farklıdır. S. Şahin, s. 121-122; Ali Erbaş, Hristiyanlıkta İbadet, Ayışığı Kitapları, İstanbul, 2003, s. 46-47; Gündüz, s. 105; Donald W.Wuedl, The Catholic Way, New York, 2001, s. 164.

⁸¹⁹ Andreasyan, s. 125.

Seyyah Simeon kilisenin Ayasofya'dan daha büyük bir kilise olduğunu söyler. Büyük olduğundan içinde ayrıca şapel şeklinde bir bina olduğunu belirtir. Paskalya haftasında Kamame Kilisesi önünde pazarlar kurulup hediyelik kutsal sayılabilecek tesbih benzeri ürünler satıldığını anlatmıştır. Cuma günü Kamame önünde kadı, müftü, subaşı, patrik ve tercümanların hazır bulunduğunu belirtir.⁸²⁰

1517 yılında Kudüs'ü fetheden Yavuz Sultan Selim, hâkimiyeti ile kentin Hristiyan ahalisi arasında kutsal yerlere sahip olmak, buralardan yararlanmak ve bakımlarını yapmak için asırlardan beri devam eden kavgaları, din, mezhep, tarikat ve patriklikler arasındaki tüm çekişmeleri de devralmıştır. Bunlar içinde bilhassa Kamame Kilisesi en tartışmalı, aynı zamanda en hassas yerdir. Osmanlı Devleti, fetih sonrasında hemen her dönem görülen ve yıllar geçtikçe keskinleşen, cemaatlere ait bölümlerin belirlenmesinde, lamba sayısı, halıların, yerinden çıkan bir çivinin yerleştirilmesinden hatta bir merdiven basamağının süpürülmesinden doğan kavgalarla, ayin günleri ve saatleri konusundaki tartışmalarla, kilisenin tamir ve temizlik haklarının saptanması için yapılan sonu gelmeyen müzakerelerle uğraşmıştır.⁸²¹

Kilise içindeki mekânlar ve kutsal bölümler Ortodoks, Ermeni, Katolik, Habeş, Kıpti ve Süryani cemaatleri arasında ortak ibadet alanıydı.⁸²² Bu sebeple bu cemaatler arasında sıkıntılar mevzu olmuş ve bu çatışmaların Osmanlı Devleti mahkemeleri ve idarecileri tarafından çözüme ulaştırılması beklenmiştir. Zamanla Kamame Kilisesi ile alakalı çatışmalar dolayısıyla yapılan resmî belgelerden oluşan üç resmi kilise defteri oluşmuştur. Başta Rum Ortodokslar ve Katolikler olmak üzere, Ermeni, Kıpti, Habeş ve Süryaniler arasında Kamame Kilisesi üzerindeki nüfuz mücadelesinde ve çatışmalarda Osmanlı Devleti “kadimden olagelene aykırı iş yapılmaması” ilkesi ile hareket etmiştir. Osmanlı İslami gelenek doğrultusunda, Hz. Ömer döneminde ortaya çıkan düzeni sürdürerek bu çatışmaları yönetmiştir.⁸²³

Kudüs fethedildiği sırada, Kamame Kilisesi'nde Rum Ortodokslar ve Katolik Fransiskan rahipler kilisede etkin olan guruplardı. Osmanlı fethi ile Rumların haklarında iyileştirmeler olmuştur. Fakat Rumlara tanınmış olan imtiyazlar Kamame Kilisesi'nde, diğer Hristiyan Cemaatlerin hukukunu yok sayacak bir sistem oluşturmamıştır. Kilisede en küçük cemaatin bile hak talebi dikkate alınmıştır. Devlet başvuru olmadıkça kilise yönetimine

⁸²⁰ Andreasyan, s. 126-139.

⁸²¹ Y. Avcı, Kamame, s. 41; Satış ve Kılıç, Kamame, s. 238-239.

⁸²² Peri, s. 3-7.

⁸²³ Y. Avcı, Kamame, s. 35, 45, 46; Satış ve Kılıç, 10. Defter, s. 37; Satış ve Kılıç, Kamame, s. 226.

karışmamıştır. Cemaatler arasındaki şikâyetler dikkatle incelenmiş ve değerlendirilmiştir.⁸²⁴ Osmanlı kilise üzerindeki cemaatlerin rekabetine kendiliğinden müdâhil olmamıştır. Defterlerdeki padişah emirlerinin neredeyse tamamı ilgili cemaatin şikâyet ve başvuruları sonucunda yazılmıştır. Belgelerin başında yer alan “rikâb-ı hümayûnuma arz-ı hâl verib”, “dergâh-ı mu’allâma âdemler gelip ve arz-ı hâl sunulub”, ya da “Dersaadetime arz-ı hâl sunup”, ifadeleri bu durumun kanıtlarıdır.⁸²⁵

Osmanlı Kilise üzerindeki tasarrufunu, Avrupalı devletler ile temaslarında “Kutsal Lahdin Koruyucusu” olarak belirtmiştir.⁸²⁶ Gerçekten Osmanlı Devleti’nin Kamame Kilisesi’nde hâkimiyeti süresince izlediği politikaları tarihsel bir olgu haline gelmiştir. Bunun en önemli nedeni, kilise idaresinde kurulan düzenin Osmanlı hâkimiyeti sonrasında da büyük ölçüde devam etmiş olmasıdır. Kudüs’teki kutsal yerler probleminin XIX. yüzyılda büyük uluslararası krizlere neden olmasından sonra ilan edilen 1852 tarihli ferman ile Kamame Kilisesi’nde bir düzen oluşturmuştur. Bu düzen 1856 Paris Barış Antlaşması, 1878 tarihli Berlin Antlaşması ve 1922 Filistin Konsey kararlarında tekrar etmiştir. Sonraki tarihlerde dahi Osmanlı Devleti’nin kurduğu düzen Kamame Kilisesi’ndeki Hristiyan Cemaatlerin yetki sahibi olduğu alanlar, ayin saatleri ve daha pek çok hususu şekillendirmiştir.⁸²⁷

XVI. yüzyıl süresince Hristiyanlardan her sene şehre hacılar gelerek ibadetlerini yerine getirmeye çalışmıştır. Devlet gelen hacılara emniyetlerini ve vergileri temin etme haricinde müdahalede bulunmamıştır. Öyle ki kendi içlerinde gelenlerin nasıl karşılanacağı, seremonileri belirli bir düzene oturtmuştur. Kudüs’e gelen hacıları karşılamak için patrik gelenler arasında piskopos ve vardapet olduğu zaman aynı rütbedeki ruhaniler ile karşılardı. Gelen hacılar yalnız sivil halk ve papazdan ibaret ise baş tercümanı ve papazları karşılama görevi için gönderirdi. Hacıları karşılayanlar ayin kıyafetleri giyerdi. Elllerinde haçlar, buhurdan ve mumlar ile kabile karşılanırdı. Hacılar ilahiler okuyarak şehre girerler. Kabile kilise kapısına gelince, patrik onları bizzat karşılar ve böylece kiliseye girilirdi.⁸²⁸ Bu seremoni Evliya Çelebi’nin dilinden şöyle anlatılmıştır:

“...Yedi iklimden Rum, Ermeni ve 18 krallıktan Frenkler de toplandığı günler paşa, molla, şeyhülislâm, vilâyet ileri gelenleri ve bütün sultan askerleri silâhlı

⁸²⁴ Y. Avcı, Kamame, s. 55.

⁸²⁵ Satış ve Kılıç, 10. Defter, s. 37; Y. Avcı, Kamame, s. 45.

⁸²⁶ A. T. Özcan, Karabeynikov, s. 371.

⁸²⁷ Y. Avcı, Kamame, s. 55.

⁸²⁸ Andreasyan, s. 123.

bu Kamame mahallinde hazır olurlar ki ‘5-10 bin kâfir ziyaret yoluyla toplanır istila etmeyeler’ diye Kamame önünde hazır dururlar⁸²⁹. Kamame mütevellisi İslâm padişahına hayır dua ve kâfirlere beddua edip Kamame kapısının mührünü paşa ve molla bozup kapısını açarlar...”⁸³⁰

Polonyalı Simeon da kilise açılışını Evliya Çelebi ile benzer şekilde anlatmıştır. Simeon’un anlatımına göre müftü mührü, kadı da anahtarı olarak, subaşı ve kethüda ile beraber gelir ve kiliseyi açarlar. Tüm milletlerin tercümanları da hazır bulunur.⁸³¹ Kiliseye giriş ücreti olarak erkek ve kadınlardan 3 ve papazlardan ikişer altın alınır. Fakat keşiş, piskopos ve râhiplerden ücret alınmaz. Frenk ve Lehliler reaya değilse dokuz altın ödeyerek tezkire alırlar. Kiliseye bu tezkireyi göstererek girerler.⁸³² Simeon kilisede 12 millete ait 12 şapel olduğunu belirtmiştir. Ayrıca hacılar şehirde ve şehir dışında bulunan kutsal mekânlara devlet tarafından görevli bir bey ve yanında 200 süvarisi ile götürülürdü. Özellikle bedevî Araplardan korunmak için kimse Bey’in himayesi olmaksızın yalnız başına şehir dışına çıkamazdı. Bu korunma dolayısıyla adam başı 2,5 gafar para ödenmesi gerekirdi. Fakirler ise bizzat hükümdarın emirnamesi ile ücretsiz kiliseye girerdi. Habeşli Hristiyanlar ise gafar ödemekten muaftırlar. Seyyah Simeon bunun nedeninin Nil’in oradan çıkması olduğunu söylemiştir.⁸³³

Evliya Çelebi, kilisenin ziyaret zamanları dışındaki durumu hakkında:

“Kandilciler haricinde içeride Frenk, Rum, Ermeni, Kıptî ve diğer Hristiyan milletlerden 300 kadar keşiş, patrik, ruhban, papaz, rahip, bulunmaktaydı. Yiyecek ve içecekleri kendilerine mûğpîçeler tarafından getirilirdi. Kapının deliğinden yiyecekleri verilirdi. Din adamları daima böyle kapanıp perhiz ile birer sene kilisede itikâfa çekilip riyazî ilimlerle meşgul olurlar. O günkü paşa ve molla huzurunda kapısı açılıp içeri giren girer, dışarı çıkmak isteyen çıkardı” bilgilerini verir.⁸³⁴

Kapısı kapalı tutulan Kamame Kilisesinin anahtarı Hristiyan cemaatler tarafından paylaşılamadığından Selahaddin Eyyubi zamanında Kudüs’ün iki Müslüman ailesi, Judeh

⁸²⁹ Evliya Çelebi, IX, s. 525; Ahmet Türkan, “XIX. Yüzyılda Kilise Rekabetlerinin Yaşandığı Kudüs’te Osmanlı’nın Uyguladığı Birlikte Yaşama ve Barış Kültürü Uygulamaları”, çev. Tuğberk Uğurlu, İslam Medeniyeti Araştırmaları Dergisi (İmad) (The Journal Of Islamic Civilization Studies), Cilt: 2, Sayı: 1, 2016, s. 108.

⁸³⁰ Evliya Çelebi, IX, s. 525.

⁸³¹ Andriasyan, s. 138.

⁸³² Andriasyan, s. 125; Türkan, s. 108.

⁸³³ Andriasyan, s. 125-138.

⁸³⁴ Evliya Çelebi, IX, s. 525.

ve Nuseybeh ailelerine verilmiştir.⁸³⁵ Osmanlı döneminde ise kilisenin anahtarı el- Hazrecî ailesine verilerek, asırlar boyunca kiliseyi bu Müslüman aile açıp kapatmıştır. Osmanlıdan sonra dahi, el-Hazrecî ailesi bu görevi devam ettirmiştir.⁸³⁶ Bu ailelerin kiliseyi açma kapama görevi için aldığı maaşı Hristiyan cemaatler tarafından ödenmiştir.⁸³⁷

Kamame Kilisesi daha önce de anlatıldığı üzere Hristiyan Cemaatler arasında taksim edilmişti. Fakat her birinin sahip oldukları alanları birbirinden tamamen ayırabilmek mümkün değildir. Hristiyan tüm cemaatler kilisede ayin yaparak, Hz. İsa'nın kabri ve önemli mekânlarda ziyaret ve ibadet görevini yerine getirmek istemiştir. Bu hassas ortamda bir mezhep mensubu hacının diğer bir hacı adayına en ufak bir müdahalesi kolayca büyüyebiliyor, kavgaya dönüşebiliyordu. Bu nedenle kilisenin en küçük bir eşyasının bile hangi mezhebe ait olduğu belirtilmeliydi. Mesela, Kamame Kilisesi'nde bulunan kandillerin bir kısmı Rumlara, bir kısmı Latinlere ve bir kısmı da Ermenilere aittir. Her mezhep kendi tasarrufundaki kandillerin yakılıp söndürülmesi ve bakımını yapabiliyordu.⁸³⁸ Kilise içerisindeki en basit konular bile belirli bir kurala göre olmalıydı. Aksi takdirde önemli tartışmalara ve kavgalara⁸³⁹ zemin olabiliyordu.⁸⁴⁰

Kamame Kilisesi'nin içerisindeki alanların ve eşyaların Hristiyan grupları arasında paylaşımında Ortodokslara ait alanlar: güneydeki iki şamdan ve kandiller, patrikliğe tabi olan gülgüle üzerindeki dört tane kemer ve sıtt-ı Meryem üzerinde yedi kıta kemerler, Hz. İsa'nın çarmıha gerildiği düşünülen bölge, Âdem Şapeli, Golgotha, Longinus Şapeli, Hz. İsa'nın mahzeni kabul edilen alan, İstihza Şapeli (Chapel of Derision) ve Hz. İbrahim manastırıdır.⁸⁴¹

⁸³⁵ Catherine Nicault, "Osmanlı Kudüs'üne Dönüş", Kudüs 1850-1948, (Ed. Catherine Nicault), Çev. Estreya Seval Vali, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001, s. 70-71.

⁸³⁶ Sefer Turan, Allah'a İsmarladık Kudüs, İstanbul, 2007, s. 57-58; Polat, s. 112; Satış ve Kılıç, Kamame, s. 230.

⁸³⁷ Fraşerli Mehdi, s. 124.

⁸³⁸ Mehmet Tevfik Biren'nin II. Abdülhamid, Meşrutiyet ve Mütareke Devri Hatıraları, s. 84.

⁸³⁹ Hz. İsa'nın Kabrinde, 1766'da Latinlerle Rumlar arasında büyük bir kavga çıkmış, sonuçta ölü ve yaralı olmuştur. Rumlar, Katoliklere ait olan buradaki altın ve gümüşten, kıymetli kandillerini ve şamdanlarını kırmışlardır. Bkz. Satış ve Kılıç, Kamame, s. 19. Bu sorunlar, Falih Rıfki Atay tarafından şöyle anlatılmıştır: "İsa'nın mezarının üstünü temizlemek sevabı pay edilemediği için toz toprak içindedir. İpi koparak düşen çanı hiç kimse kaldırıp yerine takamaz. Beytülâhm Kilisesi de böyle idi: Enver Paşa, kilise camlarının niçin kırık bırakıldığını sorduğu zaman, masraf etmek sevabını milletlerin paylaşmadıklarını ve her teşebbüsün arkasından kan ve kavga çıktığını söylemişlerdi. Başkumandan kiliseyi bir jandarma müfrezesi ile sardırdı ve kilisenin pencerelerine yeni camlar ancak böyle takılabildi". Bkz. Falih Rıfki Atay, Zeytindağı, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1943, s. 70-71. 21 Nisan 2008'de "Palmye Pazarı" ayininden önce kavga çıkmıştır. Ermeniler, Yunanlıları Hz. İsa'nın kabrinde fazla kaldığı gerekçesi ile tartaklamıştır. "Din Adamları Birbirine Girdi", 24.02.2008, <https://www.internethaber.com/din-adamlari-birbirine-girdi-137819h.htm>, (13.01.2021).

⁸⁴⁰ Fraşerli Mehdi, s. 120; Satış ve Kılıç, Kamame, s. 231.

⁸⁴¹ BOA, A.DVNS.KLS.d., No. 9, s. 7.

Kamame’de Ortodokslardan sonra ikinci önemli hisseye sahip olan Ermenilere ait yerler şöyledir: kilisenin hemen kapısında olan iki şamdan ve kandiller, yaktıkları mum ve buhurlar, kapının alt ve üstündeki iki pencere, Helena Şapeli, John Şapeli, Elbise Çıkarma Şapeli (Chapel of Parting of Raiment) ve Üç Meryem Şapelidir. Katoliklere ait olan alanlar: Hz. İsa’nın Kabri üstündeki biri büyük, biri küçük iki kurşunlu kubbe, Meryem Şapeli, Yaratılış Şapeli, Hayalet Şapeli ve yanındaki manastır, Rum kilisesiyle sınır kabul edilen demir askı yanındaki küçük seki ve seki üzerindeki kandiller ve bu yerlerin bakım, tamir ve temizliği Katoliklere aittir.⁸⁴² Kiptilerin, Michael Şapeli ve İsa’nın kabri olarak bilinen alanın arkasında ahşap bir şapelleri vardır. Habeşlilerin ise kilisenin bitişiğinde bir şapelleri vardır. Süryanilerin Kamame içerisinde Nicodemus ve Josef Arimathae isimli şapelleri vardır. Ancak XVII. yüzyılda Süryaniler borçlarını ödeyememelerinden sahip oldukları bu alanları Ermenilere vermişlerdir. XVII. yüzyılın sonlarında Kudüs’e seyahat eden Henry Maundrell Kamame Kilisesi’nde sadece Ortodokslar, Ermeniler, Katolikler ve Kiptilerin olduğunu belirtmiştir.⁸⁴³

Surp Hagop Manastırı

Manastırda 365 kârgir evcik ve başkilisenin yanı sıra iki de küçük mabet mevcuttur. Manastır içerisinde 2 bin at kapasiteli 2 ahır, bir değirmen ve üç bahçe vardır. Ayrıca Patriğin oturduğu daire, mutfak, fırın, kiler gibi alanları da olduğu bir ev; keşişler için tahsis edilmiş olan hücreler olan iki katlı bir binadır. Manastır içinde 40 tane kuyu bulunur ve yapı yüksek bir sur ile çevrilidir. Büyük demir kapısının üzerinde Patrik için yapılmış olan üç katlı köşk vardır. Manastır görevlileri on beş keşiş, iki vardapet, üç piskopos, iki kandileci ve bir hanendedir. Bu görevliler her gün âyin düzenlerler. Manastırda bulunan kapıcılar gündüz kapıları beklerler. Geceleri de kapılar kapanınca anahtarı Baronder’e teslim ederlerdi. Manastırda diğer vazifeliler ekmekçiler, değirmenciler, aşçılar, yazıcılar, mumcular, iki tane kilerci, terzi, kuyumcu ve biri şaraba, diğeri de yemeklere bakan iki vekilharctı. Uzaktaki Ermeni şehirlere gönderilmekte olan rûhanî ve sivil memurların dışında altı tercümanları vardır. Patrik Manastıra gelen hacıların tümünü üç gün beslemekle görevlidir. Gelen hacılara ve dilencilere ekonomik durumuna göre hücre hakkı vermiştir. Bunun dışında adaklar içinde ödeme yapılırdı. Burası 10.000 kişiyi alabilecek kapasitede olmuştur. Büyük yortu günlerinde denizden ve karadan Hristiyan hacılar şehre gelir. Bugünlerde şehrin muhtelif

⁸⁴² BOA, A.DVNS.KLS.d., No. 9, s. 181; BOA, A.DVNS.KLS.d., No. 9, s. 175; Peri, s. 36.

⁸⁴³ Peri, s. 36; Gabriyel Akyüz, Kudüs Ziyareti, İstanbul, 2006, s. 23; Satış ve Kılıç, Kamame, s. 233.

yerlerinde kurulan pazarlara benzer hacılara yönelik pazar Hagop Manastırı önünde de kurulurdu.⁸⁴⁴

Beytülahm (Milad) Kilisesi

Milad Kilisesi bölgedeki en eski Hristiyan yapılarından biridir. Kilise Kudüs'ten görülmektedir.⁸⁴⁵ Kudüs'e 8 kilometre uzaklıktaki Beytülahm⁸⁴⁶ köyünde bulunan Kilise Hristiyan inancına göre Hz. Davud ve Hz. İsa'nın doğdukları mağara olarak kabul edilir. Müslüman coğrafyacılar da Hz. İsa'nın burada doğduğunu bildirirler. Konstantin'in annesi Helene mağaranın üzerine "İsa'nın Doğum Günü Kilisesi" veya "Meryem Kilisesi" olarak adlandırılan bir kilise yapımını başlatmış, kilise oğlu tarafından tamamlanmıştır.⁸⁴⁷ İmparator kiliseyi İsa'ya ithaf etmiştir.⁸⁴⁸

Araplar'ın *Magaretü'l-mehd* ve Fransızlar'ın *Grotte de la Nativite*⁸⁴⁹ ismi ile andığı Kilise, III. yüzyıldan itibaren Hristiyanlar tarafından ziyaret edilmeye başlanmıştır.⁸⁵⁰ Beytülahm Kilisesi, Kamame Kilisesi gibi sadece bir cemaate mahsus değildir. Hristiyanlığın üç büyük cemaatince yani Rum, Frenk ve Ermeni Cemaatleri tarafından kutsal kabul edilmektedir.⁸⁵¹ Frenklerin elinde bulunan kilisede Kamame Kilisesi'nde olduğu gibi 12 millete ait 12 şapel mevcuttur. Kilisenin damı kurşunla kaplıdır. İçinde ise mermer sütunlar vardır.⁸⁵²

Zamanla Kilise, farklı Hristiyan kiliselerine ait birkaç şapel ve manastırın eklenmesi ile genişletilmiştir.⁸⁵³ Kilise ortalama 12.000 metrekare alana sahiptir. Kuzeyinde Latin manastırı, güneydoğusunda Rum manastırı ve güneybatı bölgesinde Ermeni kiliselerinin birleşmesi ile son halini almıştır. Bu kiliseler uzun koridorlar ve kesme taşlardan yapılmış sütunlarla birleştirilmiştir. Kilise bu mimarisiyle, kuşbakışı bir haç görünümündedir.⁸⁵⁴

⁸⁴⁴ Andreasyan, s. 123-129.

⁸⁴⁵ Andreasyan, s. 131.

⁸⁴⁶ Mustafa Öksüz, "XVI. Yüzyıl Kudüs Sancağı'nda Bir Köy: Beytülahm", Şarkiyat İlmi araştırmalar Dergisi, Cilt: 14, Sayı: 3, 2023, s. 1033.

⁸⁴⁷ Leslie J. Hoppe, "The Church of the Nativity: The Shrine to the Prince of Peace", The Bible Today, XLVII., 2009, s. 343; Mehmet Tevfik Biren'nin II. Abdülhamid, Meşrutiyet ve Mütareke Devri Hatıraları, s. 81.

⁸⁴⁸ Hoppe, s. 343.

⁸⁴⁹ Küçük, "Beytülahm", s. 86.

⁸⁵⁰ Küçük, "Beytülahm, s. 86; Ayrıntılı bilgi için bkz. Hugues Vincent ve F. M. Abel, Bethleem, Le Sanctuaire de la Nativité, Paris, 1914.

⁸⁵¹ Qustandı Shomalı, "Church Of The Nativity: History & Structure", More Than Two Thousand Years In The History Architecture-UNESCO International Congress, 12.10.2001, <https://docplayer.net/20828358-Church-of-the-nativity-history-structure.html>, (03.06.2021).

⁸⁵² Andreasyan, s. 131.

⁸⁵³ Shomalı, s. 26.

⁸⁵⁴ Shomalı, s. 5; Satış ve Kılıç, 10. Defter, s. 27.

Yüzyıllar boyunca kutsal yerler arasında en çok çekişmeye⁸⁵⁵ neden olan alanlardan biridir.⁸⁵⁶

Evliya Çelebi'nin Beytülahm Kilisesi hakkında verdiği bilgiler şöyledir:

“Beytülahm Kilisesi, iki yüz ayak uzunluğunda ve yüz ayak enindedir. İçinde 60 sütun vardır. Kilisenin bu 60 sütunundan başka küçük 30 sütun daha vardır. Kubbeleri ve takları baştanbaşa tezhipli, sırça mina ile nakış olup, kiblesi doğuyadır. Kiblesinin sağında on iki taş basamakla inilen bir mağara vardır. Beytüllahm dedikleri mağara burasıdır.”⁸⁵⁷

Celceta, Cetsemane- Gethsemane

Celceta Zeytin Dağı'nda bulunan ve ayin yapılan bir tepeye verilen isimdir. Bu tepede Yahudilerin de mezarları bulunmaktadır.⁸⁵⁸ Hristiyanlar için burası Cetsemane Kilisesi yani Meryem Ana'nın kabrinin olduğu yerdir. Şehir dışında kırk basamakla inilen bir derenin içinde bulunur. Yukarıda zikredilen kiliseler dışında bölgedeki başka bir ibadethane Melek-i Kebir Manastırıdır. Burası surlar ile çevrili kârgir bir binadır. İçinde altmış tane taş hücre bulunur. Yine içinde altmış adet taş hücre barındıran Hâlaskar Manastırı vardır. Bu manastırın bahçesinde parmaklık ile çevrili bir zeytin ağacı vardır. Bu ağaca Hz. İsa'nın bağlanarak işkence gördüğüne inanılmaktadır.⁸⁵⁹

Zeytin Dağı Kilisesi

Zeytin Dağı Hristiyan inancında Hz. İsa'nın oradan göğe yükseldiğine inanılan yerdir. Zeytin Dağı adı verilen yüksek bir tepenin üzerinde⁸⁶⁰ surla çevrili bir kilise vardır. Burada da Kamame'de olduğu gibi on iki millete ait on iki şapel yapılmıştır. Tüm ziyaretgâhlarda rub, para, kuruş olarak hediyeler vermek gerekmektedir.⁸⁶¹

⁸⁵⁵ 2011 yılında Rum ve Ermeni papazlar Ortodoks Noel'ine hazırlanırken aralarında daha fazla hak iddiası ile temizlik yapan 100 kadar papaz süpürge sapları ile kavgaya tutuşmuşlardır. Katolik papazların karışmadığı kavga polis müdahalesi ile son bulmuştur. “Milat Kilisesi'nde Papazlar Arasında Yer Kavgası Çıktı, Sabah Gazetesi, 29.12.2011 <https://m.sabah.com.tr/dunya/milat-kilisesinde-papazlar-arasında-yer-kavgası-2099301>, (03.06.2022).

⁸⁵⁶ Shomali, s. 6.

⁸⁵⁷ Evliya Çelebi, IX, s. 244.

⁸⁵⁸ Cohen, Sijill, s. 125.

⁸⁵⁹ Andreasyan, s. 127.

⁸⁶⁰ BOA, TTD, 1015, s. 186; BOA, TTD, 289, s. 35; TKG.KK.TTD, 112, s. 15.

⁸⁶¹ Andreasyan, s. 127.

3.2. Kırsal Yerleşme

Bir şehir, onu çevreleyen yerleşim birimleri ile etkileşim halinde olmadan ayakta duramaz. Şehir veya kasaba gibi yerleşim alanları sahip oldukları arka bölgeler ile varlıklarını sürdürürler. Şehir çevresindeki kırsal alanda yerleşmiş çiftçiler şehir ve kasabaların yiyecek ihtiyaçlarını karşılar ve oralardan mal ve hizmet alır. Kasaba ve kırsal alan arasındaki alışveriş pazar yönelimli hareketli bir alışveriş sağlar.⁸⁶²

3.2.1. Nahiyeler

Sözlükte “*taraf, yöre, bölge*” gibi anlamlara sahip olan “*nahiye*”⁸⁶³ tabiri Osmanlı idarî sisteminde tam olarak ne zaman ortaya çıktığı belli olmamakla beraber XV. yüzyıl itibarıyla taşra teşkilatında yoğun olarak kullanılmıştır. Nahiye, sancak adıyla bilinen askeri ve idari birimlerin alt bölümünü ifade etmiştir. Esas itibarıyla tımar sistemi içerisindeki coğrafi bir alanı temsil etmektedir. Nahiyeler çeşitli sayılarda köy ve mevrâları içerisinde barındırır.⁸⁶⁴ Tahrir defterlerinde livaların daha küçük idari birimleri olan nahiye, köylerin ve vergilerin daha kolay sayılması için oluşturulmuş mali bir işleve sahip gibi görünmektedir. XVI. yüzyıl Kudüs tahrir defterlerinde kayıtlar tutulurken önce Kudüs sonra Halîlü’r-rahmân Nahiyesi kaydedilmiştir.

3.2.1.1. Kudüs nahiyesi

Antik ve Orta Çağların kıyı kasabaları, Gazze gibi büyük bir istisna olmakla birlikte, Osmanlı fethinden çok önce gözden kaybolmuştur. Fakat Kudüs gibi “dağ kasabalarında dayanak noktası istikrardır” ve klasik dönemin dağ kasabaları bugüne kadar hayatta kalmıştır. Bu dağ kasabalarının XVI. yüzyıldaki ekonomik değeri, etrafındaki yüksek kırsal kesimlerin kıyı kesimlerine nazaran taşıdığı ekonomik potansiyelden kaynaklanmaktadır.⁸⁶⁵ XVI. yüzyılda Kudüs Nahiyesi bölgede yer alan başka bir kasaba olan Halîlü’r-rahmân ve onu çevreleyen 50 km uzunluğunda ve 15 km çapındaki dağlarda yer alan 220 civarındaki köyün hepsinin idarî merkezi konumundaydı.⁸⁶⁶ XVI. yüzyıl tahrir verilerine bakıldığında

⁸⁶² Faroqhi, Şehir, s. 18.

⁸⁶³ Devellioğlu, s. 798.

⁸⁶⁴ İlhan Şahin, “Nahiye”, Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, Diyanet İşleri Başkanlığı, XXXII, İstanbul, 2006, s. 306.

⁸⁶⁵ Hütteroth ve Abdulfattah, s. 86.

⁸⁶⁶ Cohen, Economic, s. 120.

da Kudüs'ün Halîlü'r-rahmân nahiyesinden daha kalabalık ve ekonomik bakımdan daha fazla potansiyele sahip olduğunu söylemek mümkündür.

3.2.1.2. Halîlü'r-rahmân nahiyesi

Halîlü'r-rahmân Nahiyesi Kudüs ve Nablus arasındaki ekonomik akışta önemli bir değere sahipti. Nahiye burada bulunan bazı dini alanlardan ötürü dini anlamda da ehemmiyetli bir bölgeydi. Kudüs için gelen dindar ziyaretçiler Halîlü'r-rahmân'ı da ziyaret ederdi.⁸⁶⁷ XVI. yüzyılda Halîlü'r-rahmân, Kudüs nahiyesinden küçüktü. Nüfus oranı ve ekonomik getirisi de Kudüs nahiyesinden azdı. Bu zaman diliminde Halîlü'r-rahmân'da bulunan gayrimüslim nüfusu da Kudüs'e göre az olmuştur.

3.2.1.3. Beni Amr nahiyesi

Memlûk döneminde Kudüs ve Halîlü'r-rahmân 'ın dışında Beni Amr Nahiyesi bulunmuştur. Memlûk devletinin son dönemlerinde siyasi ve ekonomik sıkıntılar ve güvenlik sıkıntıları olan bölgede bedevi aşiretleri yoğun baskı kurmuştur. Bununla beraber 1518 yılında şehirde kıtlık olduğu ve birçok insanın bölgeden kaçtığı bilgisi mevcuttur. Muhtemelen bu gibi nedenler ile boşaltılmış olan bölge 1518 yılı kayıtlarında nahiyenin ismi, terk edilmiş olduğu ve boş olan köy ve mezrâ isimleri belirtilerek kaydedilmiştir.⁸⁶⁸ Bu nahiye ismi XVI. yüzyılda 1518 yılından sonraki tahrirlerde görülmemektedir.

3.2.2. Köyler

İnsanın toplumsal bir varlık olarak ilk sosyal teşekkülü olan köyler kırsal yerleşimin en önemli birimidir.⁸⁶⁹ Köylerin oluşumunda esas faktör, tarım temelli bir yerleşimin devamlılığıdır.⁸⁷⁰ Köyler yerleşme alanı ile ekonomik faaliyet alanları açısından şehirlerden ayrılır. Şehirlerde ekonomik faaliyetlerin yapıldığı arazi az alan kaplarken yerleşim alanı geniş yer kaplamaktadır; kırsal yerleşim alanlarında ise yerleşme alanı az fakat ekonomik icraatların yapıldığı alan çoktur.⁸⁷¹ Köylerin nüfusu kasaba ve şehirlerden azdır. Köy ekonomisi çoğunlukla tarım ve hayvancılığa dayanır. Köylerin genelde açıkça belirlenmiş

⁸⁶⁷ Hütteroth ve Abdulfattah, s. 86.

⁸⁶⁸ BOA, TTD, 427, s. 314.

⁸⁶⁹ Halil İncalık, Osmanlı İmparatorluğunun Ekonomik ve Sosyal Tarihi 1300-1600, çev. Halil Berktaş, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Eren Yayıncılık, (Ekonomik ve Sosyal), İstanbul, 2002, s. 223.

⁸⁷⁰ İncalık, Ekonomik ve Sosyal, s. 222.

⁸⁷¹ Alpaslan Demir, XVI. Yüzyılda Samsun-Ayıntab Hattı Boyunca Yerleşme, Nüfus ve Ekonomik Yapı, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2007, s. 102.

arazilerinin dışında çevrelerinde bir veya birkaç mezra alanları vardır. Osmanlı sisteminde köy olarak kabul edilen alanlar genellikle defterlerde belirli bir süre yazılmış olmalıdır. Köyde mukim kişileri geçindirmeye yeterli miktarda tarım arazisi vardır. Koşum ve kesim hayvanlarının gereksinimleri için otlakları ve genellikle köyden çok uzak olmayan çayır, harman yeri, çeşmesi ve mezarlığı bulunur.⁸⁷² Osmanlı Devleti'nde fiziki, etnik, kültürel, askerî ve politik unsurlar köylerin büyüklüklerini, yerleşim şartları ya da köyün ekonomik faaliyetlerini belirlemekteydi.⁸⁷³

Osmanlı İmparatorluğu'ndaki köyler, nüfus ya da işgücüne göre kendi içerisinde mezra veya bunların alt birimlerine ayrılıyordu. Köylerde yaşayan halkın toplumsal bünyesi birbirlerinden fazla yaşayış farkı bulunmayan çiftçi ailelerinden oluşuyordu.⁸⁷⁴ Osmanlı Devleti'nde köylü aileler, mîri arazide râiyyet çiftliklerinde yerleşmiş ve çiftliği babadan oğula bırakan bağımsız kişilerdi. Topraksız olan ortakçılık yapan köylüler de vardır. Dağlarda yaşayan genellikle hayvancılık ve odunculuk gibi işler yapan göçebeler de köylü gurup olarak kaydedilmişlerdir.⁸⁷⁵

Köylerin zamana ve ortama göre görünüş ve nüfuslarında değişimler yaşansa da temel ekonomik fonksiyonları olan tarım ile hayvancılık genelde değişmemiştir.⁸⁷⁶ Bazı köyler sap yakmaya, güherçile hizmetini görmeye, köprüleri, yolları mütemadiyen tamir etmeye, derbent beklemeye, maden işçiliği ve tarım yapmaya, atalarından kalma irsi bir mükellefiyet olarak mecburdurlar.⁸⁷⁷ Köyler kırsal nüfuslarıyla birlikte o dönemde ülkenin bel kemiği idi, bu durum 20. yüzyılın başlarında da hala geçerli olmuştur. Küçük köyler için kullanılan bir terim yoktur; köyler 2-3 haneli olabildiği gibi hane sayısı 300'e de çıkabilirdi.⁸⁷⁸ Köy halkı geçimini genellikle tarım ve hayvancılık ile temin ederdi. Böylece nüfusun büyük çoğunluğu köylerde toplanmıştı.⁸⁷⁹

Terk edilen veya artık kalıcı bir nüfusa sahip olmayan yerler bile köy türünde bir mali birim olarak sınıflandırılır ve (bariz bir biçimde az olan) vergi oranlarıyla birlikte

⁸⁷² İncalcık, Ekonomik ve Sosyal, s. 222-223.

⁸⁷³ Abdullah Saydam, "Osmanlı Medeniyeti Tarihi", Derya Kitabevi, Trabzon, 1999, s. 133.

⁸⁷⁴ İncalcık, Ekonomik ve Sosyal, s. 225; Halil İncalcık, "Köy, Köylü ve İmparatorluk", *Osmanlı İmparatorluğu-Toplum ve Ekonomi*, Eren Yayıncılık, İstanbul, 2009, (Köy), s. 12; Hamza Sarıkaya, T.T. "0008 Numaralı Tapu Tahrir Defteri'nin Transkripsiyonu ve Tahlili", (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Aydın, 2014, s. 20-26.

⁸⁷⁵ Halil İncalcık, Köy, s. 12.

⁸⁷⁶ Alpaslan Demir, XVI. Yüzyılda Samsun-Ayıntab Hattı Boyunca Yerleşme, Nüfus ve Ekonomik Yapı, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2007, s. 102.

⁸⁷⁷ Ömer Lütfi Barkan, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Çiftçi Sınıfların Hukuksal Statüsü", Türkiye'de Toprak Meselesi, İstanbul, 1980, s. 740.

⁸⁷⁸ Hüttheroth ve Abdulfattah, s. 26.

⁸⁷⁹ Mustafa Akdağ, Türkiye'nin Ekonomik ve İçtimai Tarihi, II, İstanbul, 1977, s. 37.

veriliyordu, vergiler bu tür durumlarda muhtemelen komşu köylerdeki nüfus tarafından ödeniyordu. İkinci durumda, “hali boş” veya bazen “hali harab”, “boş ve virane” terimi kullanılıyordu. Bu durum önemlidir, çünkü yerleşim yerlerinin onlardan elde edilen faydadan bağımsız olarak sabit bir hukuki statüye sahip olduğunu gösterir.⁸⁸⁰

XVI. yüzyıl Kudüs tahrir defterlerinde köyler, idari bir birim olarak “karye” olarak kaydedilmiştir. Bu başlığı takiben köyün adı yer alır, ardından zaman zaman köyün varsa diğer adı veya eski adı yazılmıştır. Bazen de yanındaki köyün ismi (der-nezd-i karye-i...) ile kaydedilmiştir. Sonrasında köyün hangi nahiyeeye tabi olduğu “tabi nahiye-i Halil” ya da “mezbur” anlamında “m” harfi ile belirtilmiştir. Köy hakkında bu bilgiler verildikten sonra köy gelirlerinin kime ait olduğu (hass-ı mirliya Kudüs veya zeamet-i Abdullah) belirtilmiştir. Yukarıda belirtilen bilgilerden sonra köyde yaşayan yetişkin erkek nüfusun isimleri listelenmiştir.

3.2.3. Mezralar ve kıtalar

3.2.3.1. Mezra

Türkçede “ekinlik” anlamına gelen mezrayı⁸⁸¹ beşerî coğrafyacılar; dönemsel yerleşim alanlarının veya köy yollarındaki küçük yerleşimlerin bir türü olarak açıklarlar. Osmanlı’da mezra; tarım yapılan yer ve yılın belli bir kısmında insanların yaşadıkları, daimî ikamet edilmeyen yerlerdi. Mezralarda, köylerde olduğu gibi, topluluğu temsil eden bir kethüda ya da imam yoktu. Mezra, günümüzde, “köy altı yerleşme birimi” veya “kır iskân birimi” şeklinde tanımlanmaktadır. Osmanlı tahrir kayıtlarında ise daha ziyade “ziraat yapılan yer”, bir köyün bağlantısı olarak tarım faaliyetlerinin tamamlayıcı alanları şeklinde görülmektedir. Kanunnâmelerde mezra, “harabesi ve suyu bulunan yer” olarak tarif edilmektedir.⁸⁸² Mezralar tepelerde dağınık bir halde bulunan, köy alanında yer alan fakat köye ait olan temel tarlalardan ayrı olan, genellikle küçük ekilebilir alanlardır. Bazı mezralarda belirli bir nüfus vardır ve diğer köyler gibi çeşitli tarım ürünleri üzerinden vergi öder. Fakat bu tür durumlara ender rastlanır.⁸⁸³ Genelde bir köy nüfus çoğalması dolayısıyla yakınındaki ormanı veya boz araziye tarıma açar ve yeni bir tahrirle bunu mukataalı arazi biçiminde devletten kiralar. Böylece ortaya çıkan bu gibi topraklar da defterlerde mezra adıyla kaydolunurdu. Mezraları,

⁸⁸⁰ Hütteroth ve Abdulfattah, s. 26.

⁸⁸¹ Hali İncalcık, 835 Tarihli Suret-i Defter-i Sancak-ı Arvanid, TTK Yayınları, Ankara, 1987, (Arvanid), s. 29.

⁸⁸² İncalcık, Ekonomik ve Sosyal, s. 209-210.

⁸⁸³ Hütteroth ve Abdulfattah, s. 30.

bazen sadece bir köy ya da birkaç köy halkı kullanır bazen de mezralar sadece bir köyden ya da farklı köylerden belli şahıslar tarafından kullanılmaktaydı. Tahrir kayıtlarında bu detayları görmek de mümkündür. 1553'te Deyr Amar (diğer adı Leha) ve Ras Ebu Zeytun isimli mezralar Şeyh Deccânî'ye deruhte edilmiştir.⁸⁸⁴ Aynı sene Harace-Vadi el-Ayn mezrası Beytülahm köyü ahalisi tarafından kullanılmıştır.⁸⁸⁵

Mezraların çoğu bir köye bağlı olarak tahrir defterlerine yazılmışlardır. Bu nedenle Osmanlı için mezra, köy ekonomisinin ayrı düşünülemez bir arazi yedeği veya rezervi gibi görülmüştür. Bu yönüyle mezra, köylülerin ek bir gelir kaynağı ve fazla nüfusun yerleşebileceği toprağı meydana getirirdi.⁸⁸⁶ Örneğin 1562 senesinde Âlemiye Köyünün Arazil, Cebea, Sancaliye ve Hanefrenc isimli dört mezraya sahip olduğu görülür. Aynı yıl Harase isimli mezra Ayn Kerim köyü'ne tabi olarak belirtilmiştir.⁸⁸⁷ XVI. yüzyıl Kudüs tahrir defterlerinde mezralar, tıpkı köylerdeki gibi, adı ve genellikle ait olduğu köyün adı ile verilmiştir. Bazen de yakınındaki yerleşim yeri belirtilmiştir. 1553 senesinde Beytülahm köyünün mezrası olarak belirtilen Kakule Mezrası bahsedilen köyün yanında olduğu “Kurb-ı Beytülahm tâb-ı Kuds-ü Şerif”⁸⁸⁸ belirtilerek detaylandırılan mezralardan biridir.

Tahrir defterlerinde mezra teriminin kullanımından, çok az sayıda istisna olmakla birlikte, üzerinde kalıcı bir yerleşim olmayan tarım alanlarını ifade ettiği görülmektedir. Müstakil tarım alanları olan mezralar genellikle iskân edilmemiştir, ürünlerinin değeri köylerinkinden düşüktür ve vergileri de genellikle sabit (maktu) bir tutardadır. Öte yandan bu mezraların sayısı, bazı nahiyelerde köylerin sayısından iki veya üç kat daha fazladır. Bunların adları, yerel topografik veya kişisel adlardır ve topografik haritalarda nadiren bulunur. Bu mezralar ekonomik amaçlar hususunda dikkate alınmıştır. Hasılatın değeri, nahiyeden nahiyeye değişmektedir.⁸⁸⁹ Mezralar Osmanlı kayıtlarında “mezra” başlığı altında tıpkı karyeler gibi ayrı bir vergi birimi olarak yazılmıştır. Bazı mezralarda yetiştirilen ürünler ve öşür miktarı ayrı gösterilirken bazılarında yalnızca vergi hâsılı kaydedilmiştir. Yetiştirilen ürünlerin ve vergilerinin ayrı gösterildiği mezralar genelde büyük mezralardır.⁸⁹⁰

XVI. yüzyılda Kudüs'te mezra ve kıtalar bölgedeki güvenlik ortamı, refah ve huzurdan etkilenmiştir. Yüzyıl süresince Halîlü'r-rahmân'da genel olarak bedevîlere yakın mezralarda

⁸⁸⁴ BOA, TTD, 289, s. 61-62.

⁸⁸⁵ BOA, TTD, 289, s. 66.

⁸⁸⁶ Hüseyin Çınar ve Osman Gümüşçü, Osmanlı'dan Cumhuriyete Çubuk Kazası, Bilge Yayıncılık Ankara, 2002, s. 85.

⁸⁸⁷ TKG.KK.TTD, 112, s. 45.

⁸⁸⁸ BOA, TTD, 289, s. 61.

⁸⁸⁹ Hütteroth ve Abdulfattah, s. 23.

⁸⁹⁰ Mehmet Ali Ünal, Çemişgezek Sancağı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2018, s. 91.

bedevî saldırıları durumundan birçok mezra âtıl olarak kaydedilmiştir. 1538 senesinde Kudüs'te 98, Halîlü'r-rahmân'da 161 mezra işletilmiştir. 1562 ve 1596 yılında Kudüs'teki mezraların hepsinde gelir varken Halil nahiyesindeki mezralardan âtıl durumda olanlar mevcuttur. Bunun nedeni de buradaki mezraların çöle yakın olmasıdır. Bedevi kabilelerin saldırıları nedeni ile mezralar kullanılmaz hale gelmiştir.⁸⁹¹

3.2.3.2. *Kıt'alar*

Kıt'a teriminin sözcük anlamı “parça”dır. Dolayısıyla defterlerde temel olarak “kıt'a-i arz” “arazi parçası” biçiminde kullanılmıştır. Kıt'a üzerinde kimsenin yaşamadığı fakat ekilip biçilen bir arazi parçası olarak kabul edilmiştir. Tahrir defterlerinde kıta terimi, bu mali birim türünün başlığı yazılmıştır. Bunun ardından, genellikle belirli bir arazi parçasının adı ve tıpkı mevrada olduğu gibi, sonrasında hangi köye tabi olduğu yazılır. Bu bize, arazinin ekilip biçilmesinden sorumlu olan köy hakkında bilgi verir. Örneğin Beyt Câlâ köyü yanında Kıt'a-i Ras el-Hasebiyye kıt'ası kaydı⁸⁹² bu kıt'anın Beyt Câlâ köyü'ne tabi olduğu anlamını vermektedir. Bu bilgi Ras el-Hasebiyye kıt'asının Beyt Câlâ ahalisi tarafından kullanıldığını göstermektedir. Kıta gelirleri bazen kişilere verilmiştir. Mesela 1553 senesinde Nasuh Çavuş'a Kıta-i Arz-ı Tarif deruhte edilmiştir.⁸⁹³ Kıt'a hakkında verilen bu bilgilerden sonra elde edilen gelirin tutarı yazılırdı. Birçok durumda defterlere göre, bunlar mevradan sadece büyüklük olarak farklılık göstermiştir. Kıt'aların çoğu için, sadece 50-500 akçe kadar vergi ödenmiştir. Bu da mevralar için ödenen ortalama tutardan çok daha düşüktür.⁸⁹⁴

3.3. Nüfus

F. Braudel Akdeniz ülkelerinin XVI. yüzyılın sonlarında nüfusunun 60 milyon olduğunu belirtmektedir. Bu nüfusun 38 milyonuna İtalya (13 milyon), İspanya (8 milyon) ve Portekiz (1 milyon) ülkeleri sahipken geriye kalan 20-22 milyon nüfus Osmanlı ülkesindeydi. Bu nüfus dağılımında Avrupa Türkiye'sinde 8 milyon nüfus, Asya Türkiye'sinde aynı miktar, Mısır'da 2-3 milyon nüfus ve Kuzey Afrika'da 2-3 milyon nüfus vardı. İncelediğimiz zaman diliminde ciddi bir nüfus oranına sahip olan Osmanlı Devleti'nin nüfus verilerine tahrir defterleri ciddi bir kaynak niteliğindedir. Tahrir sayımı sonucu elde

⁸⁹¹ Bakhit ve Sawariyyah, TD 515, s. 114.

⁸⁹² BOA, TTD, 289, s. 67.

⁸⁹³ BOA, TTD, 289, s. 66.

⁸⁹⁴ Hütteroth ve Abdulfattah, s. 31.

edilen verilerin toplandığı defterlere tahrir defteri adı veriliyordu. Osmanlı Devleti’nde XV. ve XVI. yüzyıllarda, fert olarak değil, vergi mükellefi olan erkek nüfus esas alınarak sayımları yapılmıştı.⁸⁹⁵ Sadrazam Lütfi Paşa (1539-1562) Asafnâme isimli eserinde tahrir sayımlarının otuz kırk yılda bir yapıldığını belirtmiştir.⁸⁹⁶

Tahrirlerde kaydedilmiş bilgiler modern zamanlardaki nüfus verileri ile benzerlik arz etmemektedir. Zaten tahrir defterlerinin yazılış nedenleri de tam manasıyla nüfus belirleme amaçlı değildir. Osmanlı tahrir kayıtlarını bölgenin muhtemel vergi gelirini belirlemek amacıyla tutmuştur. Tahrir defterleri kesin verileri vermemekle beraber dönemin şartları içerisinde en güvenilir ve gerçeğe en yakın nüfus veri kaynağı olarak görünmektedir. Tahrirlerde nüfus araştırmaları yaparken karşılaşılan tabirler genelde hane, nefer, ruhban, şerif, hatip, meksuh, mücerred, a’ma, imam, müezzin, cemaat ve taife gibi tabirlerdir. Tahrir kayıtlarında bahsedilen bu ve benzeri kelimeler vergi mükellefiyeti ile ilgilidir. İmam, hatip, şerif, ruhban gibi din adamları a’ma ve mecnun gibi çalışamayacak durumda olan insanlar vergiden muaf kişiler oldukları için ayrıca belirtilmiştir. Tahrirlerde nüfus araştırmaları için en önemli ifadeler “hane” ve “mücerret” tabirleridir.⁸⁹⁷ Defterlerde vergi mükellefi olarak kaydedilmiş olan mücerretler hanede yaşayan bülüğ çağına geçmiş fakat henüz evlenmemiş erkek tebaayı belirtmektedir.⁸⁹⁸ Tahrirlerdeki “hane” vergiye esas olan bir maliye terimi olarak kullanılmaktadır. Defterlerde vergi ödemekle mükellef hanelerin hane temsilcileri ismen kaydedilmiştir. Dolayısıyla defterlerde sadece vergiye muhatap haneler ve reislerinin adları bulunmakta, buna mukabil, göçebelere, kadınlara, kölelere ve ergenlik çağına gelmemiş çocuklara dair bilgiler bulunmamaktadır.⁸⁹⁹

Hânenin kaç kişilik bir aileden oluştuğu ise tartışmalıdır. Verilen bilgilerde bir hanede kaç kişinin yaşadığı bilinmezken bu hususta araştırmacılar genellikle Ömer Lütfi Barkan’ın kullandığı metodu kullanmaktadırlar. Buna göre hane sayısı 5 kişi kabul edilir. Hane sayısının bu miktardan daha az veya daha çok olarak kabul edenler⁹⁰⁰ ve farklı sancaklarda farklı rakamlar kullanılarak hesaplama yapanlar da vardır.⁹⁰¹ Bu tezde nüfus sayıları belirtilirken hane sayısı 5 kişi olarak kabul edilmiştir.

⁸⁹⁵ Bahaeddin Yediyıldız, “Klasik Dönem Osmanlı Toplumuna Genel Bir Bakış”, Türkler, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, X, s. 189.

⁸⁹⁶ Lütfi Paşa, “Asafname”, Osmanlı Kanûnları, Cilt: 4, (nşr. Ahmet Akgündüz), İstanbul 1992, s. 275.

⁸⁹⁷ Nejat Göyünç, “Hane”, DİA, Diyanet İşleri Başkanlığı, İstanbul, 1997, XV, s. 552-553.

⁸⁹⁸ Taşkın, Nablus, s. 72.

⁸⁹⁹ Öksüz, Nüfus, s. 255.

⁹⁰⁰ Göyünç, “Hane”, s. 552-553.

⁹⁰¹ Taşkın, Safed, s. 97.

Tahrir defterlerinde listelenen hane ve mücerret gruplarının ardından başka iki gruptan söz edilir. Bunlar din adamları ve bedensel engelli kişilerdir. Bunlar genellikle çok az sayıda üyeden, birçok durumda sadece bir kişiden oluşur. Bunların sınıflandırılması sayesinde, bu insanların belirli dini statülere sahip olduğu gösterilir, aynı zamanda vergi alınmayacak kişiler olduğu belirtilir. Yine tahrirlerde has, zeamet ve tımar sahibinin ismi de kaydedilmiştir. Has, zeamet ve tımar sahiplerinden oluşan “grup”, bir tür askeri aristokrasi olmalıdır. Fakat kayıtlarda bunlardan gelir toplama hakkına sahip olan bireyler olarak söz edilmektedir, grup olarak bahsedilmemiştir.⁹⁰²

Osmanlı dönemi Kudüs’ünde nüfus sayımı verileri ile sadece orada yaşayan insanların nüfus miktarı öğrenilmez. Sosyal yapı, ekonomik tarih, aile yaşamı ve kentsel morfoloji hakkında kısmi de olsa bilgiler elde edilir. Dahası, nüfus verileri sadece şehir sakinlerinin dokusu hakkında değil, aynı zamanda şehir ile çevredeki kırsal alan arasındaki ve Kudüs ile diğer Filistin ve Osmanlı kasaba ve şehirleri arasındaki ilişkilere de ışık tutmaktadır. Kudüslülerin ortak şehir vatandaşlığını, vizyonlarını, uygulamalarını ve onları birbirine bağlayan ortak bağları daha iyi anlamak için ihtiyaç duyulan şey, o şehirli vatandaşların demografik sınırlarının daha iyi anlaşılmasıdır.⁹⁰³

Tahrirlerdeki özel bir dini statüye veya sağlık durumuna sahip olduğu ifade edilenlerin sayısı göz ardı edilebilir düzeydedir. Gelir toplayanlar (mirliva, zaim, sipahi) da hesaplamalara dâhil edilmemiştir. Bunlar reayaya, vergi ödeyen nüfusa dâhil değildir ve bu kişiler belirli bir ölçüde oraların yerlisi de değildir. Tahrir defterleri asker karargâhları hakkında da herhangi bir bilgi vermemektedir. En azından farklı mirlivaların ikametgâhlarında küçük karargâhlar olduğu var sayılmalıdır. Barkan bunların İmparatorlukta başkent hariç olmak üzere kabaca % 10 oranında olduğunu tahmin etmiştir. Aynı tahmin yöntemi kölelerin hesaplanmasına da uygulanmıştır, köleler vergi alınabilen tebaadan olmadığından defterlerde adları geçmemektedir. Ancak çeşitli geleneklere göre, köleler hiçbir zaman çok sayıda tutulmazdı. Barkan, köleleri sadece İstanbul’la ilgili hesaplamalarında dikkate alınmaya değer bulmuştur. Konargöçer doğası nedeniyle, konargöçer kabilelerin konumu, haritada o kadar kolay gösterilemez.⁹⁰⁴ XVI. yüzyıl Kudüs tahrir defterlerinde Bazen isimleri geçse de genelde nüfusları hakkında defterlerde bilgi mevcut değildir.

⁹⁰² Hütteroth ve Abdulfattah, s. 37-41.

⁹⁰³ Michelle U. Campos, “PlacingJerusalemites in TheHistory Of Jerusalem: The Ottoman Census (Sicil-i Nüfus) as a Historical Source”, https://doi.org/10.1163/9789004375741_004, (11.04.2024), s. 15-28.

⁹⁰⁴ Hütteroth ve Abdulfattah, s. 44-48.

Osmanlı dönemi nüfusunu anlamlandırabilmek için öncesindeki vaziyeti de tetkik etmek gereklidir. Osmanlı Kudüs'ü ele geçirdiğinde sancakta nüfus şehrin büyüklüğüne oranla azdı. Bu durumun siyasi ve ekonomik nedenleri olduğu gibi tabii nedenleri de vardı. Kayıtlara bakılacak olursa 1434 yılında bir veba salgını ve 1441 yılında büyük bir kıtlık olmuştur.⁹⁰⁵ 1458 yılında şehirde bir deprem olmuş, bu durum şehri olumsuz anlamda etkilemiş ve birçok yer zarar görmüştür. Akabinde 1469 yılında veba salgını olmuştur. 1477'de bölge tekrar veba salgını ile uğraşmak zorunda kalmıştır. Salgınlar nedeniyle bu tarihte pek çok insan hayatını kaybetmiştir. 1481 yılında Benî Zeyd adlı bedevi aşiret sancağa saldırıda bulunmuştur. Saldırı nedeniyle halkın evlerinden çıkamadığı ve çarşıların kapandığı bilgisi kaydedilmiştir. 1493 yılında bir veba salgını daha gerçekleşmiştir. 1495 tarihine gelindiğinde şehirde çok büyük bir deprem vuku bulmuştur. Yine 1497 tarihinde Kudüs ve çevre illeri etkileyen büyük bir deprem daha gerçekleşmiştir. Memlûkların son zamanlarında içinde bulundukları siyasi sıkıntılara bu gibi olaylar da eklenince devletin bölgedeki güç ve etkinliği azalmıştır.⁹⁰⁶ Bu durum nüfusu da olumsuz olarak etkilemiştir. XV. yüzyıl seyyahlarından olan *Meshullam Volterra* şehri 1481 yılında ziyaret etmiştir. Burada yaklaşık 10000 Müslüman ve 250 Yahudi aile bulunduğunu belirtmiştir. 1488 ve 1489 yıllarında *Obadiah Bertinoro*'ya ait olan iki mektupta 4000 yerleşimci bunların arasında ise yaklaşık 70 adet Yahudi aile olduğu söylenmiştir. Bu ailelerin hepsinin fakirlik içinde olduğunu ve bir erkeğe 7 kadın düşecek kadar erkek nüfusun az olduğunu dile getirmiştir.⁹⁰⁷ Verilerden de anlaşılacağı üzere XV. yüzyılın sonuna doğru Kudüs şehri nüfusu iç açıcı bir tablo çizmemiştir.

Bazı araştırmacılara göre Filistin'in XVI. yüzyılda nüfusu çoğunluğu köylerde olmak üzere yaklaşık 200.000 idi. O sırada Filistin'in en büyük üç şehri olan Gazze, Safed ve Kudüs şehirleri yüzyıl ortasına kadar sürekli bir artış eğilimi göstermekle beraber her birinin nüfusu 5000-60000 arasında değişmiştir.⁹⁰⁸ İncelenen zaman diliminde Osmanlı'nın ve dünyanın en kalabalık şehirlerinden olan İstanbul; 1453'te 50.000, 1500'de: 200.000; 1530: 400.000; 1570 yıllarında: 700.000⁹⁰⁹ nüfus yoğunluğuna sahiptir. İstanbul ile Kudüs nüfusu kıyaslanacak olursa Kudüs'ün çok yoğun olmamakla beraber küçük sayılmayacak ölçekte bir nüfusa sahip olduğunu söylemek mümkündür. Sonuç olarak Kudüs en yoğun nüfusa

⁹⁰⁵ Gottheil ve diğerleri, s. 146.

⁹⁰⁶ Bakhit ve Sawariyyah, TD 427, s. 30; Bakhit ve Sawariyyah, TD 1015, s. 28.

⁹⁰⁷ Gottheil ve diğerleri, s. 147-148.

⁹⁰⁸ Ze'evi, s. 3.

⁹⁰⁹ Faroqi, Şehir, s. 44.

sahip olduğu dönemde bile İstanbul, Kahire, Halep ve Şam gibi şehirlerden daha küçük bir şehirdi.⁹¹⁰ XVI. yüzyıl boyunca Kudüs merkezinin nüfusu genel olarak 14.000'i geçmemiştir⁹¹¹.

3.3.1. Şehir nüfusu

3.3.1.1. Müslüman nüfus

1518 yılı tahrir defterine göre merkezde ikamet eden halk 642 hane ve 111 mücerretten oluşmuştur. Nahiye merkezinde 110 hane ve 1 imam olan nüfus sayısı ile en kalabalık mahalle Bâbu'l Hittâ mahallesi'dir. Bu tarihlerde Bâbu'l Hittâ mahallesi dışında diğer Müslüman ahalinin bulunduğu mahallelerde imam olmadığı görülmektedir. 1518 yılında Halil nahiyesinde toplam nüfus sayısı 598 hanedir. Halil'de 1518'de yalnızca Müslüman ahali yaşamıştır. 133 haneye sahip mahallelerin hiçbirinde dini ve idari vazifelilerin varlığı hakkında bilgi verilmemiştir. Ekrâd-ı Kaysî, 48 hanelik nüfusuyla bu tarihte en fazla nüfusa sahip mahalledir. Onu sırasıyla Cebâniye mahallesi (22 hane), Şeyh Ali Bekâ Yemânî mahallesi (17 hane), Kaytûn mahallesi (17 hane), Kazzâzîn (15 hane) ve Hafizeddin mahallesi takip etmektedir. Hafizeddin mahallesi 14 hane ile nüfusu en az mahalledir.⁹¹²

1538 yılı verilerine göre şehirde Şeref, Bâbu'l-Kattânîn, Bâbu'l-Âmûd, Zerâ'in, Benî Hâris, Benî Zeyd, Bâbu'l-Hittâ, Rîşe ve Sahyûn, Meslah, Ed-Dâbişe olmak üzere 11 mahalle; Akabetü's-Sit cemaati, Döğër cemaati, Meğârîbe cemaati, Süryânî cemaati, Melkiye cemaati, Kıbtıyân cemaati isimli 6 cemaat; Deyr Frenk, Deyr Zeytûn, Deyr Andreyâs, Deyr Mâr Yâkup isimli 4 manastır bulunduğu görülür. Kudüs'te 1538 yıllarında en kalabalık nüfus Şeref mahallesi olup toplam nüfusu 226 hane, 27 mücerret ve 5 imamdan müteşekkildir. Onu Bâbu'l Hittâ (166 hane, 19 mücerret ve 3 imam) ardından da Bâbu'l-Kattânîn (128 hane, 14 mücerret, 2 imam) takip etmiştir.⁹¹³

1538'de dikkati çeken bir cemaat ilk tahrirde varlığından bahsedilmemiş olan Döğërler⁹¹⁴ Cemaati'dir. Onların Kudüs'e ne zaman geldikleri hakkında tahrir kayıtlarında

⁹¹⁰ Cohen, Jewish Life, s. 3.

⁹¹¹ Asali, s. 204.

⁹¹² BOA, TTD, 427, s. 261-269.

⁹¹³ BOA, TTD, 1015, s. 180-196.

⁹¹⁴ Kâşgarlı Mahmud XI. yüzyılda, "Döğër" boyunu Oğuz boyları listesinde vermiştir. Bu boy 1206'da Fahreddin Mübârek Şah'ın listesinde görülür. XIV. yüzyıl başlarında ise Reşîdüddin Döğërler'in adını bugünkü imlâsı ile yazmış ve "Döğër" kelimesinin "toplanmak için" mânâsına geldiğini belirtmiştir. Yazıcıoğlu Ali XV. yüzyılın birinci yarısında bu adı zikrederek Reşîdüddin'in açıklamasına paralel bir açıklama getirmiştir. Tahrir defterlerinde toplam on dokuz adet "Döğër" yer adına rastlanmaktadır. Bu yerler, Orta ve Batı Anadolu'da bulunmaktadır. XIV. yüzyılın ikinci yarısında Kuzey Suriye'deki Ca'ber Kalesi yöresinde bir beylikleri vardı. Memlûk kaynaklarında Döğër beylerinden söz edilmektedir. Bu beylerin Halep

herhangi bir bilgiye rastlanmamaktadır. İlk tahrirde olmamaları kargaşa yıllarında bölgeyi terk etmiş olduklarını düşündürmektedir. Ortam güvenli ve istikrarlı bir hal alınca bölgeye tekrar dönmüş olmalıdırlar. Nitekim 1520/1521 yıllarında kurulmuş olduğu belirtilen Emir Veli el-Döğeri isimli vakıf⁹¹⁵ Döğeri'nin varlığının 1538 öncesinde de olduğunu göstermektedir. Döğeri 1538 tarihli tahrirde Beni Zeyt (7 hane ve 1 imam) ve Babu'l Amud (15 hane ve 1 imam) mahallelerinde ikamet eden cemaatler olarak zikredilmişlerdir.⁹¹⁶ Döğeri'nin kendi imamlarının olması ibadet hususunda bulundukları mahalleden farklı yapıda olduklarını göstermektedir. Bu farklılık unsurunun mezhepsel veya dilsel olma ihtimali akla gelen seçeneklerdir.

1538 senesinde Halil toplam nüfusu 762 hane, 227 mücerret, 20 imam, 9 şerif, 20 nefer ve 1 a'madan müteşekkildir. En yoğun nüfus, Vusta ve'l Kaytun mahallesindedir (229 hane, 52 mücerret, 5 imam ve 4 şerif). Ondan sonra Kazazın Mahallesi gelir (170 hane, 76 mücerret, 4 imam ve 2 şerif vardır). Kazzâzin mahallesinin ardından Medrese ve Akabetü'l Şeaniye Mahallesi (155 hane 50 mücerret, 5 imam ve 1 şerif) gelir. Bir sonraki sırada Ekrad Mahallesi (135 hane 29 mücerret, 4 imam ve 2 şerif) vardır. Şeyh Ali Beka Mahallesi' (46 hane, 20 mücerret ve 2 imam) gelir.⁹¹⁷

1553'te Kudüs mahallelerinde yaşayan Müslüman halk yoğunluğu şöyledir: Şeref mahallesinde⁹¹⁸ 340 hane, 3 mücerret 1 a'ma; Babu'l Katanenyn'de 210 hane, 16 mücerret, 1 İmam, 2 müezzin; Babu'l Amud'ta 429 hane, 32 mücerret ve 1 imam ikamet etmiştir. Yine Babu'l Amud mahallesinde 4 mücerret ve 18 haneden oluşan Döğeri cemaati yaşamıştır. Bâbu'l-Hittâ'da 362 hane, 22 mücerret, 1 İmam ve Cündiyan-ı Halka'dan 26 hanelik Cemaat-i Eyyubiye bulunmuştur. Zerâin mahallesinde 280 hane, 28 mücerret; Rişe ve Sahyun'da 160 hane 3 mücerret;⁹¹⁹ Meğâribe mahallesinde 89 hane, 1 mücerret hayatını idame ettirmektedir. Cemaat-i Şeyh Ahmed Mağribî isimli 32 hanelik bir grup Meğâribe mahallesinde yaşamaktaydılar. Mahalledeki halktan farklı olarak zikrediliyor olmaları onların bölgeye sonradan geldiklerini düşündürmektedir.⁹²⁰

ve Hama yörelerinde yaşayan Döğeri oymaklarının beyleri olmaları muhtemeldir. XVI. yüzyılda Halep Türkmenleri içinde, ayrıca Kerkük ve Sis (Kozan) yörelerinde Döğeri'ne mensup bazı oymaklara rastlanmaktadır. Faruk Sümer, "Döğeri", DİA, Diyanet İşleri Başkanlığı, İstanbul, 1994, IX, s. 514-515.

⁹¹⁵ BOA, TTD, 522, s. 23.

⁹¹⁶ BOA, TTD, 289, s. 180-196.

⁹¹⁷ BOA, TTD, 1015, s. 268-278.

⁹¹⁸ Tahrir defterinde mahallenin ilk sayfası eksik verilmiştir. BOA, TTD, 289, s. 25.

⁹¹⁹ Defterde özellikle mahalleler kısmında her mahallenin sonuna yazılan toplam hane sayısı bazı mahallerde yanlış verilmiştir. Öneğin Rişe ve Sahyun'da muharrir hane sayısını 160 hane olarak belirlemiştir. Fakat aslında mahalledeki hane temsilcileri sayılınca 171 hane olduğu görülmektedir. BOA, TTD, 289, s. 30.

⁹²⁰ BOA, TTD, 289, s. 32.

1553 yıllarında Halil’de Vusta Mahallesi 154 hane ve 1 imam; Mahalle-i Şeaniye ve Medrese 89 hane; Akabe mahallesi 90 hane; Kazzâzin mahallesi 143 hane; Kaytun 88 hane; Fıstıka mahallesi 99 hanelik nüfusa sahiptir. Ekrad mahallesi 247 hane⁹²¹ ile mütemekkindir. Şeyh Ali Beka Mahallesi ise 69 haneden oluşmaktadır.⁹²² Bu tarihlerde nüfus olarak en çok Müslümanların olduğu görülmektedir. Nüfus yoğunluğu olarak ikinci sırada Hristiyanların var olduğunu görürüz.

1552 yılında Kudüs’te yağışlarda azalma görülmüştür. Aynı zamanda köy ahalisinin su yollarını tahrip etmesi şehirde sıkıntıya yol açmıştır. Sancakta yaşanan kuraklık nedeni ile ahalinin bölgelerini terk etmek zorunda kaldıkları kayıtlara yazılmıştır. XVI. yüzyılın ortalarına gelindiğinde kuraklık gibi olumsuzluklar nedeniyle 1562-63 yıllarında gayrimüslimlerin nüfus oranında da düşüş olmuştur. Ancak Müslüman nüfus oranındaki artış devam ettiğinden sancağın genel nüfusunda önemli bir düşüş meydana gelmemiştir.⁹²³

Sancakta 1562 yılında en yoğun nüfus Müslümanlara aitken ikinci sırada Hristiyanlar son sırada ise Yahudiler gelmektedir. Kudüs nahiyesinde yaşayan Müslüman ahali 1933 hane, 95 mücerred, 88 din görevlisi, 21 şerif, 2 meksuh ve 2 a’madan oluşur. Müslüman nüfusun mahallelere göre dağılımı şöyledir: Şeref mahallesinde 379 hane, 19 mücerred, 21 din görevlisi, 1 a’ma; Mahalle-i Bâbu’l-Kattânîn 166 hane, 13 mücerret, 19 din görevlisi ve 1 meksuh bulunmaktadır. Rişe mahallesinde 189 hane ve bir meksuh vardır. Meğâribe mahallesinde ise 130 hane, 2 mücerret; Babu’l Amud mahallesinde 386 hane, 2 mücerret, 1 şerif ve bir a’ma bulunur. Akabetü Sit mahallesinde 50 hane; Bâbu’l-Hıttâ’da 308 hane 52 mücerret 20 din görevlisi; Ecnâd-ı Halkâ’dan olan Cemaat-i Eyyubiye 19 hane ve 3 mücerretten oluşurken Zerâ‘in Mahallesi 306 hane 4 mücerret halktan müteşekkildir.⁹²⁴ Defterde din görevlileri müeyyideyn-müderrişeyn-hateban-eimme ve müezzinân olarak belirtilmiştir. 1538 ve 1553-54 yıllarında tutulmuş tahrir kayıtlarında geçen Türk Döğër cemâati 1562’deki verilerde zikrolunmamaktadırlar. Bölgeyi terk etmiş veya ahali arasına yayılmış olmaları ihtimal dâhilindedir.

1562 tahrir verilerinde Halil’de nüfus şöyledir: Fıstıka mahallesi 98 hane, 23 mücerret; Kaytun mahallesi 77 hane, 31 mücerret; Şeaniye mahallesi 141 hane, 33 mücerret ve 1 a’ma; Şeyh Ali Beka mahallesi 46 hane, 18 mücerret ve 1 meksuhtan oluşmuştur. Kazzâzin mahallesi 155 hane, 7 mücerret, 5 a’ma, 2 meksuh, 1 divane; Ekrad mahallesi 304 hane, 12

⁹²¹ Hane sayısı muharririn kaydettiği üzere 247 değil 207’dir. BOA, TTD, 289, s. 193-196.

⁹²² BOA, TTD, 289, s. 184-197.

⁹²³ Bakhit ve Sawariyyah, TD 1015, s. 18.

⁹²⁴ Muharrir toplamda 321 olan hane sayısını 306 olarak belirtmiştir. TKG.KK.TTD, 112, s. 1-17.

mücerret ve 1 meksuh; Vusta mahallesi 155 hane, 3 şerif'ten müteşekkildir.⁹²⁵ Görüldüğü üzere bu tarihlerde Halil nahiye merkezindeki mahallelerden en kalabalık olanı Ekrad mahallesidir. Onu Kazzâzin ve Vusta Mahallesi takip eder. Fakat hane temsilcileri sayıldığında aslında Kazzâzin mahallesinin 173 hane ile Vusta'dan daha kalabalık olduğunu söylemek gerekir. 77 hanelik Kaytun Mahallesi de en az ikamete sahip mahalle olarak bu tarihlerde göze çarpmaktadır. Bölgedeki mücerret sayısında gözle görülür bir artış dikkat çekmektedir. Verilere bakıldığında Kudüs kent nüfusu 1518-1562 yılları arasında üç katı fazlalaşmıştır. Bu artış Müslümanlar açısından olduğu kadar gayrimüslimler için de geçerliydi. Kente yönelen iç ve dış göç nedeni ile kentin nüfusu hem daha kalabalık hem de daha heterojen bir hale dönüşmüştür.

1596-1597 yıllarında Kudüs'te nüfus 6610 hane ve 173 bekâr halktan müteşekkildir. Şeref mahallesi 150 hane, 9 mücerretten oluşmaktadır. Mahalle-i Bâbu'l-Kattânîn 150 hane, 12 mücerret nüfusa sahiptir. Rişe 183 hane, 11 mücerret kişidir. Mahalle-i Meğâribe 126 hane, 7 mücerret; Mahalle-i Babu'l Amud 188 hane, 19 mücerret; Akabetü Sit 24 hane; Bâbu'l Hittâ 316 hane; Cemaat-i Eyyubiye Der Mahalle-i mezbur Ecnâd-ı Halkâ Der Mahalle-i Bâbu'l Hittâ 18 hane, 3 mücerret; Zerâ'in 223 hane, 15 mücerret olarak kayıtlıdır. Toplam 1378 hane ve 75 mücerret Müslüman ahali meskûn görünmektedir.⁹²⁶ XVI. yüzyılın son tahririnde Kudüs merkezinde bir önceki tahrir kayıtlarında verilen imam ve hatip gibi din görevlileri bu kayıta verilmemiştir.

1596 yılında Halil'de bazı mahallelerde nüfus artmıştır. Fakat bununla beraber bölgede genel bir nüfus kaybı olmuştur. İnsanların çoğu Mısır'a göç etmiştir. Bu yıllarda Halil nahiyesi toplam 1815 hane ve 22 mücerret şahıstan ibarettir. Merkezde 691 hane ve 22 mücerret mevcuttur. Halil'de Fıstıka Mahallesi 78 hane ve 22 mücerretten oluşur. Kaytun 102 hane; Şeaniye 42; Ali Beka mahallesi 65 hane; Kazzâzîn 122; Ekrad 180 ve Vusta 90 haneden ibarettir. Nahiye en yoğun mahalle nüfusu 180 hanelik nüfus ile Ekrad Mahallesi olmuş onu 122 hane ile Kazzâzîn Mahallesi takip etmiştir. En düşük nüfus 11 hane ile Yahudi mahallesidir.⁹²⁷

XVI. yüzyıl Osmanlı Kudüs'üne baktığımız zaman merkez nüfusun asrın ortalarına kadar yükseldiğini sonra da azalma eğilimine girdiğini görmekteyiz. Yüzyılın başından sonuna ufak tefek bazı değişimlere uğramakla beraber mahallelerde genel bir süreklilik

⁹²⁵ TKG.KK.TTD, 112, s. 70-74.

⁹²⁶ TKG.KK.TTD, 178, s. 1-18.

⁹²⁷ TKG.KK.TTD, 178, s. 81-86.

olduğu dikkati çekmektedir. Mezkûr zaman dilimi süresince Kudüs merkezinde en yoğun nüfus Bâbu'l Hıttâ ve Şeref mahalleleri olurken bunlara yüzyılın sonuna doğru Rişe ve Babu'l Amud mahalleleri de eşlik edecektir. Halil mahalleleri arasında Ekrad, Vusta ve Kazzâzîn mahalleleri halkın daha çok tercih ettiği yaşam alanı olarak dikkati çekmektedir.

3.3.1.2. Gayrimüslim nüfus

XVI. yüzyıl Kudüs'te Müslüman ahali sancağın her tarafında görünmekte ve diğer iki semavi dinin müntesipleriyle de zaman zaman aynı yaşam alanlarını paylaşmaktaydı. Fakat bu yüzyılda Hristiyan ve Yahudi tebaa bir arada ikâmet etmemiştir. Gayrimüslim taife birbirlerine karşı mesafeli hatta zaman zaman düşmanca tavır ve tutum içinde olmuşlardır. Hristiyan ahalinin, Yahudilerin kutladıkları Hamursuz Bayramı'nda kutsal ekmek olarak hazırladıkları ekmeğe Hristiyan kanı kattıklarına dair iddiaları kadılara gönderilen hükümlerde yer bulmuştur.⁹²⁸ XVI. yüzyılda Kudüs'te Hristiyanlar ve Yahudiler kendi aralarında farklı mahallelerde hayatlarını sürdürmüşlerdir. Fakat nüfusun çoğunluğunu teşkil eden Müslümanlar hem Hristiyan hem de Yahudilerle beraber aynı mahallelerde yaşamışlardır.

XVI. yüzyıl süresince Kudüs'te yaşamış olan Müslüman nüfus bedeviler ve kırsal kesim ile kuvvetli bir bağ kurmuştur. Aynı ilişki gayrimüslim gruplar için özellikle de Yahudiler için geçerli görünmemektedir. Bu bölgede Hristiyanlar, Yahudilere nazaran daha yerli ve kadim bir yaşam tarzı sergilemişlerdir. Kudüs Hristiyanları şehir merkezlerinin yanı sıra köylerde de yaşamışlardır. Dolayısıyla onlar olağanüstü hallerde şehirden kaçarak köylerine sığınabilmişlerdir. Yahudiler, Hristiyanlar gibi kırsalda yaşamayı tercih etmediklerinden taşrayla bağlantıları yoktu. İslam hâkimiyeti öncesinde bölgeden defaatle tecrit edilmiş olmalarından köyler Yahudi halka yabancılaşmış olmalıdır. Bu durumun Yahudi yaşam sitili ile de ilişkisi mümkündür. Zira Yahudiler tarihi süreç içerisinde tarımdan ziyade ticaret ve zanaat erbabı bir yaşam sitilini tercih etmişlerdir. Dolayısıyla daha çok şehirlerde yaşamışlardır. Sıkıntılı zamanlarda ise şehirleri terke mecbur kaldıklarında sancağı ya da bölgeyi tamamen terk edip başka yerlere göç etmişlerdir.⁹²⁹

XVI. yüzyıl genelinde Kudüs'te toplam nüfus dağılımında Müslüman ahali büyük bir farkla birinci sırada yer alırken Hristiyanlar ikinci sıradadır. Yahudiler ise genel nüfus dağılımında incelenen süre zarfında daima en son sırada yer bulmuşlardır. Bu sıralama XVI.

⁹²⁸ Öksüz, Nüfus, s. 107.

⁹²⁹ Öksüz, Nüfus, s. 148.

yüzyılın başı hariç değişmemiştir. Bilindiği üzere XV. yüzyıl itibariyle Osmanlı topraklarına başta İspanya olmak üzere Portekiz, Almanya ve İtalya gibi Avrupa'nın muhtelif yerlerinden gelen Yahudiler İstanbul, Selanik, Safed ve Kudüs gibi şehirlere yerleşmişlerdir.⁹³⁰ Bununla birlikte Kudüs'e demografik yapıyı değiştirecek kadar güçlü bir göç dalgası olmamıştır. Yahudi nüfusunun bölge nüfusunda sıralamanın en sonunda yer alması bölgenin Museviler nazarında dini ehemmiyeti olmasına rağmen yaşam standartları veya Safed gibi daha müreffeh bir ortam alternatifi olduğundan yaşamak için çok fazla tercih edilmediğini göstermektedir.

1522 yılında Venedik'ten Kudüs'e gelmiş olan Yahudi bir yazarın söylediğine göre Şehirde yaklaşık 300 Yahudi aile bulunmaktaydı. Bunların arasında da 500 kadar dul bulunmaktaydı.⁹³¹ 1518'te sancak merkezinde yapılan ilk tahrirde en fazla nüfusa Müslümanlar sahip iken onları Yahudiler takip etmekte üçüncü sırada ise Hristiyan ahali yer almaktaydı. Halil'de 1518-1519'da yalnızca Müslüman ahali yaşadığı görülmüştür. İlerleyen tarihlerde Yahudiler nahiye merkezine yerleşeceklerdir. 1518 yılında Kudüs şehrinde Hristiyan hane mevcudu 119 olmuştur. Kudüs'te Hristiyan ahalinin haricinde bir cemaat olarak 199 Yahudi hanesinden bahsedilmiştir. Bu tarihte şehir nüfus dağılımında Yahudiler, hane sayılarıyla Müslümanlardan sonra ikinci sırada yer almaktadır. Hristiyanlar Halil'de 54 hane olarak bulunmaktaydılar.⁹³²

1538 senesinde de kent nüfus dağılımında Müslümanlardan sonra yer alan Yahudiler, 224 hane ve 19 mücerret olarak mevcudiyetlerini sürdürmüşlerdir. Ed-Dâbişe (96 hane 6 mücerret), Şeref (85 hane, 9 mücerret) ve Meslah (43 hane ve 4 mücerred) mahallelerinde ikamet etmeye devam etmişlerdir. Ed-Dâbişe ve Meslah mahallelerinde tek başlarına hayatlarını sürdüren Yahudi ahali, Şeref mahallesinde Müslümanlarla birlikte ikamet etmişlerdir.⁹³³ Fakat bu mahallelerde gelişi güzel bir yerleşim şekli yoktu. Yahudilerin evleri bir arada Müslümanların evleri de bir aradaydı. Kendi içinde ikiye bölünmüş bir mahalle yerleşimi mevcuttu.⁹³⁴ Bir önceki tahrirde cemaat olarak zikredilen Yahudilerin bu tahrir de nerede yaşadıkları belirtildiği dikkati çekmektedir.

1538 yılında Hristiyanlar şehir merkezinde 177 hane ve 27 mücerret kişi olarak bulunmaktaydılar. Şehirdeki Hristiyanların yaşadıkları mahalleler hakkında şöyle bilgi

⁹³⁰ Avrupa'dan göç eden Yahudilerin detaylı bilgisi için bkz. Bakhit ve Sawariyyah, TD 427, s. 54; Taşkın, Safed, s. 109.

⁹³¹ Gottheil ve diğerleri, s. 148.

⁹³² BOA, TTD, 427, s. 261-269.

⁹³³ BOA, TTD, 1015, s. 180-196.

⁹³⁴ Cohen, Sijill, s. 161.

verilmiştir. Zerâ‘in mahallesi (19 hane), Süryani cemaati (13 Neferân), Kıbtıyan (32 Nefer ve 26 hane ve 6 mücerret), Melkiye cemaati (85 hane, 107 nefer ve 20 a’ma), Deyr Zeytun (3 hane), Deyr Andreyâs (3 hane), Deyr Mâr Yâkup (15 hane) olarak yaşamlarını sürdürmüşlerdir. Çoğunlukla müstakil olarak hayatlarını idame ettiren Hristiyanlar Rişe ve Sahyun mahallelerinde Müslüman halk ile beraber yaşamışlardır. Deyr Zeytûn (3 hane), Deyr Andreyâs (3 hane Ruhbân), Deyr Frenk (19 hane ruhban) ve Deyr Mâr Yâkub (15 hane) bölgelerinde toplam 21 tane gayrimüslim din adamı olduğunu görmekteyiz.⁹³⁵

1538’ de Halil nahiyesi mahallelerinde Yahudi Mahallesi 20 hane, 20 nefer ve 1 a’ma kişiden müteşekkildir. 7 nefer ile Cemaat-i Nasara nüfus yoğunluğu en az olan kesim olarak belirtilmiştir. Tahrir kayıtlarında cemaat tabiri ile kaydedilmiş olan guruplar genelde ikamet ettikleri mahalle belirtilerek yazılmıştır. Dolayısıyla bölgeye sonradan yerleşmiş veya bölge halkından farklı özellikleri olan küçük gurup olarak algılanmaktadır. Fakat burada Yahudi mahallesinden sonra Cemaat-i Nasara kaydı yazılıdır. Bir mahalleye tabi olarak vurgulanmamıştır.⁹³⁶

1553-1554 tarihlerinde Kudüs nüfus bilgileri verilirken tahrir defterinde Yahudi ve Hristiyan ahali hakkındaki veriler ayrı başlıklar altında kaydedilmiştir. Bu tarihlerde Kudüs merkezde yaşamakta olan gayrimüslimler: Mahalle-i Süryani 22 hane, 3 mücerret; Der Deyr Mâr Yakub 54 hane; Deyr Zeytun 1 Râhip; Deyr Andreyâs 1 Râhip; Cemaat-i Kıbtıyan-ı Nasarî 4 mücerret, 43 hane; Cemaat-i Melkiye-i Nasarî 135 hane, 14 mücerret ve 3 mecnun⁹³⁷; Cemaat-i Nasara Karye-i Beytülahm ki Kuds-i Şerifte mütemekkindirler 30 hane, 3 mücerret halktan oluşmuştur. Cemaat-i Nasara Karye-i Beyt Calâ ki Kudüs’te mütemekkindirler 19 haneye sahiplerdir. Der Deyr Mende ki Cemaat-i Habeş mütemekkindir 30 neferândan oluşur. Der Deyr Mende ki Cemaat-i Seyk mütemekkindir ve 20 neferân kişiden müteşekkildir. Der Deyr Kamame Cemat-i Nasara-i Rumiyan 9 neferân; Der Deyr Sırb Cemaat-i Nasara-i Rumiyan 15 neferân; Der Deyr Mâr İlyas 1 Râhip; Der Deyr Hadar 1 Râhip; Der Deyr Sahyun Cemaat-i Nasara-i Frenk 14 neferân halk ile mütemekkindir. Der Deyr Lahm Cemaat-i Frenk 3 neferân; Der Deyr Mesâlibe Cemaat-i Nasarâ-i Gürciyan 15 neferân; Cemaat-i Yahudiyan Der Kuds-i Şerif 107 hane, 3 mücerret; Cemaat-i Mahalle-i Meslah 79 hane 3 mücerret; Cemaat-i Yahudiyan Der Mahalle-i Rişe 137 hane, 7 mücerret ve 1 mecnun halkın yaşadığı belirtilmiştir. Verilere bakıldığında 1553-

⁹³⁵ BOA, TTD, 1015, s. 180-196.

⁹³⁶ BOA, TTD, 1015, s. 268-278.

⁹³⁷ BOA, TTD, 289, s. 38-39.

1554 yıllarında sancak merkezinde kalabalık nüfus Müslümanlardır. İkinci sırada Hristiyanlar son sırada ise Yahudiler vardır.⁹³⁸

30 hane, 3 mücerret şahıstan oluşan Cemaat-i Nasara Karye-i Beytülahm, Kudüs'te yaşadıkları belirtilerek kaydedilmiştir. Aynı şekilde 19 hanelik Cemaat-i Nasara Karye-i Beyt Calâ ki Kudüs'te mütemekkindirler açıklaması ile yazılmıştır. Bu iki gurup Hristiyan nüfusun yoğun olarak yaşadığı iki büyük köyden Kudüs merkezine yerleşmiştir. Bu durum şehir merkezinde ekonomik imkânların ve güvenliğin arttığının bir delili olarak görülebilir. Yine önceki tahrir kayıtlarına kıyasla gayrimüslim ibadethânelerde yaşayan din adamları ve halkın sayıları artmıştır. Manastırlarda yaşayan sakinlerden 54 hane ile Mar Yakup'a yerleşen Ermeniler en fazla nüfusa sahiptiler.⁹³⁹ Mende Manastırı'nda yaşayan 30 kişilik Habeşli grup ikinci sırada yer almaktadır.⁹⁴⁰ Habeşliler önceki kayıtlarda yazılmamışlardır.

XVI. yüzyılın ortalarında nüfus bilgilerine göre Kudüs sancak merkezinde kaim en kalabalık Hristiyan nüfus Cemaat-i Melkiye'dir (138 hane, 14 mücerret). İkinci sırada (43 hane, 4 mücerret) Kıbtiller gelir. Kıbtileri Beytülahm'dan Kudüs'e göçen Hristiyanlar (30 Hane, 3 mücerret) takip etmektedir. Bir sonraki sırada 4 mücerret 22 hane ile Süryani Mahallesi gelir. Son sırada ise Beyt Câlâ'dan (Beytülahm ve Beyt Câlâ'dan gelen ahalinin cizyelerini köylerinde ödemeleri kararı konulmuştur). Kudüs'e gelmiş olan 19 hanelik Hristiyan ahali⁹⁴¹ yer alır. Bölgede Ortodokslar Hristiyan ahali arasında en etkin ve üstün olan guruptu. Kıpti, Frenk, Gürcü, Habeş ve Ermeni guruplar az nüfusa sahip olup dışarıdan gelecek maddi ve manevi desteklere ihtiyaç duymaktaydılar. Fakat Ortodoks Araplar, bölgede yüzyıllardır yaşayan yerli halk olarak daha güçlü ve avantajlı konumdaydılar.⁹⁴²

Kent merkezlerinde hayatlarını idame ettiren Yahudiler, 1553-54 tarihlerinde sancakta azınlıktaydılar. Yahudi nüfusunun büyük çoğunluğu Kudüs merkezinde yaşarken küçük bir kısmı Halîlü'r-rahmân merkezinde yaşamlarını sürdürmüştür. Halil'de 1553 senesinde yaşayan gayrimüslim nüfus 11 hane ile Yahudilerdir.⁹⁴³

1562-63 yıllarında Hristiyan halk nüfus kaydı şehir merkezinde toplam 383 hane, 41 mücerret kişidir. Bu kişilerin dağılımı Cemaat-i Melkiye Taife-i Nasara 96 hane, 2 mücerret⁹⁴⁴; Cemaat-i Nasara-i Melkiye Taife-i Rumiyan 15 hane, 3 mücerret; Taife-i

⁹³⁸ BOA, TTD, 289, s. 30-40.

⁹³⁹ BOA, TTD, 289, s. 35.

⁹⁴⁰ BOA, TTD, 289, s. 40.

⁹⁴¹ BOA, TTD, 289, s. 37; BOA, TTD, 289, s. 36; BOA, TTD, 289, s. 40; BOA, TTD, 289, s. 35.

⁹⁴² Öksüz, Nüfus, s. 277.

⁹⁴³ BOA, TTD, 289, s. 39.

⁹⁴⁴ Muharrir defterde 98 hane olarak yazmış. Mücerretleri yazmamıştır. TKG.KK.TTD, 112, s. 13.

Belediyyun Melkiye-i Nasara-i Rum 13 hane, 8 mücerretten oluşur. Yine Taife-i Nasarî-i Haliliyyun Cemaat-i Melkiye ki nefsi Kudüs-i Şerif'te sakinlerdir 4 hane, 3 mücerret⁹⁴⁵; Cemaat-i Nasara-i karye-i Beytülahm ki Kudüs'te mütemekkindirler 28 hane, 1 mücerret⁹⁴⁶, Beyt Calâ 21 hane ve 1 mücerret kişi olarak zikredilmiştir. En kalabalık Hristiyan taifesi Melkiye Taifesi'dir. Yani Arap Ortodokslardır.⁹⁴⁷

1562'de Hristiyan halkın nüfus kayıtlarından şehre köylerden gelen kişilerin olduğunu görmek mümkündür. Ayrıca defterde Kudüs'e ticaret, ziyaret ve ibadet için gelmiş olup buraya yerleşmiş Hristiyan kişiler hakkında da bilgilere ulaşmak mümkündür. Gelen kişilerden bazıları sancakta din adamı olarak görev yapmışlardır. Bu kişiler hakkında bilgiler: Taife-i Süryani 21⁹⁴⁸ 3 mücerret; Cemaat-i Ermeni Der Deyr Mâr Yas 31 (bunların 7 tanesi râhip, 3'ü ğuraba), 3 mücerret; Deyr Zeytûn 7 (iki tanesi ğurabâ); Deyr Andreyâs 7 (3 ruhban, 3 ğurabâ); Cemaat-i Kıbtî 53 râhip, 8 mücerret; Cemaat-i Rum Der Deyr Seyk 31 râhip; Cemaat-i Nasara-i Gürci Der Deyr Musâlebe 15, (7 râhip, 3 ğurabâ, 3 Kayser); Ruhban-ı Efrenc Der Deyr Amud 14; Taife-i Efrenc Der Deyr Beytülahm 4 râhip; Cemaat-i Nasara-i Rum Deyr Kamame 7 (6 râhip); Deyr Mâr İlyas 3 râhip; Taife-i Habeş Der Deyr Mende 20 râhip şeklinde verilmiştir.⁹⁴⁹

XVI. yüzyılın ortalarından itibaren Kudüs'te Müslümanlar nüfus arttırırken gayrimüslimler nüfus kaybetmeye başlamışlardır. Sancak etrafındaki asayiş sorunları ve kuraklık gibi durumlar nüfus azalmasında etkin olan nedenlerdendir. 1553 yılında tüm şehirde 1134 hane Hristiyan halk ikamet etmekteyken 1562'de bu sayı 1087 haneye düşerek azalmıştır. 1553 senesinde Yahudiler şehir merkezinde 325 hane 13 mücerret nüfusa sahipken 1562 yılında 237 hane 12 mücerret nüfus miktarına düşmüşlerdir.⁹⁵⁰ Bu tarihlerde merkezde varlıkları azalırken Halîlû'r-rahmân merkezinde sayılarını arttırmışlardır. 1562'de bir mahallesi Yahudi diğer mahalleleri Müslüman nüfusa sahip olan Halil nahiyesi nüfusu bir önceki tahrir verilerine göre artmıştır. Yahudiler bir önceki sayımda 8 hane iken bu sayımda 11 haneye yükselmişlerdir.⁹⁵¹

⁹⁴⁵ Muharrir 7 nefer olarak belirtmiştir. Fakat defterde 4 hane ve 3 mücerred olarak kayıtlıdır. TKG.KK.TTD, 112, s. 14.

⁹⁴⁶ Burada muharrir nüfus sonucunu hatalı vermiştir. TKG.KK.TTD, 112, s. 15.

⁹⁴⁷ TKG.KK.TTD, 112, s. 1-70.

⁹⁴⁸ Muharrir hane veya nefer gibi bir bilgi vermemiştir. Sadece isimler verilmiştir. TKG.KK.TTD, 112, s. 15-18.

⁹⁴⁹ TKG.KK.TTD, 112, s. 1-17.

⁹⁵⁰ TKG.KK.TTD, 112, s. 1-17.

⁹⁵¹ Mustafa Öksüz, "Osmanlı İdaresi'nin İlk Yüzyılında Kudüs-İ Şerif Sancağı'nda Yahudi Nüfusu", Journal Of Islamic Jerusalem Studies Cilt: 16, Sayı, 2, 2016, s. 15.

Kudüs'te 1596-1597 yıllarına tutulan tahrir kayıtlarına bakıldığında Hristiyan nüfus verilerinin eksik olduğu görülmektedir.⁹⁵² Kayıtlara göre Kudüs şehir merkezinde 148 hane, köylerinde 825 hane ve 2 mücerret nüfus vardır. Halîlü'r-rahmân merkezinde 11 hane, köylerinde ise 113 hane kayıt varlığı ortaya çıkar. Bu sayı önceki yıllara göre düşük bir sayı olduğundan Hristiyan halkın bölgeyi terk etmesinin yanında kayıtlar eksik tutulduğu veya kaybolduğu ihtimal dâhilindedir. 1596-1597 yıllarında Yahudiler hakkında verilen verilerde de eksik görülmektedir. Kudüs nahiye merkezinde 90 hanelik bir nüfusları bulunmuştur.⁹⁵³

⁹⁵² 1596-1597 yıllarına ait 178 numaralı Tahrir defterinde Cemâat-i Melkiyye-i Taife-i Nasara başlığı altında verilen Hristiyan nüfus hakkındaki bilgiler yarıda kesilerek. "Nahiye-i Kuds-i Şerif Havassı Hümayun ve Mirliva ve Zeamet ve Tımarha ve Evkaf ve Emlak" başlığı ile başka bir konuya geçilmiştir. Sayfalardaki eksiklik nedeni hakkında bilgi verilmemiştir. TKG.KK.TTD, 178, s. 13-15.

⁹⁵³ TKG.KK.TTD, 178, s. 1-14.

Tablo 3.1. XVI. yüzyıl Kudüs mahalleleri

Mahalle	1518-1519			1538/1539			1552/1553			1562/1563			1596/1597		
	H	M	İ	H	M	İ	H	M	İ	H	M	İ	H	M	İ
Bâbulhattâ	115	-	1	122	19	3	362	22	1	308	52	68 ⁹⁵⁴	226	9	-
Bâbulkataneyn	102	1	-	128	7	3	215	16	5 ⁹⁵⁵	166	13	19 ⁹⁵⁶	150	12	-
Zerâin	110	-	-	159	4	3	280	28	-	306	4	-	223	15	-
Deyr Frenk (Efrenç) Hristiyan Ruhban (Zerâin mahallesine Tâbi)	-	-	-	19	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Riše ve Sahyun ⁹⁵⁷	15	-	-	81	1	2	171	3	-	179	-	-	183	11	-
Bâbulamud	7	-	-	101	14	2	429	32	1	386	2	-	188	19	-
Döğər cemaati (Bâbulamud Mahallesine Tâbi))	-	-	-	15	-	1	18	4	-	-	-	-	-	-	-
Şeref	89	-	-	266	27	5	340	25	3	379	19	21 ⁹⁵⁸	85	9	-
Benî Haris	7	-	-	9	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Vusta	-	-	-	-	-	-	-	-	-	40	6	-	-	-	-
Deyr Andreyas (Hristiyan Ruhban)	-	-	-	3	-	-	1	-	-	7	-	-	7	-	-
Deyr Mar Yakub (Ermeni ⁹⁵⁹ Hristiyan) (Benî Haris Mahallesine Tâbi)	-	-	-	15	-	-	54	-	-	31	3	-	-	-	-
Deyr Zeytun (Benî Haris Mahallesine Tâbi)	-	-	-	3	-	-	-	1R ⁹⁶⁰	-	-	-	7R ⁹⁶¹	7	-	-
Zaviye	21	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Cevaldî	11	-	-	16	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Benî Zeyd	46	-	-	117	1	3	-	-	-	-	-	-	-	-	-

⁹⁵⁴ 48 kişi İmam, hatip, müezzin, şerif ve hadim sayısının toplamıdır.

⁹⁵⁵ İmam ve müezzin toplam sayısıdır.

⁹⁵⁶ 19 kişi İmam, hatip, müezzin ve hadim sayısının toplamıdır.

⁹⁵⁷ 1525’de sadece Riše olarak isimlendirilmiştir. 1596’da sadece Riše olarak geçer.

⁹⁵⁸ 21 kişi İmam, hatip, müezzin ve hadim sayısının toplamıdır.

⁹⁵⁹ 1553 senesinde Ermeni Cemmati olarak detaylı bilgi verilmiştir. BOA, TTD, 289, s. 35.

⁹⁶⁰ Rahip.

⁹⁶¹ 1562 yılı tahririnde kaydedilen bu Hristiyan ahali, Mukaddes yerleri ziyaret ve ibadet için başka yerlerden gelip Kudüs’te ibadet için kalmışlardır. Bakhit ve Sawariyyah, TD 516, s. 16.

Tablo 3.1. (Devam) XVI. yüzyıl Kudüs mahalleleri

Mahalle	1518-1519			1538/1539			1552/1553			1562/1563			1596/1597		
	H	M	İ	H	M	İ	H	M	İ	H	M	İ	H	M	İ
Döğer cemaati (Benî Zeyd Mahallesine Tâbi)	-	-	-	7	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Akabetüssit Cemaati/ Mahallesi ⁹⁶² (BenîZeyd Mahallesine Tâbi)	-	-	-	34	1	-	39		7 ⁹⁶³	50	-	-	23	-	-
MeğâribMahallesi	31	-	-	29	1	1	95	1	-	130	2	-	126	7	-
Süryânî Cemaati/Mahallesi ⁹⁶⁴ (Hristiyan)	8	-	-	13	-	-	22	4	-	2 ⁹⁶⁵	2	-	21	3	-
Melkiye cemaati (Hristiyan)	96	-	-	85	20	-	135	14	-	98	-	-	-	-	-
Melkiye cemaati (Taife-i Ramaviyyun)	-	-	-	-	-	-	-	-	-	15	4	-	-	-	-
Melkiye cemaati (Taife-i Nasara-i Haliliyyun fi-Kudüs)	-	-	-	-	-	-	-	-	-	4	6	-	-	-	-
Melkiye cemaati (Taife-i Nasara-i BeytCâla fi-Kudüs)	-	-	-	-	-	-	-	-	-	21	1	-	-	-	-
Melkiye cemaati (Taife-i Nasara-i Beytülâhm fi-Kudüs)	-	-	-	-	-	-	-	-	-	26	1	-	-	-	-
Kıbtıyan Cemaati (Hristiyan)	-	-	-	26	2	-	43	4	-	53	8	-	53	8	-
Şeref mahallesi Yahudi Cemaati	89	-	-	85	9	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Meslah Mahallesi	-	-	-	43	4	-	79	3	-	-	-	-	-	-	-
Eyyûbiye Cemaati (Cündiyan-ı halka) Babu'lHıttâ Mahallesine bağlı	-	-	-	-	-	-	26	-	-	19	3	-	18	3	-
Nasara Cemaati (Beytülâhm) ⁹⁶⁶	-	-	-	-	-	-	30	3	4 ⁹⁶⁷	4	-	-	-	-	-
Nasara Cemaati (BeytCâla) ⁹⁶⁸	-	-	-	-	-	-	19	-	-	-	-	-	-	-	-
Deyr Mende (Habeş Cemaati)	-	-	-	-	-	-	30	-	-	-	-	-	20	-	-
Deyr Mende (Ruhban)	-	-	-	-	-	-	20	-	-	-	-	20 ⁹⁶⁹	-	-	-
Deyr Kamame (Rumiyan)	-	-	-	-	-	-	9	-	-	-	-	-	-	-	7
Deyr Sırb (Cemaat-i Nasara-i Rumiyan)	-	-	-	-	-	-	15	-	-	-	-	6R ⁹⁷⁰	-	-	-
Deyr Mâr Yas	-	-	-	-	-	-	-	-	1 ⁹⁷¹	-	-	-	-	-	-

⁹⁶² 1553'ten sonra mahalle olarak kaydedilmiştir. BOA, TTD, 289, s. 34.

⁹⁶³ 4 imam, 2 hadim ve bir bevvab olarak detaylı bilgi verilmiştir. Bevvâb: hademe, kapıcı. Devellioğlu, s. 93.

⁹⁶⁴ 1553'te ilk kez mahalle olarak kaydedilmiştir. BOA, TTD, 289, s. 35.

⁹⁶⁵ 1562 yılı tahririnde kaydedilen bu Hristiyan ahali, Mukaddes yerleri ziyaret ve ibadet amacıyla başka yerlerden gelip Kudüs'te ibadet için kalmışlardır. Bakhit ve Sawariyyah, TD 516, s. 16.

⁹⁶⁶ Bu cemaat Beytülâhm köyünün sakinleridir. 1553 tarihinde Kudüs nahiye merkezinde yaşadıkları belirtilmiştir. BOA, TTD, 289, s. 40.

⁹⁶⁷ 4 Rahip sayıdır.

⁹⁶⁸ Bu cemaat Beyt Câla Köyü'nün sakinleridir. 1553 tarihinde Kudüs nahiye merkezinde yaşadıkları belirtilmiştir. BOA, TTD, 289, s. 40.

⁹⁶⁹ 1562 yılı tahririnde kaydedilen bu Hristiyan ahali, Habeşli rahiplerdir. Mukaddes yerleri ziyaret ve ibadet için başka yerlerden gelip Kudüs'te ibadet için kalmışlardır. Bakhit ve Sawariyyah, TD 516, s. 16.

⁹⁷⁰ 1562 yılı tahririnde kaydedilen bu Hristiyan ahali, Mukaddes yerleri ziyaret ve ibadet için başka yerlerden gelip Kudüs'te ibadet için kalmışlardır. Bakhit ve Sawariyyah, TD 516, s. 16.

⁹⁷¹ Rahip.

Tablo 3.1. (Devam) XVI. yüzyıl Kudüs mahalleleri

Mahalle	1518-1519			1538/1539			1552/1553			1562/1563			1596/1597		
	H	M	İ	H	M	İ	H	M	İ	H	M	İ	H	M	İ
Deyr Hadar	-	-	-	-	-	-	-	-	1 ⁹⁷²	-	-	-	-	-	-
DeyrSahyun (Frenk Cemaati)	-	-	-	-	-	-	14	-	-	-	-	-	-	-	-
Deyr Lahm (Frenk Cemaati)	-	-	-	-	-	-	3	-	-	-	-	-	4	-	-
DeyrMusalebe (Hristiyan Gürci Cemaati)	-	-	-	-	-	-	15	-	-	15 ⁹⁷³	-	-	15	-	-
DeyrMar Yakub (Cemaat-i Ermeni)	-	-	-	-	-	-	-	-	-	31 ⁹⁷⁴	-	10 ⁹⁷⁵	31	3	-
Dey Seyk (Rum Cemaati)	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	31R ⁹⁷⁶	31	-	-
Deyrel-Amud (Ruhban-ı Efrenc)	-	-	-	-	-	-	-	-	-	14	-	-	14	-	-
Deyr Mar İlyas	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	3R ⁹⁷⁷	3	-	-
Yahudi Cemaati	199	-	-	191	18	-	128	10	-	197	6	-	216	12	-

⁹⁷² Rahip.

⁹⁷³ Bu gurup içinde 7 ruhban, 3 guraba vardır. 1562 yılı tahririnde kaydedilen bu Hristiyan ahali, Mukaddes yerleri ziyaret ve ibadet için başka yerlerden gelip Kudüs'te ibadet için kalmışlardır. Bakhit ve Sawariyyah, TD 516, s. 16.

⁹⁷⁴ 1562 yılı tahririnde kaydedilen bu Hristiyan ahali, Mukaddes yerleri ziyaret ve ibadet için başka yerlerden gelip Kudüs'te ibadet için kalmışlardır. Bakhit ve Sawariyyah, TD 516, s. 16.

⁹⁷⁵ 7 rahip ve 3 guraba olarak belirtilmiştir.

⁹⁷⁶ 1562 yılı tahririnde kaydedilen bu Hristiyan ahali, Mukaddes yerleri ziyaret ve ibadet için başka yerlerden gelip Kudüs'te ibadet için kalmışlardır. Bakhit ve Sawariyyah, TD 516, s. 16.

⁹⁷⁷ 1562 yılı tahririnde kaydedilen bu Hristiyan ahali, Mukaddes yerleri ziyaret ve ibadet için başka yerlerden gelip Kudüs'te ibadet için kalmışlardır. Bakhit ve Sawariyyah, TD 516, s. 16.

Tablo 3.2. XVI. yüzyıl Halîl mahalleleri

Mahalle	1518/26			1538/399			1552/533			1562/63			1596/97		
	H	M	İ	H	M	İ	H	M	İ	H	M	İ	H	M	İ
Ekrâd-ı Kaysî ⁹⁷⁸	48	-	-	135	29	4	247	-	-	304	12	1A	172	-	-
Cebârre	22	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Şeyh Ali Bekâ Yemenî ⁹⁷⁹	17	-	-	46	20	2	69	-	-	46	16	-	65	-	-
Kaytûn (Vusta) ⁹⁸⁰ Mahallesi	17	-	-	229	52	5	154	-	1	155	1	-	90	1	-
RasKaytûn mahallesi	-	-	-	-	-	-	88	-	-	76	32	-	102	-	-
Şeaniye/Medrese/ Mahallesi	79	-	-	144	32	1	79	-	-	141	32	-	42	-	-
Akabe mahallesi	-	-	-	-	-	-	90	-	-	-	-	-	-	-	-
Fıstıka mahallesi	-	-	-	-	-	-	99	-	-	99	29	-	78	22	-
Hafizeddin	14	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Kazzâzîn	15	-	-	170	76	4	143	-	-	164	9	3	123	-	-
Yahudi mahallesi	-	-	-	20	-	-	8	-	-	11	-	-	11	-	-
Hristiyan Cemaati	-	-	-	7	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-

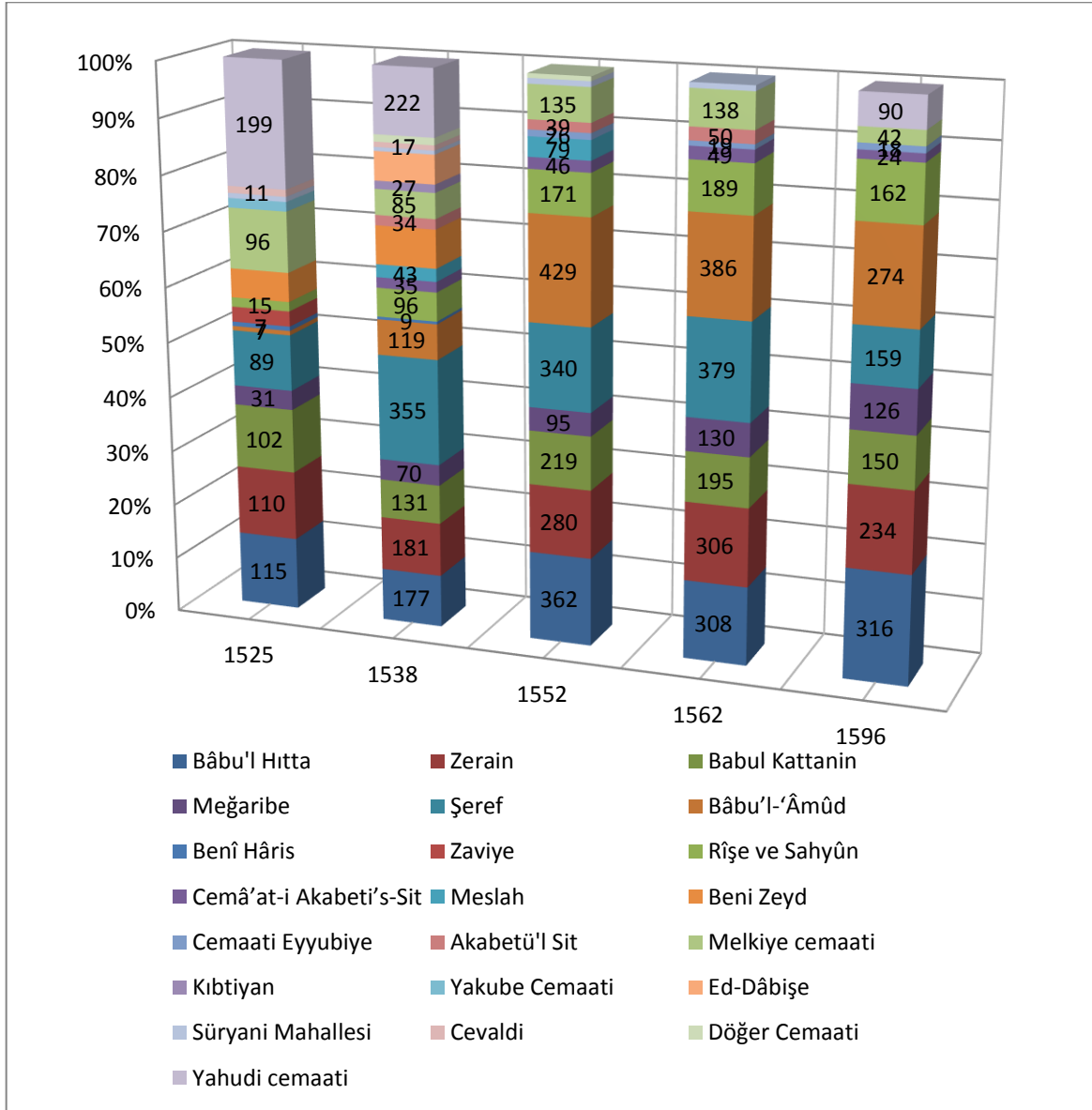
XVI. yüzyıl merkez nüfusunda mahallelere bakıldığında nüfusun artma ve azalma dönemlerini görmek mümkündür. 1552/1553 tarihinden sonra mahallelerde nüfus sayısı artmıştır. Aynı zamanda nüfus içerisindeki gayrimüslim unsurlar da çoğalmış ve çeşitlenmiştir. Kudüs merkez mahallerinin Halîlü’r-rahmân mahallelerinden daha kalabalık olduğu görülmektedir. Hem Kudüs hem Halîlü’r-rahmân mahallelerinde asrın başından sona yerleşim olan mahalleler mevcuttur. Kudüs’te Şeref, Bâbulamud, Bâbulhittâ, Bâbultaneyn gibi mahalleler; Halîlü’r-rahmân’da Kazzâzîn, Şeyh Ali Bekâ Yemenî ve Ekrâd-ı Kaysî gibi mahallelerde tüm asır süresince yerleşim bulunduğu görülür. Benî Haris ve Hafizeddin gibi bazı mahalleler ilk tahrirlerde olan ancak sonradan var olmayan mahalleler olarak geçmektedir. Bu mahalleler büyük ihtimalle başka mahalleler ile birleştiklerinden isimleri kaybolmuştur. Yahudi ve Hristiyan nüfus bazen sadece cemaat olarak kaydedilmiştir. Bazen de detaylı olarak hangi mahallede oldukları ve hangi cemaate mensup oldukları belirtilmiştir. Bu detaylı anlatım gayrimüslim nüfusun kalabalık olduğu zamanlarda yapılmıştır. Döğerler, Bâbulamud ve Benî Zeyd mahallesinde 1538 ve 1553 senelerinde kaydedilmişlerdir. Ancak bu tarihten sonra görülmemişlerdir. Daha önce belirtildiği üzere mahallelere yayılıp kaynaşmış oldukları ihtimal dâhilindedir. Benî Zeyd ve Benî Haris mahalleleri ilk tahrirlerde görülen mahalle isimlerindendir. Bu isimler 1550 yıllarından sonra bölgede huzursuzluk

⁹⁷⁸ 1553’te mahallenin ismi sadece Ekrad olarak kaydedilmiştir. BOA, TTD, 289, s. 193.

⁹⁷⁹ 1553’te mahallenin ismi sadece Ali Bekâ olarak kaydedilmiştir. BOA, TTD, 289, s. 196.

⁹⁸⁰ 1553 senesinden sonra mahalle sadece Vusta ismiyle kaydedilmiştir. Kaytun ayrı bir mahalle olarak kaydedilmeye başlanmıştır. BOA, TTD, 289, s. 195.

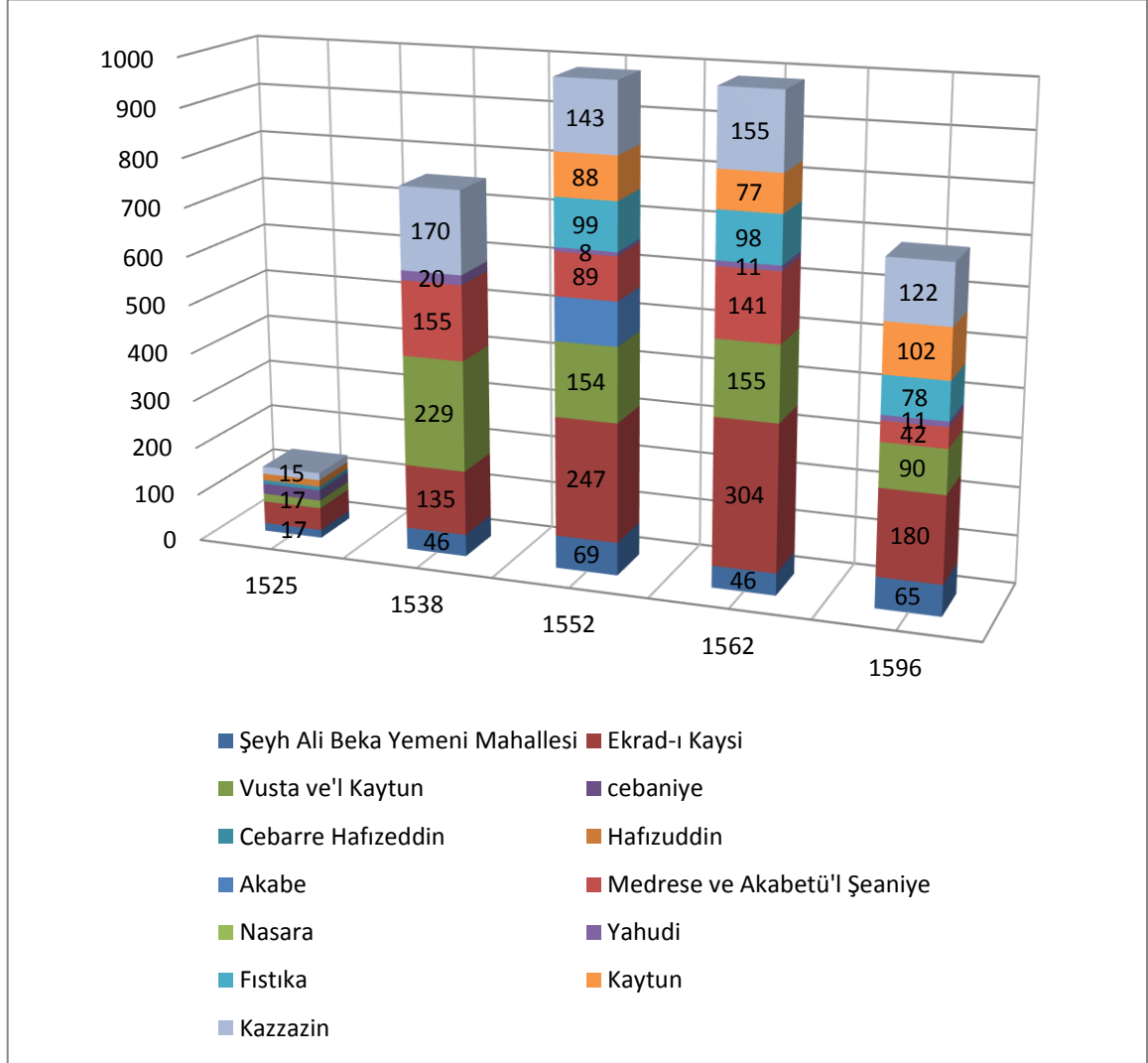
çıkaran Arap kabileleri olarak geçer. Burada önceden yerleşik olan kabile halkının göçebe hayata geçerek huzursuzluk çıkarmış olması mümkündür.

Grafik 3.1. XVI. yüzyıl Kudüs mahalleleri ve nüfusu

Fetihten sonra özellikle Sultan Süleyman'ın yatırımları ve gayrimüslim halka olumlu bir tepki uyandıran yaklaşımı ile gayrimüslimler bölgeye gelmişlerdir. Hatta Kudüs'ün tekrar Yahudiliğin dini merkezi olarak işlev görmesini sağlayacak politik ve sosyal koşullar oluşmuştur. Nitekim Mısır'ın Yahudi cemaati başkanı *Isaac Sholal* XVI. yüzyılda şehre yerleşmiştir. Zamanının en büyük Yahudi âlimlerinden *Levi b. Habib David ibn Ebi Zimra* şehre yerleşmiştir. Daha sonra *Bezalel Askenazi* Kudüs'te eğitim vermiştir. Ancak akademisyenlerin ve şehirde yaşayan tüm Yahudi sakinlerinin fakirliği büyük

akademisyenlerin ve göçmenlerin çoğunun Safed'e göç etmesine neden olmuştur. Safed o zamanlar Yahudiler için önemli bir merkez olarak Kudüs'ün yerini almıştır.⁹⁸¹

Grafik 3.2. XVI. yüzyıl Halil mahalleleri

3.3.2. Kırsal alan nüfusu

Tarihte kent ve kırsaldaki nüfus oranları ve bu oranların artışındaki farklar kent ve kırsal yaşantının gereklilikleri ile doğru orantılı olmuştur. Genel olarak sanayi öncesi dönemde şehirlerde nüfus artış oranı, iş gücüne olan ihtiyacın fazlalığı nedeniyle tarımın yapıldığı köylerdeki nüfus artış hızının gerisinde kalmıştır.⁹⁸² Bu duruma paralel olarak XVI.

⁹⁸¹ Hirschberg, Jerusalem Under Ottoman, s. 163.

⁹⁸² Öksüz, Nüfus, s. 264.

yüzyıl Osmanlı sancaklarında da kırsal nüfus şehir nüfusundan daha yoğun olmuştur.⁹⁸³ Bu durumu Kudüs'te gözlemlemek mümkündür.

3.3.2.1. Köyler

XVI. yüzyılda Kudüs nüfusunun büyük bir kısmı kırsal alanda yaşamaktaydı. Köylerde de tıpkı nahiye merkezlerinde olduğu gibi yüzyılın başından ortalarına kadar hızlı bir nüfus artışı ve asrın sonuna doğru da nüfus azalması olduğu görülmektedir. XVI. yüzyılın ilk tahrir defterinde Kudüs'ün üç nahiyeden müteşekkil olduğu kayıtlıdır. Kudüs, Halîlü'r-rahmân ve Beni Amr bu nahiyelerin isimleridir. Fakat daha önce de belirtildiği üzere Beni Amr nahiyesi ilk tahrir dışındaki kayıtlarda yer almamaktadır. 1518 yılında da terk edilmiş halde bulunan nahiye hakkında tahrir defterinde detaylı bilgi verilmiştir. Halkı tamamen göç etmiş olan nahiyede 9 köy ve 2 mezra ismi kaydedilmiştir. Nahiyede Bercemat, Bevar, Sare, Aleyn, Artuf, Seva, Müşerrefe, Asileyn, Kefer ve Rubt köyleri ve Makbul ve Melkiye Mezrâ isimleri kayıtlıdır. Tüm köylerde mahsul olduğu tahrir kaydından anlaşılmaktadır.⁹⁸⁴ Bakhit 1531 tarihinde Beni Zeyd isimli bir nahiyenin sicil kayıtlarında kaydedildiğini bildirmiştir. Bu nahiyenin de Osmanlı'nın bölgeyi ele geçirdiğinde sakini olmadığı verilen bilgiler arasındadır.⁹⁸⁵ Beni Amr ve Beni Zeyd isimli nahiyeler daha sonraki yıllardaki kayıtlarda görülmemektedir.

1518 yılı verilerinde Kudüs nahiyesinde 93 dolu köy, 20 boş köy ismi zikredilmiştir. Bu yıllarda Kudüs köylerinde toplam 1412 hane, 108 mücerret kaydedilmiştir. Bunlardan 356 hane, 1 mücerret Hristiyan ve 1056 hane, 107 mücerret Müslüman ahalidir. Bu tarihlerde Kudüs'ün köylerinde hiçbir Yahudi'ye rastlanılmamaktadır.⁹⁸⁶

Müslümanların dışında köylerde yaşayan gayrimüslim kitle Hristiyanlardır. Hristiyan ahalî Beyt Câlâ, Cifnâ ve Tayyibetü'l İsm köylerinde tek başlarına Beytülahm, Taku, Beyt Sâhûru'n-Nasârâ köylerinde Müslümanlarla beraber yaşamışlardır. Sancaktaki köyler hakkında detaylı bilgiler bulmak mümkündür. 1518-1519 tahrir kayıtlarında Beyt Câlâ köyü tamamı Hristiyan ahaliden oluşmuştur. Toplam 129 haneden müteşekkildir. Bu köy XVI. yüzyılın sonunda mahallelere (rub) ayrılmıştır.⁹⁸⁷ Beyt Calâ köyü Beytülahm köyünün 2 kilometre batısındadır. Hz. İsa'nın doğduğu yer olduğuna inanıldığı için Hristiyanlarca

⁹⁸³ Taşkın, Safed, s. 114.

⁹⁸⁴ BOA, TTD, 427, s. 314.

⁹⁸⁵ Bakhit ve Sawariyyah, TD 427, s. 27.

⁹⁸⁶ BOA, TTD, 427, s. 269-321.

⁹⁸⁷ BOA, TTD, 427, s. 274; TKG.KK.TTD, 112, s. 64; TKG.KK.TTD, 178, s. 73.

kutsal olan Beytülâhm köyünde 60 Hristiyan ve 39 Müslüman hane vardı.⁹⁸⁸ Kudüs'ün 8 kilometre güneyinde olan köy XVI. yüzyılın sonunda daha da büyüyerek 7 mahalleye bölünmüştür.⁹⁸⁹ Büyük köylerden olan Ebu Dîs köyü Kudüs'ün güneydoğu kısmındadır. Bugün de aynı ad ile anılan bir köy burada bulunmaktadır.⁹⁹⁰ Sancağın bir diğer önemli köyü olan Tayyibetü'l İsm köyü 1518 yılında 98 hanelik bir Hristiyan köyüydü. Taku köyü Kudüs'te yapılan ilk tahrirlerde 55 Hristiyan hane, 25 Müslüman hane ve 2 mücerret nüfustan müteşekkildi. Riha köyünde ise ilk tahrirde 50 Müslüman hane vardı. Habib köyünde ise 55 Müslüman hane vardır. Artas köyü asrın ilk tahririnde 39 Müslüman haneden oluşmaktaydı. Beyt Riha 30 hanelik bir Müslüman köyüydü. Biretü'l Kübra köyü ise 11 Müslüman hane ile en az nüfuslu köylerden biriydi. 1 hanelik nüfusu ile Beyt Lukya köyü en küçük köydür. İlk tahrirde Halil'de 36 köy bulunmaktadır. 10 köyde nüfus varken 26 köy boştur. Bölgede toplamda 71 mevrâ mevcuttur.⁹⁹¹

1538-1539 yıllarında Kudüs nahiyesinde 133 köy bulunmaktadır. Verilere göre bu tarihte Kudüs'te 48 tane mevrâ mevcuttur. Köylerden 94'ü nüfusa sahipken 26 boş köy bulunmaktaydı. Bu köylerde toplam 2006 hane ve 104 mücerret vardır. Kudüs köylerinde 1572 hane, 102 mücerred ve 72 imam nüfusu ile Müslüman halk vardır. 1538-1539 yıllarında Kudüs'te Hristiyan nüfusun köylerde daha yoğun olduğunu görürüz. Beyt Cala, Beytülâhm ve Beyt Tayyibe ve Beyt Sahur gibi köyler Hristiyan nüfusun yoğun olduğu köylerdendir.⁹⁹² Köylerde 350 hane ve 8 mücerretten oluşan Hristiyan nüfus vardır. Kudüs nahiyesi köylerinde en kalabalık yerleşim alanı Hristiyan ahalinin mûkim olduğu 129 hanelik Beyt Calâ köyü'dür. Beytülâhm köyünde 46 Müslüman hane ve 1 imam mevcuttu. Nüfusu en az olan köy ise 2 hanelik nüfusu ile Karye-i Kalbiyedir. 1015 numaralı deftere bakıldığında önceki deftere göre Halil de nüfusun arttığı görülür. Halil'de 37 köy nüfusu zikredilmiştir. Müslüman nüfus 549 hane 19 mücerret ve 28 imam olarak verilir.⁹⁹³ İmam sayısına bakınca tüm köylerde imam olmadığını görürüz. Halil nahiyesi köylerinde Hristiyan nüfusun en

⁹⁸⁸ BOA, TTD, 427, s. 273.

⁹⁸⁹ TKG.KK.TTD, 112, 64; TKG.KK.TTD, 178, s. 71.

⁹⁹⁰ Singer, Köylüler, s. 85.

⁹⁹¹ BOA, TTD, 427, s. 290; BOA, TTD, 427, s. 300; BOA, TTD, 427, s. 286; BOA, TTD, 427, s. 277; BOA, TTD, 427, s. 276; BOA, TTD, 427, s. 287; BOA, TTD, 427, s. 300; BOA, TTD, 427, s. 200.

⁹⁹² Mustafa Öksüz, "Osmanlı Kudüs'ünde Bir Köy: Beyt Calâ (XVI. Yüzyıl)", Kocatepe İslami İlimler Dergisi, Cilt: 5, Sayı: 2, 2022, s.397.

⁹⁹³ BOA, TTD, 1015, s. 196-268; BOA, TTD, 1015, s. 196; BOA, TTD, 1015, s. 198; BOA, TTD, 1015, s. 218; BOA, TTD, 1015, s. 278-309.

yoğun olarak yaşadığı bölge Mecdel Fudayl köyüdür. Köyün 95 hane 12 mücerret nüfusu vardır. Halil köylerinde Yahudi nüfusundan bahsedilmemiştir.⁹⁹⁴

1553-1554 yıllarında Kudüs'te 173 köy ve 432 mevrâ ve 61 kıta bulunmaktadır. Köylerin tamamında halk ikâmet etmektedir. Eşraf, hatip, imam Haremeyn-i Şerif vakfi halkı sayısı 1253 kişidir. Köylerdeki Müslüman ahali 4197 hane, 81 mücerret, 3 imam, 2 a'ma ve 1 meksuhtan ibarettir. Hristiyan halk ise 636 hane, 34 mücerret ve 1 a'madan oluşmuştur. En kalabalık nüfusu olan köy 152 hane, 10 mücerret Müslüman ve 152 hane, 12 mücerret Hristiyan tebaanın bulunduğu Beytülahm köyüdür. Ayrıca nüfusu olan mevrâ ve cemaatler göze çarpmaktadır. Mevrâ-ı Ebû Dase 14 hane, Mevrâ-ı Geyas 70 hane ve Cemaat-i Kesâbere 23 hanedir.⁹⁹⁵

1553-1554 yıllarında Halil'de 27 köy olduğu ve bunların tümünün sakinlerinin olduğu görülür. Bu yıllarda nüfus artarken bölgeden göçler az da olsa devam etmiştir. Örneğin Benî Selim köyü Mısır'a göç etmiştir. Nahiye 745 hane, 1 imam ve 1 hatip Müslüman halk ve 91 Hristiyan hane yaşamlarını sürdürmektedirler. Hristiyanlar Mecdel Fudayl köyünde tek başlarına bulunmaktaydılar. Bahsi geçen tarihte en kalabalık köy 103 hanelik nüfusu ile Müslümanlardan oluşan Sair köyü'dür. En az nüfusu olan ise 6 haneye sahip Deyr Sâlih köyüdür. 1553-54 yıllarında Kudüs'te köylerde Hristiyan nüfusun yoğun olduğunu söylemek mümkündür. Bu Hristiyan ahali dışarıdan, farklı şehir ve ülkelerden buraya gelmekteydiler.⁹⁹⁶

1562 yılında Kudüs'te 262 köy, 446 mevrâ ve 2 bedevi aşireti mevcuttur Müslüman haneler toplam 4772 hane, 194 mücerret; Hristiyanlar 601 hane, 61 mücerrettir. İncelenen tarihte en kalabalık hane sayısı 47 mücerret, 181 Hristiyan ve 2 Müslüman hane nüfus ile Beyt Calâ köyü'dür. En az nüfus ise Karye-i Deyr Salih ve Karye-i Beyt Kîse köyleri'dir. Kudüs'te Tayyibetü'l İsm isimli köyde Kesabere adında 36 hanelik bir Hristiyan cemaat yaşamlarını sürdürmüştür. Cemaat-i Urbân-ı Şukayrât Berâğîşe an-Tâife-i Heytem:1553-54'te nüfus kaydı yoktur, 1562-63'te 119 hane, Cemaat-i Asâkirâ: 1553-54'te 54, 1562-63'te nüfus kaydı yoktur.⁹⁹⁷

1562 yılında Halil nahiyesinin köylerine bakıldığında 30 karyede nüfus olduğunu görmekteyiz. Bu tarihteki mevrâ sayısı 231'dir. Toplam 1147 hane, 93 mücerret Müslüman, 112 hane ve 7 mücerret Hristiyan ahali mevcuttur. Köylerden en kalabalık olan 122 hane ve

⁹⁹⁴ Bakhit ve Sawariyyah, TD 1015, s. 23.

⁹⁹⁵ BOA, TTD, 289, s. 230; BOA, TTD, 289, s. 40-58.

⁹⁹⁶ BOA, TTD, 289, s. 47; BOA, TTD, 289, s. 49-234.

⁹⁹⁷ BOA, TTD, 289, s. 51; BOA, TTD, 289, s. 1; TKG.KK.TTD, 112, s. 19-70.

5 mücerret Müslüman nüfusa sahip Yatta karyesidir. Onu 112 hane ve 7 mücerret kişilik Hristiyan ahalisi ile Mecdel Fudayl köyü takip eder. 6 hanelik nüfusu ile Deyr Şeyh köyü en az nüfusa malik köy olarak göze çarpmaktadır. Köy nüfusunu bir önceki tahrir verileri ile kıyasladığımızda artış olduğunu söylemek mümkündür. Önceki defterlerde çiftlik olarak geçmiş olan Hebran ve Beyt Ayn köyleri bu defterde köy olarak kaydedilmiştir. Hebran 8 Beyt Ayna ise 18 hanelik bir köy olarak kayıtlara geçmiştir. Bu yıl tutulmuş olan tahrir defterine göre iki yeni köy oluşmuştur. Halil köylerinde toplam nüfus 1147 hanedir. 93 bekâr vardır. Bunlardan 112 hane ve 7 bekâr nüfus Hristiyan'dır. Hristiyan nüfus Mecdel Fudayl köyünde ikamet etmektedir. Bu köyde hiç Müslüman yoktur.⁹⁹⁸

1596-1597 tarihinde Kudüs'te Toplam 152 köy ve 216 mezra bulunmaktadır. İki Arap kabilesi Heytem ve Merzuk Kabileleri de zikredilen nüfus arasında yer almaktadır. Köy ve mevrâlarda 860 Hristiyan hane mevcuttur. En kalabalık nüfusa sahip olan köy 5 mücerret 75 hane Müslüman ve 71 hane Hristiyan halk ile Ramallah köyüdür. Beyt Kise ve Deyr Salih köyü ise 2 hanelik nüfusları ile yüzyılın sonunda Kudüs'teki en az nüfusa sahip olan köylerdir.⁹⁹⁹ Beytülahm köyü Rub Ali b. Mealî (29 nefer), Ali b. Sefer (21 nefer), el-Hamrat (48 nefer), Zeyb Naci (69 nefer), Halil b. Hızır (66 nefer), Said el-Calî (7 nefer) şeklinde ayrı cemaatler olarak kaydedilmişlerdir.¹⁰⁰⁰ 1596 yılında Beyt Câlâ köyü de tahrir defterinde bölümlere ayrılmıştır. Bu bölümler Rub Rabbî Ğanem (58 neferan), Rub Zîb bin Ebu Zaytere (60 neferan), Rub Mihail (45 neferan), Rub Mahluf bin Mansur (75 hane) ve son olarak Cemaat-ı Meşarefe olarak kaydedilmiştir. 1596 yılında Cîb köyü aynı şekilde tahrir defterinde bölümlere ayrılmıştır. Bu bölümler Rub Âsaf (29 hane), Rub Şah Musa (32 hane), Rub Bereket (30 hane), Rub İsmail Dîb (12 hane)dir.¹⁰⁰¹

1596-1597 yılı tahrir verilerinde Halil'de toplam köy sayısı 30'dur. Bu köylerde 1144 hane ve 13 bekâr nüfus kaydedilmişti. Bunlardan 113 hanesi Mecdel Fudayl köyünde yaşamlarını idame ettirmekte olan Hristiyan ahaliye aittir. Bahsedilen tarihlerde Halil nahiyesindeki en kalabalık köy 127 hane nüfusu ile Yatta köyüdür. En az nüfus ise 6 hane ile Deyr Şeyh Köyü'dür. XVI. yüzyılın sonuna gelindiğinde bazı köylerde nüfus sayısı artarken bazı köylerde azalmış olduğu görülür. Defterde köylerden Mısır'a göçler olduğu

⁹⁹⁸ TKG.KK.TTD, 112, s. 80; TKG.KK.TTD, 112, s. 78; TKG.KK.TTD, 112, s. 98; TKG.KK.TTD, 112, s. 45-89.

⁹⁹⁹ TKG.KK.TTD, 178, s. 20; TKG.KK.TTD, 178, s. 25; TKG.KK.TTD, 178, s. 41.

¹⁰⁰⁰ TKG.KK.TTD, 178, s. 72-73. Bu cemâatler Aclun tarafından gelip bölgeye yerleşmiş olan cemâatlerdir. Beytülahm, Beyt Cala, Kerek ve Şevbek gibi köylerde yaşamlarını idame ettirmişlerdir. Bakhit ve Sawariyyah, TD 515, s. 28.

¹⁰⁰¹ TKG.KK.TTD, 178, s. 75; TKG.KK.TTD, 178, s. 77.

not edilmiştir. Özellikle Beyt Calâ ve Beytulahm gibi Hristiyan köylerinde nüfus artışı görülmektedir. Daha önce çiftlik olan Kastel köyü son tahrirde nüfusunu artırarak köy olarak zikredilmiştir.¹⁰⁰²

Neredeyse tamamı Hristiyan nüfusa sahip olan iki büyük komşu köy, Beytulahm ve Beyt Câlâ dışında Müslüman sakinleri de olan köylerde sadece mahalleleri vardı. Genel olarak, Hristiyan azınlıklar Kudüs'te büyük olan köylerde yaşamışlardır. Bunlar sıklıkla tarihsel öneme veya elverişli doğa koşullarına sahip olan yerlerdir.¹⁰⁰³ XVI. yüzyıl süresince Kudüs şehrinde nüfus genelde artış göstermiştir. Nüfusu hızlı büyüyen köyler Beytulahm ve Beyt Calâ gibi Hristiyan köyleridir. Beyt Calâ köyüne Aclun tarafından göçler olmuştur. Bunun dışında gayrimüslim nüfus en çok Kerek ve Şevbek taraflarından gelmişlerdir. Fakat nüfusu azalan hatta tamamen boşalmış olan köy ve mezralar da vardır. XVI. yüzyıl sonunda eskiden nüfusu olan Beyt Facus Mezrâsı boş olarak görülür. Buradaki ahali Mısır'a göç etmiştir.¹⁰⁰⁴

Daha önce de belirtildiği üzere XVI. yüzyılda Kudüs'te genel bir nüfus artışı olmuştur. Bu artışta Müslümanlar en büyük payı almaktadır. Bununla beraber bedevi Arap kabilelerinin nüfus bilgileri kayıtlarda tam olarak görülmemektedir. Kudüs tahrirlerinde köy, mahalle ve şehirlerde yaşayan hane reisleri kaydedilmişken, göçebe ya da yarı göçebe kabilelerin nüfus bilgileri detaylı olarak kaydedilmemiştir. Bu nedenle defterlerde zaman zaman onların isimlerine ve devlet tarafından zorunlu kılınan vergilerin bilgilerine rastlanmakla birlikte genelde kaç haneden oluştukları belirtilmemiştir.¹⁰⁰⁵ Dolayısıyla sancaktaki Müslüman nüfus oranının belirtilenden daha fazla olabileceği sonucuna ulaşmak mümkündür.

Osmanlı Devleti'nin bölgedeki ilk yıllarında Kudüs'te bulunan aşiret isimlerinden bazıları Benî Zeyd, Beni Adiy, Beni Harise, Beni Suheyldir. Şeriyye Sicillerinde ise Kaysî ve Yemenî aşiretlerinin isimleri bölgede tahribatta bulundukları bilgisi ile zikredilmiştir.¹⁰⁰⁶ Beni Atâ ve Beni Âtiyye Kabileleri ise bölgede sıkıntı çıkaran kabileler olarak kayıtlara geçmiştir. Beni Zeyd ve Beni Adiy hakkında, yasak olmasına rağmen, çokça tüfekleri olduğu ve sancakbeyinin toplamasına izin verilmediği bilgisi mevcuttur.¹⁰⁰⁷

¹⁰⁰² TKG.KK.TTD, 178, s. 86-103; TKG.KK.TTD, 178, s. 22.

¹⁰⁰³ Hütteroth ve Abdulfattah, s. 54.

¹⁰⁰⁴ Bakhit ve Sawariyyah, TD 515, s. 28.

¹⁰⁰⁵ Öksüz, Kaynaklar, s. 256.

¹⁰⁰⁶ Bakhit ve Sawariyyah, TD 427, s. 30.

¹⁰⁰⁷ BOA, A.DVNS.MHM.d., No. 70, h. 140; BOA, A.DVNS.MHM.d., No. 22, h. 25.

1553 tarihli kaynaklarda Beni Suheyl, Beni Amir, Beni Adiy, Beni Abd, Beni Haris, Beni Seba, Beni Ğafer, Beni Naim, Beni Şeca ve Beni Ayeş aşiretleri görülmektedir. Bu yıllarda daha önceden var olan bazı aşiret isimlerinin kaybolduğu görülmektedir. Bunun sebebi bilinmemekle beraber büyük köy ve mahallelere karışmış olmaları imkân dâhilindedir.¹⁰⁰⁸ Örneğin 1553 yılında Halîlü’r-rahmân’da Kefer Berik köyü hakkında bilgi verilirken köyün eski isminin Beni Naim olduğu belirtilmiştir.¹⁰⁰⁹ Bu bilgidен hareketle bu köyde Beni Naim aşireti mensuplarının yaşamış olduğunu ve köye isim verecek etkide olduklarını ancak ilerleyen zamanlarda bu etkinin azaldığını düşünmek mümkündür.

1553’te Beyt Kîse köyü bilgileri verildikten sonra Merzuk Bedevi Aşireti’nden detaylı olarak bahsedilmektedir. Merzuk taifesi, Cemaat-i Bedah, Cemaat-i Râs ve Cemaat-i Atiyye olarak kaydedilmişlerdir. Bu cemaatlerin nüfus bilgileri verilmemiştir. Sırasıyla 7000, 1000 ve 2000 olarak toplam 10000 akçe vergi ödemiş oldukları bilgisi mevcuttur.¹⁰¹⁰ Aynı bilgiler 1562 senesinde “Arabân-ı mürâdif” başlığı ile verilmiştir.¹⁰¹¹ Heytem Taifesi 1553 senesinde tahrirde zikredilmemiş olup, 1562’de Şekirat-ı Berağşe (137 hane), Asakire (56 hane), Avazeme (nüfus belirtilmemiş) Cemaatleri’nden oluştuğu kaydedilmiştir.¹⁰¹² 1562-63 tarihlerinde Kudüs çevresinde 6 Arap cemaate rast olunmaktadır. Bu cemaatlerin yakın zamanda gelmiş olduğu daha önceki tahrirlerde olmamalarından tahmin edilebilmektedir.¹⁰¹³ 1596 yılında ise Merzuk ve Heytem (Arabân-ı Şekirat) Bedevi kabileleri kaydedilmiştir.¹⁰¹⁴ Heytem Aşireti’nin Berağşe ve Asâkire kollarının nüfusu varken Avazeme kolunun nüfus bilgisi verilmemiş sadece yükümlülükleri hakkında bilgi verilmiştir.¹⁰¹⁵

¹⁰⁰⁸ Bakhit ve Sawariyyah, TD 289, s. 30.

¹⁰⁰⁹ BOA, TTD, 289, s. 229.

¹⁰¹⁰ TKG.KK.TTD, 112, s. 24.

¹⁰¹¹ BOA, TTD, 346, s. 25.

¹⁰¹² TKG.KK.TTD, 112, s. 69.

¹⁰¹³ Öksüz, Nüfus, s. 288.

¹⁰¹⁴ TKG.KK.TTD, 178, s. 35.

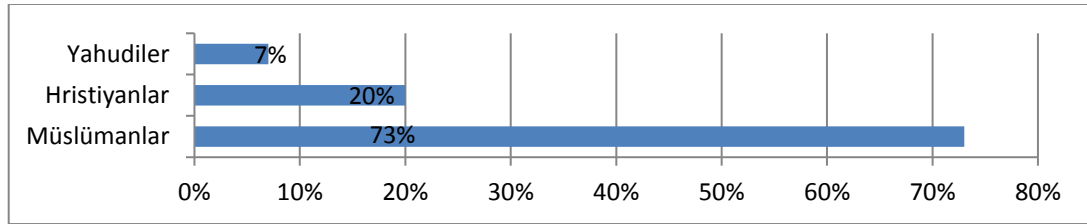
¹⁰¹⁵ TKG.KK.TTD, 178, s. 36.

Tablo 3.3. XVI. yüzyıl Kudüs köy nüfusu

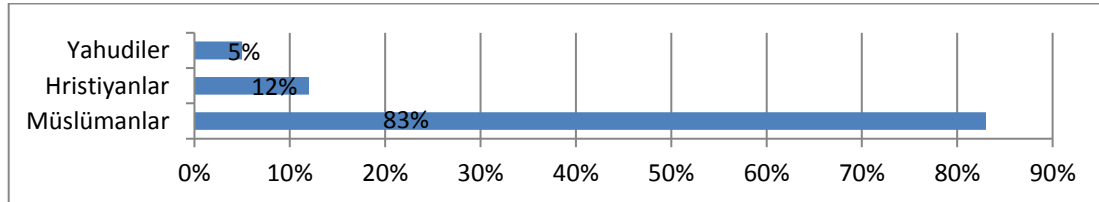
Yıllar	Köyler	Müslüman			Hristiyan		
		H	M	İ	H	M	İ
1518	Kudüs	1056	107	10	356	1	-
	Halîlü'r-rahmân	161	-	-	54	-	-
1538/1539	Kudüs	1656	96	72	-	-	-
	Halîlü'r-rahmân	549	18	28	95	12	-
1553/1554	Kudüs	419	81	-	636	34	-
	Halîlü'r-rahmân	745	18	-	91	12	-
1562/1563	Kudüs	4772	194	10	698	61	-
	Halîlü'r-rahmân	1035	90	-	112	7	-
1596/1597	Kudüs	4504	70	-	825	2	-
	Halîlü'r-rahmân	1131	6	-	113	7	-

3.3.3. Sancak nüfusu

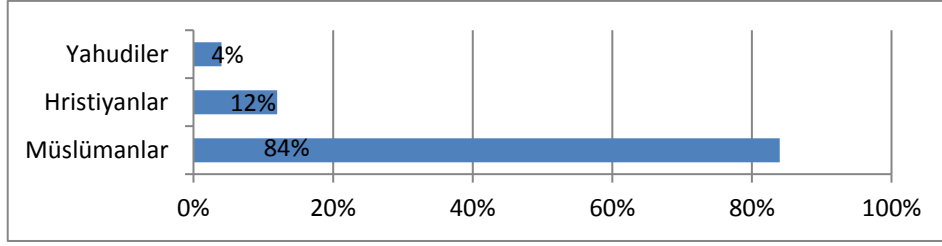
XVI. yüzyılda bölgedeki genel tabloya bakıldığında nüfusun çoğunluğunun Kudüs'ün köylerinde yaşamış olduğunu söylemek mümkündür. İkinci sırada Kudüs, onu da Halîlü'r-rahmân köyleri ve Halîlü'r-rahmân mahalleleri takip etmektedir. XVI. yüzyıl süresince Kudüs'te hâkim nüfus Müslümanlar olmuştur. Müslümanlardan sonra Hristiyanlar gelmiştir. Yahudiler ise en az nüfus oranına sahip olmuşlardır.

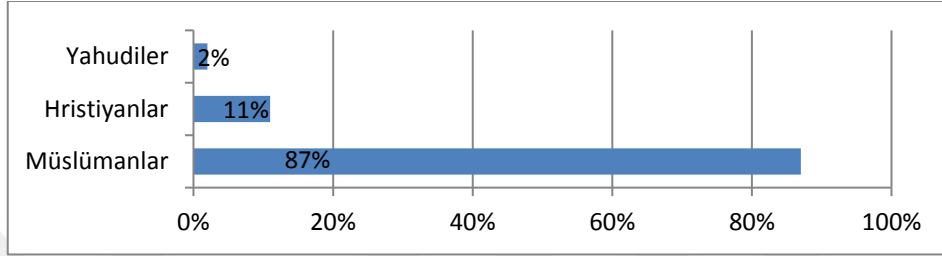
Grafik 3.3. 1518-1519 yılı Kudüs genel nüfus dağılımı

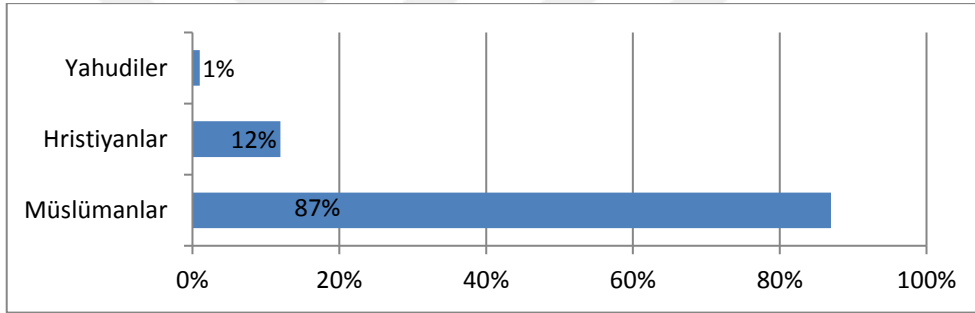
Grafik 3.4. 1538-1539 Kudüs sancağı nüfus dağılımı

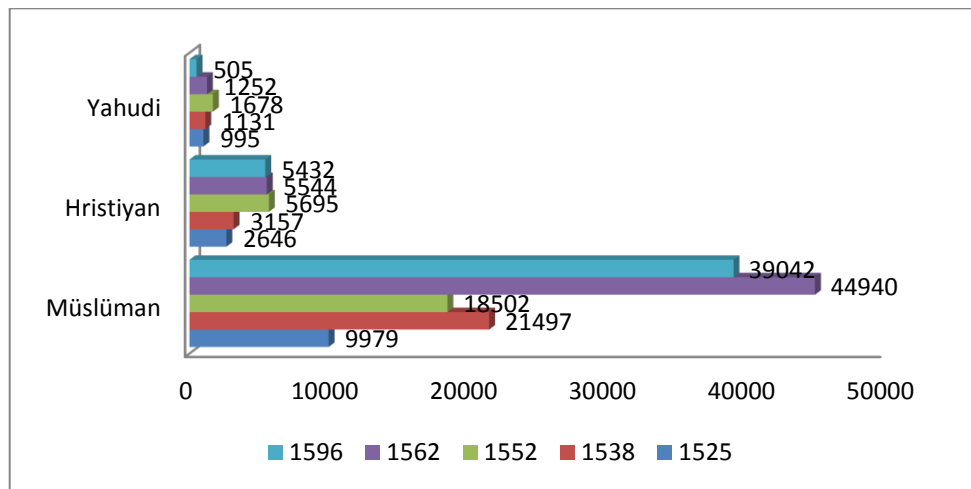
Grafik 3.5. 1553-1554 Kudüs sancağı nüfus dağılımı

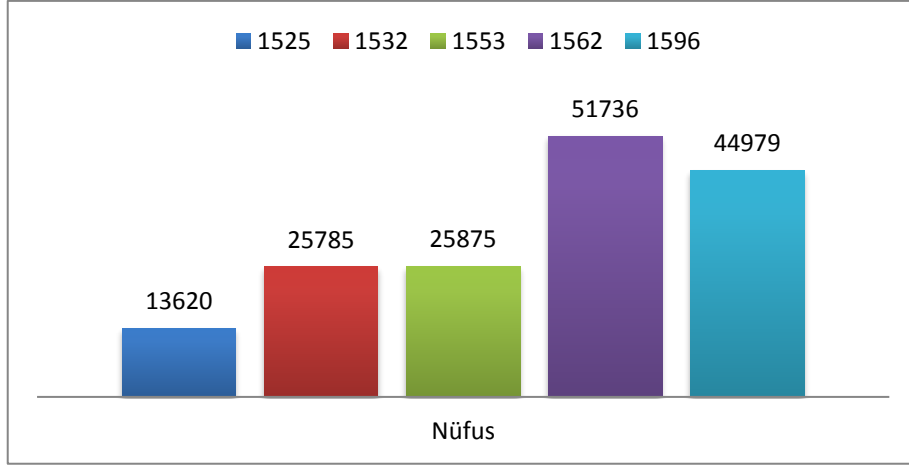
Grafik 3.6. 1562-1563 Kudüs sancağı nüfus dağılımı

Grafik 3.7. 1596-1597 Kudüs sancağı nüfus dağılımı

Grafik 3.8. XVI. Yüzyıl Kudüs sancağı nüfus oranı

Grafik 3.9. XVI. yüzyıl toplam nüfus oranı

Bu grafikler hane verileri 5 ile çarpılmış ve mücerret kişiler de eklenerek ulaşılan sonuçlarla oluşturulmuştur. Yıllar içerisinde gayrimüslim nüfus oranları kendi içerisinde istikrarlı bir şekilde gelişmiştir. 1552'den 1562 yıllarına geçişte Müslüman nüfusun çok yüksek bir artış oranına sahip olduğunu görmek mümkündür.

Kudüs'ün XVI. yüzyıl içerisinde en az nüfusa sahip olduğu zaman ilk tahrir defterinin tutulduğu 1518 senesidir. Nüfusta genel bir artış olmuşken son tahrir kayıtlarında bir düşüş görülmektedir. Verilere bakıldığında XVI. yüzyıl içerisinde en yüksek nüfus olan sene 1562 senesidir. Yüzyılın başındaki toplam nüfus verisi ile yüzyılın son nüfus verileri kıyaslandığında, XVI. yüzyıl sonunda neredeyse dört katı bir artış olduğunu gözlemlemek mümkündür.

1518 yılı tahrir defterine göre Kudüs nahiyesi toplam nüfusu 2074 hane ve 8 imamdan ibarettir. 1538-39 yıllarında genel nüfus dağılımında Kudüs'te 1167 hane, 75 mücerret, 26 imam, 8 şerif Müslüman nüfus vardır. 176 hane, 26 mücerret 2 ama Hristiyan nüfus vardır. 224 hane ve 19 mücerretten oluşan Yahudi nüfus vardır. 1518 yılı ile kıyaslandığı zaman, 13 yıl içerisinde, nüfusun arttığı görülür. 1538'de Kudüs merkezde 74 bekâr köylerde ise 102 bekâr nüfus vardır. Kudüs merkezde 26 köylerde 72 imam vardır. Bazı köylerde imam yoktur. Buralardaki ahali cuma ve bayram namazlarında başka köylere gitmişlerdir. 1553-1554 yılına gelindiğinde Kudüs şehrinde toplam 7365 hane ve 516 mücerret bulunmaktadır. 1562 yılı tahrir defterine göre Kudüs sancağında toplam 10758 hane ve 566 mücerretten oluşmuştur. Müslümanlar 8899 hane, 445 mücerret nüfusa sahiptir. Hristiyan ahali ise 1087 hane ve 109 mücerret olarak kaydedilmiştir. Yahudiler ise 248 hane ve 12 mücerretten

ibarettir.¹⁰¹⁶ 1596-1597 yıllarında Kudüs'te toplam nüfus 8899 hane ve 554 bekârdan müteşekkildir. 1562 yılı tahrir defterinde nüfusun azaldığı görülür. 33 sene içerisinde 663 hane 20 bekâr azalmıştır. Genel anlamda 1596 yılı tahririnde bilgiler çok eksiktir. Özellikle gayrimüslim nüfus verileri evrakların kaybolmasından dolayı eksiktir.¹⁰¹⁷

Arap kentleri Osmanlı fetihlerinden sonra büyüme göstermiştir.¹⁰¹⁸ Aynı şekilde Kudüs'te Osmanlı hâkimiyeti altında güvenliğin artması, daha güçlü bir idari denetim ve yetkin bir bürokrasinin bölgede hâkim olması ile hem nüfus açısından hem de ekonomik açıdan XVI. yüzyılın başında hızlı bir büyüme gerçekleşmiştir.¹⁰¹⁹ Fetihten sonraki ilk verilere bakıldığında Osmanlı öncesi sıkıntılı dönemin izlerini görmek mümkündür. Belgelerde köylerin çoğu savaş ve isyanlardan dolayı boşalmış, halkın çoğu çevre bölgelere kaçmış olarak belirtilmiştir.¹⁰²⁰ Şehirde nüfus özellikle XVI. yüzyılın ilk yarısında sürekli artış göstermiştir.

Tahrir kayıtlarına göre Kudüs kent nüfusu 1518-1562 yılları arasında üç katına çıkmıştır. Bu artış Müslümanlar açısından olduğu kadar gayrimüslimler için de geçerliydi. Kente iç ve dış göç artmıştır.¹⁰²¹ Fakat yüzyılın sonunda nüfus azalma eğiliminde olmuştur. Çünkü devletin idarî ve malî teşkilatında XVI. yüzyılın sonunda gerileme başlamıştır. Zamanla tımar sistemi giderek terk edilmiştir. Buna ek olarak, paranın XVI. yüzyılın sonlarına doğru hızlanan bir şekilde değer kaybetmesi gelir sahiplerinin çıkarlarına zıt olduğu yönünde değerlendirilmelidir, zira onların gelirleri para açısından resmen sabitti. Yüzyılın sonunda bu ekonomik gelişmeyle bağlantılı olan Celali İsyanları imparatorluğun birçok kısmında kırsal nüfusun azalmasına ciddi bir etkiye bulunmuştur. Osmanlı'nın askeri verimliliği azalmıştır. Bu durum yerel ailelerin neredeyse bağımsız bir yönetimle toprak sahibi olmasına, liva ve nahiyelerin unvan ve sınırlarını sadece ad olarak tutmasına imkân vermiştir. Merkezi gücün bu şekilde kaybedilmesi konargöçer kabilelerin yerleşim yerlerine yönelik akınlarını yoğunlaştırabilmesine yol açmıştır. Osmanlı'da merkezi güç zayıfladığında güçlü konargöçer kabilelerin varlığı kırsal yerleşim alanlarının istikrarını belirleyen baskın etmen halini almıştır. Akınlar önlenememiş ve sınıra yakın köyler ilk ve en büyük zararı görmüş ve sonunda çoğu terk edilmiştir.¹⁰²² Nüfus, siyasi ve askeri

¹⁰¹⁶ BOA, TTD, 427, s. 261-321; BOA, TTD, 289, s. 1-234; TKG.KK.TTD, 112, s. 1-89.

¹⁰¹⁷ Bakhit ve Sawariyyah, TD 516, s. 13; Bakhit ve Sawariyyah, TD 515, s. 15, 29.

¹⁰¹⁸ Hathaway, s. 178-180; C. Çelik, Medeniyet, s. 146-147.

¹⁰¹⁹ Bayraktar, s. 158-166; Ze'evi, s. 3.

¹⁰²⁰ Ze'evi, s. 3.

¹⁰²¹ Y. Avcı, Kudüs, s. 40.

¹⁰²² Hütteroth ve Abdulfattah, s. 58-62.

sıkıntılarının yanı sıra doğal afetlerden de etkilenmiştir. 1594 ve 1599’da Kudüs’te ciddi bir veba salgını olmuştur. Öyle ki halk vebadan kırılır hale gelmişti.¹⁰²³ Bu durum da nüfusu olumsuz etkilemiştir. Fakat yine de yüzyılın sonunda yüzyılın başına göre şehirde daha yoğun nüfus olmuştur.

¹⁰²³ Gottheil ve diğerleri, s. 148.

4. EKONOMİK DURUM

Milletlerin tarihinde gelenek ile öncekilerin tecrübeleri, sonrakilerin hayatlarına katkı sağlar.¹⁰²⁴ Osmanlı devlet uygulamalarındaki “gelenekçilik” ilkesi de böyle bir katkı sağlamıştır. Osmanlı’daki gelenekçilik kavramı, sosyal ve iktisadi durumlarda yavaş yavaş oluşan dengeleri korumaya çalışma, değişme eğilimlerini engelleme ve bir değişim olduğunda tekrar eski dengeli hale dönerek değişmeyi durdurma olarak tanımlanabilir.¹⁰²⁵ Osmanlı’da bilhassa ihtilaflı durumlarda gelenek bir başvuru sistemi idi. Osmanlı için bir âdetin gelenek olarak nitelendirilmesi için kadime dayanıyor olması lazımdır. “Kadim” kelimesi de Mehmet Genç tarafından “kadim odur ki, onun öncesini kimse hatırlamaz¹⁰²⁶” sözleriyle tarif edilmiştir. Yani bir şeyin kadim olabilmesi için ondan önceki durumu hatırlamayacak kadar uzun bir zaman boyunca tatbik edilmesi gerekir. Kadime dayalı gelenekleri olan şehirlerde toplumsal kurallar bellidir. Toplumdaki herkes, hangi durumda kendisinin toplum tarafından nasıl karşılanacağını ve karşılaştığı bir durumun nasıl ve hangi yollarla çözüleceğini bilir. Burada herkesin uymak zorunda olduğu kurallar belirgindir. Kanun dışı olan davranışlara, toplumun kabul etmeyeceği ahlaki eğilimlere, haksızlık, yolsuzluk benzeri davranışlara izin verilmez. Ekonomik anlamda şehirlerde iktisadi, sosyal ve kültürel bir gelenek oluşması için tarihî bir süreç gerekmektedir. Mesela her meslek erbabının sürekli olarak aynı çarşıda faaliyet göstermesi ile bir esnafılık geleneği oluşmuştur.¹⁰²⁷

Ekonomik bir geleneğin ve sistemin uygulanabilmesi için şehrin istikrarlı bir yapıya sahip olması gereklidir. XVI. yüzyılda Kudüs’te idari ve siyasi istikrar oluşmuştur. Bu nedenle iç ticaret hacmi ve refah artmıştır. Fakat yüzyılın sonuna doğru fiyat devrimi ile satın almalarda düşüş görülmüştür. Bunun yanında yolların güvensizliği de önemli bir olumsuz etki olarak yüzyılın sonunda şehir ekonomisi üzerinde etkili olmaya başlamıştır.¹⁰²⁸

Osmanlı klasik dönemde şehirler için *provizyonist*, *fiskalist* ve *tradisyonalist* ilkeleri ile sistem oluşturmıştır. Yani şehrin varlığının tesisi veya tespiti, kentin gelirinin tahsili ve kenti bu şekilde idame etmenin temini sağlanmaya çalışılmıştır.¹⁰²⁹ Kentin varlığının tespiti için devlet, fethettiği bölgeye hemen tahrir memurlarını göndererek bölgenin tahririni

¹⁰²⁴ Öztürk, Tespitler, s. 636.

¹⁰²⁵ Mehmet Genç, Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2005, s. 48.

¹⁰²⁶ Genç, s. 49.

¹⁰²⁷ Öztürk, Tespitler, s. 635-636.

¹⁰²⁸ Faroqhi, Şehir, s. 54-55.

¹⁰²⁹ Genç, s. 43-52.

yaptırırdı. Böylece bölgenin muhtemel vergi potansiyeli belirlenmiş olurdu. Bu potansiyel, genelde tarıma dayalı gelirlerdi. Tarım daha çok kırsal alanların ekonomik kaynağı olarak kabul edilmiştir. Fakat Hodgson, şehir ekonomisi ile ilgili olarak her “şehir” muhakkak kapitalist özellikte olmak zorunda değildir demiştir. O, İslam şehirleri için “tarımsallaşmış şehirli toplum” kavramını kullanmıştır.¹⁰³⁰ Toplum olmada gerekli unsurlardan en önemlisi sistem içerisinde iş bölümü olmasıdır. Toplum içerisindeki farklı mıntika ve bölgeler, ihtiyacını karşılamak amacıyla diğer bölgeler ile sürekli iletişim halindedir. Osmanlı döneminde Kudüs sancağı, kendi ekolojik ve ekonomik çevresine uyum sağlamak ve siyasi hedeflerine ulaşmakta başarılı bir toplum olmuştur. Sancak merkeze vergi ödemekteydi. Kudüs’ün kendi kendine yeten bir ekonomisi tam olarak yoktu. Fakat yine de ekonomik artık kısa vergi döngüsü sayesinde yerel ekonomiye geri akmaktaydı.¹⁰³¹ XVI. yüzyılda Kudüs’te şehir ve kasaba merkezlerinde ticaret ve sanayi faaliyetleri ve güvenlik hizmetleri, kırsal alanlarda ise tarım ve hayvancılık temelli bir ekonomik yapı görülmüştür. Bu nedenle Osmanlı Devleti’ndeki tarım sistemi ve toprak tasarrufunu bilmek Kudüs ekonomisini anlamak için önemlidir.

4.1. Toprak İdaresi

Osmanlı Devleti’nde toprak; miri, vakıf ve mülk olmak üzere üç yapıdan oluşurdu. Bunların arasında en büyük oran mirî araziydi. Osmanlı Devleti yeni fethedilen yerlerdeki toprakları, İslami hukuk kuralları gereği devletin mülkü kabul ederdi. Devlet, yalnızca imar edilmiş alanlar ile bağ, bahçe ve ev gibi yapıları fertlerin mülkü olarak kabul etmiştir.¹⁰³² Dolayısıyla Osmanlı toprak idaresinin mirî toprak rejimi ile şekillendiğini söylemek yanlış olmayacaktır.

Osmanlı Devlet toprakları sultanın mülkü olarak kalır, kimseye mülk olarak dağıtılmazdı. Sultan bu toprakların bir kısmının gelirini alırdı. Toprakların büyük bir kısmı, bakımları ve çalışanlarının maaşlarının ödenmesi için vakıflara verilirdi. Diğer büyük kısmı ise tımar ve zeamet olarak Müslümanlara verilirdi. Onlar da buna karşılık atlı birlikler sağarlardı. Ufak tımar veya zeametler birleştirilebilir, gerekli askerî hizmeti ortaklaşa sağlamak koşuluyla birkaç kişi, bir tımar veya zeameti bölmeden idare edebilirdi.¹⁰³³

¹⁰³⁰ M.G.S. Hodgson, İslam’ın Serüveni, Cil: 1, İstanbul, 1995, s. 40.

¹⁰³¹ Ze’evi, s. 125.

¹⁰³² Taşkın, Nablus, s. 93.

¹⁰³³ Albert Howe Lybyer, Kanuni sultan Süleyman Devrinde Osmanlı İmparatorluğu’nun Yönetimi, Çev. Seçkin Cılızoğlu, Süreç Yayınları, İstanbul, 1987, s. 36-37.

4.1.1. Mirî toprak rejimi

Osmanlı Devleti'nde toprağın paylaşım, kullanım ve vergilendirilmesi detaylı olarak bilinmektedir. Hz. Muhammed'in kurduğu da dâhil olmak üzere tüm Müslüman devletlerde fethedilen tüm topraklar devlete aitti. Bu ilke Sasani ve son dönem Bizans'tan gelmiş olabilir. Devlet toprakları, Osmanlı dilinde "hükümdar" anlamına gelen "mir" sözcüğünden türemiş olan sıfat ile *mirî* yani hükümdar arazisi olarak bilinmekteydi.¹⁰³⁴

Mirî arazi, devletin rakabesini (mutlak mülkiyet hakkı) elinde tuttuğu arazidir. Mirî toprakların gelirleri, devlete yaptıkları hizmet karşılığında hizmet erbabına verilirdi. Toprağı ekip biçenler veya hayvanlarını otlatanlar sadece tasarruf hakkından yararlanabilmekteydiler. Reaya, toprağı işleyen kiracı konumunda idi. Reayanın oğulları ise halefi olma hakkına sahiptiler. Ancak toprağı üç yıl gibi bir süre boş bırakılırsa ellerinden alınırdı. Eşi ölen dul kadınlar vergileri ödemek şartıyla araziden istifade edebilmekteydi.¹⁰³⁵

1541 yılına ait Budin sancağı defterinin baş kısmında arazi tasarrufuyla alakalı Ebu Suud Efendi'ye ait olan mukaddimede¹⁰³⁶ reayaya verilen arazilerin kendi mülkleri olmadığı, devlete ait olan bu arazilerin tasarrufunun reayaya ait olduğu belirtilmiştir. Halkın vergisini ödediği müddetçe bu topraklara istediğini ekebileceği de söylenmiştir. Yalnız tarıma ara vermemesi gerektiği de eklenmiştir. Bu şartlar altında bu arazileri öldükten sonra varsa oğullarına kalabilecek olup oğulları yoksa bu şartlar ile tasarrufta bulunacak başka görevlilere devlet tarafından verileceği belirtilmiştir.

Osmanlı'da zirai alanların büyük bir kısmı devlete aitti. Mirî arazide çoğunlukla hububat üretilmekteydi. Çünkü büyük kitlelerin temel geçim kaynağı ile ordu ve şehirlerin iâşesi, buğday ve arpa gibi temel gıdaların ekimi ile alakalıdır. Osmanlı, bu nedenle hububat ekimini kontrol altında tutmak istemiştir. Tarlaların işletimini garanti altında tutmaya

¹⁰³⁴ Hathaway, s. 209-210.

¹⁰³⁵ Taşkın, Nablus, s. 93.

¹⁰³⁶ "...Ve ziraat ve hirasat idegeldükleri tarlaları dahi ellerinde mukarrer ola. Lâkin zikrolunan malları gibi mülkleri olmayub belki sâir memâlik-i mahmiyyede arz-i mîrî demekle ma'ruf olan arazi-i memleket gibi rekabe-i arz beyt ül-mâl-i müslimînin olub 'âriyyet tarikiyle reâyâ tasarrufunda olub envaî hububdan ve sâir mezru'atdan her ne dilerler ise eküb biçüb öşür adına olan harâc-i mukasemesin ve sâir hukukun edâ idüb nice dilerler ise istiglâl iderler. Mâdem ki arz-i ta'til itmeyüb kemâyenbagi ziraat ve hirasat ve ta'mir ideler ve bî kusur hukukin edâ ideler kimesne dahl ve te'aruz eylemeye. Fevt oluncaya değin tasarruf ideler fevt oldukda oğulları kendiler makamına kaim olub tafsîl-i mezkûr üzerine tasarruf ideler. Oğulları kalmaz ise sâir memâlik-i ma'mure arazisi üslûbu üzerine hariçten ta'mire kadir kimesnelere ücret-i mu'accelesi alinub tapuya virile. Anlar dahi tafsîl-i sâbık üzerine tasarruf ideler". Mehtap Özdeğer, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Mirî Arazi Rejimi ve Tahrir Geleneği", Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 2003, Cilt: 3 Sayı: 5, 2003, s. 3.

çalışmıştır. Kanunnamelerde bir tarlanın, bağ ve bahçe haline getirilemeyeceği kesin olarak belirtilmiştir.¹⁰³⁷

Osmanlı Devleti'nde mirî toprakların kullanımı, tımar müessesesi ile şekillenmiştir. Tımar teşkilatı, Osmanlı toprak rejiminin temelini teşkil eder. Alman Tarihçisi Leopold Von Ranke, Osmanlı Devleti'nin gücünü teşkil eden üç müesseseden birinin tımar teşkilatı olduğunu kaydetmektedir. Devlet, mirî araziye savaşta yararlık göstermiş kumandanlara ve devletin yüksek mevkilerinde görev yapan memurlarına belirli hizmetler mukabilinde tefviz etmiştir.¹⁰³⁸

4.1.2. Malikâne-divanî toprak rejimi

İki baştan tasarruf olarak tabir edilen malikâne-divanî uygulamasında toprak üzerinde hem mülk veya vakıf sahibi hem de dirlik sahibi tasarrufçu olarak görülmektedir. Bu sistemde malikânenin gelirini mülkiyet sahibi ile devlet paylaşırdı. Mülk sahibi şahıslar yanında vakıflar da bu cins mülkiyetten yararlanırlardı. Malikâne hissesi tabir edilen pay, reayadan alınan kuru bir mülkiyet hakkıydı. Toprak kirası olarak nitelendirilen bu pay genellikle mahsulün beşte, yedide veya onda biri nispetinde toplanmıştır. Malikâne sahiplerinin, bu mülkleri varislerine taksim etmek, vakıf ve hibe etmek gibi hakları bulunmaktaydı. Fakat bu toprakları kiralama konusunda örf ve kanunlara uymaları gerekliydi. Mirî rejimde sipahi ile köylü arasında bir nevi kira sözleşmesi olan tapu resmi bu sistemde mülk sahibi tarafından değil divanî rüsumla beraber sipahi tarafından toplanmaktaydı.¹⁰³⁹

Malikâne-divanî sisteminde, toprak üzerinde bulunan köylülerin gelirden devlete vermeleri gereken tüm hak ve vergiler kısmına divanî adı verilirdi. Devlete verilecek olan vergiler orada devleti temsil eden sipahi veya amile verilirdi. Alınan vergiler bölgedeki örf ve âdetlere ve toprağın verim kabiliyetine göre değişmekteydi. Mahsulden alınan toprak haracı ile çift, bennak, caba, ağnam resimleri gibi şer'i ve örfî vergiler bu kategoride toplanmaktaydı. Bu vaziyette her köyün, biri malikânesine diğeri divanîsine tasarruf eden iki sahibi vardır ve köylü yetiştirdiği mahsulden malikâne hissesi olarak toprak sahibine

¹⁰³⁷ Halil İnalcık Seçme Eserleri-II, Devlet-i Aliyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-Klasik Dönem (1302-1606): Siyasal, Kurumsal ve Ekonomik Gelişim, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 54. Basım, İstanbul, 2014, s. 247.

¹⁰³⁸ Halil Cin, "Osmanlı Toprak Hukukunda Miri Arazinin Hukuki Rejimi ve Bu Arazinin Tmk. Karşısındaki Durumu", Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, 1965-1966, Cilt: 22-23, Sayı: 1-4, s. 755.

¹⁰³⁹ Taşkın, Safed, s. 133.

verdiği gibi, ayrıca divani hissesi diye sipahiye vermektedir.¹⁰⁴⁰ Malikâne-divanî sistemindeki öşür ve Osmanlı öncesi dönemden kalma himaye vergileri de dirlik gelirleri olarak kabul edilmiştir.¹⁰⁴¹ Osmanlı Devleti'nde bu vergi, genellikle Türk-İslam devletlerinden ilhak edilmiş bölgelerde kullanılmaktaydı. Bu vergi sistemi ile Osmanlı kendisinden önce bölgede var olmuş olan vakıflar ve mülklerde de otoritesini göstermiştir. Kudüs'te malikâne-divanî hisseleri, Mısır alan ölçüsü olan *feddan* ve onun alt birimleri olan *kırat* ve *sehm* ile tespit edilmekteydi.¹⁰⁴²

4.2. Tarım ve Hayvancılık

Tarıma dayalı toplumlarda üretimin en önemli unsurları yetiştirilen tahılların cins ve miktarı ile yaygın olan hayvan türleridir.¹⁰⁴³ XVI. yüzyılda tarımsal üretim; sıcaklık, yağmur ve rüzgâr gibi iklim koşulları ile şekillenirdi. Ayrıca veba gibi bazı hastalıklar bazen de haşerelerin bölgede artması, ağaçlara ve tarım ürünlerine olumsuz etkide bulunmaktaydı. XVI. yüzyıl Kudüs tahrir kayıtlarında temel tahıl mahsulleri arpa, buğday, mercimek, nohut, susam, bakla, mısır, pamuk, ceviz, nar, dut, zeytin ve çeşitli meyve ağaçları gibi ürünlerdi.¹⁰⁴⁴ Kudüs sancağı halkı, çoğu tarımsal ihtiyacını kendi karşılıyor ve kasabada üretilen ürünleri satın alıyordu. Ayrıca vergilerini de Kudüs'te ödüyordu.¹⁰⁴⁵ XVI. yüzyıl Kudüs'ünde tarım hakkında verilen bilgilerde yazlık (mal-ı sayfi) ve kışlık mahsullerin ayrı değerlendirildiği görülür. Sancakta kış mahsulleri olarak en çok buğday ve arpa ekimi yapılmıştır. Bunların dışında mercimek, nohut, bakla gibi ürünler de kış mahsullerindendi.

4.2.1. Buğday (hınta) ve arpa (şair)

XVI. yüzyıl Kudüs tahrir kayıtlarına bakıldığında buğday ve arpa çoğu durumda temel zirai mahsul gibi görünmektedir. Bazı alanlarda tahrir defterlerine yansıyan tek tarımsal mahsul arpa ve buğday olmuştur. Örneğin 1553 yılında 177 köy 603 mezra ve 38 arazi sadece arpa ve buğday ekimi yapıyordu.¹⁰⁴⁶ Kudüs tahrir defterlerinde buğday ilk önce

¹⁰⁴⁰ Ömer Lütfi Barkan, Türk-İslam Toprak Hukuku Tatbikatının Osmanlı İmparatorluğu'nda Aldığı Şekiller Malikâne-Divânî Sistemi, Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası II, İstanbul Üniversitesi Türkiyat Enstitüsü, İstanbul, 1939, s. 122.

¹⁰⁴¹ Taşkın, Tımar, s. 42.

¹⁰⁴² Taşkın, Safed, s. 132; Taşkın, Tımar, s. 41-42.

¹⁰⁴³ Faroqhi, Şehir, s. 67.

¹⁰⁴⁴ Ze'evi, s. 117.

¹⁰⁴⁵ Cohen, Economic, s. 120.

¹⁰⁴⁶ BOA, TTD, 289, s. 49-234.

kaydedilen vergi ürünü olmuştur. Buğdayın bir köyün vergi listesinde bulunmadığı durumlar enderdir.

XVI. yüzyıl Kudüs tahrir defterlerinde arpa, vergi uygulanan ürünler listesinde genellikle ikinci sırada yer alırdı. Kudüs'te arpa, hemen hemen her yerde yetiştirilmesine rağmen ekonomik önemi bakımından buğday kadar değerli değildi. Arpa geçmişte de günümüzde olduğu gibi hayvan yemi olarak kullanılır ve sadece ihtiyaç duyulması halinde insanlar tarafından tüketilirdi.¹⁰⁴⁷

4.2.2. Mal-ı sayfi (yazlık ekinler)

Mal-ı sayfi, envai çeşit zirai mahsul için kullanılan ortak bir addır. Bunlar arasında hububat, sebzeler ve kavun karpuz gibi meyveler yer alır. Mal-ı sayfi terimi, zirai mahsullere ilişkin tüm vergilendirme terimleri arasında en genel olanıdır. Bazen ağaçlar, zeytin ağaçları, pamuk gibi zirai ürünlerde de bu terim kullanılırdı. Yaz mahsulleri arasında mısır, çivit, tütün, susam, pirinç, kişniş, safran, pamuk ve keten tohumu zikredilmiştir. Bazı köylerde bostan ve üzüm yetiştiriciliği de bu isimle kaydedilmiştir.¹⁰⁴⁸ Yazlık ürünler arasında, nadir olarak rastlanan gül bostanı (Beyt Safafa köyünde) olduğunu da görmekteyiz. Kudüs'te çivit ve çivit tohumu gibi çok az miktarda üretilen yaz ürünleri bulunmaktaydı. Riha köyünde buğday ve arpa dışında çivit ve çivit tohumu üretimi yapılmıştır.¹⁰⁴⁹

Tahrir defterlerinde “Yazlık ekinler” adı altında ekinlerin birleştirilmesi sadece her bir ekine ilişkin toplam mahsulün az miktarda olması durumunda uygulanıyordu. Bir ekinin daha büyük, hatta ticari öneme sahip olması durumunda üründen ayrı olarak söz ediliyordu.¹⁰⁵⁰ Dolayısıyla çok sık kullanılan bir tabir olmamıştır. Örneğin 1562 yılında yazlık mahsul terimi 27 köyde kaydedilmiştir.¹⁰⁵¹

4.2.3. Ağaçlar

Tahrir defterlerine bakıldığında Kudüs'te zeytin, ceviz, dut, incir, elma, armut ve nar gibi çeşitli meyve ağaçları bulunmaktaydı. Bölgede iklimine uygun ve yetiştirilmesi, bakımı, toplanması ve muhafazası kolay olduğu için en çok zeytin ağaçları bulunurdu. Zeytin dışında yoğun olarak var olan ağaç çeşitleri incir ve üzüm meyveleridir.

¹⁰⁴⁷ Hütteroth ve Abdulfattah, s. 69.

¹⁰⁴⁸ Bakhit ve Sawariyyah, TD 515, s. 86.

¹⁰⁴⁹ TKG.KK.TTD, 178, s. 44; TKG.KK.TTD, 112, s. 67.

¹⁰⁵⁰ Hütteroth ve Abdulfattah, s. 69.

¹⁰⁵¹ TKG.KK.TTD, 112, s. 17-89.

4.2.3.1. Zeytin ağaçları

Uygarlığın ilk anlarından itibaren Akdeniz bölgesinde yerleşik tarımın en büyük işareti olan zeytin ağaçları geniş bir iklim yelpazesine sahiptir. Osmanlı Devleti'nde zeytin ekimi alanları Yunan anakarası, Batı ve Güney Anadolu bölgeleri, Biladü'sh-Şam ve Kuzey Afrika kıyı bölgeleriydi.¹⁰⁵² Akdeniz iklimi, toprağın yapısı, rakım gibi nedenlerle Filistin'de zeytin ağacı oldukça yaygındı. Kudüs'ün dağlık alanları, Nablus ve Cenin'in kuzeyine ve güneyde Halil'e kadar bütün bu alan yüzyıllardır zeytin ağaçlarıyla doluydu. Aslında yerli halk bazı ağaçları birbirinden ayırıyordu, oldukça eski olan Rumanî (Roman) ağaçlar binlerce yıldır yaşıyordu ve İslami olarak adlandırılan ağaçlar yalnızca birkaç yüzyıllıktı. Aradaki fark sadece tarihî değildi, alınan verim arasında da fark vardı, daha genç olan ağaçlar daha az meyve verirdi. Bu botanik bilgi resmî kaynaklarla da onaylanmıştır.¹⁰⁵³ Rumanî yani eski olan ağaçlar, bol meyve vermekle beraber daha az bakım gerektirirdi. Genç olan ağaçlar ise daha fazla bakım istediğinden Rumanî'ye göre biraz daha zahmet gerektirmekteydi. Bu da alınan vergilerde farklılık oluşturmuştur.¹⁰⁵⁴

Osmanlı kanunnamesinde geçen bir fermana göre Rumanî ağaçlardan daha fazla vergi alınmasına karar verilmişti. 1562 ve 1596 yılları tahrirlerinde olan kanunnameye göre bölgede bulunan her iki zeytin ağacından biri Osmanî (İslamî-Osmanî) olarak geçmektedir. Osmanlı, Rumanî olan zeytin ağaçlarından her iki ağaçtan birisinin mahsulünü vergi olarak alırdı. Yani üretimin yarısı alınırdı. Osmanî ağaçlardan ise her ağaç için bir akçe vergi alınırdı.¹⁰⁵⁵

Zeytinler olgunlaştığında toplanma zamanının geldiğinin tespiti için Kudüs'e oldukça uzak olan köylerden zeytinler getirilirdi. Kudüs'te zeytinlerin olgunlaşması sadece bu ürünle doğrudan ilgisi olan müşterilere rapor edilmezdi. Zeytinlerin olgunlaşması ve yağının sıkılması aşamaları dikkatlice kayıt altına alınırdı. Süreçte yerel mahkemeye ifade verilirdi. Bu ifade sancakbeyinin özel bir delegesi, genellikle subaşı ve zeytin üreten köylerdeki güvenilir köylüler tarafından verilirdi. Köylüler Hanefî kadı karşısında kendilerini temsil ederek bir sonraki yılın ürününü söz verildiği üzere teslim edeceklerine dair sorumluluk alacaklarını beyan ederdi. Birden fazla köyün temsilcileri, bazen 7 kadar köyün temsilcisi aynı gün içinde bu ifadeyi vermeliydi. Bu köylerin çoğu Kudüs'ün yaklaşık 8 km çapında yer alan (Ayzeriye, Ebu Dîs, Beytulahm, Silvan, el-Cib, Annata, İseviye, Bayt Sahur el-Vad-

¹⁰⁵² Hathaway, s. 220.

¹⁰⁵³ Cohen, Economic, s. 74.

¹⁰⁵⁴ TKG.KK.TTD, 112, s. 110.

¹⁰⁵⁵ Bakhit ve Sawariyyah, TD 516, s. 110.

el-Tur) ve Ürdün'e kadar uzanan (Deyr Beni Ubeyd, Eriha) köylerdi. Kudüs'e gönderilen zeytin ürünlerinin çoğu kuzeydeki köylerden gelirdi. Zeytin hasadı raporu genellikle ağustosun sonundan eylülün başına kadar olan aralıkta yazılmıştır.¹⁰⁵⁶

Zeytinlerin toplanmasının denetim altında olması bazen halk ile devlet yetkilileri arasında sorunlara neden olmuştur. Bu mesele ile alakalı dönemin ünlü din âlimlerinden Remlî'ye gelen bir soru şöyledir: Vakıf tayin edilmiş bir köy arazisi halkı burada vakıf mütevellisinin izniyle zeytin ağaçları dikmişler. Zeytinin toplanması gereken zamanda halk vakıf mütevellisine ulaşamamış. Köylüler zeytinin toplanmadığı takdirde çürüyeceğinden korkarak müteveli izni olmadan zeytinleri toplamışlar. Fakat sonrasında müteveli, köylüye hisseleri konusunda inanmamış ve sıkıntı çıkarmıştır. Bu durumda köylüye mütevellinin yokluğunda zeytini mecburiyetten topladıkları için bir ceza gerekir mi? Köylünün dediğine mi itibar edilmelidir? Remlî cevaben "Bu konuda köylüler ürün yetiştirmede bilgilidirler. Dolayısıyla köylülerin görüşü dikkate alınmalıdır. Müteveli vakfa verilen zeytinin daha fazla olması gerektiğini iddia ederse bunu şer'i bir delille ispatlaması gerekir. Köylüye zeytinlerini çürüme korkusuyla topladıkları ve korudukları için bir ceza gerekmez"¹⁰⁵⁷ cevabını vermiştir.

Yapısı oldukça dayanıklı olsa da zeytin ağaçlarının farklı yıllara göre verimi oldukça değişkendi. Sıklıkla, iyi bir hasadın yapıldığı bir yılın ardından gelen yılda hasat oldukça düşük olurdu ya da beklenmedik hava koşulları (çiçeklerin açtığı sırada bastıran sıcak hava dalgaları ya da hâlâ yeterince olgunlaşmamış olan meyveleri dalından düşüren güçlü rüzgârlar) yaşanırdı ve bu koşullar hasadı olumsuz etkilerdi. Bu yüzden, önceden yapılan antlaşmalarla müşterileri beklenmedik fiyat yükselişlerinden korumak, bu önemli ürünün sürekli olarak üretiminin sürdürülmesini sağlamaktan daha önemliydi.¹⁰⁵⁸

4.2.4. Hayvancılık

Hayvanlar, sanayi öncesi tüm bölgelerde olduğu gibi Kudüs halkının hayatında da önemli bir yer tutmaktaydı. Köylerde çiftçiler tarım ile beraber hayvancılık ile de uğraşmaktaydılar. Halk keçi, koyun ve camus gibi küçük ve büyük baş hayvanlar ve arı beslerlerdi. Bunların yanında at, deve, katır ve eşek gibi binek hayvanları da beslemekteydiler. Hayvan besleyen çiftçiler, hem hayvanlardan et ve süt ürünleri temin

¹⁰⁵⁶ Cohen, Economic, s. 76-111.

¹⁰⁵⁷ Remlî, s. 100-101.

¹⁰⁵⁸ Cohen, Economic, s.77.

ederek beslenir hem de hayvanları günlük işlerinde kullanırlardı. Tarlayı sürdürür, yük taşıtırlardı. At, deve ve eşek gibi binek hayvanlarıyla da yük taşımakla beraber yolculuk yaparlardı. Kudüs'te XVI. yüzyıl süresince yaygın olarak arıcılık yapılmış ve bal üretimi sağlanmıştır. Camus çok beslenmemiştir. Daha çok Rîha ve el Nûyame köylerinde beslenen hayvan türüdür.¹⁰⁵⁹

4.3. Ticaret ve Sanayi

Kasaba ve kentlerde iktisadi hareketlerde tarım dışı üretim ve hizmetler yoğundur. Şehri, “sakinlerinin sınırları içinde gıda maddesi üretmediği bir iskân yeri” olarak tanımlamak mümkündür.¹⁰⁶⁰ Şehir, ticari ve sınai faaliyetlerin gelişmiş olduğu yerleşim alanıdır. Bununla beraber temel geçim kaynağı tarımsal üretim olmayan ve pazar ekonomisinin hâkim olduğu alanları ifade eder.¹⁰⁶¹ Fakat tüm sanayi öncesi, tarımsal üretimin olduğu toplumlarda bağ bahçe üretimi ve bazı hububat ürünlerinin de belli ölçüde şehir içerisinde yer aldığını göz ardı etmemek gerekir.¹⁰⁶² Weber; şehirleri iktisadi yönden tüketici, üretici ve tüccar şehirler olarak tasnif eder.¹⁰⁶³ Osmanlı'da çarşı, devletin bir kentte yerleşik unsur olarak aradığı temel özelliklerdendir. Burada belirli bir düzeyde ekonomik faaliyetin şart koşulması söz konusudur.¹⁰⁶⁴

Kudüs, Şam ve Kahire arasındaki ticaret güzergâhı üzerindeydi. Şehrin batısında da Yafa Limanı vardır. Bunların yanı sıra kentte bulunan dinî mekânların çok ve çeşitli olması bölgeye ticari bir hareketlilik getirmiştir. Kudüs kanunnamelerinde ve tahrir kayıtlarında ticaret ile alakalı bilgi ve belgelere ulaşmak mümkündür.

Hem Yafa hem de Gazze'den Kudüs'e uzanan yol, şehir kapılarına gelene dek dağlık bir arazi üzerindeydi. Bu yüzden tırmanış yapan yolcular yavaşlamak zorunda kaldıklarından bedevilere ve hırsızlara kolaylıkla yakalanırlardı. Bu yolu nadiren kullanan kervanların güvenliği için Osmanlı, yerel birimlere yetki vermişti. Kudüs yetkilileri, yolun en dik bölgesine yakın olan Kastel köyünün¹⁰⁶⁵ önde gelen kişilerine buradan geçen yolcuların Kudüs'e güvenle ulaşmasını sağlama görevini vermişti. Eğer köyün dik yamacından, yoldaki

¹⁰⁵⁹ TKG.KK.TTD, 112, s. 67.

¹⁰⁶⁰ Suraiya Faroqhi, Türkçesi: Osmanlıda Kentler ve Kentliler, çev. N. Kalaycıoğlu, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1993, (Anatolia), s. 12-16.

¹⁰⁶¹ Taşkın, Nablus, s. 72-73.

¹⁰⁶² Faroqhi, Anatolia, s. 12-16.

¹⁰⁶³ Öz, s. 59.

¹⁰⁶⁴ M. Ali Ünal, Osmanlı Sosyal ve Ekonomik Tarihi, İstanbul, 2014, (Osmanlı), s. 119.

¹⁰⁶⁵ BOA, TTD, 289, s. 61; TKG.KK.TTD, 112, s. 47; TKG.KK.TTD, 178, s. 22.

ara durağa kadar olan kısımda bir soygun meydana gelirse bu köyün önde gelenleri, çalınan eşyaların ya da eşyanın eş değerinde paranın tekrar sahiplerine teslim edilmesinden ve suçluların adalete teslim edilmesinden sorumluydu. Bu hizmetlerinin karşılığında, seyyahlardan vergi toplama hakkına sahip olmuşlardı. Böylece Kudüslüler, eyaletler arası bölgenin güvenlik koşullarıyla ilgili haber edinmiş olurdu. Osmanlı'nın şehir ve ticaret yollarını güvenli tutma çabalarına rağmen güvenlik sıkıntıları oluşmuş ve bu durum ithalat ve ihracatı etkilemiştir. 1573'te Kudüs'te yer alan Hasekî vakfı yöneticisi, Kudüs ve Remle'deki pirinç yetersizliğinden dolayı artık bedava yemek dağıtamayacağını bildirmiş ve bunun nedeni olarak da "kimse Mısır'dan pirinç ithal etmiyor çünkü denizdeki korsanlardan korkuyorlar" demiştir. Bu da Kudüs'ün, her ne kadar bir kara şehri de olsa, deniz ulaşımı ve uluslararası konularda güncel durumlardan ticari olarak etkilendiğini göstermektedir.¹⁰⁶⁶

XVI. yüzyıl boyunca Kudüs'e gelen yabancı tüccarlar vergi ödemişlerdi. Kudüs'te Avrupa ülkeleri ve İtalya ile ticaret vardı. Ayrıca Roma ve Habeş'ten Kudüs'e gelen tüccarlardan da belgelerde bahsedilmiştir. Çevre şehirler ile de aktif bir ticaret söz konusuydu. Bilhassa sabun önemli bir ticaret metaydı. Şam'dan gelen tüccarlar Memlûk zamanından kalma bir ticaret vergisi öderlerdi.¹⁰⁶⁷

Kudüs, canlı hayvanları kuzeyden ve kuzeybatı bölgelerden ithal ediliyordu; pirinç, kumaş, kahve ve indigo Mısır'dan ithal edilirdi ya da Kahire üzerinden, daha uzak bölgelerden (Cidde) gönderilirdi. Yafa, sadece Kudüslü ve Avrupalı seyyahların değil; Kudüs ve Kahire arasındaki trafiğin de ortasında yer alan bir liman olarak görev gördü. Gazze, bu iki şehrin arasında karadan ulaşımı seçen kervanlar için önemli bir konaklama bölgesiydi.¹⁰⁶⁸ İstanbul ile ticaret yapıldığı evraklarda kayıtlıdır. 1578 senesinde Halîlü'r-rahmân evkaf değirmeni için İstanbul'dan at satın alındığı kaydedilmiştir.¹⁰⁶⁹

Kudüs'ten Mısır'a Gazze üzerinden gönderilen geniş çaplı bir sabun ticareti gerçekleştirilirdi. Kudüs'ün başlıca ithalat ürünleri Mısır'dan alınan pirinç ve tekstil ürünleri; Şam'dan getirilen kıyafet ve kahve, İstanbul, Çin, Hicaz ve Irak'tan getirilen tekstil ve kilimlerden oluşurdu.¹⁰⁷⁰

¹⁰⁶⁶ Cohen, Economic, s. 119-120.

¹⁰⁶⁷ TKG.KK.TTD, 178, s. 1; TKG.KK.TTD, 112, s. 126.

¹⁰⁶⁸ Cohen, Economic, s. 119.

¹⁰⁶⁹ BOA, A.DVNS.MHM.d., No. 35, h. 337.

¹⁰⁷⁰ Asali, s. 206.

Kudüs'te şehrin içerisinde de aktif bir ticaret hayatı mevcuttu. Bu ticaretin en önemli metaı, sabun için de ham madde olan zeytinyağıydı. Zeytinyağı ticareti iyi gelir getiren bir işti. Şehrin önde gelen kişileri de bu ticaretle uğraşmışlardır. Bunların çoğu askerî personeldi: Hisar'da görev yapan yeniçeriler, dizdar dâhil onların ağaları ve Kudüs'te oturan sipahiler. Ulema sınıfı da bu ticaretle kendi hesaplarına ilgilenirdi. Kudüs'ün valisi bile bir zaman zeytinyağı satmıştır. Bu zeytinyağı ya kendisine verilen verginin bir parçasıydı ya da aslında sadece ticaret için alınmıştı. Zeytinyağı ile ilgilenen tüccarlar önemli miktarda yağ bulundururlardı. Bunların bir kısmı, evlerde özel beş ya da on rıtl kadar yağ içine alan topraktan küplerde saklanırdı. Bazıları özel kaplarda ya da sarnıçlarda, bir diğer kısmı da sabun fabrikalarında saklanırdı. Zeytinyağı sabun fabrikalarında genelde her biri birkaç düzine kantar (yaklaşık 300 kilogram) kapasitesi olan kuyularda saklanırdı. Başka bir deyişle, sezonu geldiğinde Kudüs'e tonlarca zeytinyağı gelirdi ve bunun yüksek bir miktarı daha sonra kullanılmak ve satılmak üzere saklanırdı. Ekonomik açıdan bakıldığında zeytinyağının bu şekilde saklanması yatırım olarak görülürdü. Bu hem bireyler için hem de kurumlar için geçerli olan bir şeydi. Kudüs ve Halil'deki ibadethanelerin bağlı olduğu vakıfların gelirinin büyük bir kısmı depolanan zeytinyağından sağlanırdı. Vakıf tarafından yapılması gereken bir harcama olduğunda saklanan yağ çıkarılır ve en yüksek teklifi verene satılırdı.¹⁰⁷¹

4.3.1. Esnaf ve loncalar

Şehirde esnaf loncası sistemini, imparatorluğun en temel kentsel kurumu olarak kabul etmek mümkündür.¹⁰⁷² Osmanlı lonca sistemi, Ahi örgütünün devamıydı. Ahi birliklerinin XIII. ve XIV. yüzyıllardaki bağımsız ve güçlü konumu, Osmanlıların merkeziyetçi yönetim sisteminin oturması ile zayıflayarak esnaf birliklerine dönüşmüşlerdir. Loncalar, Osmanlı'nın çarşı-pazar ile ilgilenmesi, atayacağı memurlar ve bu sosyal ünitelerden beklentileri açısından önemlidir.¹⁰⁷³

Osmanlı'da esnaf ve sanatkârlar, bir şehir ve kasabanın asli unsuruydu. Nüfusça en kalabalık grup olup şehrin orta sınıfını oluşturlardı. Her isteyen, esnaf olamazdı belli özellikler aranırdı. Bunun için küçük yaşlarda bir esnafın yanına çırak olarak girmek ve yıllarca çalışmak, mesleğin gerektirdiği sanat, hüner ve incelikleri öğrenmek gerekirdi. Bu

¹⁰⁷¹ Cohen, Economic, s. 80-81.

¹⁰⁷² İnalcık, Ekonomik ve Sosyal, s. 189-190.

¹⁰⁷³ Öz, s. 69.

vasıflara ulaştıktan sonra önce kalfa daha sonra usta olunurdu.¹⁰⁷⁴ Bu sistem, Kudüs'te XVI. yüzyılda yürürlükte olmuştur. Hatta mesleğe alınma esnasında uygulanan törenler bölgede kayıtlara geçmiştir.

Anadolu kültüründeki ahilik ve onun geliştirilmiş hali olan lonca sisteminde var olan mesleğe alınma törenleri Kudüs'te halk tarafından bazen hoş karşılanmamıştı. Bu durum hakkında dönemin Kudüs'te de tanınmış olan âlimlerinden Hayreddin el-Remli'ye şikâyetler ulaştırılmıştı. Şikâyetle bazı meslek mensuplarının mesleklerini, onu temsil ettiği düşünülen bir öndere nispet ettikleri ve o mesleğe yeni gireceklerin kuşak bağlama isimli bir toplantı yapılarak mesleğe alındıklarını belirtmişlerdir. Meslek gurubuna kabul edilecek kişinin kuşak bağlama merasiminde yemek ikram edildiği de belirtilmiştir. Bu durumun İslam'a aykırı olduğu, Kitap ve sünnette böyle uygulamaların olmadığı şikâyeti dile getirilmiştir. Remli'nin cevabı ise soruyu soran kişi ile aynı çerçevede olmuştur. Tören için bidat ve asılsız bir uygulama fetvasını vermiştir.¹⁰⁷⁵ Bu durum; merkezden uzak, daha çok Arap kültürüne yakın bir bölgenin alışkın olmadığı bir merasimi yadırgaması gibi görünmektedir. Fakat bahsedilen zaman diliminde bu konu hakkında Osmanlı resmî evraklarına yansımış ciddi bir şikâyet ve hoşnutsuzluk bulunmamaktadır. Kayıtlarda böyle bir konunun gündem olmaması ve lonca gruplarının sistemli ve devamlı bir şekilde varlıklarını devam ettirmesi bu rahatsızlığın yaygın olmadığı kanaatini oluşturmaktadır.

XVI. yüzyılda Kudüs'te esnaflar arasında gayrimüslim reaya da vardır. Gayrimüslimler, devlet tarafından sağlanan sosyal hizmetlerden çoğu zaman Müslümanlarla eşit bir şekilde yararlanırdı. Zimmîler, istedikleri zanaat ve ticaret alanında da çalışabilirlerdi. Askerlikten muaf oldukları için işlerini kesintisiz devam ettirmişlerdir. Ticaret ve zanaatla uğraşarak zengin ve itibarlı bir sınıf haline gelebilmişlerdi. Ayrıca tabiplik, eczacılık, kuyumculuk gibi mesleklerde büyük ölçüde zimmîler bulunurdu.¹⁰⁷⁶

4.3.2. Sabun ticareti ve sabun tüccarları

Sabun; zeytinyağı, kireç suyu ve çöldeki pelin otlarının yakılması ile oluşan alkalik küllerin (Arapça el-kali) karışımından meydana gelmektedir. Alkalik küller, köylüler ve bedeviler tarafından kentteki özel atölyelere getirilirdi. Orada tüm ham maddeler birleştirilerek uzunca bir süre pişirilir, daha sonra kalıplara dökülürdü. Kesme ve kurutma

¹⁰⁷⁴ Ünal, Osmanlı, s. 119.

¹⁰⁷⁵ Remli, s. 225-226.

¹⁰⁷⁶ Kuban, s. 54-57.

süreci ile sabun imalatı tamamlanmış olurdu. Bu imalathanelerin büyük kısmı eşraf ve yöneticiler tarafından alınıp işletilmiştir.¹⁰⁷⁷

XVI. yüzyıl sabun tüccarları, el emeği gerektiren işlerle yakın ilişkiydiler. Sabun üretimi için para, emek ve zaman harcıyorlardı. Fiilî üretim sürecinde de bulunurlardı. Sabun tüccarlarından bahsederken “yağı kaynatarak sabun imal eden tüccarlar” ifadesi kullanılırdı. XVI. yüzyıldan itibaren aynı aile mensupları bu işle meşgul olmuştur. El-Aseli, el-Useyli, el-Duheyne, Hasune, el-Anbusi ve ibn Kâtip ez-Zeyt gibi aileler bu ticarete XVI. yüzyıl ve sonraki asırlarda aktif olarak rol almış ailelerdendir. Lonca reisi kadı tarafından atanırdı. Reiste aranan vasıflar toplum içinde ileri statüde olması, mesleki yeterliliği ve dindar olmasıydı. Sabun tüccarları, *sani* veya *sebban* denilen sabun üreticileri için zeytinyağını satın alır; kaynatılan sabunu Kudüs’teki veya ülkenin diğer bölgelerindeki müşterilere ulaştırırdı. Kudüs sabunu aslen Mısır’a ihraç edilse de XVI. yüzyılda Yemen’e ve ileriki dönemlerde farklı yerlere de sabun sevkiyatları olmuştur.¹⁰⁷⁸ Sabun ticareti yapılırken ürün henüz zeytinyağı iken satın alınıp sabun yapılacağı, ne kadar süre ile sabun fabrikasında muhafaza edileceği ve Mısır’a nasıl gönderileceği ayrıntılı olarak antlaşma metinlerinde belirtilmiştir.¹⁰⁷⁹ Mısır’da, Kudüs ve Şam taraflarından ürün getiren tüccarların metaları Vekaletüssabun Hanı’na konur ve gümrükleri orada tahsil edilirdi.¹⁰⁸⁰

Sabun fiyatı belirlenirken en önemli unsur ham madde olan zeytinyağı fiyatıydı. Zeytinyağının üretim veya tarımsal koşullardan kaynaklanan fiyat değişiklikleri sabun fiyatını da etkilerdi. Tabi sabunun nakliyesi gibi ürüne eklenen harcamalar da fiyat artışına neden olan unsurlardandı fakat asıl fiyat Kudüs’te belirlenirdi ve bu fiyat içinde daha önceden de söylendiği üzere en önemli unsur da zeytinyağı fiyatıydı. Belirlenen fiyat sabun tüccarları için yeterli gelmediğinde kadıya zarar ettiklerini şikâyet ederek fiyat arttırma talebinde bulunulurdu. Kadı, muhtesip ve diğer bilirkişilerden de bilgi toplayarak gerekli gördüğü yerde fiyat artırımında bulunabiliyordu. Kadı tarafından belirlenen fiyat, herkes için bağlayıcı bir nitelik kazanırdı. Sabun imalathaneleri, XVI. yüzyılda hızlı bir artış ve gelişme göstermiştir. İmalathanelerde kaynatma yöntemiyle elde edilen sabun oldukça iyi bir yatırım aracıydı. Her imalathanenin kapasitesi farklıydı. Ek tesis, yağ depolama havuzlarının sayısı ve tesisin bulunduğu alan imalathanenin üretim kapasitesini etkileyen unsurlardandı. 10 kantar zeytinyağı karışımına alkali, kireç gibi bileşenler eklenerek 14 kantar sabun elde

¹⁰⁷⁷ Ze’evi, s. 120-121.

¹⁰⁷⁸ Cohen, Loncalar, s. 160-162.

¹⁰⁷⁹ Cohen, Sijill, s. 166.

¹⁰⁸⁰ BOA, A.DVNS.MHM.d., No. 3, h. 156.

edilirdi.¹⁰⁸¹ Gayrimüslim cemaatlerin de sabun fabrikaları vardı ve onlar da üretim yapmaktaydılar. Yahudi cemaati kendi mahallelerinde sabun üretmişlerdir. Sabun üretimi, bileşenlerinden dolayı kimyasal atık üretmekteydi. Bu da şehrin yapısına zarar vermiş gibi görünmektedir. Zira 1573 senesinde sabun fabrikası atıklarını Yahudiler, mahallenin kapısının hemen yanına surların diplerine attıkları gerekçesi ile suçlanmıştır. Bu atıkların duvarlara zarar verdiği ve uzak alanlara atılması gerektiği kendilerine bildirilmiştir.¹⁰⁸²

Sabun üretimi, Kudüs'te oldukça kârlı bir meslek olmuştur. Bu nedenle zeytinyağı sahipleri zaman zaman sabun imalathanelerini kiralama yoluna gitmişlerdir. Bu kârlı meslek, Kudüs'ün genel refahına da katkı sunmuştur. Mısır'a yapılan ihracatlarda her sabun partisi (himl) için özel vergi alınmıştır. Bu da Kudüs'ün büyük camilerine düzenli seccade sağlayan bir gelir kaynağı oluşturmuştur.¹⁰⁸³ Kudüs'ten en çok Mısır'a sabun ihraç edilmiştir. Mısır'a ihraç edilen sabun yüklerinden vergi alınmıştır. Bu verginin gelirleri Kubbet'üs-sahra ve El-Halil vakıflarına verilmiştir.¹⁰⁸⁴ 1538 senesinde bu vergi miktarı 48.000 olarak kaydedilmiştir.¹⁰⁸⁵ 1553 yılında Mısır'a gönderilen sabunlardan alınan 1/3 vergi Sahra-ı Şerife verilmiştir. 1553 yılı kayıtlarında yük başına 16 akçe alındığı belirtilmiştir.¹⁰⁸⁶ 1562 senesinde vergi miktarı yine her bir katır yükünden 16 akçe olarak belirtilmiştir.¹⁰⁸⁷ 1596 yılında sabun taşımacılığında elde edilen gelirler Kubbet'üs-sahra ve el-Halil vakıflarına ayrılmıştır.¹⁰⁸⁸ Bu vergiden 1596'da Sahra-i Şerif vakfına yıllık 3685 akçe, Halil vakfına yıllık 7.370 akçe gelir verilmiştir.¹⁰⁸⁹

4.3.3. Sabun hamalları

Kudüs için önemli ve büyük bir ihracat kalemi olan sabun, ambalaj ve nakliye işleri hususunda hassasiyet gerektiriyordu. Sabun üretimi sonrasında ihtiyaç duyulan bu işler için özel bir lonca “sabun hamalları” attal loncası oluşmuştu. Lonca üyeleri, yeni üretilen sabunları koni biçimli sütunlar halinde ve sabun kalıpları arasında boşluk kalacak şekilde kuruması için açık havaya sererlerdi. Kuruyan sabun kalıplarını sabun imalathanesinin

¹⁰⁸¹ Cohen, Loncalar, s. 162-165.

¹⁰⁸² Cohen, Sijill, s. 152.

¹⁰⁸³ Cohen, Loncalar, s. 166.

¹⁰⁸⁴ Bakhit ve Sawariyyah, TD 515, s. 132.

¹⁰⁸⁵ BOA, TTD, 131, s. 294.

¹⁰⁸⁶ Amnon Cohen ve Bernard Lewis, Population and Revenue in the Towns of Palestine in the Sixteenth Century, Princeton University Press, New Jersey, 1978, s. 63.

¹⁰⁸⁷ Bakhit ve Sawariyyah, TD 515, s. 132.

¹⁰⁸⁸ Cohen ve Lewis, s. 63.

¹⁰⁸⁹ TKG.KK.TTD, 178, s. 14-17.

dışındaki bir bölmeye götürerek nakliye için çuvalara doldurur ve tartarlardı. Her işlem için ayrı ödeme alırlardı.¹⁰⁹⁰

4.3.4. Maden ve metal işleri

4.3.4.1. Altın ve gümüş kuyumcuları (sayig)

XVI. yüzyılın ikinci yarısında Kudüs'te eski çarşıların aktif hale gelmesi ve yeni çarşılar kurulması için çaba harcanmıştır. Bu amaçla daha önce kendi evlerinde veya dükkânlarında dağınık olarak çalışmakta olan kuyumcular yeni kurulmuş olan çarşılarla taşınmışlardır.¹⁰⁹¹ İlk başta bazı kuyumcular, bu yeni düzenleme ve sıkı denetimden kaçmaya çalışmışlardır. Fakat asrın sonlarına doğru sistem oturmuş, Kubbetü's-sahra vakfı bünyesindeki *Suku's-sayig* çarşısı şehrin gümüş ve kuyumcularının mesleklerini yürüttükleri tek alan olmuştur.¹⁰⁹²

Kuyumculuk, her dönemde olduğu gibi XVI. yüzyıl Kudüs'ünde de kullandıkları malzemenin kıymetli olması nedeniyle oldukça önemli bir meslek dalıydı. Bu da bundan istifade etmek isteyen kişilerce istismar edilmiştir. 1538 yılında Taceddin el-Sukkarî tarafından Yahudi ve Hristiyan gümüş satıcılarından yıllık 600 Halebiyye vergi temin edilmiştir. Bu verginin aslında devlet tarafından toplanmayan bir vergi olduğu ve bölge ileri gelenleri tarafından toplandığı fark edilince Yahudiler, haksız verginin kalkması için 1541'de şikâyetle bulunmuşlar ve verginin kaldırılması kararı verilmiştir.¹⁰⁹³

Bu meslekte çalışmak isteyen herkes yerel idari yetkililere dürüstlüğünü ve ödeme gücünü garanti altına almak için bir kefil sunmak zorundaydı. Lonca şeyhi bile bu sorumluluktan muaf değildi. Diğer lonca üyelerinden farklı olarak onun kefil kale kumandanı (dizdar) gibi seçkin biri olmalıydı. Lonca şeyhi yeni atamalar yapmaya ve loncadan çıkarılacak kişilere onay verirdi. Ham madde alımını ya bizzat ya da denetimi altında gerçekleştirirdi. Her ürünün fiyatlandırmasını yapmakla da sorumluydu. Lonca üyeleri arasındaki anlaşmazlıklarda da hakemlik yapmakla mükellefti. Lonca içerisindeki her durumda nihai karar sahibi olan lonca reisiydi. Lonca reisi, lonca üyelerinin tavsiyesi ile kadı tarafından süre belirlenmeden atanırdı. Lonca reisinin görevini yerine getiremediğini düşünen üyeler mahkemeye başvurarak reisin değişmesini talep edebiliyorlardı.¹⁰⁹⁴ 1590

¹⁰⁹⁰ Cohen, Loncalar, s. 166.

¹⁰⁹¹ Cohen, Jewish Life, s. 162-170.

¹⁰⁹² Cohen, Loncalar, s. 94.

¹⁰⁹³ Cohen, Sijill, s. 41,49.

¹⁰⁹⁴ Cohen, Loncalar, s. 94-97.

senesinde Şems b. Ali b. Halid mahkemeye kuyumcular loncası başkanı olmak için talebini bildirmiştir. Kendisine birkaç Hristiyan ve sekiz Yahudi kuyumcu kefil olmuştur. Böylece loncaya reis olması kabul edilmiştir.¹⁰⁹⁵

XVI. yüzyıl içerisinde loncada Hristiyan ve Yahudi üyeler çok olmakla birlikte Müslüman üyeler de mevcuttu. Fakat farklı tarihlerdeki kayıtlar kıyaslandığında tam bir kesinlik olmasa da genel itibarıyla gayrimüslim bir lonca görünümü belirmekteydi. Gayrimüslim kuyumcuların bu meslekte daha görünür olması, bölgeye gelen gayrimüslim hacıların buradan hediyelik eşya alma istekleri ile bağlantılı olmalıdır. Loncanın gayrimüslim ağırlıklı olması, kentte bulunan diğer loncalardan ayrışmasına sebep olmuştur. Kuyumcular loncasının diğer loncalardan bir farkı da lonca reisi seçerken Müslüman olma koşulu aranmamasıydı. XVI. yüzyılda reislerden bazılarının Yahudi asıllı olduğu görülmektedir. 1559 tarihinde Musa ibn Harun isimli bir Yahudi, lonca şeyhi olarak kaydedilmiştir. 1592 yılında ise Müslüman olan şeyhin yerine bir Yahudi kuyumcu şeyh olmuştur.¹⁰⁹⁶

Loncada üretilen malın yüksek değerinde olması sebebiyle lonca liderinin fiyat belirlemesi hem meslektaşları hem de halk açısından oldukça önemliydi. Böylece hem alıcı hem satıcı hakları güvence altına alınmaktaydı. Loncada gümüş en çok kullanılan maddelerdendi. Bu nedenle lonca reisi gümüşe ayrı bir özen gösterirdi. Gümüş üretimi ve satışı yalnızca Sultan çarşısında olurdu.¹⁰⁹⁷ Lonca reisinin elinde gümüşün standarda uygunluğunu vurgulamak üzere özel bir damga vardı. Gümüş kuyumcuları XVI. yüzyıl başlarında “zanaatlarını bir tip gümüş ile icra etme” kararı almışlardı. Tek tip olarak kastettikleri büyük ihtimalle saf gümüş kullanmaktı. Fakat yüzyılın sonuna doğru “muamele” denilen daha düşük ayarlı gümüşün kullanımına da izin verilmişti. Böylece iki çeşit gümüş kullanımı oluştu. Saf gümüş ile yapılan mücevherlerin fiyatı dirhem başına 3 kıta ve işçilik için 1 akçe olarak belirlenirken 14 ayar gümüşten elde edilen ürünlerin fiyatı daha azdı. Kuyumcular, kentte hayati bir işleve sahip olmadığı halde en önemli zanaatkârlardan sayılırdı. Bunun önemli sebeplerinden biri altın ve gümüşün lüks arzusu yanında tasarruf ve yatırım olarak görülmesiydi. Ayrıca şehre gelen yabancıların ilgi gösterdiği bir sektör olması ve para aktarımı sağladığından önemliydi. Hacılar kutsal olan beldeden edindikleri hatıralar ile oradan aldıkları değerli madenlerden üretilmiş yadigârlar

¹⁰⁹⁵ Cohen, Sijill, s. 188.

¹⁰⁹⁶ Cohen, Loncalar, s. 99-103.

¹⁰⁹⁷ Cohen, Sijill, s. 52.

satın almak istemekteydiler. Dolayısıyla Kudüs kuyumculuğu, yerel olduğu kadar uluslararası boyutlara varan, bölgedeki en önemli zanaatlardan biri haline gelmişti.¹⁰⁹⁸

4.3.4.2. Demirciler (*haddad*)

Kudüs'te demircilik zanaatı ile meşgul olan lonca Müslüman üyelere sahip olmakla beraber daha çok Hristiyan ağırlıklıydı. Bu loncanın reisi, kentten ayrılmak isteyen demircilere izin vermek gibi farklı bir göreve de sahipti. Demirciler, kent dışındaki bölgelerde bozulmuş veya kırılmış aletleri tamir için gidebilmekteydiler. Tabii yeni ürettikleri aletleri satmak için de gidebilirlerdi. Loncada köylülerin ihtiyacı olan saban demiri, çapa ve orak gibi aletler üretilirdi. Köylülerin isteği üzerine yapılan ürünler için lonca reisinin de taraf olduğu mukavele niteliğinde bir antlaşma yapıldı. İstenen araçlar dükkânlara eşit olarak dağıtılarak üretilirdi. Ürettikleri mallar karşılığında bazen para bazen de takas ürünü olarak buğday ve arpa gibi ürünler alırlardı. Aldıkları ürünleri pazarda satarak paraya çevirmeleri gerekliydi. Zira nalburlardan satın alacakları demirin parası için nakit lazımdı. Loncanın mükellef olduğu bir durum da sancakbeyi ve maiyetinin ihtiyaç duyduğu nal ve diğer süvari gereçlerini temin etmektir. Demircilerin ürettiği ürünler arasında kılıç ve bıçak gibi malzemeler vardı. Bu ürünlerin kritik kullanım alanları olduğu için bu aletler özel öneme sahipti. Böylece sadece bu ürünleri imal eden bir lonca, kılıç ve bıçak yapımcıları (süyufi, sekakini), oluşmuştur.¹⁰⁹⁹ Demirciler loncası, Kudüs'e demir temininden sorumluydu. Demir ve kurşun gibi madenler Şam gibi başka bölgelerden Kudüs'e getirtilirdi¹¹⁰⁰. Bazen bu görev başka esnaflara yaptırılmaya çalışılmıştır. 1590 yılında Müslüman, Yahudi ve Hristiyan baharatçılar demir temini için kendilerinin demirciler tarafından zorlandığını kadıya şikâyet etmişlerdir. Kadı bu zorlamanın devam etmemesine hüküm vermiştir.¹¹⁰¹

4.3.4.3. Bakırcılar ve kalaycılar

Kudüs'te bazı ürünlerin üretimi, ancak bakırdan yapılmış gereçler içerisinde yüksek ısılarla getirilerek gerçekleştirilebiliyordu. Sabun imalatı yüksek ısılarla yapılan imalat süreci ile bakır malzemelerin kullanıldığı başlıca alandı. Şehirdeki bakır ve pirinç (nuhas) kullananlar

¹⁰⁹⁸ Cohen, Loncalar, s. 99-106.

¹⁰⁹⁹ Cohen, Loncalar, s. 106-110.

¹¹⁰⁰ BOA, A.DVNS.MHM.d., No. 40, h. 394.

¹¹⁰¹ Cohen, Sijill, s. 185.

sabuncular haricinde hamamlar, helvacılar ve kahvecilerdi. Bakır ve kalay kaplar günlük kullanımda da rağbet görmekteydi. Mutfaklarda tencere, tava, tas, tabak, cezve gibi malzemeler bakırcılar ve kalaycılar (nahhas, mübeyyid) loncasının uğraş alanında olan aletlerdi. Loncada çoğunluk Müslüman olmakla beraber Hristiyan üyeler de mevcuttu. Lonca reisi meslek standartlarını belirlemek, istihdamı denetlemek, fiyat belirlemek ve bazen müşteriden para tahsil etmek ile sorumluydu. Lonca reisi kullanılan bakırı temin ederdi. Eğer kendisi temin etmezse de mutlaka kendisinden izin alınarak mal temin edilmeliydi. Bakır malzemeleri kalaylama sırasında kötü kokular yayılacağı için bu işlemin sadece kendi dükkânlarında yapılması hususunda kadı tarafından uyarılarda bulunulmaktaydı.¹¹⁰²

4.3.4.4. Güherçile madeni

Kudüs'te 17 Kasım 1570 Halil nahiyesinde güherçile madeni bulunmuş olup numunesi devlet merkezine gönderilmiştir. Güherçilenin kaliteli olduğu ve günde beş on kazgan kadar kaynamaya kabil olduğu anlaşılmıştır. Konu bizzat Kudüs Beyi Ahmet Bey tarafından araştırılmıştır. Bölgede madeni işlemek için ihtiyaç olan odun ve sair hakkında da malumat toplanmıştır. Böylece Halîlü'r-rahmân ahalisi tarafından güherçile madeninden barut işlenmeye başlanmıştır. Belgelerde üretim hakkında çıkan sıkıntıları görmek mümkündür. Örneğin 1574 senesinde bölge halkı tarafından, Sancakbeyi Süleyman'ın işlenen barutu değerinin altında bir fiyat ile aldığı ve bazı çalışanları haksız yere hapsettiği gerekçesi ile insanların Halîlü'r-rahmân'dan kaçmak zorunda kaldığı şikâyet edilmiştir.¹¹⁰³

4.3.5. Tekstil üretimi

4.3.5.1. Pamuk tüccarları, dokumacılar ve boyacılar

Kudüs'te pamuk ekiminin en önemli kısmı yükseltinin alçaldığı Kudüs ile Ramallah arasındaki açık ovalar Nablus'a giden ana yol üzerinde yer alan yamaçta bulunan köylerdi. Memlûk döneminden kalma bir kompleks olan pamuk tüccarları çarşısı (Suku'l-kattanin), şehirde pamuk ticaretinin yapıldığı alandı. Pamuk başka loncaların da temel maddesiydi. Dokumacılar (haik, hayyak) eğrilmiş pamuğun başlıca tüketicileriydi. Eğrilmiş pamuğu kumaş dokumak için kullanırlardı. Loncanın tam adı "pamuklu kumaş dokumacıları (hayyakü'l-kumaşü'l-kütn)" idi. Dokunan kumaşın kadı tarafından belirlenen standartlara

¹¹⁰² Cohen, Loncalar, s. 110-112.

¹¹⁰³ BOA, A.DVNS.MHM.d., No. 12, h. 300; BOA, A.DVNS.MHM.d., No. 23, h. 591.

uygun olması gerekliydi. Kadı onayıyla atanan Lonca şeyhi ham madde ve diğer gerekli malzemeleri temin eder ve sancakbeyi tarafından verilen görevleri lonca üyeleri arasında eşit olarak dağıtırdı. Dokumacı dükkânları belirli bir alanda toplanmamıştı. Kentin her yerinde bu dokuma atölyelerine rastlamak mümkündü. Dokunan kumaş boyama işlemine tabi tutulurdu. Kumaş boyama işlemi köklü bir geleneğe sahipti. İslam öncesi dönemden başlayan bu meslek zamanla daha da gelişmişti. Osmanlı hâkimiyetindeki Kudüs'te “*sebbag*” kelimesi, terim olarak sadece kumaşların çivit ile boyanmasını ifade etmekteydi. Çivit maddesi Yunan-Roma hâkimiyeti döneminden itibaren genellikle Hindistan'dan getirilen bir maddeydi. Arapça kelime karşılığı olan *nil* veya *nile* koyu mavi anlamına gelmekteydi. Arap coğrafyacılar, X. yüzyılda Eriha'da ve Şeria çukur vadisinin başka bölgelerinde çivit üretiminden bahsetmişlerdir. Arapçada “çukur vadi” anlamında kullanılan kelime *gevr* kelimesidir. Dolayısıyla da yörede yetiştirilen çivit maddesine *gevri* denmiştir. Kudüs'ün otuz beş kilometre kadar doğusunda üretilmiştir¹¹⁰⁴. Osmanlı yönetiminin ilk yüzyılında Kudüs'te çivit ve çivit tohumu Riha köyünde çok az miktarda üretilen yaz ürünlerindendir.¹¹⁰⁵ XVI. yüzyıl süresince üretimi az da olsa devamlı olmuştur ve vergilendirilmesi kayıtlı olarak devam etmiştir.

Şehre dışarıdan da çivit maddesi getirilirdi. Getirilmiş olan çivit, “mertebelerine uygun olarak” lonca üyeleri arasında dağıtılmak üzere reise bırakılırdı. Şeria'dan gelen çivit dışında bir başka çivit kaynağı Mısır'dı. Bir başka tedarik merkezi de Hindistan'ın Lahor kentiydi, el-Lahuri ve yine Doğu kaynaklı el-Emeli çivitleri mevcuttu. Bu ürünler yıllık hac kervanlarıyla veya deniz yoluyla kente getirilirdi. Callabe denen tüccarlar tarafından getirilen ham maddeler dağıtılmak üzere lonca reisine verilirdi. Hanü'l-Ürz çarşısı çivit dağıtım noktası işlevi de görmekteydi. Hanü'l-Ürz çarşısından daha büyük olan Hanü's-Sultan çarşısına da mal sahipleri tarafından çivit getirilirdi. Boyama işlemi için gerekli derin bilgiler çoğunlukla sır olarak tutulurdu. Bilgiler lonca üyelerinin kendi ailesi içinde ve bilhassa da babadan oğula aktarılırdı. Bir boyacı iş yerinin ana gereçlerinden biri mayalanma küpleriydi. Bu küplerin içlerine çivit, alkali, hurma gibi bileşenler konur ve düşük ısıda mayalanmaya bırakılırdı. Habiyye denen bu küplere şehrin değişik alanlarında rastlamak mümkündür. Boyacıların ürünleri çoğunlukla koyu mavi olurdu. Kudüs'te farklı renkte ürünler isteyenler için *kassar* denen zanaatçılar çalışırdı. Çoğunluğu Hristiyanlardan oluşan

¹¹⁰⁴ Cohen, Loncalar, s. 123-125.

¹¹⁰⁵ BOA, TTD, 289, s. 69.

*kassarlar önce kumaşı çırparak ağartıyordu. Kıssare denilen bu işlemden sonra bu kumaşa renkli boyalar işleniyordu.*¹¹⁰⁶

4.3.5.2. Terziler, aba dokumacıları ve keçi kılı dokumacıları

Terzi loncası esas olarak elbise diker ve satardı. Lonca; Müslüman, Hristiyan ve Yahudi üyelerden oluşmaktaydı. Lonca üyelerinin tavsiyesi ile kadı tarafından atanan reis; “teyelleme, dikiş atma ve elde tutma” gibi mesleki işlemlerden iyi anlayan, çoğunlukla babası da reislik yapmış bir kişi olurdu. Bu loncanın ham maddesi olan kumaş temelde elbise üretimi için kullanılırdı. Fakat o zamanlarda kumaş aynı zamanda güvenilir bir tasarruf aracıydı. Müşterilerin getirdikleri kumaş haricinde de terzilerin elinde farklı kumaşlar bulunmalıydı. Ancak üretimleri için hayati öneme sahip ipek, iplik, düğme gibi başka temel gereksinimleri de vardı. Terzilerin bu ihtiyaçlarını ipek tüccarları loncası karşılardı. Loncanın başta Yahudiler olmak üzere gayrimüslim üyeleri de mevcuttu. Diğer loncalarda olduğu gibi ipek loncasının da başında kadı tarafından atanmış bir şeyh vardı. Şeyh, özellikle kente gelen ipeğin dağıtımında eşit davranmakla mükellefti.¹¹⁰⁷ Kudüs’te ipek üretim ve satışı daha çok Halilü’r-rahmân’da gerçekleşmekteydi. Halil’de bulunan Kazzâzîn Mahallesi ismini bu meslek erbaplarından almıştır. Daha önce de belirtildiği üzere “Kazzâzîn” ipek yapanlar anlamına gelir. Eski zamanlardan beri Halil nahiyesi ipek işçiliği ile meşhurdur.¹¹⁰⁸

Kudüs şehrinin soğuk kış geceleri ve serin yaz gecelerinde, özellikle bölgenin kuzey ve güneyinden uzanan platoluk ve tepelik bölgelerde tek başına pamuklu kıyafetler yeterli gelmemekteydi. Sıcak kalabilmek için yünden elde edilen bir dış giysi gerekli olurdu. Aba dokumacıları loncası üyelerinin temel görevi, yün eğirmek ve eğrilmiş yün ipliğinden yünlü kumaş dokumaktır. Yün ipin eğrilmesi işi, abacılar loncasının yanı sıra Kudüslü kadınların evlerinde yaptıkları bir işti. Elde edilmiş iplerden sabit bir ölçü ile dokunan kumaş dikilerek aba haline getirilirdi. Abanın yanında yünlü palto (*bişt/büşüt*), eyer örtüsü gibi birçok farklı ürün yapılırdı. Ehil, dürüst ve güvenilir olması gereken lonca reisi, gerekli ham maddeyi almak, iplik eğirme ve kumaş dokuma işlemlerinin standartlara uygun olarak yapımını sağlamak ve ürünün satış işlemlerini gerçekleştirmekle yükümlüydü. Lonca reisi, sancakbeyine belirli miktarda palto ve aba temin etmekle de görevliydi. Aba adı verilen bu kıyafetlerin yapımı için en önemli malzeme kentin koyun eti ihtiyacını da karşılayan

¹¹⁰⁶ Cohen, Loncalar, s. 126-131.

¹¹⁰⁷ Cohen, Loncalar, s. 134-139.

¹¹⁰⁸ Bakhit ve Sawariyyah, TD 1015, s. 21.

bedevilerin sağladığı koyun yünüydü.¹¹⁰⁹ Böylece XVI. yüzyılda koyun ve yün üzerine Kudüs halkı ve bedeviler arasında ticari ilişkiler devamlılık arz etmiştir.¹¹¹⁰

Kudüs'te koyunyünü dışında keçi kılı (şe'r) da tekstilde kullanılan ham maddelerdendi. Keçi kılı, pamuk ve koyunyünün aksine kısa ve sert olduğundan iplik ve kumaş üretiminde kullanılmamaktaydı. Keçi kılı dokumacıları, özel dokuma tezgâhlarında çorap, çadır bezi gibi malzemeler ve bedeviler için hayati önem taşımakta olan halat, kovan, çuval, çingirak askısı gibi malzemeler üretirlerdi. Lonca reisi lonca üyeleri tarafından kadiya tavsiye edilirdi. Bu lonca sancakbeyi maiyetindeki kişilerin atları için ihtiyaç duyulan gereçleri temin etmekle de sorumluydu.¹¹¹¹

4.3.6. Belediye hizmetleri

4.3.6.1. Su taşıyıcıları (saka)

Kırba isimli su tulumları, Mekke ve Medine'ye giden kervanlara su tedarik etmek için ve büyük çaplı askerî hareket için merkezî idare görevlileri tarafından toplu olarak satın alınırdı. Kırbalara Kudüs'te su taşıyıcıları loncasının mesleki araçları olarak günlük hayatta sıkça rastlanırdı. Şehirdeki tüm evlerde kış mevsiminde yağmur sularının biriktirilerek saklandığı sarnıçlar vardı. Fakat tek doğal akışlı su Silvan membaından geliyordu. Kudüs'e yakın olan bu su, surların dışından geçmekteydi. Uzun ve sıcak yaz günlerinde ahalinin kişisel ihtiyaçları için sarnıçların doldurulması, ekmek yapımı gibi temel ihtiyaçların giderilmesi için su tedariki gerekliydi. Sakalar loncasına kente su temini görevi verilmişti. Su taşıma işi çok fazla eğitim ve bilgi gerektirmeyen bir meslekti. Sakalar loncasının ahaliye her gün gün doğumu ile gün batımı arasında su temin etmesi gerekirdi. Sakalar, Kudüs'ün genel ekonomik yapısının bir parçası durumundaydılar. Ahaliye yıl boyunca su satma görevini tek başına üstlendiklerinden geçimlerini sağlama ve bazı ek gelirler elde etme hakkına sahiptiler.¹¹¹² Bölgenin su ile alakalı gündemi suculuk mesleğinin de bölgede önemli olmasına sebep olmuştur. Kudüs'te sucular aylık 60 akçe maaş alıyorlardı.¹¹¹³

¹¹⁰⁹ Cohen, Loncalar, s. 133.

¹¹¹⁰ Ze'evi, s. 109-110.

¹¹¹¹ Cohen, Loncalar, s. 140-141.

¹¹¹² Cohen, Loncalar, s. 55-59.

¹¹¹³ Bakhit ve Sawariyyah, TD 427, s. 152-155.

4.3.6.2. Turist rehberleri (*dallun*)

Kudüs, düzenli Müslüman ziyaretlerinin yapıldığı kutsal bir alandı. Bu ziyaretlerin odak noktası Kubbetü's-sahra ile Mescid-i Aksâ'nın bulunduğu Tapınak Dağı'ydı. Bazı ziyaretçiler, hac ziyaretlerinden dönerken bu güzergâha da gelerek buradaki kutsal alanları da ziyaret ediyorlardı.¹¹¹⁴ Ziyaretçilerden bazıları bu kutsal belde uzun süre kalmak isterdi. Bu amaçla seçkin âlimlerin öğrenci çevresine katılıyorlardı. Kente gelen bu ziyaretçilerin tümüne Kubbetü's-sahra ile Mescid-i Aksâ'yı gezdiren rehberler *dallun* loncasının üyeleri idi. Bölgenin bir başka turist kfilesi, Hristiyan ve Yahudi hacılardı. Tapınak Dağı'na çıkmalarına izin verilmeyen gayrimüslim hacılara kendi kutsal ve tarihsel yerlerini gezerken kendi inançlarından olan ve dillerini bilen kişiler rehberlik ediyordu.¹¹¹⁵

4.3.6.3. Hekimler (*tabip, cerrah*)

XVI. yüzyılda Kudüs'te tek hastane *el-Bimaristanü's-selahî* idi. Hastane Osmanlı öncesine dayanan Selahaddin Eyyubi Vakfı ile desteklenmiştir. Osmanlı yönetimi, hastane giderlerini ve tabiplerin maaşlarını karşılamaktaydı. Cerrahlar için yapılan ödemeler, Kudüs Hristiyan nüfusundan alınan cizyelerden karşılanmaktaydı. Tüm sağlık görevlilerinin başında kadı tarafından atanmış olan lonca reisi vardı. Kadı reisi atarken mesleğinde mümkün olan en yüksek mertebeye erişmiş bir tıp kariyeri olmasına dikkat ederdi. Kadı, hekim dışındaki sağlık görevlilerinin de atanması ile alakadar olurdu. Hem bedensel hem de zihinsel hastalıkları olan hastaların tedavi edildiği hastanede hastabakıcılar çalışmaktaydı. Başhekim ve baş cerrah yine kadı tarafından atanırdı. Kudüs'te bulunan doktorlardan bazıları Yahudi olduklarından vakıf gelirlerinden maaşları ödenmezdi. Onlar özel olarak hastalara bakarlardı. Göz hekimliği yapan (*kehhale*) bazı Yahudi kadınlar da aynı şekilde özel çalışırlardı. Şeriyye mahkemesi kayıtlarından anlaşıldığı üzere bu hekimlerin tıbbi uzmanlığı, hangi din veya etnik guruba mensup olursa olsun kabul görmekteydi.¹¹¹⁶

Genellikle Müslümanlar Müslüman hekimlere, gayrimüslimler de gayrimüslim hekimlere tedavi olurdu. İstisnalar da kayıtlarda mevcuttur: 1542 senesinde bir Müslüman, kadı huzuruna gelerek Yahudi bir hekim olan İbrahim b. Şûmal'ın kendisini tedavi etmesini istediğini belirtmiş ve tedavi sonrası oluşacak aksiliklerden hekimin sorumlu tutulmayacağını taahhüt etmiştir. XVI. yüzyılda maaşları devlet tarafından ödenen Yahudi doktorların

¹¹¹⁴ Bkz. Ek-9.

¹¹¹⁵ Cohen, Loncalar, s. 74-75.

¹¹¹⁶ Cohen, Loncalar, s. 76-79.

varlığından bahsetmek de mümkündür. 1565 senesinde Yahya isimli bir Yahudi doktor günlük maaşını ihtisap gelirlerinden alıyordu. Maaşı günlük 15 Osmanlı gümüşü olarak belirlenmişti. 1571 senesinde bir Yahudi hekim tabipler başkanı olarak nitelendirilmiştir. XVI. yüzyılda Kudüs'te Yahudilerin kendilerine ait hastane olarak kullandıkları bir binaları mevcuttu. 1578 yılında Aşkenazi Yahudi'si olan Yusuf, Kudüs kadısından bu hastane binasının tamirati için izin istemiştir. Kadı, onarım için izin vermiştir.¹¹¹⁷

4.3.6.4. Sepiciler (*debbağ*), ayakkabı yapıcıları (*el-bevvabiciye*) ve tamircileri (*esfkafi*)

Sepiciler loncası reisi, Kudüs'teki kasaplardan ayrıca el-Halil, Gazze, Nablus, Ramallah gibi merkezlerden ham koyun ve keçi postlarının satın alınmasından sorumluydu. Bu ham maddeler lonca üyeleri arasında reis tarafından eşit paylaştırılırdı. Derileri işlemek için kullanılan kimyasal maddeler de eşit olarak lonca reisi tarafından dağıtılırdı. Üretim esnasında uyulması gereken önemli kurallar, kesim ile elde edilmiş derinin kullanılması, kendiliğinden ölen hayvanların derilerinin kullanılmaması ve uygun kimyevi madde ile işlem yapılmasıydı. Bu denetimi sağlamak için de tüm sepicilerin aynı alanda çalışması gerekliydi. Bu kurala uymayıp uygun görülen yerler dışında çalışma yapanlar kadı tarafından uyarılır ve mesleki ehliyetlerinin ellerinden alınması ile tehdit edilirdi.¹¹¹⁸

Sepiciler mesleki olarak en çok suya ihtiyaç duyarlardı. Postların işlenmesinde bolca su kullanılır ve postlar geniş alanlara serilirdi. Bu işlemler için en uygun alan surların dışındaki alandı. Osmanlı hâkimiyetinin ilk yıllarında bu alan sepiciler tarafından kullanılmıştır. Sonraki yıllarda sepilene surlar içinde bulunan, daha eski dönemlerde kullanılmış olan, el- Bimaristanü's-selahi vakfının bünyesinde yer alan geleneksel tabakhanede yürütüldü. Sepiciler diğer loncalar ile de ilişki içerisindeydi. Yün dokumacılarına ham yün temini bedeviler dışında sepiciler tarafından da karşılanırdı. Tabii ki ham koyun postunu sağlayan kasaplar loncası ile de düzenli bir alışveriş içerisindeydi. Yine ayakkabı imalatçıları (el-bevvabiciye, es-seramciye) da sepiciler ile doğrudan ilişkide olan loncalardandı. Sepiciler, şehir dışına deri satmadan önce onlara yeterli miktarda deri temini ile sorumluydu. Ayrıca ayakkabı tamircileri için de deri temin eder hatta bazı sepiciler ek iş olarak bu meslek ile de ilgilenirdi. Tamirciler loncasında hem Müslüman hem Hristiyan üyeler vardı.¹¹¹⁹

¹¹¹⁷ Cohen, Sijill, s. 53, 136-165.

¹¹¹⁸ Cohen, Loncalar, s. 80-81.

¹¹¹⁹ Cohen, Sijill, s. 161.

Ayakkabı tamircileri lonca reisi Müslüman olurdu. Diğer lonca görevlileri, reisin yardımcısı (yiğit başı) ve işçilerin temsilcisiydi (muarrif li'l-sunna). Çıraklar lonca üyeleri tarafından yetiştirilirdi fakat çırakların mesleki yeterliliğe ulaşmaları kadı tarafından verilen onaya bağlıydı. Lonca uzun yıllar üstü kapalı olan pamuk dokumacıları çarşısında (Suku'l-kattanin) yoğunlaşmıştı.¹¹²⁰

4.3.6.5. Tahıl ithalatçıları (callabe) ve suka loncaları

Kudüs'te ithalatçılar ekonomik zincirin önemli halkalarından biridir. Kudüs'te bulunmayan malları ve ürünleri getirirlerdi. Onlara “mal taşıyıcılar” denirdi. Bu kişiler; et, buğday ve arpa gibi ürünler taşırdı. Bahsedilen ekonomik görevi iki ayrı türde tüccar gerçekleştirirdi: İlki, köylere gidip satın aldığı malı kasabaya getirirdi. Bu görevi yapanlara *haddar* denirdi ve bunların çoğu Yahudi'ydi. Ancak *callaba* denilen tüccarlar Kudüs'e tahıl da ithal edebilirdi. Getirilen tahıllar önce tartılırdı. Burada ya doğrudan değirmencilere ya da sukaya, kasaba pazarı tüccarlarına satılırdı. Suka, tahılları sonradan kendi değirmenleri ve fırınları olan yerli müşterilere (genellikle Haseki Sultan Aşevi gibi vakıflara) satmak üzere saklardı. Buğday ve arpanın ve diğer tahılların ölçülmesi kritik bir işlemdi. Bu işlem “tahıl arsası” olarak bilinen yerde gerçekleştirilirdi. Tüccarlar buraya yüklü develeriyle gelirdi. Bu arsanın üç tane işlevi vardı: burası tahılların resmî olarak ölçüldüğü yerdi, burada fiyatlar belirlenir, kontrol edilir ve bunlar için belirlenmiş olan vergiler alınırdı. Birkaç binanın yanı sıra birçok hayvanın sığacağı bu alan oldukça geniş olmalıydı. Burası “Sultan Pazarı” denilen Kudüs'ün ana pazarıydı. Şehre gelen bütün ürünler burada satılırdı. Buğday ve arpa sürekli talep edilen mallar olduğundan ve sürekli müşterisi de bulunduğundan oldukça popüler ürünlerdir. Aynı zamanda bu iki tahıl ürününden, diğerlerinin aksine, vergi alınmazdı. Bu muafiyet, muhtemelen Osmanlı'nın Filistin hâkimiyetinin ilk günlerinden itibaren sürdürdüğü bir uygulamaydı. Böylece ekonomi ve nüfus artışı teşvik ediliyor ve destekleniyordu. *Suka*, burada yerel pazarda satış yapan tüccarlardı. Bu tüccarlar halkın ihtiyaçlarını karşılıyordu. Suka loncasının üyeleri callaba loncası ile bağlantı içindeydi. Suka ve callaba loncalarının arasındaki muhtemel ayrım, callabelar kasabaya uzak yerlerden mal getirirken sukanın da yerel pazardan sorumlu olmasıydı.¹¹²¹ Callabe loncası reisinin bazı

¹¹²⁰ Cohen, Loncalar, s. 81-89.

¹¹²¹ Cohen, Economic, s. 106-110.

mali yükümlülükleri de vardı. Zaman zaman yükümlülüklerini başka lonca üyelerine yüklemeye ve haksız kazanç elde etmeye çalıştığı belgelere yansımıştır.¹¹²²

Tahılların taşınması işleminde devlet uygun ücretlendirmeler yapmaya çalışmıştır. Böylece halkın temel tüketim ürünlerine ulaşımını desteklemeyi amaçlamıştır. 1579 yılında Haseki Sultan İmareti'ne Remle'nin vakıf köylerinden taşınan buğday nakliye ücreti arttırılmak istenmiştir. Her yıl bir deve yükü buğday on paraya taşınmakta iken 1579 yılında ücretin arttırılması talepleri olmuş ve fakat kabul edilmemiştir.¹¹²³

4.3.6.6. Ölü yıkayıcılar, cenaze kaldırırcılar ve mezar kazıcılar

İslam geleneğine göre ölüler önce yıkanır, sonra kefenlenir ve defnedilirdi. Kadı, bu loncanın işleyişiyle oldukça ilgiliydi. Bu loncada kadın üyeler de bulunmaktaydı. Ölü yıkama işinde aktif rol alan kadınlar, güzellik uzmanları (müzeyyine, mümeşşite) olarak da çalışmışlardır. Daha çok düğünler nedeniyle bu kişilere başvurulurdu. Cenaze kaldırırcılar, ölü yıkayıcılar loncası ile yakın ilişkileri olsa bile onlardan ayrı bir loncadır. İki lonca üyeleri arasında geçiş olabilmekteydi. Loncanın temel işlevi ölüleri mezara taşımaktır. Kudüs'te bulunan dört mezarlık vardı. Yakınlık derecelerine göre taşıma ücreti talep edilirdi. Şehre en uzak olan Ma'man (Mamilla)'a götürülen cenazelerin taşıma ücreti diğer mezarlıklar olan Babü'r-Rahmet, Yusûfiye ve Sehire mezarlıklarına taşınan cenaze ücretlerinden daha fazlaydı. Ma'man dışındaki mezarlık alanlarına taşıma ücretleri genelde eşitti. Lonca reisi toplanan ücretleri lonca üyeleri arasında eşit olarak dağıtırdı. Mezar kazma işini yürüten *haffarun* isimli loncaydı. Şehirdeki Yahudi mezar kazıcılar, görevleri için kadıdan izin almak zorundaydılar. Yahudi kazıcılara verilen izin sadece Silvan köyü yakınındaki Yahudi mezarlığında geçerliydi.¹¹²⁴

4.3.6.7. Temel tüketim malı satıcıları ve helva ve kadayıf üreticileri

Kudüs ahalisi günlük gıdalarını “bakkal” veya “semman” denilen perakende satış alanlarından karşılıyorlardı. Ayrıca bunlara “suki” de denilmekteydi. Bu meslek çoğunlukla Müslüman halk tarafından yürütülüyordu. Bakkallar çoğunlukla Suku's-Sultan ve Suku'l-Kattanin çarşılarında bulunmakla beraber Babu'l Hıttı ve Babu'l-Amud gibi mahallelerde de bakkallar faaliyetlerini sürdürmekteydi. Kadı'nın tavsiyesi veya onayıyla atanan “pazarbaşı”,

¹¹²² Cohen, Sijill, s. 204.

¹¹²³ BOA, A.DVNS.MHM.d., No. 36, h. 135.

¹¹²⁴ Cohen, Loncalar, s. 70-75.

tüm bakkalları yönetirdi. Pazarbaşı, bakkalları ilgilendiren her durumla alakadar olurdu. Özellikle şehre gelen tüketim ürünleri, sebze, meyve, bal, tereyağı, pirinç gibi ürünler pazarbaşı hazır olmadan satın alınamazdı. Pazarbaşı, tüm ürünlerin kantarda (kaban) düzgün tartılmasını ve bakkallara eşit olarak dağıtımını sağlardı. Bakkallar da halkın ihtiyaç duyduğunda satın alması için dükkânlarında malları hazır bulundurmak zorundaydı. Lonca reisi, sancakbeyinin mutfağı için kendi dükkânından ürünleri tedarik etmekle mükellefti. Bakkallar dışında halka yiyecek üretilip satan “Hılvani” loncasıydı. Lonca tarafından üretilen helva çoğunlukla kuru üzümünden yapılırdı. Helva, kuru üzüm haricinde keçiyoynuzu bitkisi ile de yapılırdı. Fakat en makbul ve pahalı olanı kuru üzümünden yapılanıydı. Bu loncada künefe, kadayıf ve zelabiye gibi tatlılar yapan ustalar da bulunmaktaydı. Lonca içerisinde birbirinden farklı ustalıklar olsa da kadı tarafından bir reis atanırdı.¹¹²⁵

4.3.6.8. Manavlar (huder) ve baharatçılar (attar)

XVI. yüzyılda Kudüs'te üretilen maydanoz, salatalık, soğan, turp, patlıcan, sarımsak, kavun ve karpuz gibi ürünlerdir.¹¹²⁶ Sebze üretiminin yapıldığı bahçelere “hakure” denmiştir. Hakure, bir şekilde tek bir ürünün yetiştirildiği tarlalar gibidir; buna karşılık “bostan”, karma sebze ve meyve bahçesi anlamına gelmektedir.¹¹²⁷ Surlar içerisinde bazı boş alanlarda çeşitli bostanlar ve hakureler olmasına karşın Kudüs şehri, sebze tedariki için kent merkezi dışına bağımlıydı. Bu nedenle diğer loncalarda olduğu gibi bu loncada da şehir sakinlerinin sebze ihtiyacını karşılamak için sebze satışını belirli bir loncanın düzenlemesi ve yürütmesi gerekliydi. Diğer loncalarda olduğu gibi bu lonca reisi de gelen malları alarak dükkânlara eşit bir şekilde dağıtırdı. Kudüs'ün ana çarşılarından biri olan “sebze çarşısı” (Suku'l-huder) bu ürünlerin satıldığı alandı. Kudüs halkı sebzelerin yanı sıra baharat ve kahve gibi ürünlere ilgi gösterirdi. Baharatlar sebzelere oranla daha yüksek değerli ürünlerdi. Bu yüksek değerde olan mallar, tedarik kaynaklarının uzaklığı nedeniyle genel anlamda yeterli olarak piyasaya sunulamıyordu. XVI. yüzyılda Uzak Doğu ve başka yerlerden tedarik edilen baharatlar için vergilerden muaf olunduğuna dair özel bir kanunname çıkarılmıştı. Baharatçılar lonca reisi, sancak yetkilileri tarafından konulan tüm vergi ve yükümlülüklerden muaf kalırlardı. Reis, gelen tüm malları kendi hassas terazisinde tartarak lonca üyelerine alım gücü veya yeterliliklerine göre üst, orta ve alt kategori olarak üç şekilde

¹¹²⁵ Cohen, Loncalar, s. 46, 148.

¹¹²⁶ TKG.KK.TTD, 178, s. 78.

¹¹²⁷ Hütteroth ve Abdulfattah, s. 32.

dağıtırdı. Baharatçıların dükkân harcı ve diğer yükümlülükleri güçlerine göre belirlenirdi. Kısacası az kazançlı bir baharatçı çok kâr elde eden bir baharatçıdan daha az yükümlülük alırdı.¹¹²⁸ Elbette bu kazançlı baharat tüccarları arasında Yahudi tüccarların da ismi geçmektedir. 1584'te baharat çarşısında kiralanın dükkânların çoğunun Yahudiler tarafından kiralandığı kaydedilmiştir.¹¹²⁹

4.3.6.9. Katırcılar (mekkari)

Kudüs'te sabunların kara yoluyla Kudüs'ten Mısır'a taşınması ve Yafa Limanı ile ihracatının yapıyor olması, yük hayvanlarına sahip düzenli bir loncanın varlığını gerekli kılıyordu. Büyük parti sabunlar develer ile taşınırdı. Daha az sabundan oluşan partiler ise katırlar ile taşınmaktaydı. Bu loncanın üyelerine "katırcı" anlamına gelen "mekkari" denilmekteydi. Lonca, aynı aileye mensup kişiler tarafından devam ettirilirdi. Lonca üyeleri düzenli olarak şehir dışına çıktığından reis Kudüs'te olmadığı zamanlarda sorunlar çıkabiliyordu. Bu nedenle lonca reisi, kentte bir vekil bırakırdı ve acil durumlarda kullanması için bir de katır verilirdi. Hem lonca reisi hem de vekili için diğer lonca üyelerinin kefil olması gerekiyordu.¹¹³⁰

4.3.6.10. Çığırtkanlar ve simsarlar (dellal/tellal)

Çığırtkanların ve simsarların yaptıkları iş, başka insanların sattıkları malları halka duyurmaktır. Bu kişiler bir nevi aracı olarak da çalışmaktaydılar. Yani loncanın sıradan üyeleri, olası ticari işlemleri ve tereke mallarının satış işlemlerini halka duyururlardı. Ayrıca bilirkşi yönleri de vardı. Ölen bir kişinin bıraktığı eve tellal tarafından fiyat biçilirdi. Daha sonra bu satış altmış gün art arda halka duyurulurdu. Kudüs'te 1565 yılında çeşitli loncalar, başlarına bir reis atamaları hususunda uyarılırken uygun bir dellal edinmeleri hususunda da uyarılmışlardır.¹¹³¹

4.3.6.11. Değirmen ve fırıncılar

Tahun terimi, tahrir kayıtlarında müstakil bir değirmen için kullanılmıştır. Öte yandan, köylerin içinde bulunan değirmenler ilgili köyün vergi listesinde bulunmaktaydılar. Bunlar

¹¹²⁸ Cohen, Loncalar, s. 152-159.

¹¹²⁹ Cohen, Sijill, s. 176.

¹¹³⁰ Cohen, Loncalar, s. 168-169.

¹¹³¹ Cohen, Loncalar, s. 171-176.

“resmi- tahun” başlığı altında ele alınmaktadır¹¹³². Yeni değirmenler ve fırınlar inşa etmek veya harabe haline gelmiş ve yıllardır kullanılmamış olanları tekrar işler hale getirmek, Kudüs’te Osmanlı hâkimiyetinin ilk 100 yılının en önemli karakteristik aktivitelerindendir. 1534 yılında Babul Hıttâ’da harabe haline gelmiş bir fırın onarılmıştır. 12 yıl sonra Tur Zeyta köyünde bir fırın tamir edilmiş ve aynı sene yel değirmeni yapılmıştır. 1548 yılında Babel Amud’daki bir değirmen tamir edilmişti ve 8 yıl sonra da bir başka eski yapı, değirmene çevrilmek üzere onarılmıştı. 1560’ta Babel Amud kapısına yakın eski bir bina yıkılarak fırın yapılmıştı. 1565 yılında bir dükkân bir değirmene dönüştürülmüştü. Bu inşaat aktivitelerinin çoğu, Osmanlı’nın Kudüs’teki hâkimiyetinin ilk 50 yılında gerçekleştirilmiştir; sonraki yıllarda da az da olsa yeni değirmenler yapılmıştır. 1589’da Babel Amud’ta yeni bir değirmen yapılmıştır. Kayıtlara göre değirmen inşaatlarının artışı, Kudüs’te yaşanan ekonomik ve demografik yükseliş dönemiyle çakışmaktaydı ve yüzyılın son çeyreğinde azalmış hatta durma noktasına gelmiştir. Kudüs’te tahrir kayıtlarında olan değirmenlerden bazıları neredeyse tüm yüzyıl aynı yerde işletilmiştir. 1562-1596 yıllarında Kudüs Yahudi mahallesinde değirmenin varlığı yüzyılın sonuna kadar sabittir. Değirmenler devlet aracılığıyla yapılmaktaydı. Ancak kasabalıların önde gelenlerine ait değirmenler de azımsanmayacak derecedeydi. Yüzyıl içerisinde devlet ileri gelenleri de bölgede değirmen işletmiştir. Bu kişiler, işletmeyle doğrudan ilgilenmiyordu; asıl iş, maaşlı çalışanlar tarafından gerçekleştiriliyordu. XVI. yüzyılın başlangıcında, değirmenci loncası henüz oluşmamışken bazı değirmenler bu işin ustası olmayan kişilerce işletilmiştir. Bunlardan en göze çarpanı 1538 yılında Taceddin el-Sukkâri’nin, yaptığı diğer birçok işin dışında, bir değirmeni de 1 yıllığına kiralamasıydı.¹¹³³

4.3.6.12. Hamamcılar

Kendi işinde bilgili bir hamamcı ve işler için ona yardım eden yamaklar (sanî, müdevlib li’l-hamamat) hamamda çalışırdı. Hamamcılar loncası *hallak* olarak adlandırılan berberleri de kapsamaktaydı. Berberlik mesleği, usta çırak ilişkisi ile sürdürülmekteydi. Hamamcılar loncası lideri her iki meslek hakkında da bilgi sahibi olmalıydı. Lonca reisi, genelde kadı tarafından atama ile bazen de şahısların özel olarak başvurusu ile merkezden

¹¹³² Hütteroth ve Abdulfattah, s. 32.

¹¹³³ Cohen, Economic, s. 114.

berat alarak olurdu. Hamamda *sani* denen hizmetçiler, *vekkad* olarak adlandırılan yakıt tedarikçileri vardı.¹¹³⁴

4.3.6.13. Ekmek üretimi ve tüketimi

Kudüslülerin günlük beslenmelerinde ekmek, toplumun tüm katmanlarından insanların temel besin kaynağıydı. Diğer gıda maddelerine nazaran düşük fiyatı sayesinde XVI. yüzyılda Kudüs'te tüketilen yiyeceklerin en başını çekiyordu. Ekmeğe ulaşmak her zaman mümkündü, üretimi ve arzı her zaman devlet tarafından garanti altına alınmıştı. Kasabanın tüccarlarını ekmek yapımına teşvik etmek ve ekmeğin fiyatını düşük tutmak için ekmek için ithal edilen tahıllar da vergiden muaftı.¹¹³⁵

XVI. yüzyılda Kudüs'e taze ekmek temin etme sorumluluğu fırıncılara ve değirmencilere düşüyordu. Kudüs'teki yaşam; unun, nemden ve kemirgenlerden uzak tutularak saklanabileceği birçok depo alanı sağlasa bile ekmek için yeni öğütülmüş buğday kullanımı tercih edilirdi. Bu yüzden değirmencilerin her gün ekmek yapımı için buğday öğütmesi beklenirdi. 1530 ve 1540 yıllarında Kudüs kayıtlarında fırıncıların isimleri geçmemiştir ancak değirmencilerin isimleri özellikle belirtilmiştir. İlerleyen zamanlarda fırıncılar hakkında da detaylı bilgiler verilmiştir. 1550'li yılların ortasından itibaren her gün için hem her değirmenci tarafından öğütülecek un miktarı hem de bu değirmencilerden ununu temin eden fırıncıların detaylı listeleri bulunmaktadır. Fırınlara günde iki kez (sabah ve akşam), hatta bazen daha sık, kasabaya taze ekmek temin etme sorumluluğu vardı. Kudüs'te en çok tüketilen ekmek türü *kimaj* isimli mayasız, ince, yerel ekmektir. Yapıldıktan birkaç saat sonra bu ekmek hemen kurumaya başlar ve yemesi zor hale gelirdi, üstelik tadı da bozulurdu. Kimajın yanı sıra *kubuz*, *simid*, *somon*, *tannuri* ve *tabuni gibi* birçok ekmek çeşidi mevcuttu. Bunların arasındaki farklar şekilleri, ağırlıkları ve kaliteleriyle ilgiliydi; bazıları mayalamadan pişirilirdi¹¹³⁶. Seyyah Simon, Kudüs'te ekmek çeşitleri içerisinde *çakal* denilen ekmek cinsinin en lezzetli ekmek olduğunu belirtmiştir.¹¹³⁷ Fırıncıların vergi miktarı da diğer dükkânlardan farklıydı. XVI. yüzyılda Kudüs'te her beş dükkândan birer akçe vergi alınırken ekmek fırınlarından ikişer akçe vergi alınırdı.¹¹³⁸

¹¹³⁴ Cohen, Loncalar, s. 59-61.

¹¹³⁵ Ömer L. Barkan, XV ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Ziraî Ekonominin Hukukî ve Malî Esasları, (I), Kanunlar, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türkiyat Enstitüsü Neşriyatı, İstanbul, 1943. s. 218.

¹¹³⁶ Cohen, Economic, s. 99-101.

¹¹³⁷ Andreasyan, s. 128.

¹¹³⁸ TKG.KK.TTD, 178, s. 75.

Osmanlı hâkimiyetinin ilk on yılında Kudüs'ün nüfusu, henüz azken ve fırınların bazıları hâlâ yıkıntı halindeyken evlerde daha çok ekmek pişiriliyordu ve genel anlamda ticari talep çok daha azdı. 1534 yılı için ekmek üretimi toplamda 160 rıtl miktarındaydı. 1550'li yılların ortalarında günlük 550 ile 650 rıtl arasında olmuştur. 1570'li ve 1580'li yıllarda nüfus azalmaya başladığından ekmeğe olan talep tekrar azalmıştır. 1570'li ve 1580 yıllarındaki üretim ancak 1550'lerin yarısı kadar olmuştur. XVI. yüzyılda Kudüs'te arpa ve buğdayın her zaman ulaşılabilir olması, ekmeği hem fakir hem de zengin kesimin temel besin kaynağı haline getirmiştir. Arpa ekmeği, XVI. yüzyıl boyunca Fransa ve Polonya'da da oldukça yaygın şekilde tüketilen bir ekmek türüydü. Beyaz un lükstü, o yüzden sadece önemli günlerde ya da ithal edilmek üzere saklanan bir üründü. Kudüs'te arpanın olgunlaşmasıyla ilgili resmiyete taşınmış bir ilginin bulunması Kudüs'te de aynı durumun geçerli olduğunu göstermektedir.¹¹³⁹

4.3.6.14. Kahve satıcıları

Kudüs'te kahve ile alakalı ilk veriler Kanûnî Sultan Süleyman zamanının sonlarına denk gelir. Kahve satılan yer olarak işletilen kahvehaneler, ilk etapta günlük ibadetlere engel olan sıra dışı mekânlar olarak yorumlanmışlardır. 1557 yılında ulemeden ve halktan bazı kişiler, kadıya gelerek kahve ve boza satan iki kişiye yönelik şikâyetle bulunmuşlardır. Kahvenin umuma açık olarak toplu bir şekilde içildiği, eğlenceye benzer bir ortam olduğu belirtilmiştir. Ayrıca burada müşteriler için et kızartıldığı da söylenmiştir. Şikâyet edilen kişiler yaptıkları işi kabul etmiş ve kadı bir daha satılmaması için emir vermiştir. Fakat şehirde kahve satışı ve kahvehanelerin varlığı devam etmiştir. 1559 yılındaki bir kahveci iş yeri kapatıldığı için mağdur olduğunu kadıya bildirmiştir. 1570 ve 1580 yılları mahkeme tutanakları, kahvehanelerin Kudüs'te var olduğunu ve daha çok rağbet gördüklerini göstermektedir. Zamanla bu kahvehanelerden bazıları vakıf bünyesine dahi alınmıştır.¹¹⁴⁰ Hatta bölgedeki idareciler de kahvehane işi ile meşgul olmuşlardır. 1565 senesinde eski Kudüs kadısı olan Carullah'ın üç yüz yıldır kullanılan bir sebili yıktırarak yerine kahvehane yaptırdığına dair şikâyetler olmuştur.¹¹⁴¹

1590'ların başında kahvehaneler lonca sisteminin bir parçası haline gelmiştir. Kadı kahve pişiriciler, kahve satıcıları loncasının (taifetü'l-kahveciye) başındaki şeyhe

¹¹³⁹ Cohen, Economic, s. 99-110.

¹¹⁴⁰ Cohen, Loncalar, s. 47-49.

¹¹⁴¹ BOA, A.DVNS.MHM.d., No. 5, h. 1248.

çömlleklerin altında kalan kahvenin satılmaması hususunda uyarıda bulunmuştur. Bu kayıtlar, bir başka anlamda kapsamlı bir yasak olmadığı, hatta kahvehanelerin mesleki standartları olduğu ve halka sunulan hizmetlerin kontrol altına alındığı anlamına gelir. Kahvenin pişirilmesi hususunda alınan bu karar ile normal bir gıda olarak kabul görmüş olan kahve yapımının hijyen ve kalitesinin devlet güvencesi altına alınmaya çalışıldığı belirgindir. Aslında başlı başına kahve içmek en başından itibaren, sarhoş edici özelliği olmaması nedeniyle, doğrudan tepki çekmemiştir. Asıl sorun kahve içilen mekânlarda kalabalıkların boşa zaman geçirmesi, bu alanların eğlence ve uygunsuz faaliyetlere zemin olma ihtimali, en önemlisi de günlük ibadetlerin aksatılmasıydı. Kudüs gibi dinî kimliğe sahip bir alanda böyle hassasiyetler daha ön planda tutulmaktaydı. Zamanla normalleşen kahvehanelere rağbet artmıştır. Kahvehanelere rağbet artışından dolayı XVI. yüzyılın sonlarından itibaren kahvehanelerin kira bedellerinin de arttığı görülmektedir.¹¹⁴²

4.3.6.15. Kasaplar ve et tüketimi

Et çeşitleri

Kudüs'te birkaç çeşit et satılırdı: kırmızı et, deve, koyun ve keçi etleri. Koyun ve keçi en popüler olanlarıydı. Koyun eti her zaman, keçi etinden daha pahalı olurdu. Bu fiyat farkını tedarikçiler değil talep oranı belirlerdi. 1560'lardan itibaren iyi ete *turkumani*, düşük kalitedeki ete de *balkavi* ya da *baladi* denmiştir. Daha önce kullanılan sıfatların aksine bu yeni terimler sürülerin alındığı bölgelerden alınmıştır. İlk kelime başlangıçta "Türkmen"di, kaynağını Suriye ve Anadolu'dan koyun üretim bölgelerinde koyunları yetiştiren ve Filistin'e getiren Türkmenlerden alırdı. Uzun bir yolculuktan sonra buraya ulaştıkları halde bu etler en yüksek kalite üzerinden fiyat alırdı. İkinci terim ise el-Balka'dan gelir. Bu da Zarka Vadisi ile Mucib Vadisi arasında, Ürdün Nehri'nin batısında yer alan bölgeden gelir. Bu bölge de genellikle koyunlarını Kudüs kasaplarına satan bedevilerin yaşadığı bir bölgeydi. Üçüncü terim olan *baladi* de en düşük kalitedeki etti, bu yüzden ona olan talep de çok azdı. Deve eti, büyükbaş ve manda eti de az talep gören et türleriydi. Domuz eti de İslam anlayışında haramdı. Bu yüzden Kudüs'teki kasaplarda satılmıyordu. İçki de Müslümanlara yasaktı ancak Kudüs'te gayrimüslimler için şarap bulunmaktaydı. Buna karşın Hristiyanların domuz eti elde etmesine izin verilmezdi. XVI. yüzyıl boyunca Kudüs'te domuz etinin hiç bulunmaması, burada bu süre zarfında hiç domuz beslenmediğinin kanıtı sayılabilir.

¹¹⁴² Cohen, Loncalar, s. 50-53.

Müslümanlar için domuz temiz olmayan bir hayvan türüydü. Hatta birine “domuz yiyici” demek hakaret kabul edilirdi. Bu hakareti yapan mahkemeye şikâyet edilirdi.¹¹⁴³

Kasaplar

XVI. yüzyılda Kudüs’te kasapların görevi sabahtan akşama kadar dükkânlarını açık tutarak halka kaliteli et tedarikinde bulunmaktı.¹¹⁴⁴ Bu yüzyılda kasaplardan en tanınmış olan aileler el-Sukkâri, el-Duhayna ibni Miran ve ibni Zurayk aileleriydi. Her ailede belli bir üye usta kasap olur, yüksek makamlara gelir, yüksek gelir elde eder, herkes tarafından ailenin usta kasabı olarak tanınır ve bilinirdi. Bazen bir aileden iki ya da üç kişi birbirinden bağımsız kasap olurdu. Bu da loncanın çoğunlukla kardeşler ve kuzenlerden ibaret olduğu görüntüsünü veriyordu. Genellikle kasapların diğer mesleklerle uğraşması alışılmadık değildi ve bu durum merkezî hükümet tarafından suç teşkil etmezdi. Bazen kasaplar, kasaplığın yan dalı sayılabilecek meslekler de icra ederdi. Bunlar hayvan postlarını satmak ya da genelde kendilerine koyun satan bedevilerden bazı ticari ürünler satın almak gibi mesleklerdi.¹¹⁴⁵

Kasaplık loncasının en önde gelen aileleri sıklıkla birbirine yakın mesafede oturur ve çalışırlardı. Kesimhanenin yer aldığı Meslah’a yakın olan ve şehrin güneybatı bölümünde yer alan Şeref ve Rişe mahallelerinde yaşamışlardır. Kudüs’te “et çarşısı” olarak kullanılan bir bölge yoktu. Kasapların dükkânları diğer yiyecek türlerinin ticaretini yapan dükkânlarla yan yana olurdu. Kasapların yaptığı ticaret kasabaların sınırı içinde kalmazdı. Suriye’den ve Anadolu’dan yapılan koyun ithalatı için şehrin dışına çıkarlardı. Et ithalatı, genellikle Osmanlı otoritesinin aktif desteği ve onayı altında gerçekleşirdi. Yerel yöneticiler tarafından verilen resmî izne göre kasaplar; koyun, koyun yağı ve diğer ürünleri almak ve tekstil, amber ve diğer ürünleri satmak için çeşitli yerlere seyahat edebilirlerdi. Kasapların Anadolu ve Suriye ile Kudüs arasında gerçekleştirdikleri canlı bir ticaretleri vardı. Böylece başka maddelerin ithalatı ile de ilgilenmişlerdi. Kasaplar, Mısır’a sabun ithal ederek buradan tekstil, kahve ve indigo boya almıştı. Bedevilerden deve ve koyun alan kasaplar, onlara tekstil, silah ve diğer bazı eşyalar vermişti. Bazen bu tür ticari bağlantılar, yerel yönetimlerin izni olmadan kurulur ve sürdürülürdü. Bazen de yasaklara rağmen devam

¹¹⁴³ Cohen, Economic, s. 36-38.

¹¹⁴⁴ Cohen, Loncalar, s. 6.

¹¹⁴⁵ Cohen, Economic, s. 30-31.

ettirilirdi ancak bu durum, bu ticareti devam ettiren kişilerin ağır cezalar almasına yol açmıştır.¹¹⁴⁶

Kasap loncasında şehre yeterli miktarda et sağlanmasından sorumlu olan kişi kasap başıydı. Osmanlı'nın Filistin'i yönetime aldığı ilk yıllarda şehirdeki kasap sayısı beş ya da altıydı. 1530'lu ve 1540'lı yıllarda toplam kasap sayısı aynı civarda kalmıştır. Yüzyılın ortalarında bu sayı 10'a çıkmıştır. 1555 yılında şehirde 19 kasap çalışmıştır (bunlardan biri Yahudi ve biri Hristiyan'dı). 1564 yılında 16 kasap kaydedilmiştir. Bunun da iki temel nedeni vardı: yerli ekonominin gelişmesi ve nüfus artışı. Bunlar birbiriyle yakından ilişkisi olan durumlardı. Bu iki durum, en çok 1550'li yılların sonunda ve 1560'lı yılların başında gözlemlenmiştir. İlerleyen yıllarda bu durumun tersi yaşanmıştır, ekonomik gelişmeler gerileme göstermeye başlamış ve nüfus düşmeye başlamıştır. Ancak XVI. yüzyılın ikinci yarısında en az 10 kasabın aktif çalıştığı kayıtlara yansımıştır.¹¹⁴⁷

Bu meslek erbabı içerisinde gayrimüslimler de vardır. Kudüs'te gayrimüslim kasaplar hakkında bazı sıkıntılar olmuştur. Örneğin Yahudiler, hayvan kesiminde kendi dinî ritüellerini uygulamak istemişlerdir. Yahudi kasaplar ile Müslüman kasaplar arasında kesilecek hayvanın Yahudi Koşer usulüne göre olması sorun olmuş ve bu sorun mahkemelere taşınmıştır. Müslüman kasapların Yahudilerin bu usulle hayvanları telef ettikleri gerekçesi kabul edilmemiş ve Yahudilerin kendi dinî inanışlarına göre hayvan kesimi yapmalarına mahkeme tarafından izin verilmiştir. Bu izin, et kesimi yapan kasapların sadece kendi dinî müntesiplerine et tedarik etmesi sonucunu değiştirmemiştir. Fakat bu konuda da bazen kurallara uyulmadığı görülmektedir. 1590 senesinde, Kudüs'te Yahudi kasapların kestiği etlerden kendi dinî inanışları gereği yemedikleri kısımları Müslümanlara satmayı âdet edindikleri şikâyeti olmuştur. Kadı bu duruma çözüm olarak Yahudi kasapların etlerinin menşeyini belirtecek şekilde damgalanmasına ve sadece Yahudilere satılmasına karar vermiştir. Yukarıda sayılan sıkı denetimlerden bir diğeri Kudüs'te Yahudi kasapların sadece pazartesi ve perşembe günleri et kesimi yapabilmeleriydi. 1585 senesinde Yahudi kasaplar, kadı huzuruna çıkarak et eksikliği yaşadıklarını dile getirmişler; pazartesi ve perşembe haricinde de et kesim izni istemişlerdir. Böylece kadı haftada bir gün daha et kesmelerine izin vermiştir.¹¹⁴⁸

¹¹⁴⁶ Cohen, Sijill, s. 169.

¹¹⁴⁷ Cohen, Economic, s. 24-29.

¹¹⁴⁸ Cohen, Sijill, s. 169-188.

4.3.7. Kudüs'te ölçü ve para birimi

XVI. yüzyıl Kudüs'te dolaşımda olan para birimleri kanunnamelerde belirtilmiştir. Resmî olarak devlet, gümüş Osmanlı akçesini kullanmıştır. *Filori*, *Kayıtbay altını*, *dinar El-Eşrefî*, *Seyfeddin Çakmak dinarı*, *Gavriyye dinarı* (altındır) Kudüs çarşısında tedavülde olan paralardandır. *Gavriye dinarı* Kansu el-Gavrî'ye nispet edilir. Sultan Süleyman ismini taşıyan *Süleymaniyye dinarı* da kullanılan paralardandır. 4 Süleymaniyye dinarı, 40 Mısır dinarına ve 80 Şam dinarına denk düşer. *Halep akçesi* ise 1,5 Şam parasına denkti.¹¹⁴⁹ Kudüs'te ürünlerin fiyatlarından bahsedilirken *Kıta Halabiya* ya da *dirhem* de denilen gümüş para biriminden bahsedilmiştir. İlki bu para biriminin resmî adıydı, bazen kısaltılarak sadece *kita* ya da *halabiya* isimleriyle anılırdı, dirhem'in ise resmî bir statüsü yoktu ve bu isim İslami paradan geliyordu.¹¹⁵⁰

Tahrir kaynaklarında en çok iki çeşit para birimi “para” ve “altın para” geçmektedir. Para, Osmanlı madeni parası, söz konusu yer ve zaman için 2 akçe değerine sabitlenmiştir. Altın para, fethin ardından Şam'da basılan yeni Osmanlı altın parasıdır. 1518 tarihinde altın para 60 akçeye denk kabul edilmiş, 1538'e gelindiğinde bu değer 80 akçeye ulaşmıştır. 1596'da ise değeri 90 akçeye ulaşmıştır. Bu değişiklikler, İmparatorluğun bütününde meydana gelen gelişmeler bağlamında ele alınmalıdır. Zira gümüş madeni paraların, yani akçenin değer kaybetmesi XVI. yüzyıl sonlarında istikrarlı bir biçimde hızlanmıştı.¹¹⁵¹

Tahrir kayıtlarına göre XVI. yüzyıl Kudüs'te tüm ürünler aynı ölçü araçları kullanılarak ölçülmezdi. Buğday, arpa, mercimek, nohut, mısır ve susam gibi ürünler “gırara” ile ölçülürdü. Pamuk, pekmez, yağ, kuru üzüm gibi ürünler “kantar” ile ölçülürdü. Karpuz, patlıcan, sarımsak, soğan ve nar gibi ürünler ise deve yükü ile ölçülürdü.

4.3.7.1. Gırara

XVI. yüzyılda Kudüs'te çoğunlukla kullanılan ağırlık ve tartı birimiydi. Yaz ve kış mahsullerinin tartılmasında kullanılmaktaydı. Arpa, buğday, mercimek, nohut, mısır ve susam gibi ürünlerin tartılmasında kullanılırdı. Örneğin buğday gırası ortalama 480-500 akçe, arpa gırası ortalama 260-280 akçe olarak geçmiştir.¹¹⁵² Gırara kelimesinin anlamı “çuval”dır. Harar diye de söylenen büyük kıl çuval¹¹⁵³ anlamına gelmektedir. Kullanıldığı

¹¹⁴⁹ Bakhit ve Sawariyyah, TD 515, s. 191. BOA, TTD, 1015, s. 196.

¹¹⁵⁰ Cohen, Economic, s. 50.

¹¹⁵¹ Cohen ve Lewis, s. 41.

¹¹⁵² Bakhit ve Sawariyyah, TD 289, s. 28.

¹¹⁵³ Devellioğlu, s. 289.

alanlarda çuval sayısı esas alınır. Miktar olarak 260 litre ile 800 litre arasında değişir.¹¹⁵⁴ Kudüs'te bir gırara 3 Şam gırrasına eşitti. Bu da 613,5 kg buğday veya 795 litreye tekabül etmekteydi.¹¹⁵⁵ Bu, ağırlık değil hacme dayalı bir ölçüdür. Resmî kapasitesi livadan livaya değişir; bu fark, aşağıda hinta ve bunun altına yazılan para tutarı arasındaki nispi farktan da görülebilir. Bir karar buğdayın dengi Kudüs livasında 500, Nablus livasında 710, Leccun'da 140, Aclun'da 140, Gazze'de 500 ve Havran'da 130 akçedir.¹¹⁵⁶

4.3.7.2. Müd

Kelime anlamı “elleri öne doğru uzatmak” olan *medd* kökünden türeyen *müd* (*med*) sözcüğü, “öne uzatılarak birleştirilmiş iki avucun aldığı tahıl miktarı” anlamındadır. Genelde hububat ve bakliyat gibi ürünlerin ölçümünde kullanılan ölçeğe de *müd* denmekteydi. XVI. yüzyıl Osmanlı şehirlerinde genel olarak 1 müd, 17,7 ile 20 kile arasında değişmekteydi. Kile buğday olursa 25,658 kilo, arpa olursa 23.093 kilo ölçüsündeydi. Bu hesaba göre bir müd buğday, 320 kilo ile 520 kilo arasında bir ağırlık anlamına gelir. Bir müd arpa ise 368 ile 460 kilo arasında bir ağırlıktır.¹¹⁵⁷ Müd, Halîlü'r-rahmân'da ve Kudüs-ü Şerif'te tartı birimi olarak kayıtlarda kullanılmıştır.

4.3.7.3. Kantar

Kantar değer olarak bölgesel farklılıklara sahiptir. Genel olarak bir kantar 100 rıtlıdır. 44 kilogram ile 327 kilogram arasında değişen bir birime karşılık gelmekteydi.¹¹⁵⁸ Kudüs'te kantar ile daha çok zeytinyağı ve pamuk ölçümü yapılmaktaydı.

4.3.7.4. Menn

Menn; saymak, hesaplamak anlamına gelen bir ağırlık birimidir. Litre ölçü birimine benzemektedir. Bazı yerlerde “rıtl” da denilmektedir. Şam'da 600 dirhemlik rıtl'a “büyük

¹¹⁵⁴ Taşkın, Safed, s. 150.

¹¹⁵⁵ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA) 401 Numaralı Şam Livâsı Mufassal Tahrîr Defteri (942/1535) I Dizin ve Transkripsiyon, Ahmet Özkılınç ve diğerleri (yay. haz.), Ankara, 2011, s. 35.

¹¹⁵⁶ Hütteroth ve Abdulfattah, s. 68.

¹¹⁵⁷ Cengiz Kallek, “Müd”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, Diyanet İşleri Başkanlığı, Ankara, 2006, XXXI, s. 455-457.

¹¹⁵⁸ E. V. Zambaur, Kantar, Millî Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi, VI, İstanbul, 1986, s. 165.

menn” denmiştir.¹¹⁵⁹ Kudüs’te hem rıtl hem de menn ölçü birimi olarak kullanılmıştır. Zeytinyağı, pekmez ve kuru üzüm¹¹⁶⁰ gibi ürünlerin ölçümünde kullanılmıştır.

4.3.7.5. Rıtl

Ölçü birimi olan *rıtl* kelime anlamı olarak dengelemek, tartmak anlamına gelir. Grekçe litrenin Arapçada kullanılan halidir. Tarih boyunca rıtl gramaj olarak farklı olmuştur. 1522 tarihinde Osmanlı Devleti’nde Mısır ölçü birimlerinin düzenlemesine göre 100 rıtl 95,5 rıtl eşitlendi. Mahsullerin tartıldığı alanlarda yağ, ipek, sirke gibi ürünlerin rıtlı farklı nispetlerde olurdu. XI. ve XVIII. yüzyıllar arasında Kudüs’te bir rıtl 800 dirhemdir. Ancak Kudüs’te bir rıtlın 864 dirhem olduğunu belirten kaynaklar da mevcuttur.¹¹⁶¹

Mahsul kabana girdiği zaman rıtl ile ölçüm yapılır ve vergiler genelde rıtl değeri ile tahsil edilirdi. Bu ölçümler esnasında Kudüs Rıtl’ı tabiri kullanılmıştır.¹¹⁶² Bu da çevre illerden farklı bir birimde değerlendirildiği fikrini oluşturmaktadır.

4.3.7.6. Feddan

Kudüs’te Osmanlı Devleti’nden önce de kullanılan feddan, Mısır alan ölçüsüydü. Feddan usulü kullanılan alanlarda daha önceden belirlenmiş miktarda ürün ekiliyordu. Feddan ölçüsü zaman ve mekâna göre değişiklik göstermiştir. Feddan yaklaşık olarak 6.368 metrekare bir alana karşılık gelirdi.¹¹⁶³ Memlûklar döneminde ise bir feddan 5.464 metrekareye tekabül etmekteydi.¹¹⁶⁴ Feddanın alt birimleri “kırat” ve “sehmdî”. Kırat 1/24 feddan yani 175.035 metrekare, sehmdî ise 7.293 metrekare olup 1/24 kırata tekabül etmekteydi.¹¹⁶⁵

Feddan terimi Şam eyaleti kanunnamesinde tarif edilmiştir. Tarife göre bir çift öküzün gece ve gündüz sürebildiği alana feddan-ı Rumanî, bir gün sürebildiği alana feddan-ı İslami veya feddan-ı Arabi, öğle vaktine kadar sürebildiği alana ise feddan-ı hurras ve feddan-ı arz deniyordu.¹¹⁶⁶

¹¹⁵⁹ Cengiz Kallek, “Men”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, Diyanet İşleri Başkanlığı, Ankara, 2004, XXIX, s. 105.

¹¹⁶⁰ BOA, TTD, 289, s. 93, 157.

¹¹⁶¹ Cengiz Kallek, “Rıtl”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, Diyanet İşleri Başkanlığı, İstanbul, 2008, XXXV, s. 52-53.

¹¹⁶² TKG.KK.TTD, 178, s. 14-17.

¹¹⁶³ Taşkın, Safed, s. 134.

¹¹⁶⁴ Taşkın, Ölçü, s. 137.

¹¹⁶⁵ Taşkın, Safed, s. 134.

¹¹⁶⁶ Akgündüz, Ahmet, Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukuki Tahlilleri, (Kanûnî Sultan Süleyman Devri Kanunnâmeleri, Kanûnî Devri Eyalet Kanunnâmeleri (III; VII), İstanbul, 1994, s. 22-23.

4.3.7.7. Kırat ve sehm

Şam eyaleti kanunnamesinde kırat ve sehm ile alakalı açıklama verilmiştir. “Kırat bir kânûn-ı mukarrerdir. Her nesneyi bir miskal ki yirmi dört kıratdır, yirmi dört hisse farz edüb taksim ederler. Ve sehme nihayet yoktur, yirmi dört olur ve dahi ziyade olur ve nâkıs dahi olur. Şol evkaf hisseleri ki sehmle vaki’ olmuştur, kaç sehmden taksim olunmuş ise beyân olunmuştur.¹¹⁶⁷” Kanunnameye göre 24 kırat, 24 hisse olur. Sehm sınırı yoktur. Bir sehm, 24 hissedenden fazla veya az olarak belirtilmiştir¹¹⁶⁸. Zirai vergilerin tamamının 24’e bölünebildiği farz edilir. Yirmi dörtte birlik kısma “kırat” adı verilir ve belirli bir sayıdaki kırat, gelir sahiplerinin her birine gider.¹¹⁶⁹

4.3.7.8. Hektar

Şehirde alan üniteleri olarak Şam sancağında kullanılan “hektar” ölçü birimi kullanılmıştır. XVI. yüzyılda Kudüs’te Roma hektarı ve İslam hektarı kullanımdaydı. Tahrir defterlerinde ürünler belirtilirken bu ölçü birimleri ile kayıtlar tutulmuştur. Örneğin Riha köyünden Musa Peygamber Türbesi Vakfı’na aktarılmak üzere her yıl bir hektar topraktan 445 akçe alınmıştır.¹¹⁷⁰

4.4. Vergiler

İslam devletlerinde ilk vergi sistemi, Sasanilerden alınmıştır. Bu sistemde devlet sadece toprak ve kişilerden vergi almıştır. Tabii olarak zamanla topraklar genişlemiş ve vergilerde çeşitlenmiştir. Osmanlı İslam vergi sistemini temel almak ile beraber çok çeşitli ve karışık bir vergilendirme sistemi geliştirmiştir. Osmanlı halktan, topraktan, ticaretten, hayvanlardan kısacası tüm ürünler ve pazarlardan aldığı vergiler bölgeden bölgeye değişim gösterebiliyordu. Vergiler devletin değişik bölgelerinde değişik yöntemler ve değişik görevlilerce toplanmaktaydı.¹¹⁷¹ Osmanlı Devleti hâkimiyeti altında olan bölgelerin ırk, kültür, iklim gibi özelliklerini dikkate alarak ayrı vergi kanunnameleri düzenlemiştir. Bu kanunnamelerde, reayanın hak ve sorumlulukları, çiftçilerin ürettiği ürünlerden ne nispette

¹¹⁶⁷ Akgündüz, VII, s. 22.

¹¹⁶⁸ BOA, TTD, 289, s. 175.

¹¹⁶⁹ Hütteroth ve Abdulfattah, s. 66.

¹¹⁷⁰ TKG.KK.TTD, 112, s. 67.

¹¹⁷¹ Lybyer, s. 164-165.

vergi alınacağı, sanayi ticaret faaliyetlerinin vergilendirilme şekli, devlet memurlarının halka karşı davranışları gibi meseleler detaylı olarak konu edinilmiştir.¹¹⁷²

Osmanlı Devleti'nde şehir, vergisel (mali) bir ünedir. Kent dışında gruplanmış kırsal nüfus da mali bir ünite esasına göre "çiftlik" olarak bölünmüştür. Bununla beraber aile emeğine dayalı köylü çiftliği sistemi de aynı şekilde, tarımsal üretimin ve kırsal toplumun temel taşı olarak işlev görüyordu.¹¹⁷³ Osmanlı devlet düzeni ve vergi sistemi toprak tasarruf sistemi ile birebir ilişkilidir.

Osmanlı vergi sisteminin Suriye-Filistin versiyonunda, Sultan Kayıtbay zamanında son şeklini alan Memlûk mirasıyla, Osmanlı'nın çeşitli eyaletlerde yaptığı değişiklikler ve fikirler birleştirilmiştir. İlk fethettiklerinde Osmanlılar bu bölgelerin eski sistemine hemen müdahale etmemişlerdir. Öncelikle vergi toplama işlemini geliştirmek ve yeni alınan bu eyaletlerin Osmanlı sistemine bütünleşmesini sağlamak amaçlı bazı çalışmalar yapmışlardır. Bölge fethedildikten sonra vergi sisteminin en temel meselesi, tüm vergi ödeyen nüfustan, orantılı vergilerin toplanması idi. Vergi ödeyenler ile ödemeyenleri birbirinden ayıran çizgi reaya denen halkı askeriyeden ayıran çizgi ile aynıydı. Ulufe ve tımar almış olan kişiler, saray halkı, ulemâlar ve umeralar, kadı, müderris, tımarlı sipahiler, yüksek medrese talebeleri ve mezunları askerî sınıftı ve hem kendileri hem de akrabaları raiyyet rüsumundan muaflardı.¹¹⁷⁴

Vergiden muaf haneler veya fertler iki ana gruba ayrılırdı. Bunlardan ilki Müslüman dini şahsiyetler: İmam, hatip, müezzin, şerif, hacı, seyyid, mu'allim, müderris, muhassı ve zaviyedarlar. Müslüman olmayan din adamları devlet tarafından muaf tutulmamaktadır, dolayısıyla belirtilmemiştir. Diğer grup ise sakatlığı olan ama, meczup ve meksuh gibi kişiler. Hanefi hukukuna göre bu esasa dayalı muafiyet, Müslümanlara olduğu gibi Hristiyan ve Yahudilere de verilmiştir. Filistin'de buna ek olarak vergi muafiyetinden iki sınıf daha yararlanmıştır: Memlûkluk Ecnad-ı Halka'nın emekli üyeleri, Hameynü Şerifeyn ve Kudüs ve Halil yararına tahsisli vakıf arazilerindeki köylüler.¹¹⁷⁵

Vergi mükelleflerinin tahmini gelirleri tahrir defterlerine kaydedilirdi. Halkın bu tahmine göre vergilerini ödemeleri beklenirdi. Tarımsal olarak daha az verimli alanlardan daha az vergi talebi olurdu. Zeytin ağaçları, buğday ve arpa gibi farklı ürünler için piyasa değerlerine göre farklı vergi oranı belirlenirdi. İmalat ve ticaret faaliyetleri için ise tahmini kazanca göre vergi oranları belirlenirdi. Bu vergiler bazen muhtesip ve yardımcıları vasıtası

¹¹⁷² Taşkın, Safed, s. 146.

¹¹⁷³ İnalçık, Ekonomik ve Sosyal, s. 189-190.

¹¹⁷⁴ Taşkın, Safed, s. 146.

¹¹⁷⁵ Hütterot, s. 8.

ile doğrudan pazardan esnaf ve zanaatkârlardan bire bir toplanırdı. Köylerde ise XVI. yüzyılda çoğunlukla “reisü’l-fellahin” veya “şeyh” denen köy reisleri vergi toplama işini yürütürdü. XVI. yüzyılda Kudüs’te bazı yerlerden vergi toplama azar azar olurdu. Bazı yerlerde halkın vergi memurlarına hiç de iyi davranmadığı vuku bulmuştur. Bu memurların darp edildiği bile kayıtlarda mevcuttur.¹¹⁷⁶

Gelirlerin devlet eliyle yapılması gereken harcamalar için ayrılan vergi ve gelir kaynaklarına mukataa denilirdi. Mukataa gelirleri içerisinde iktisadi işletmelerden alınan vergiler, ticari ürünlerden alınan vergiler, yasaklamalar ve cürmlerden elde edilen gelirler bulunurdu. Bu gelir kalemi dirlik olarak verilmemiş olan merkezi idare kaynağıydı. Mukataa kaynakları iltizam ve emanet olarak iki şekilde işlettilerildi. İltizam olarak işletilen vergi gelirleri belirli dönemlerde arttırılmak üzere satılırdı. Kaynakları işletme hakkını almış olan kişilere amil veya mültezim denirdi. İşletme hakkını alanlar taahhüt ettiği miktarın bir kısmını devlete peşin verir kalan kısmını da borçlanırdı. Mültezime verilmemiş olan ve satış sırasında alıcısı olmayan vergi gelirleri emanet usulü ile işlettilerildi. Emanet usulü ile işletilen mukataa ise ücretli bir emin tarafından idare edilirdi.¹¹⁷⁷ Mukataa gelirleri içerisinde *bad-ı hevâ* ve *resm-i arus*, *resmi ihtisap* ve *resm-i kaban* (kapan) gibi vergileri saymak mümkündür.

4.4.1. Toprak ürünlerinden alınan vergiler

Kudüs’te XVI. yüzyılda tahrir kayıtlarına göre zirai vergiler vergilendirme kategorileri arasında en önemli payı kapsamaktadır. Bölgedeki en önemli zirai vergi kaynağı ise buğday ve arpa olmuştur. Bunların dışında köylerde ve kasabalarda şahıslara tarh edilen vergiler ve kentlerde tarh edilen vergiler toplanmıştır. Bunlar dışında da muhtelif vergilerden oluşan vergiler toplanmıştır.

4.4.1.1. Öşür

Öşür kelimesi köken olarak Asurlulardan “İşru-u” isimli vergi ve İbranice “Ma’aşer” denilen ve tapınak ve krallara verilen 1/10 oranındaki vergiden gelmektedir.¹¹⁷⁸ Kelime anlamı “onda bir”dir. “Uşr” çoğulu “uşûr, a’şâr” kelimesinin Türkçeleşmiş şekli olan “öşür” fıkıhta toprak ürünlerinden tahsil edilen zekâttır.¹¹⁷⁹ Osmanlı’da öşür vergisi İslam fıkında tabir

¹¹⁷⁶ Hathaway, s. 185.

¹¹⁷⁷ Taşkın, Safed, s. 157.

¹¹⁷⁸ Bahriye Üçok, İslam Tarihi Emeviler-Abbassiler, 2. Baskı, Milli Eğitim Basımevi Bilim ve Kültür Eserleri Dizisi, Ankara, 1983, s. 140.

¹¹⁷⁹ Mehmet Erkal, “Öşür”, DİA, Diyanet İşleri Başkanlığı, İstanbul, 2007, XXIV, s. 97-100.

edilmiş olan şer'i öşürden farklıdır.¹¹⁸⁰ Teoride Müslümanlardan alınan ve mülk topraklarının mahsullerinin zekâtı olarak toplanan öşür, Osmanlı uygulamasında özellikle Ebüssuûd Efendi'den sonra harâc-ı mukâseme vergisinin veya toprak kirasının alt dilimi şeklinde görülmüştür. Osmanlı'da tımar sistemi geçerli olduğu için kişilerin mülkü olan öşrî toprakların sayısı azdı. Yani Osmanlı'da çiftçilik yapan reaya devlete ait toprakların kiracısı durumundaydı. Öşür adıyla her sene mahsulünden devlete toprak kirası mahiyetinde pay (icâre) veya bir paylaşma haracı (harâc-ı mukâseme) olarak ödeme yapmaktaydılar. Salariye ise öşür toplamakla görevli memurların görev süresince kendileri ve hayvanları için halktan alma hakları olan ödemelere denilirdi. Öşür ve sâlâriye hububat üretimi yapan çiftçilerden alınırdı. Bu vergiler tımar sistemindeki dirlik sahibinin gelirlerinin büyük kısmını oluşturmaktaydı. Bu vergiler sayesinde eyalet ordularının ihtiyaçları temin ediliyordu. Öte yandan devlet hazinesine kaynak ve vakıfların gelirlerinin büyük kısmını oluşturmaktaydı.¹¹⁸¹

Osmanlı Devleti'nde öşrün oranı toprağın verimine, sulama imkânlarına, ürün çeşitlerine, tarlanın büyüklüğüne, kolay ekilirliğine, uzaklık ve yakınlık gibi durumlarına ve mahallî örf ve âdetlere göre değişmekteydi. Hatta bazen her köy ve kaza için ayrı oran belirlenirdi. Osmanlı Devleti'nde öşür vergileri beşte birden (humus) onda bire (öşür) kadar değişen oranlarda toplanmıştır. Üretilen bitkiler, sebze ve meyveler, hayvanlar üzerinden alınan vergiler ve gümrük vergileri gibi vergilerde ise vergi toplayıcısına seçme hakkı tanınmıştır. Bazen köylülerin yaşadıkları alanlarda gelip geçenlere hizmette bulunmaları da vergi olarak kabul edilirdi.¹¹⁸² Örneğin Fevkeyn (Kûkîn) Köyü Halîlü'r-rahmân yolu üzerinde olan bir köydür. Ziyaretçilerin yol kesicilerden korunmaları ile görevlendirildiklerinden XVI. yüzyılda sadece onda bir kısım vermişlerdir. Bu hizmetleri nedeniyle avarız-ı divâniye ve tekâlif-i örfiyeden de muaf kabul edilmişlerdir.¹¹⁸³

Tımarları da kapsayan sultanî arazi yerel halka ziraat için verilmiştir. Verilen topraklar karşılığında mahsulün belli bir kısmından feragat edilmiştir. Kudüs kanunnâmesinde, bir nevi toprak kirası olan, harac-ı mukâseme iki şekilde kaydedilmiştir. Birincisi, kasm yani aynı olarak ürünlerin belli ve farklı miktarlarda alınan haracıdır. Hangi araziden ne kadar alınacağı tahrir defterlerinde belirtilmiştir. İkinci harac-ı mukâseme ise dimos adı verilen maktu ve nakit olarak

¹¹⁸⁰ Taşkın, Nablus, s. 100.

¹¹⁸¹ Ahmet Tabakoğlu, "Öşür", DİA, Diyanet İşleri Başkanlığı, İstanbul, 2007, s. 100-103.

¹¹⁸² Tabakoğlu, "Öşür", s. 100.

¹¹⁸³ TKG.KK.TTD, 178, s. 95; BOA, TTD, 289, s. 220; TKG.KK.TTD, 112, s. 83.

tek nispette alınmıştır, bu miktar gelirin onda birine tekabül etmektedir. Bu çeşit harac-ı mukâsemeye onda bir nispetinde olduğundan öşri şerif denmiştir.¹¹⁸⁴

Dimos Yunanca kökenli bir terim olmakla beraber Yunanlılar zamanında Şam'da kullanılan bir vergiydi. Maktu ya da dimos usulünde mahsul az da olsa çok ta olsa toplanacak miktar değişmezdi.¹¹⁸⁵ Tapu defterlerinde mevcut olan mukataa terimine eşit olan dimos, ekilebilen araziler ve meyve ağaçları olan arazilerde tatbik edilmekteydi. Vergiler bölgelere göre farklı vakitlerde toplanırdı. Şam'da dimos harman vakti ve pekmez vakti olarak iki vakitte toplanırdı. Zeytinin değeri tam olgunlaştığı zaman, ipeğin değeri ise işleme hazır hale geldiği zaman belirleniyordu.¹¹⁸⁶ Dimosun miktarı feddana göre belirlenmekteydi. Bir bölgede ekilen feddan kadar maktu bir miktar belirlenirdi. Belirlenen bu miktara göre toplam dimos yani toplanacak hâsıl belirleniyordu.¹¹⁸⁷

Tahrir defterlerinde ürün vergisinin nakit olarak alındığı az bir bölge için geçerlidir. XVI. yüzyılda maktu olarak yani nakit para olarak vergi ödeyen köyler; Beyt Lukya, Beyt Savur, Necme, Beyt Sakaya, Leftâ, Cîb, Beyt Atara El-Süflî vel-fevkâ, Batîr, Kulûniye, Beyt Haninâ, Ayn Kerim, Kefer Sûm, Deyr Şeyh, Alarassüflî, Ayzeriyye, Ramallah, Artas, Aynsilvan, Beyt Anan, Kasur, Fağur gibi bazı köylerdi. Bunlar maktu (dimos) usulü vergi ödemekteydi. Kudüs'teki bu köylerin varidatı 1553 senesinde 11300 akçedir. 1562'de yıllık 25090 akçe olmuştur.¹¹⁸⁸

Kasm (kısm) vergisi bölük, parça ve çeşit anlamlarında olup¹¹⁸⁹ mahsulden toplanan kısmı belirtmektedir. Bu vergi oranı arazinin durumun göre şekillendirilebilir bir birimdir. Tarımsal alan verimliyse toplanan vergi miktar yarı yarıya olurdu. Kudüs tahrir kayıtlarında vergi miktarları belirtilirken “kısm-ı minel nısf, kısm-ı minel sülüs, kısm-ı minel rub, kısm-ı minel hamsin, kısm-ı minel sūdüs” olarak belirtilmiştir. Bu oranları sırasıyla yarı, üçte biri, dörtte biri, beşte biri, altıda biri ve yedide biri olarak tercüme etmek mümkündür. Muhtemelen ürün hâsılatı toplandıktan sonra verime göre bu miktar belirlenmektedir. XVI. yüzyılda Kudüs'te en sık kullanılmış olan miktar kısm-ı minel sülüs yani üçte bir oranıdır.

¹¹⁸⁴ Akgündüz, VII, s. 51.

¹¹⁸⁵ Bakhit ve Sawariyyah, TD 1015, s. 78.

¹¹⁸⁶ Hathaway, s. 185.

¹¹⁸⁷ Taşkın, Safed, s. 150.

¹¹⁸⁸ BOA, TTD, 427, s. 300; BOA, TTD, 1015, s. 207; BOA, TTD, 289, s. 59; BOA, TTD, 1015, s. 222; TKG.KK.TTD, 178, s. 77; BOA, TTD, 289, s. 116; BOA, TTD, 289, s. 135; TKG.KK.TTD, 178, s. 64; BOA, TTD, 1015, s. 243; BOA, TTD, 289, s. 157; TKG.KK.TTD, 112, s. 98; BOA, TTD, 1015, s. 263; TKG.KK.TTD, 178, s. 25; TKG.KK.TTD, 112, s. 80; TKG.KK.TTD, 178, s. 42; TKG.KK.TTD, 112, s. 43; TKG.KK.TTD, 178, s. 33; TKG.KK.TTD, 112, s. 63; TKG.KK.TTD, 178, s. 71; TKG.KK.TTD, 112, s. 64; TKG.KK.TTD, 178, s. 78; BOA, TTD, 289, s. 49-234; TKG.KK.TTD, 112, s. 19-89.

¹¹⁸⁹ Devellioğlu, s. 516.

1562 senesinde iki köyün (Yebrûd ve Beyt sarfık) nasıl vergi ödediğine dair bilgi verilmemiştir. Bunun dışında kalan 144 köyden kasm sistemi ile vergiler toplanmıştır. 1596-1597 yıllarında Kudüs'te 176 köyde kasm sistemi ile hâsılat toplanmıştır. 147 köy kasm-ı min sülüs, 24 köy kasm-ı min rub, 2 köy kasm-ı min hamse, 2 köy kasm-ı min sūdüs, 1 köy kasm-ı minel-öşr oranında vergi ödemiştir.¹¹⁹⁰

XVI. yüzyılda Kudüs'te öşür vergisi ölçümü gırara ve kantar ölçü birimleriyle yapılmaktaydı. Pamuk, zeytinyağı gibi ürünler kantar ile ölçülürken tahıl gibi ürünler daha çok gırara ile ölçülmekteydi. Aşağıdaki tabloda XVI. yüzyılın ikinci yarısında Kudüs'te kasm ile toplanan gelir miktarları verilirken buğday ve arpa tahsilatının gırara ile ölçüldüğü görülmektedir. Aşağıdaki tabloda XVI. yüzyılın ikinci yarısında buğday ve arpa hasılatı tablosu verilmiştir.¹¹⁹¹

Tablo 4.1. 1553-1596 yılları Kudüs sancağı'nda kasm ile alınan tahıl gelirleri

Tarih	Nahiye	Buğday Hâsılatı		Arpa Hâsılatı		Mal-ı Sayfiyye
		Gırara	Akçe	Gırara	Akçe	Akçe
1553	Kudüs	479,75	230280	522	135720	10012
	Halil	149	71520	196,5	51090	2648
	Toplam	628,75	301.800	718,5	186.810	12660
1562	Kudüs	623,25	299160	612,5	159425	44673
	Halil	129,5	81360	210	54600	1170
	Toplam	792,75	180520	832,75	214025	48553
1596	Kudüs	691,5	299160	612,5	159425	47383
	Halil	182,5	81360	210	54600	1170
	Toplam	874	180520	832,5	214025	48553

Kudüs'te vakıflardan ve mülk sahiplerinden öşür alınmaktaydı. Ayrıca arazileri belli kurumların vakfına dâhil olması nedeniyle arazi vergilerden muaf olan köylüler vardı. Kayıtlarda bu gruptan “reaya-i Evkaf Haremeyni’ş-şerifeyn” (kutsal yerlerin vakıf kurumlarının tebaası) olarak söz edilmektedir. Tahrir kayıtlarında “Şam livasında bulunan Haremeyn-i Şerifeyn, Kudüs-i Şerif ve Halîlü’r-rahmân Evkafı’nın reayası bütün avâriz-ı divaniye, tekâlif-i örfiye ve öşürden muaf ve müsellemlerdir¹¹⁹²” sözleri bu ahalinin vergi konusunda ayrıcalık sahibi olduklarını göstermektedir. Ancak Heyd bunların öşür ödemekten

¹¹⁹⁰ TKG.KK.TTD, 112, s. 17-89; TKG.KK.TTD, 178, s. 15-103.

¹¹⁹¹ BOA, TTD, 289, s. 49-234; TKG.KK.TTD, 112, s. 19-89; TKG.KK.TTD, 178, s. 15-103.

¹¹⁹² BOA, TTD, 401, s. 58-59, 61.

muaf olmadığını dile getirmektedir. Bu köyler de tıpkı diğer köyler gibi vergilendirme oranlarına göre öşür vermek zorundaydı, toplanan vergiler ilgili vakıf kurumuna verilirdi. Tek istisna, resmi gelir sahibinin “öşr an mal-i vakf”ı ondan tekrar alma hakkına sahip olmamasıydı. Bu da kutsal yerlerdeki vakıf köyü statüsünün, köy sakinlerine çok sınırlı bir “imtiyaz” sağladığı anlamına gelmektedir¹¹⁹³. Örneğin Kudüs’te Beyt Sakaya köyünden “el-öşr an cümle mütehasıl ğayrı ez hassa-i Sahra el-Şerif 550...¹¹⁹⁴” kaydından Sahra-i Şerif için ayrılan kısımdan devletin öşür almadığı anlaşılmaktadır. Buna benzer uygulamalar çoktur. Örneğin Kudüs’te bulunan Ebû Dis karyesi Sultan Selahaddin Yusuf b. Eyyüb Ali Şeyh Ahmed ve Şeyh Ali el-Hekkârî Vakfına tevdi edilmişken tımar sahibi Murad bin İbrahim’e de öşür vermekle mükellefi.¹¹⁹⁵ Kudüs’te olan Beyt Kisâ köyü de vakf-ı Muhibeddin el-Razî’ye tamamen vakfedilmişken tımar sahibi Kaytas Mîr İlm buradan öşür alırdı.¹¹⁹⁶

4.4.2. Hayvanlar üzerinden alınan vergiler

Kaynaklara bakıldığında Kudüs’te çiftçiler arı, keçi, koyun ve camus hayvanları ile at ve deve gibi binek hayvanları beslemişlerdir. Yetiştirilen hayvanlar ile hem halkın kişisel gıda, çift sürme ve yük taşıma ihtiyaçları giderilmiş hem de şehrin ekonomik döngüsünde istihdam sağlanmış. Hayvancılıkta yün, süt, bal ve et gibi malzemeler elde etmişlerdir. Yetiştirilen hayvanlar ve hayvanlardan elde edilen ürünler şehrin çarşılarında satılmaktaydı. Kasaplarda koyun, keçi deve gibi hayvanların eti satılırdı. XVI. yüzyılda hayvanlar üzerinden alınan vergiler detaylı bir şekilde kayıtlarda belirtilmiştir. Koyun yetiştiriciliğinden alınan vergi “âdeti ağnam”, keçi yetiştiriciliğinden alınan vergi “resm-i maaz”, camuslardan “resm-i camus”, arı yetiştiriciliğinden alınan vergi ise “resm-i nahl” olarak tahrir defterlerine kaydedilmiştir. Bu vergiler bazen toplu bazen ayrı ayrı kaydedilmiştir. Hayvan yetiştiriciliği genelde köylerde olduğundan vergisi de köylerden toplanmıştır. Aşağıdaki tablolarda XVI. yüzyılda Kudüs’te hayvanlar üzerinden alınan vergiler verilmiştir.¹¹⁹⁷

¹¹⁹³ Hütteroth ve Abdulfattah, s. 42; TKG.KK.TTD, 178, s. 1.

¹¹⁹⁴ BOA, TTD, 1015, s. 222.

¹¹⁹⁵ TKG.KK.TTD, 178, s. 47.

¹¹⁹⁶ TKG.KK.TTD, 178, s. 50.

¹¹⁹⁷ TKG.KK.TTD, 112, s. 1-25; BOA, TTD, 1015, s. 196-309; BOA, TTD, 289, s. 49-234; TKG.KK.TTD, 178, s. 15-103.

Tablo 4.2. XVI. yüzyıl Kudüs hayvancılık vergileri

Vergi Türü	Vergi Miktarı
Koyun ve keçi vergisi	Her iki koyun veya keçi için 1 Osmanî Para, sürüden iki akçe, kuzu için yarım akçe alınırdı.
Arı kovanı vergisi	Her arı kovanına bir Osmanî Para.
Camus vergisi	Her biri için 6 Osmanî Para.
Yaylak, kışlak ve otlak vergisi	Her yüz koyun ve keçiden birer tane veya ederi kadar para.

Tablo 4.3. 1538 yılı hayvanlar üzerinden alınan vergiler

Vergi Türü	Kudüs nahiyesi Vergi Miktarı (Akçe)	Halil nahiyesi Vergi Miktarı (Akçe)
Keçi vergisi	8424	1385
Koyun ve keçi vergisi	1364	1555
Camus vergisi	Avce köyünde 200 ¹¹⁹⁸ , Riha köyünde 10 ¹¹⁹⁹	
Arı vergisi	3179 akçe (Artas köyü 30 ¹²⁰⁰ , Kalendiyye köyü 50, Cifa köyü 15 ¹²⁰¹ , Beyt Kise 17 ¹²⁰² , Cib köyü 50 ¹²⁰³)	130
Keçi ve arı vergisi	550	200

Tablo 4.4. 1553 yılı hayvanlar üzerinden alınan vergiler

Vergi Türü	Kudüs Sancağı Vergi Miktarı (Akçe)	Halil (Akçe)
Keçi vergisi	500	300
Camus vergisi	480	985
Keçi ve arı	26051	4405
Koyun ve keçi	1000	1500
Koyun vergisi	500	150

¹¹⁹⁸ BOA, TTD, 1015, s. 263.¹¹⁹⁹ BOA, TTD, 1015, s. 220.¹²⁰⁰ BOA, TTD, 1015, s. 221.¹²⁰¹ BOA, TTD, 1015, s. 222.¹²⁰² BOA, TTD, 1015, s. 223.¹²⁰³ BOA, TTD, 1015, s. 224.

Tablo 4.5. 1562-1596 yılı hayvanlar üzerinden alınan vergiler

Vergi Türü	Vergi Miktarı Akçe	Verg Miktarı (Akçe)
	1562	1596
Camus vergisi	980	940 akçe (Rihâ 500 ¹²⁰⁴ ve Numiye 440 ¹²⁰⁵)
Keçi ve arı vergisi	53933	67768
Arı vergisi	–	67768
Koyun ve keçi vergisi	150	1000
Koyun, keçi ve arı vergisi	–	1600

4.4.2.1. Maaz, nahl ve ağnam (keçiler, arılar ve koyunlar) vergileri

Keçi vergisi Kudüs'te hayvan yetiştiriciliği ile uğraşan hemen her köyde görülmüştür. Koyun yetiştirilen köyler keçi yetiştirilenlere göre daha az sayıdadır. Koyun olan hemen her köyde keçi de bulunur ve vergisi beraber kaydedilmiştir. Birbirinden çok farklı olsalar da keçiler ve arılar neredeyse her zaman birlikte vergilendirilmiştir ve ilgili vergi sadece küçük bir miktarda olsa bile, *resm-i ma'az ve nahl* hemen hemen her köyün bilgilerinde karşımıza çıkar. Keçiler ve arılara, en temel ihtiyaçları karşılayan- süt ve bal sağlayan- unsurlar olarak değer verilmiş ve bunlardan vergi alınmıştır. Ancak birkaç durumda, iki kalem ayrı ayrı vergilendirilmiştir. Zaman zaman, *resm-i ağnam* yani koyun vergisinden söz edilir; bu vergi XVI. yüzyıl süresince hiçbir zaman *nahl* ile birleştirilmemiştir.

XVI. yüzyılda hayvanlara tarh edilen vergiler arasında “keçi ve arı” vergisi neredeyse tüm köylerde, genellikle sabit bir oranda bulunmuştur. Bu, küçük hayvan sürülerinin sadece köylülerin doğrudan ihtiyaçlarını karşılamak için tutulduğunu ve bu nedenle sayılarının ilgili köyün toplam nüfusuyla belirli bir ilişki gösterdiğini ortaya koyabilir. Mandaların dağılımı ilginçtir, çünkü bunların mevcudiyeti açıkça kuzey kıyısındaki sulak ovalarla sınırlıdır.¹²⁰⁶

1518 yılındaki Kudüs vergi kayıtlarında çok detaya girilmeden vergi gelirleri kaydedilmiştir. 1518'te sadece 11 köyde keçi ve arı yetiştirildiği görülmektedir. Resmi ağnam olarak 7000 akçe belirlenmiştir. XVI. yüzyılda Kudüs'te her iki koyun ve iki keçiden bir Osmani Para alınır. Sürüye iki akçe, kuzu için ise yarım akçe alınır. Bal üreticileri olarak 1538'de köyler *resm-i nahl* ödemiştir. Her arı kovanına bir Osmani Para alınır.

¹²⁰⁴ TKG.KK.TTD, 178, s. 34.

¹²⁰⁵ TKG.KK.TTD, 178, s. 72.

¹²⁰⁶ Hütteroth ve Abdulfattah, s. 85.

Kovanı yetiştiren başka birinin arazisinde arı yetiştiriciliği yapsa hem arı sahibi hem arazi sahibi vergiyi yarı yarıya bölüşmüştür.¹²⁰⁷

Şehrin bedevî aşiretlerinden bazılarının da hayvancılık ile uğraştığı resmi kayıtlarda görülmektedir. Merzûk aşireti'nin 1562 senesinde verdiği vergi koyun ve keçi için yıllık 1000 akçedir. Merzûk aşireti'ne bağlı olan Bedah cemaati yıllık 7990 adet, Râs cemaati yıllık 1900 adet, Beni Atiyye cemaati yıllık 2900 adet olmak üzere toplam 12790 koyun vergi vermişlerdir.¹²⁰⁸

4.4.2.2. Camus (manda) vergileri

Kudüs'te vergi alınan tek büyükbaş hayvan türü camus olmuştur. İnekler ve öküzler vergiye tabi değildir. Camus resmi ödeyen köyler, bekleneneği üzere yakınlardaki ovalarda ve bataklık alanlarda bulunur. Özellikle, bazı Türk kabileler de manda yetiştiricisidir. Suriye vilayetlerine ilişkin farklı kanunlara göre, bu hayvanlardan hayvan başına akçe veya para gibi ayrı bir oranda vergi alınırdı, fakat bu sadece çalışabilen yetişkin hayvanlar için geçerliydi. Öte yandan at, öküz ve deve gibi yük hayvanları vergi alınan hayvanlar olarak karşımıza çıkmamaktadır, o halde mandaların iş kapasitelerinin dışında özel bir değere sahip olduğunun düşünüldüğü varsayılmalıdır bu da sadece sütleri olabilir.¹²⁰⁹

4.4.2.3. Yaylak ve kışlak (mera ve otlak) vergileri

Kışlak “kışlık hayvan otlatma arazisi”, mera “hayvan otlatma arazisi”, otlak “çayır, mera” gibi bu otlatma arazilerinin köylülerin kendisi tarafından mı, yoksa yaylacı ve konargöçer insanlar tarafından mı kullanıldığı belirlenememiştir. Bu üç terimden hiçbirisi sık karşımıza çıkmamaktadır, ancak her köyde bazı keçi ve koyunların olduğu ve bunlar için hayvan otlatma alanlarının olduğu varsayılmalıdır. Dolayısıyla, sadece daha verimli veya daha geniş otlatma alanlarından vergi alındığı düşünülecektir.¹²¹⁰

1596 yılı Kudüs tahrir defteri kanunnamesinde belirtildiği üzere yaylak ve kışlak vergisi Kudüs'te eskiden beri var olan bir vergiydi. Kışlayan her yüz koyundan bir koyun vergi olarak alınmaktaydı. Otlak vergisi olarak ağıla bağlanan her yüz koyuna bir koyun veya onun ederi kadar vergi verilmiştir.¹²¹¹

¹²⁰⁷ BOA, TTD, 427, s. 271.

¹²⁰⁸ TKG.KK.TTD, 112, s. 35.

¹²⁰⁹ Hütteroth ve Abdulfattah, s.72-82.

¹²¹⁰ Hütteroth ve Abdulfattah, s. 71.

¹²¹¹ TKG.KK.TTD, 178, s. 1.

1596-1597 yılı tahrir verilerine göre Kudüs'te Beyt Tûl köyünde “Resm-i Mera” olarak yıllık 100 akçe gelir ile kayıtlı bir mera bulunmaktadır. Kışlak olarak Deyr El-Bekâ mezrası yıllık 1500 akçe resm-i kışlak vergisi verirdi. Kudüs'te olan Ayn Cavûd mezrası da mera vergisi ödediği, dolayısıyla burada da mera olduğu anlaşılmaktadır. 1562'de Ebu Dîs köyüne tabi olan Deyr El-Bekâ mezrasında bir kışlak olduğu belirtilmiştir. Bu tarihteki kanunnameye göre her 100 koyun ve keçiden 8 tanesi kışlak vergisi olarak alınmaktaydı. Başka köylerden kışlamak için getirilen koyun ve keçilerden her 100 tanesinden bir tane vergi olarak alınmaktaydı.¹²¹²

Melkiye arazisi 1553 ve 1562 senesinde Beyt Hanina köyünü, 1596'da Bîrel-Keberî köyünün ekinliği olarak kaydedilmiştir. 1553'te Mezra-ı el-Abbas köyü hududunda bir ekinlik olduğu kaydedilmiştir. Sur Bahur ve Taku köylerinin ekinlikleri olduğu belirtilmiştir. Arazi-i Harabe-i Beyt Hana Huzma köyü ekinliğidir ve toplamda 1805 akçe geliri mevcuttur.¹²¹³ XVI. yüzyıl süresince bazı bedevi kabilelerden de resm-i kışlak alınmıştır.¹²¹⁴

4.4.3. Şahıslardan alınan vergiler

4.4.3.1. Cizye

Osmanlı Devleti'nde gayrimüslimlerin kendilerine tanınan haklar ile beraber mali bazı sorumlulukları vardı. Bu sorumluluklardan biri cizye vergisiydi. Cizye gayrimüslimlerden alınan şer'i bir vergidir. İslam egemenliği altında yaşayan ehl-i kitap halktan alınırdı. Ehl-i kitaplar can ve mal güvenliği karşılığında cizye vergisi ödeyerek İslam devleti içerisinde yaşarlardı.¹²¹⁵ Aynı zamanda cizye askerlikten muaf oldukları için gayrimüslim tebaadan alınan askerlikten muafiyet, koruma veya baş vergisi idi.¹²¹⁶ Cizye kurallarına göre buluş çağına ermiş olan her gayrimüslim sağlıklı ve çalışabilir erkek yılda bir sefer cizye vergisi öderdi. Kişiden cizye alınabilmesi için kişinin evi ve bağı ve zaruri eşyaları haricinde 300 akçe tutarında mal varlığı olması gerekiyordu.¹²¹⁷ Bölgedeki fetvalarda da cizye vermesi gereken kişinin belli bir varlık düzeyinde olması gerektiği anlaşılmaktadır.¹²¹⁸ Bazı özel durumlarda cizyeden muaf olan gayrimüslimler olduğu kayıtlara yansımıştır. Tahrir

¹²¹² TKG.KK.TTD, 178, s. 21; TKG.KK.TTD, 178, s. 60; TKG.KK.TTD, 112, s. 1-25.

¹²¹³ BOA, TTD, 289, s. 119; TKG.KK.TTD, 112, s. 59; TKG.KK.TTD, 178, s. 43; BOA, TTD, 289, s. 97; BOA, TTD, 289, s. 114; BOA, TTD, 289, s. 134; BOA, TTD, 289, s. 139.

¹²¹⁴ Hütteroth ve Abdulfattah, s. 71.

¹²¹⁵ Üçok, s. 140.

¹²¹⁶ M. Güneş, s. 15.

¹²¹⁷ Neşet Çağatay, “Osmanlı İmparatorluğunda Reayadan alınan Vergi ve Resimler”, Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi, Cilt: V, 1947, s. 494.

¹²¹⁸ Timurtaş, s. 287.

kayıtlarında a'ma ve mecnun gibi gayrimüslimler belirtilerek onlardan vergi alınmadığı anlaşılmaktadır. 1538 yılında Yahudi hanelerden, a'manın cizyeden muaf tutulduğu görülmektedir. 1538'de devlet, manastırlarında ibadetle meşgul olan ve bağışlar ile geçinen 40 Hristiyan rahipten cizye almamıştır.¹²¹⁹ Yine Gazze ve Remle'deki birkaç Yahudi ve Hristiyan, Halil'deki Harem-üş-şerif Vakfı'nda çalıştığı için cizyeden muaf tutulmuştur.¹²²⁰

XVI. yüzyıl Kudüs cizye vergileri asrın ilk çeyreğinde kişi başı 60 akçe olarak alınmıştır. 1518 senesinde Kudüs'te 119 Hristiyan nefer kaydı yapılmıştır. Bunlardan toplanan cizye 7140 akçedir. Yahudi sayısı ise 199 nefer olarak belirtilmiştir. Yahudilerden toplanan vergi miktarı 11940 akçe olmuştur. 1518 yılında Halîlü'r-rahmân nahiyesinde 54 hanelik nüfuslarıyla Hristiyanlar, 60 akçe cizye ödemektedirler. 1538 senesinde tüm gayrimüslim ahaliye yıllık 80 akçe cizye tarh olunmuştur. 1538'de toplam cizye vergisi Kudüs nahiyesinden 32560 akçe cizye vergisi toplanmıştır.¹²²¹

1553'te Kudüs'te gayrimüslim halktan 80 akçe cizye alınmıştır. 791 hane olarak bölgede bulunan gayrimüslimlerden 63280 akçe vergi kaydedilmiştir. 1562 senesinde kişi başına alınan cizye miktarı yine 80 akçedir. Bu yılda toplanmış olan cizye miktarı 52.240 akçe olmuştur. Cizye vergisi XVI. yüzyılın sonunda kişi başı 90 akçe olarak toplanmıştır. Cizyelerden elde edilen gelirlerin nerelere verildiğini de kayıtlardan bulmak mümkündür. 1518 senesinde cizyelerin hepsi Sahrâ-ı Şerîf ile Mescid-i Aksâ'ya vakfedilmiştir. 1553-54 yıllarında Halîlü'r-rahmân merkezinde azınlık olarak bulunan Yahudi nüfusun cizye gelirleri, Halîlü'r-rahmân Vakfı'na aktarılmıştır. 1562 senesinde ise cizye gelirinin 3120 akçesi Hass-ı Sultan, 10480 akçesi ise İmâret Vakfı'na verilmekteydi.¹²²² 1562 senesinden sonra cizye ile alakalı Şam'a gayrimüslimler tarafından bazı şikâyetler gitmiştir. 1572 yılında Yahudi cemaati üyeleri ödemekle yükümlü oldukları verginin abartılı olduğunu, Kudüs'e ibadet için gelen misafirlerinde yetkililer tarafından şehir sakini gibi sayılarak 185 cizye yükümlü Yahudi belirlendiğini fakat bu kadar yerli Yahudi cizye yükümlüsü olmadığını belirtmişlerdir. Şam valisi habersiz ziyaretlerle kontrollerde bulunmuştur. Sonuç olarak Yahudileri haklı bulmuş ve 115 cizye yükümlüsü olduğunu belirtmiştir.¹²²³

¹²¹⁹ BOA, TTD, 1015, s. 180-278.

¹²²⁰ Hütteroth ve Abdulfattah, s. 74.

¹²²¹ BOA, TTD, 427, s. 270; BOA, TTD, 1015, s. 180-268.

¹²²² BOA, TTD, 289, s. 197, TKG.KK.TTD, 178, s. 41-42; BOA, TTD, 427, s. 261-321; BOA, TTD, 289, s. 184-197; TKG.KK.TTD, s. 112, s. 1-74.

¹²²³ Cohen, Sijill, s. 150.

Cizyeler genellikle mahallede bulunan mahalle şeyhleri tarafından toplanarak devlet yetkililerine verilirdi. 1569 senesinde Yahudi cemaati reisi Şamila 90 kişiden cizye toplayarak yetkililere vermiştir.¹²²⁴

4.4.3.2. Himaye

Koruma, anlamına gelen himaye, mal sahibi veya malı işletenden devletin koruması karşılığında alınan bir vergiydi.¹²²⁵ Himaye vergisi Memlûk döneminden kalma bir vergidir.¹²²⁶ Osmanlı, Kudüs'ü idaresi altına aldıktan sonra, 1538 senesinde Beyt Nebâle köyünden 1000 akçe¹²²⁷ olarak bu vergiyi almıştır. Sonraki kayıtlarda himaye vergisine rastlanmamıştır.

4.4.4. Gayrimüslim ibadethanelerinden alınan vergiler

Hristiyan seyyahların yazdıkları bilgilerde Kudüs ziyareti yorucu olduğu kadar maddi külfeti olan bir süreçti. Onlar “dinsizlerin” elinde olan bu kutsal mabetleri ziyaret etmek için çok fazla para ödemek zorunda olduklarını esefle belirtmişlerdir. Gerçekte Osmanlı XVI. yüzyılda Hristiyan hacı ve ziyaretçilerden Beytülâhm, Mehd ve Kamame Kiliseleri ve Üzeyir Peygamber Türbesi gibi alanları ziyaretlerinde ciddi ve devamlı bir vergilendirme ile gelir sağlamaktaydı. Ayrıca Osmanlı'nın kendi hâkimiyeti altında olan gayrimüslimlere, diğer ülkelerden gelenlerin aksine vergi indirimini hususunda belirgin bir kolaylık sağlamakta olduğu da dikkati çekmektedir. Osmanlı aldığı bu vergiler karşılığında öncelikli olarak gelen hacıların güvenliğini sağlamaktaydı. Seyyah Simeon, Hristiyan hacıların şehirde ve şehir dışında bulunan kutsal mekânlara devlet tarafından bilhassa bedevî Araplardan korunmak için görevli bir bey ve yanında 200 süvarisi ile götürüldüğünü ve bu hizmet karşılığında adam başı 2,5 gafar para ödediklerini, fakir kişilerden ise yarımşar kuruş alındığını bildirmiştir.¹²²⁸ Tahrir defterlerinde Yahudi hacıların gelişi ve vergileri hakkında bilgi yoktur.

4.4.4.1. Kamame Kilisesi vergileri

Hristiyan ziyaretçi ve hacılardan Kamame Kilisesi'ne gelenlerden vergi alındığı tahrir kayıtlarında görülmektedir. 1518 senesinde Kamame Kilisesi'nden alınan toplam vergi

¹²²⁴ Cohen, Sijill, s. 143.

¹²²⁵ Taşkın, Safed, s. 166.

¹²²⁶ Bakhit ve Sawariyyah, TD 1015, s. 223.

¹²²⁷ BOA, TTD, 1015, s. 248.

¹²²⁸ Andreasyan, s. 130.

miktarı 40000 akçe olmuştur. 1538 kayıtlarında Kamame Kilisesi vergisi yıllık 80000 akçedir. 1553 yılı tahrir bilgilerine göre Kamame Kilisesi ziyaretlerinden elde edilen gelir 120000 akçe olarak kaydedilmiştir. Bu gelir Sahra-i Şerif Vakfı'na padişaha cüz okunmak için aktarılmıştır. 1562 tarihinde kanunnâmede bu gelir yıllık 120000 akçe olarak yazılmıştır. Tüm gelirin Sultan Süleyman Vakfı aracılığı ile Kur'an okutulmaya harcandığı da belirtilmiştir.¹²²⁹ Vergi gelirlerinin yüzyılın başından itibaren arttığı görülmektedir. Bu artış gelen ziyaretçi sayısının artması ile ilişkilidir. Artan yol güvenliği ve gayrimüslim ibadethanelerin bakımı ziyaretleri teşvik eden unsurlar olmuştur.

Kamame vergisi genelde toplu olarak kaydedildiği gibi vergi hakkında detaylı bilgiler de bulunmaktadır. Simeon seyahatnamesinde “*duhûliyye*” olarak Kamame Kilisesi'ne ibadet etmek amacıyla gelenlerden alınan giriş parasından bahsetmektedir. Bu ücretin miktarı, ziyaretçilerin geldiği bölgeye göre değişiklik göstermiştir. Seyyah Simeon Kiliseye giriş ücreti olarak erkek ve kadınlardan 3, papazlardan 2 altın alındığını, keşiş, piskopos ve rahiplerden ise ücret alınmadığını söyler. Eserinde Frenk ve Lehlilerin Osmanlı reayası değilse dokuz altın ödeyerek tezkire aldıklarını ve kiliseye bu tezkireyi göstererek girdiklerini belirtmiştir.¹²³⁰ Yabancı tacirlerden Şam'dan gelenlerden 2,5 altın ve yanı sıra “*resm-i kal'a*” ve “*resm-i ahar*” (45+50 akçe) alınmıştır. Ama Habeş'ten gelen Hristiyanlardan vergi alınmazdı. Habeşli Hristiyanlar gafar ödemekten muaftırlar. Simeon bunun nedeninin Nil'in oradan çıkması olduğunu söylemiştir.¹²³¹

Kanunnâmede Kamame Kilisesi'ne gelen ziyaretçi ve hacılardan alınan vergiler belirtilmiştir. Kanunname Simeon'un seyahatnamesinde verdiği bilgileri doğrulayacak veriler mevcuttur. Kanunname “*resm-i kal'a*” ve “*resm-i ahar*” 45+50 akçe olarak belirtilmiştir. Ayrıca Hristiyan bayramında gelenlerden vergi alınmıştır. Bunların dışında da Seyyah Simeon'un belirttiği *duhûliyye* vergisi gibi dışardan Kudüs'e gelenlerden alınan vergi olduğu kaydedilmiştir. Kişiler geldikleri bölgeye göre vergi ödemesi yapmak durumundaydılar. Efrenc'den gelenler 7 sikke filori verirdi. Bunun dışında *resm-i kal'a* olarak 50 akçe ve Kamame kapısında 45 akçe vergi vermeleri gerekirdi. Rum'dan ve Şark'tan gelenler 3 kayıtбай altını verirdi. *Resm-i kal'a* olarak 50 akçe ve *resm-i âhar* olarak 45 akçe vergi ödemekle mükellef tutulurlardı. Halep ve Şam'dan ve Mısır'dan gelen

¹²²⁹ BOA, TTD, 427, s. 271; BOA, TTD, 1015, s. 295; BOA, TTD, 289, s. 47; TKG.KK.TTD, 112, s. 1-17.

¹²³⁰ Andreasyan, s. 125.

¹²³¹ Andreasyan, s. 138.

Hristiyanlardan 2 kayıtбай altını alınırđı. Resm-i kal'a olarak 50 akçe ve resm-ahar olarak 45 akçe vergi verecekleri kayıtlıdır.¹²³²

1553 yılında Efreñç'ten gelenlerden toplanan Kamame vergisi 3000¹²³³ akçe olmuştur. Salt, Aclûn, Gazze ve Remle bölgesinden gelenlerden sadece 25 akçe vergi alınırđı. Kudûs ve Halîlü'r-rahmân bölgelerinden Kamame'ye gelen Hristiyanlardan kişi baři sadece 4 akçe vergi alınırđı. Gürcü ve Habeş'ten gelen Hristiyan ziyaretçilerden vergi alınmazdı. Hristiyanların bayramlarında gelen Hristiyanlardan yukarıda bahsedilen vergilere ek olarak Beytülahm, Mehd ve Kamame Kiliseleri'nin girişinde birer akçe alınırđı. Frenk tacirlerden de daha önce belirtilmiş olan vergiler haricinde bayram dolayısıyla iki buçuk altın alınırđı.¹²³⁴ Aşşğıda 1596 yılı kanunnamesine göre Kamame Kilisesi vergileri verilmiştir.¹²³⁵

Tablo 4.6. Kamame vergileri

Hristiyan Ziyaretçilerin Geldiği Yerler	Resm-i Kala	Resm-i Ahar	Duhuliye
Rum'dan ve Şark'tan gelenler	50 akçe	45 Akçe	3 Kayıtбай Altını
Efreñç Diyarından gelenler	50 akçe	45 Akçe	7 Flori
Haleb ve Şam'dan gelenler	50 akçe	45 Akçe	2 Kayıtбай Altını
Aclun, Salt, Gazze ve Remle'den gelenler	25 Akçe		
Mısırdan Gelen Hristiyanlar	50 akçe	45 Akçe	1 Kayıtбай Altını
Kudûs ve Halîlü'r-rahmân'dan gelen Hristiyanlar	4 Akçe		
Gürcü ve Habeş Hristiyanları	0		
Hristiyan bayramlarında Kudûs'e Gelen (Gürcü ve Habeş hariç) Tüm Hristiyanlardan Beytülahm, Mehd ve Kamame Kiliselerine girişte	50 akçe	45 Akçe	1 Akçe
Hristiyan bayramlarda Şam'dan gelen Frenk Tacirler	50 akçe	45 Akçe	2,5 Altın

Mühimme kayıtlarında bölgede kişisel çıkarları doğrultusunda gayrimüslim ziyaretçilerden maddi gelir elde etmeye çalışmış bürokratlar olduğu görölmektedir. 1552 tarihli bir hükümde Kudûs kadısının oğlu olan Muhammet isimli şahsın Kamame kapısında gelen Hristiyanlardan kanuna aykırı olarak "mühür akçesi" adında vergi aldığı şikâyet edilmiştir. Durumun araştırılması ve haksız para toplamaması kararı verilmiştir. 1552 yılında verilmiş başka bir hükümde ise Kudûs Kamame Kilisesi'ni ziyarete gelen Avrupalıları, teamüllere aykırı ücretler alarak mağdur ettikleri bildirilmiş ve ilgili kayıtların incelenmesi,

¹²³² Akgündüz, VII, s. 54-55.

¹²³³ BOA, TTD, 289, s. 47.

¹²³⁴ Akgündüz, VII, s. 54-55.

¹²³⁵ TKG.KK.TTD, 178, s. 1-5.

bu tür hukuksuz vergilere izin verilmemesi ve sorumluların cezalandırılması hükmü verilmiştir.¹²³⁶

Bu örnekler dikkate alındığında XVI. yüzyılda devletin aldığı vergi haricinde fazladan vergi almaya çalışmış kişiler olduğu ve bu kişilerin şayet şikâyet olur ve suçu sabit olursa engellenmeye ve cezalandırılmaya çalışıldığı anlaşılmaktadır. Yani Osmanlı bu durumda hassasiyet göstermiş ve böyle haksızlıkları önleme çabasına girmiştir. Lakin dönemin şartları düşünüldüğünde yavaş iletişim ağı ve kişilerin tümünün aynı özveri ve cesaret ile şikâyetle bulunamayacağı durumu, resmiyete yansıyandan daha fazla istismar olabileceğini akla getirmektedir. Nitekim seyyahlar yükümlü oldukları vergilerin dışında keyfi vergilerde ödemiş olabilir ve bunu seyahatnamelerine yansıtmış olabilirler. Fakat gayrimüslim seyyahların yüksek vergilerden şikâyet etmeleri altında başka nedenler olabileceği de dikkate alınmalıdır. Öncelikle kendi dini alanları başka bir dinin mensuplarının himayesindeydi. Üstelik buralara ancak izin ve vergiler ile girebiliyorlardı. Tüm bu durumların kişilerde bir kızgınlık oluşturabileceği ve daha eleştirel bir gözle bakabilecekleri ihtimali de unutulmamalıdır.

4.4.4.2. Üzeyir Peygamber mezarı vergisi

Ayzeriyye köyünde bulunan Üzeyir Peygamber mezarının Hristiyanlarca kadimden beri ziyaret edildiği Osmanlı kayıtlarında yer almıştır. Burayı ziyaret eden Hristiyanlardan her neferden 1553 yılına kadar 2 para alınmış ve yıllık ortalama 1000 para geliri olmuştur. 1553, 1562 ve 1596 yılı tahrir defterinde Hristiyanlardan alınan paraların vakıf şartnamesine uyulmayarak türbenin bakımına harcanmadığı ve türbenin harabeye döndüğü belirtilmiştir. Sahra-i Şerif nazırının, Hristiyanlardan toplanan geliri türbenin bakımı için kullanmayarak zapt ettiği kaydedilmiştir.¹²³⁷

4.4.5. Ma'sara (pres, yağ presi) vergisi

Zeytinyağı Osmanlı Kudüs'ünün günlük sofrasında vazgeçilmez unsurlardan biriydi. Zeytinyağı ayrıca XVI. yüzyıl Kudüs ekonomisinde sabun üretiminin başlıca ham maddesi olarak da kullanılmıştır. Zeytinyağı evlerde ve halka açık binalarda aydınlatma amaçlı da kullanılmaktaydı. Bu gibi kullanım alanları nedeniyle zeytinyağına talep çok fazlaydı. Zeytinin kendisinin yerel mutfak açısından önemi olsa da bu önem mali açıdan pek belirgin

¹²³⁶ Eren, 1720-1749, s. 41-42.

¹²³⁷ TKG.KK.TTD, 178, s. 66; BOA, TTD, 289, s. 167; TKG.KK.TTD, 112, s. 60.

değildi. Alınan vergiler toplanan meyvenin ağırlığına göre değil alınan zeytinyağına göre belirlenirdi. Genellikle köylerde elde edilen zeytinyağı ya sipahiler tarafından, vergi olarak ya da vakıfların malı olarak, toplanırdı ya da tüccarlara satılırdı. Kudüs'te yaşayan hemen herkes az miktarda da olsa zeytinyağı satın alırdı. Bunun bir kısmı evlerde saklanırdı. Daha büyük miktarda satın alınan zeytinyağları (birkaç kantar ya da 100 rıtlı) çoğunlukla şehrin önde gelen kişileri tarafından alınırdı ve genellikle fiyatı uygunken alıp saklamak için bu kadar çok miktarda alım yapılırdı.¹²³⁸

Zeytin, üzüm ve susam gibi ürünlerin sıkıldığı atölyelere ma'sara atölyesi denir.¹²³⁹ Resm-i masara, değirmen taşlarının sayısına göre sabitlenmiştir. Bazı durumlarda bab olarak ifade edilen değirmen taşı sayısı, bir bab başına 12 akçe gibi bir ilişki ortaya koyan bir para tutarıyla birlikte verilir. Bab sayısından söz edilmediği durumlarda tutar hep 12'nin katlarıdır. Yüzyıl içerisinde Ma'sara ve tahundan alınan vergi oranı çok değişmemiştir.¹²⁴⁰

Kudüs'te zeytin sıkım alanları yani ma'saralar genellikle şehir merkezlerinde bulunurdu. Köylerde çiftçinin zeytin sıkma alanları pek yoktu. Tahrir kayıtlarında Beyt Câlâ¹²⁴¹, Beyt Kîse¹²⁴² ve Baki el-Zan¹²⁴³ masara olan az sayıdaki köylerdendir.

1553 yılında Kudüs şehrinde 15 ma'sara vardı ve bunlardan elde edilen yıllık gelir ise 900 akçe olmuştur. Ma'sara gelirleri üretime göre değişkenlik gösterirdi. Sincil köyündeki ma'sara geliri yıllık 1538'de 400 akçe, 1553'te 350 akçe tutarında olmuştur. 1562'de Halil nahiyesinde pekmez ma'sarası nahiye de 26 tanedir. Buralardan alınan vergiler 1612 akçe olmuştur. 1562 yılında ma'sara olarak bir önceki tahrirdeki gibi 15 yer belirlenmiştir. Her bir masaradan yıllık 60 akçe toplamda 900 akçe alındığı görülmektedir. Ayrıca şehirde ma'sara için kullanılan kiralanan 13 adet alanlar vardır. Bunlardan alınan vergi 570 akçedir. 1562 yılında Beyt Kîse köyünde iki ma'sara olduğu ve 120 akçe vergi alındığı da görülmüştür.¹²⁴⁴

1596 yılında Kudüs'te 80 ma'sara vardır. Sancak köylerinde zeytinyağı sıkım yerlerinde ma'sara vergisi olarak yıllık Beyt Kisâ 1000 akçe, Beyt Facûs 150 akçe, Beyt Câlâ 80 akçe, Bakî el-Zân köyü 80 akçe ve Deyr el-Katmûn kıt'ası 6 akçe yağ için 2 akçe de

¹²³⁸ Cohen, Economic, s. 76-77.

¹²³⁹ TKG.KK.TTD, 178, s. 86.

¹²⁴⁰ Hütteroth ve Abdulfattah, s. 72.

¹²⁴¹ TKG.KK.TTD, 178, s. 75.

¹²⁴² TKG.KK.TTD, 112, s. 68; TKG.KK.TTD, 178, s. 77.

¹²⁴³ TKG.KK.TTD, 112, s. 67; TKG.KK.TTD, 178, s. 79.

¹²⁴⁴ BOA, TTD, 289, s. 49; BOA, TTD, 1015, s. 248, BOA, TTD, 289, s. 85; TKG.KK.TTD, 112, s. 86, TKG.KK.TTD, 112, s. 68.

pekmez için vergi öderlerdi. Kabutahtanî ve Fevkânî köyünde¹²⁴⁵ pekmezden vergi verildiği görülmektedir. Bu köyde pekmez sıkım yeri vardır.¹²⁴⁶ Halil nahiyesindeki ma'sara denilen zeytin sıkım yerleri 1596 yılında 26 tanedir. Buralardan yıllık 1612 akçe vergi geliri kayıtlıdır.¹²⁴⁷

4.4.6. Hanlar ve hamamlardan alınan vergileri

1553 yılında hamamlardan alınan vergiler; Kudüs nahiyesinde Kataneyn mahallesi girişindeki el-Ayn hamamından yıllık 16000 akçe, Kudüs merkezdeki Esbât hamamından 14000 akçe, Babel Amud'ta bulunan Said hamamından ise 347 akçe yıllık vergi geliri alınır. 1553 yılında Halil'de hamamlardan yıllık 2000 akçe vergi geliri vardı. 1553 yılında Halil'de iki han olduğu vakidir. Bunlardan Han el-Emir âtıl durumda bulunurken diğerinden (Han el-Garb) 20 akçe yıllık vergi alınır. Hamam geliri olarak yılda 2000 akçe gelir kaydı yapılmıştır. 1562 senesinde Kudüs nahiyesinde bulunan Şifa hamamından 4000 akçe, Yahudi mahallesinde bulunan Davud hamamından 735 akçe vergi Sahra-i Şerif, Mescid-i Aksâ ve Cami Meğâribe Vakıfları tarafından vakıf giderleri için kullanılmak üzere toplanmıştır. Aynı sene Sadî ve Amud hamamı yıllık 300 akçe vergi verirdi. Sît ve Babul Kataneyn hamamı yıllık 10000 akçe vergi verirdi. 1562'de Halil'deki Han el-Garp yıllık 40 akçe, hamam vergisi ise 6082 akçeydi.¹²⁴⁸

4.4.7. Bac vergisi

Bac başlığı ile alınan vergiler pazarlar için “bac-ı pazar” olarak adlandırılmıştır. Bedelli ticaret durakları için bu terimin ardından “ağfar” (veya gafar) ifadesi geçer ve bazen han veya rah (yol) terimi kullanılır ve bu da “geçiş ücreti” anlamına gelir.¹²⁴⁹

Bac-ı pazar olarak 1553'te satıcılardan deve satıyorsa 4 akçe, at ve katır satandan dörder akçe, eşek satıyorsa 1, üç buzağı satandan topluca bir akçe alınır. Sığır satandan ikişer akçe, kuzu satıyorsa 3 akçe vergi alınır, koyun ve keçi satandan ise üçüne bir akçe alınır. 1553 yılında inek, at gibi büyük baş hayvanların satışından elde edilen gelir yıllık 2000 akçe olmuştur 1553'te ve 1562 yılında köle pazarından alınan vergi yıllık 2000 akçe

¹²⁴⁵ TKG.KK.TTD, 178, s. 54; TKG.KK.TTD, 178, s. 75; TKG.KK.TTD, 178, s. 79; TKG.KK.TTD, 178, s. 39.

¹²⁴⁶ Bakhit ve Sawariyyah, TD 515, s. 134.

¹²⁴⁷ TKG.KK.TTD, 178, s. 77.

¹²⁴⁸ BOA, TTD, 289, s. 49; BOA, TTD, 342, s. 3; TKG.KK.TTD, 112, s. 76.

¹²⁴⁹ Hütteroth ve Abdulfattah, s. 67.

olmuştur. 1596'da pazarda satılan at ve deve için satandan bac-ı pazar olarak 10 akçe alınır. At ve katır satandan 4 akçe alınır. Sığır satanlar pazar harcı olarak 2 akçe vermeliydiler. Koyun ve keçi satan ise 1 akçe vergi verirdi. 1596 yılında bac-ı pazar vergi geliri yıllık 3000 akçedir.¹²⁵⁰

1518'de at ve binek hayvanları pazarından (bazar-ı esb ve devvab) alınan yıllık vergi miktarı 800 akçedir. 1538'de ve 1553'te bac-ı bazar-ı sipah yıllık 2000 akçe vergi geliri vardır. 1553'te sipah ve hayvan pazarından elde edilen vergi miktarı 3000 akçeydi. 1562 yılında at ve hayvan pazarından alınan vergi geliri ise yıllık 3000 akçe olmuştur. 1596 yılında bac-ı seyyah olarak kaydedilmiş olan vergi ise yıllık 2000 akçe olmuştur.¹²⁵¹

4.4.8. Hummâr (zift) vergisi

Kudüs'te 1553 ve 1562 senesi tahrir kayıtlarında *resmi hummâr* (zift vergisi) Mirliya hassı olarak kaydedilmiştir. Senede bir defa Ölü Deniz sahilinden toplanan zift 1553'te yıllık 10000, 1562 yılında ise 1500 akçe vergi geliri olarak kaydedilmiştir. 1596'da hass-ı şâhi olarak kaydedilen vergi geliri 1000 olmuştur.¹²⁵²

4.4.9. Boyahane (masbağa) vergisi

Kudüs merkezde olan boyahane için 1562 tarihinde yıllık 240 akçe vergi geliri kaydedilmiştir. Bedeviler bu boyahaneler için toprak getirirlerdi. Osmanlı Devleti bedevilerin getirdiği topraklardan öşür vergisi alırdı.¹²⁵³

4.4.10. Dükkân vergisi

Kudüs ve Halil'de dükkânların güvenliği ve işlerin düzenlenmesi adına dükkân sahipleri vergi ödemekteydiler. Eski zamanlardan beri dükkânlardan her hafta vergi toplanmaktaydı. Kudüs şehrinde yiyecek içecek gibi ürünlerin temin edildiği yerler dışında da çeşitli dükkânlar bulunmaktaydı. Çamaşırhane gibi hizmet sektöründen alanlarda dükkân kategorisindendi.¹²⁵⁴

¹²⁵⁰ BOA, TTD, 289, s. 49; TKG.KK.TTD, 178, s. 14-17.

¹²⁵¹ BOA, TTD, 427, s. 271; BOA, TTD, 1015, s. 195; BOA, TTD, 289, s. 49; BOA, TTD, 346, s. 1; TKG.KK.TTD, 178, s. 14.

¹²⁵² BOA, TTD, 289, s. 49; TKG.KK.TTD, 112, s. 48; TKG.KK.TTD, 178, s. 14.

¹²⁵³ TKG.KK.TTD, 112, s. 18.

¹²⁵⁴ Bakhit ve Sawariyyah, TD 515, s. 132.

1518 tarihinde Kudüs'te her cuma günü aktarlar hariç her dükkândan 1 dirhem Şam Parası vergi geliri olarak toplanmıştır. XVI. yüzyılın ortalarındaki tahrir kayıtlarında daha detaylı bilgiler bulunan dükkânların vergi gelirleri şöyledir: 1553 yılında Kudüs'te muhtesibe ödenmesi gereken vergi (6 dükkânın birlikte) yıllık 1000 akçe olarak belirlenmişti. 1553'te Kudüs'te bulunan işler halde 203, harap halde 147 dükkân mevcuttu. Bu dükkânlar yıllık 13637 akçe vergi ödemişlerdir. Çamaşırhaneden elde edilen vergi 240 akçeydi. Kumaş ütüleme dükkânından yıllık gelen vergi ise 300 akçeydi. Bu tarihlerde Kudüs nahiyesinde depo olarak kullanılan dükkânların yıllık vergisi 600 akçe olmuştur. 1553 senesinde Halil'de 37 dükkân olup vergi geliri 2260 akçe olmuştur. Ayrıca Halil çarşısında bulunan fırınlar yıllık 600 akçe vergi vermişlerdir.¹²⁵⁵

1562 senesindeki kayıtlarda şehirde 350 dükkân olduğu görülmektedir. Bunlardan işler halde olanları 213, harap halde işletilmeyen dükkân sayısı ise 137 tanedir. Dükkânlardan elde edilen yıllık vergi miktarı 1800 akçe olmuştur. 1562'de Halil'de 37 dükkân vardı. Yılda 2400 akçe geliri vardı. 13 kiralık dükkânın vergisi dükkân başına 472 akçe olarak belirlenmiştir. Halil'de kiralanarak kullanılan bu dükkânlardan alınan vergi yıllık 6082 akçe olmuştur. 1596 yılında Halil'de 37 dükkân bulunmaktaydı ve 2500 akçe yıllık vergi verirdi.¹²⁵⁶

4.4.11. Tahun (değirmen) vergisi

XVI. yüzyılda Kudüs'te resm-i tahun, değirmen sayısına ve yıl boyu veya mevsimlik olarak çalışma ihtimaline göre belirlenmiştir. Birçok durumda yıl boyu tek bir taşla işleyen bir değirmen 60 akçe ödemek zorundaydı. Yılın yarısı için (yağmurlu mevsimde) 30 akçe ödenirdi. Elle işletilen değirmenlerden vergi alınmıyordu.¹²⁵⁷

Tüm değirmenler aynı oranda vergi gelirine sahip değildi. Yahudi mahallesindeki değirmen yıllık ortalama 380 akçe iken Sincil Köyündeki değirmen yıllık ortalama 500 akçe vergi geliri sağlamıştır. Yüzyılın son tahririnde her değirmenden haftada iki akçe vergi alındığı ve değirmenlerden yıllık 1000 akçe vergi geliri elde edildiği tahrir kaydından anlaşılmaktadır.¹²⁵⁸

¹²⁵⁵ BOA, TTD, 427, s. 275; BOA, TTD, 289, s. 47; BOA, TTD, 289, s. 197.

¹²⁵⁶ TKG.KK.TTD, 112, s. 17; TKG.KK.TTD, 112, s. 76; TKG.KK.TTD, 178, s. 86.

¹²⁵⁷ Hütteroth ve Abdulfattah, s. 72.

¹²⁵⁸ BOA, TTD, 289, s. 85; TKG.KK.TTD, 178, s. 1.

4.4.12. Ağaçlar ve zeytin ağaçları vergileri

XVI. yüzyılda köylerden ağaçlar için vergi alınmaktaydı. Bazı mahsullerin vergilerini ürün olarak ödedikleri de vaki olmuştur. Kudüs'te en çok zeytin ağaçları vardı. Ağaçlardan alınan vergilerin de büyük çoğunluğu zeytin ağaçlarından gelmekteydi.¹²⁵⁹ Ceviz ağacının tamamı yetişmiş olanına iki Osmanî, küçük olan ceviz ağaçlarına bir Osmanî, hurma ağacının her birine iki Osmanî alınırdı. Dut ve incir ağaçlarının her dört ağacına bir Osmanî alınırdı. Bu ağaçların dışında kalan ağaçlara her beş ağaç için bir Osmanî Para vergi olarak alınmaktaydı. Diğer meyve ağaçları için her bir ağaçtan bir Osmanî Parası alınmaktaydı. 1538 yılı vergi gelirleri incelendiği zaman ağaçlardan toplanan vergiler 77.072 akçe olmuştur. Bunun 3809'u zeytinden, 35282 akçesi ise zeytinyağından alınan vergilerdir. 1553 yılında zeytin ağaçlarından Kudüs nahiyesinde 22769 menn ve 145655 akçe, Halil'de yaklaşık 3000 menn ve 13.000 akçe olarak toplanmıştır. 1562 senesinde ağaçlardan alınan vergiler 464.892 akçe olmuştur. Ağaçlardan toplanan gelirlerin neredeyse yarısının sadece zeytin ve zeytinyağı hâsılatından alındığı görülebilir. Bu veriler yüzyıl içerisinde değişkenlik gösterse de genelde zeytin üretimi ve bundan kaynaklanan gelir sancak yaşamı ve ekonomisi için hayati öneme sahip olmuştur. 1596 yılında zeytin ağaçları, bağlar ve bostanlardan toplam mahsul olarak 667792 akçe yıllık gelir olmuştur.¹²⁶⁰

4.4.13. Kerm-kürum (üzüm bağları) ve pekmez vergileri

“Kerm” sözcüğü bağ, “kürum” ise bağlar anlamına gelir. Temel olarak, üzüm asmaları üzüm üretimi için yetiştirilirdi, fakat zaman zaman, zebib “kuru üzüm” veya şeker yerine kullanılan dıbs “üzüm şırası, pekmez” yapıldığı da tahrir kayıtlarında görülmektedir. Kudüs'te üzüm bağları, bitkilerin sayısına göre vergilendirilirdi. Bağcılığın kayda değer bir öneme sahip olduğu alanlarda, bu vergi kendi başına tarh edilirdi, ancak sadece yerel tüketime yönelik birkaç üzüm asmasının yetiştirilmesi durumunda, diğer ağaçlara uygulanan vergiyle birleştirilirdi.¹²⁶¹

Kayıtlarda XVI. yüzyıl süresince bağ çubuklarının her yüz dalına 10 akçe alınırken, Kudüs ve Halilü'r-rahmân'da bulunan asma kütükleri çok üzüm verdiğinden 10 tane asma ağacına bir Osmanî vergi alındığı belirtilmektedir. Bazı alanlarda ise kadimden kasm vergisi

¹²⁵⁹ Bakhit ve Sawariyyah, TD 516, s. 110.

¹²⁶⁰ TKG.KK.TTD, 178, s. 1; BOA, TTD, 1015, s. 196-208, 278-309; BOA, TTD, 289, s. 197; TKG.KK.TTD, 112, s. 62; TKG.KK.TTD, 178, s. 3.

¹²⁶¹ Hütteroth ve Abdulfattah, s. 70.

verirken bu alanlara sonradan asma ekilmiş olmasına rağmen kasm alınmaya devam edilmiştir ve buralar pekmezden kasm vergisi vermişlerdir.¹²⁶² Kudüs'te vergi kayıtları tutulurken genellikle üzüm bağlarından alınan vergi ve ağaç hasılatı birleştirilmiştir. 1553 yılında Kudüs nahiyesinde toplam bağ ve ağaç hâsılatı olarak 53.783 akçe, Halil nahiyesinde ise bostan gelirleri ile birlikte yaklaşık 20.000 akçedir.¹²⁶³

1553 yılında Beyt Natif köyünden pekmezden 100 menn ve 200 akçe, Cib köyünden 80 menn ve 160 akçe, Beyt Sûrik köyünden 10 menn ve 20 akçe, Ayn Kârîm ve Kaluniye köylerin'de pekmez ve zebib sırasıyla 174 akçe ve 168 akçe olarak gelir sağlamaktaydı. Kefer Sûm köyünde 50 akçe pekmez, 50 menn kuru üzüm ve 100 akçe kuru üzüm hâsılatı olmuştur. Hûbil köyünde 32 menn ve 64 akçe pekmez, 50 menn ve 100 akçe kuru üzüm hâsılatı kayıtlara geçmiştir. 1553 yılında pekmez Kudüs'te toplam 782 menn, 3250 akçe, 1553 yılında Halil'de pekmez satımından yıllık 1240 akçe vergi elde edilmiştir. 1553 Kudüs nahiyesinde toplam kuru üzüm geliri ise 108,8 menn ve 250 akçe olarak görülmektedir.¹²⁶⁴

1562'de önceki ismi Beni Naim olan Kefer Berik köyünden 500 akçe pekmez vergisi alınmıştır. Beyt Hebran köyünden asma ağaçlarının vergisi 160 akçe olmuştur. 1562' de Beyt Zekerriyya köyünden 280 akçe pekmez vergisi alınmıştır. Nahâlîn köyünden 580, el-Ayn köyünden de 300 akçe pekmez vergisi alınmıştır. Halil nahiyesindeki Hatman Köyü de pekmez üreten köyler arasında zikredilmiştir. 1562'de pekmez vergisi toplam 2000 akçe¹²⁶⁵ olarak alınmıştır.

4.4.14. Zeytin ve zeytinyağı vergileri

Zeytinden alınan vergi genellikle zeytin ağaçlarından ve daha nadir olarak zeytinyağından alınıyordu. İlk durumda, ağaç sayısı vergiye esas olarak alınırken, ikinci durumda yağın livadan livaya değişen ve “menn” adı verilen birimle ölçülen hacmi esas alınıyordu. Vergi ağaçlara göre alındığında, vergi ya “harac-üleşcar-ı zeytun Rumanî”, “Roma zeytin ağaçlarından elde edilen gelir” veya “mahsul-i zeytun İslami”, “Müslüman zeytin ağaçlarından elde edilen ürünler” biçimindeydi. Daha önce de belirtildiği üzere İslam öncesi “Roma” döneminde kaldığı düşünülen daha yaşlı ağaçların mahsulünün yarısı vergi olarak alınırdı. Rumanî zeytin ağacının yarısı tımar sahibinin kalan yarısı arazi sahibinin

¹²⁶² TKG.KK.TTD, 178, s. 1.

¹²⁶³ BOA, TTD, 289, s. 197.

¹²⁶⁴ BOA, TTD, 289, s. 93; BOA, TTD, 289, s. 106; BOA, TTD, 289, s. 119; BOA, TTD, 289, s. 157; BOA, TTD, 289, s. 159; BOA, TTD, 289, s. 197.

¹²⁶⁵ TKG.KK.TTD, 112, s. 84; TKG.KK.TTD, 112, s. 53; TKG.KK.TTD, 112, s. 51; TKG.KK.TTD, 112, s. 54; TKG.KK.TTD, 112, s. 82; TKG.KK.TTD, 112, s. 70-89.

tasarrufundaydı.¹²⁶⁶ Fakat bazı alanlarda sahibi arz olanlar ürününü yarısını almamış her ağaç için bir Osmanî para almıştır. Buralarda toplanan zeytinlerin ikbâl ve imhâli, yani yerine götürülmesi için yılda birer akçe alınırdı. Zeytun-i İslami’de eskiden beri zeytin olarak kayıtlı olan ve defterlerde dahi semen zeyt olarak belirtilmiş alanlarda kasm olarak kayd edilmiştir. Buralarda ikbalde zeytin kasm olarak alınırken imhâlinden vergi alınmazdı. İki İslamî ağaca bir Osmanî para alınırdı.¹²⁶⁷ Mevsim iyi ise zeytinyağı vergi olarak alınır değilse bir sonraki sene alınırdı.¹²⁶⁸

Tahrir defterlerinde zeytinden alınan vergiler Celciyye, Berkumiyye, Deyr Nahhas, Beyt Makdum¹²⁶⁹ gibi bazı köylerde harac-ı zeyt olarak, zeytin yetiştiriciliğinin daha az öneme sahip olduğu köylerde ise genellikle “mahsul (veya harac) zeytun” olarak geçer ve zeytun Rumani ile zeytun İslami arasında ayırım yapma imkânı vermezdi. Zeytin yetiştiriciliğinin önemli bir rol oynadığı yerlerde, zeytin ağaçlarından veya zeytinyağından alınan vergi hep özel bir vergi olurken, zeytinin sadece yerel tüketim için ve dolayısıyla küçük ölçekte yetiştirildiği Harasa, Halhul gibi bazı köylerde, bu ürünlerden alınan vergi bazen diğer ekinlere uygulanan vergiyle, özellikle de üzüm bağlarına uygulanan vergilerle birleştirilirdi. Tahrir defterlerine “harac-üleşcar-ı zeytun ve kürüm ve gayrihu” yani zeytin ağaçları, üzüm bağları ve diğer ekinlerden elde edilen gelir olarak kaydedilirdi.¹²⁷⁰

4.4.15. Bostan (bahçe) vergileri

Bahçelerden alınan vergiler her zaman sabit bir miktar paradan oluşurdu, çünkü bahçede çok çeşitli ekinler ve ağaçlar bulunur, dolayısıyla bunlardan her biri için özel bir vergi yüzdesi değerlendirmek zordur. Ekinlerin çeşitliliğinin yanı sıra, bir bahçenin karakteri, yerleşim yerine olan yakınlığına, taş veya toprak duvarlarla çevrili olup olmadığına ve sık sık, sulanabilme potansiyeline göre belirlenirdi.¹²⁷¹ Bostan gelirleri çok olmadığından genellikle başka vergi kalemleri ile birlikte kaydedilmiştir. 1538 senesinde bostan ve bağ mahsulü 9618 akçe olmuştur.¹²⁷²

¹²⁶⁶ Hütteroth ve Abdulfattah, s. 70.

¹²⁶⁷ TKG.KK.TTD, 112, s. 84.

¹²⁶⁸ Bakhit ve Sawariyyah, TD 516, s. 110.

¹²⁶⁹ BOA, TTD, 1015, s. 280, 294, 299.

¹²⁷⁰ BOA, TTD, 1015, s. 308, 306.

¹²⁷¹ Hütteroth ve Abdulfattah, s. 70.

¹²⁷² TKG.KK.TTD, 283, s. 6.

4.4.16. Kutun (pamuk) vergisi

Kudüs'te pamuk yetiştirilen alanlar kentin 15-25 kilometre kadar batısında, tepelerin sona erdiği noktadan sonraki alandı. Yükseltinin alçaldığı Kudüs ile Ramallah arasındaki açık ovalar, Filistin'in orta ve güney kesimlerinde yaygın pamuk ekiminin yapıldığı en önemli alanlardı. Kudüs'te pamuk üretimi geleneksel yöntemler ile gerçekleştirilmekteydi. Suku'l-Kattanin çarşısında pamuk üretiminin en önemli bölümü olan tarama (nedf) yapıldı. Pamuk tüccarları pamuğu eğirme işlemi ile uğraşmalarına rağmen Kudüs'te bu işlem daha çok şehir içi ve çevresinde evlerinde çalışan kadınlar tarafından yapılıyordu.¹²⁷³

Pamuktan alınan vergi ağırlık, kantar, biçiminde ve de parasal dengi biçiminde verilirdi. Kutun, sadece önemli yetiştirme alanlarında özel bir kalem olarak ifade edilirdi ve yazlık ekinlerle birlikte sınıflandırılırdı.¹²⁷⁴

4.4.17. Resm-i asesan

Ases devriye gezen gece bekçisi anlamına gelmektedir.¹²⁷⁵ Kudüs çarşı ve mahallelerinde ases görevlisi olduğu tahrir kayıtlarında görülmektedir. Ases vergisi bekçilerin maaşı için toplanan bir vergi olmalıdır. Zira hizmeti alanlar bu vergiyi ödemekteydi. 1538'de 2000¹²⁷⁶ tutarında bir gelir kaydı olan bu vergi kalemi resm-i asesan ve asesiyye adı altında her dükkândan bir akçe olarak toplanırdı. Hapis olup ıtlak olanlardan alınan dörder akçe ile beraber hesaplanmıştır. Kudüs'te 1518'ten¹²⁷⁷ 1596 yılına kadar 2000 akçe olarak toplandığı kayıtlıdır.¹²⁷⁸ XVI. yüzyılda güvenlik görevleri olan bekçilerin bazı yasa dışı olaylara karıştığını da söylemek mümkündür. 1571 yılında bir gümüşçü asesbaşı olan Mesud b. el-Fetâli adlı kişinin gümüşçüler çarşısındaki hırsızlıktan sorumlu olduğunu iddia ederek mahkemeye başvurmuştur.¹²⁷⁹

4.4.18. Resmi ihtisab

Muhtesib tarafından çarşı ve pazarlardan ve buralara satış için getirilmiş olan ürünlerden alınan vergilere ihtisap resmi denirdi. Pazarda olan usulsüz işlemlere verilen

¹²⁷³ Cohen, Loncalar, s. 113-114.

¹²⁷⁴ Hütteroth ve Abdulfattah, s. 71.

¹²⁷⁵ Devellioğlu, s. 43.

¹²⁷⁶ BOA, TTD, 1015, s. 196.

¹²⁷⁷ BOA, TTD, 427, s. 196; BOA, TTD, 289, s. 50.

¹²⁷⁸ TKG.KK.TTD, 178, s. 17.

¹²⁷⁹ Cohen, Sijill, s. 146.

cezalar da bu vergi kaleminden sayılmaktaydı.¹²⁸⁰ XVI. yüzyılda Kudüs'te ihtisâb resmi olarak Sûku'l-Attâr Çarşısı dükkânlarından vergi alınmazken bu çarşı dışındaki dükkânlardan her beş dükkândan birer akçe alınırdı. Ekmekçi fırınından ikişer akçe ve aşçı dükkânından da ikişer akçe vergi alınırdı.¹²⁸¹

Muhtesip kabana gelen pirinçten her Kantar-ı Kudusiyye için bir Rıtl-ı Kudusî alırdı. Ayrıca şehir dışından gelen her deve yükü undan bir rıtl un alırdı. Muhtesip bunların dışında bir bağın üzümünü icareye alıp şehirde satanlardan, üzümler bitinceye kadar, her cuma iki akçe alır. Her deve yükü karpuz ve kavundan birer karpuz ve kavun alır. Patlıcandan her yüke iki akçe alırdı.¹²⁸²

1518 senesinde Kudüs'te ihtisap resmi 1200 akçe olmuştur. 1538'de Kudüs şehrinde toplam ihtisap geliri 1200 akçe, 1553 yılında bu vergi mirliva hassı olarak tayin edilmiştir. 1553 yılında Halil nahiyesindeki ihtisap resmi, köle pazarı ve diğer pazarlardan alınan toplam vergiler tahrir defterlerine göre yıllık 3000 akçedir. Mahsul-u ihtisap 1553'te yıllık 23000 akçe gelir sağlamaktaydı. 1562'de Kudüs'te ihtisap geliri toplam 23000 olmuştur. 1562'de Halil nahiyesi mahsul-ü ihtisap, âdeti kasaban ve bâc-ı bazar yıllık 7200 akçeydi. 1596 yılı ihtisap geliri, kasaplar ve köle pazarından yıllık 7200 akçe gelir gelmekteydi. 1596 yılı yıllık toplam ihtisap geliri 23000 akçedir.¹²⁸³

4.4.19. Bad-ı hevâ ve resm-i arus

Bad-ı hevâ ve resm-i arus aslında birbirinden farklı vergi kategorileridirler. Fakat genellikle tek bir başlık altında birlikte görülürler ve dolayısıyla tek bir tutar olarak görülürler. Resm-i arus “evlilik resmi”, bad-ı hevâ şehirlerin vergi listelerinde suçlulara uygulanan para cezalarıyla birleştirildiğinden (“resm-i bad-ı hevâ ve cürüm ve cinayet”), bir tür ceza mahiyetinde olmalıdır. Bad-ı hevâ ücret, para cezası, el koyma ve tescil harçları, kayıp mallar ve diğer rastlantısal ve öngörülemez gelir kaynaklarından elde edilen düzensiz, duruma bağlı gelirlere verilir. Bâd-ı hevâ ve resm-i arus'un tutarı kaba bir tahmin olmak durumundadır: birçok durumda bu, küçük olsa da yekûn, toplam olarak verilebilen bir

¹²⁸⁰ Taşkın, Safed, s. 159.

¹²⁸¹ TKG.KK.TTD, 178, s. 75.

¹²⁸² TKG.KK.TTD, 178, s. 14-17.

¹²⁸³ BOA, TTD, 427, s. 271; BOA, TTD, 1015, s. 196; BOA, TTD, 289, s. 49; BOA, TTD, 289, s. 197; BOA, TTD, 289, s. 49; BOA, TTD, 346, s. 1; TKG.KK.TTD, 112, s. 76; TKG.KK.TTD, 178, s. 86; TKG.KK.TTD, 178, s. 18.

toplamdır. Hiçbir durumda bu vergi kalemiyle o yerde yaşayanların sayısı arasında doğrudan ilişki bulmak mümkün değildir.¹²⁸⁴

XVI. yüzyılda Kudüs'te bâd-ı hevâ: Beytül mal, mal-ı ğaib, cürm, cinayet, doğum, ölüm, evlenme, evden kaçma gibi vergilerin toplu ismiydi. XVI. yüzyıl kayıtlarında bu vergi kalemleri genellikle "bâd-ı hevâ ve resm-i arus" olarak kaydedilmiştir. Resm-i arus evlenen kişilerin ödediği bir vergi çeşidiydi. Bad-ı hevâ vergileri bazen tüm sancakta ne kadar toplandığı kaydedilmiş bazen de Halil nahiyesi ve Kudüs nahiyesi olarak ayrı veriler halinde aktarılmıştır. 1518 ile 1553 yıllarında bu gelir yıllık 2000 olarak kaydedilmiştir. Kudüs ve Halil nahiyesinde bad-ı hevâ ve resm-i arus 1538'de mirliva hassı olarak tayin edilmiştir. 1553 yılında bad-ı hevâ ve resm-i arus gelirleri Sahratullah ve Halîlü'r-rahmân Vakfı için ayrılmıştır. 1562 senesinde resm-i arus, bad-ı hevâ, cürm ve cinayet ve tapu vergilerin çoğu köy kayıtlarında vardır.¹²⁸⁵ Hapis olan kişi varsa ıtlak olduğu takdirde iki para vergi alınır. İlerleyen zamanlarda alınan vergi miktarı 4 akçe olmuştur. Gayrimüslim reayanın bu gelirleri mahalle şeyhleri tarafından toplanır ve devlet yetkililerine verilirdi. 1573 senesinde Şamila b. Ebu Cukar Yahudi cemaatinin mirasçısı olmayan mallarını "Beytül mal el-Yahûd" toplama görevini devletten 12 sultani altın karşılığında bir yıllık kiralamıştır. Yani devlete bu peşin parayı ödeyerek o yılki sahipsiz miras gelirlerini toplama hakkını almıştır.¹²⁸⁶ 1553-1562 yıllarında resm-i arus, bad-ı hevâ cürm ve cinayetten kaynaklanan vergi gelirleri yıllık 33.000 iken 1596 yılında 33.952 akçe olarak artmış gözükmemektedir.¹²⁸⁷

4.4.20. Resm-i kassabân

Kudüs'te kasaplardan kesim zamanında alınan vergiye *resm-i kassabân* denirdi. Resm-i Kassabân vergisinden yıllık ortalama 5000 akçe civarında bir gelir elde edilirdi. Her iki baş koyun ve keçi için 1 akçe, 4 baş inek ve camus kesim zamanında 2 akçe vergi vermekteydiler.¹²⁸⁸ 1518 senesinde resm-i kassabân 2500 akçe olarak belirlenmiştir. 1538'de resm-i kassabân artarak 3000 akçe olmuştur. 1553 senesinde de kasaplardan kestikleri hayvanlar için vergi alınmıştı. İki koyun ve iki keçiye bir akçe, camus iki para, sığırdan bir para alınır. Toplam gelir olarak kaydedilen miktar yıllık 3000 akçedir. 1562'de kasaplardan alınan vergi miktarı biraz arttırılmıştır. İki koyuna ve iki keçiye bir akçe alınır,

¹²⁸⁴ Hütteroth ve Abdulfattah, s. 73.

¹²⁸⁵ BOA, TTD, 289, s. 49; BOA, TTD, 1015, s. 196; BOA, TTD, 289, s. 48; TKG.KK.TTD, 112, s. 19-89.

¹²⁸⁶ Cohen, Sijill, s. 152.

¹²⁸⁷ BOA, TTD, 289, s. 49-234; TKG.KK.TTD, 178, s. 1-17.

¹²⁸⁸ Bakhit ve Sawariyyah, TD 515, s. 132.

camustan dört akçe ve sığırdan iki akçe alınırdı. Vergi bu zamanda Kudüs'te 5000 akçe olmuştur. Halil nahiyesinde ise ihtisâb ve âdet-i kassâbân ve bâc-ı bâzâr vergileri ile birlikte kaydedilerek toplam 7200 akçe olduğu bildirilmiştir. 1596'da Kudüs'te 5000 Halil nahiyesinde ise 2000¹²⁸⁹ akçe vergi toplanmıştır.

4.4.21. Resm-i kaban (kapan)

Sözlükte büyük terazi kantar anlamına gelen kaban kelimesi buğday, arpa ve pirinç gibi hububat dışındaki ürünlerin ticaretinin yapıldığı yer anlamına da gelir. Bu vergi bir çeşit tartı vergisidir. Kaban vergisi ürünlerin tartılması ve fiyatlarının belirlenmesi hizmetine ödenen vergidir.¹²⁹⁰ 16 asır Kudüs tahrir verilerinde kaban vergisi detaylı bir şekilde belirtilmiştir. Her ürün için alınan vergi miktarı farklı olmuştur. Hemen her ürün için vergi miktarı belirlenmişti.

Kudüs'te bal ve yağ kabana girdiğinde kabancı Sahratullah Vakfı'na verilmek üzere vergi alırdı. Her bir tereyağı ve bal kutusu için 2 akçe, her bir kutu pekmez için 2 akçe alınmıştır. Kudüs nahiyesinde imal edilen pekmez için vergi alınmazdı bu pekmez Kudüs'te çarşı da satılırdı. Her bir kantar pirinçten resm-i kaban olarak bir rıtl vergi toplanırdı. Her deve yükü un için bir, at yükü için de yarım rıtl vergi hakkıydı. Çarşıda üzüm satmak için iki akçe bedel ödenirdi. Her bir beygir yükü kavun ve karpuz için birer tane kavun ve karpuz alınırdı. Patlıcan yükünden iki akçe, dışarıdan gelen soğan ve sarımsak yükünden hiç vergi alınmazken Kudüs'te yetiştirilenlerden her bir yükten bir rıtl alınırdı. Kudüs'ün köylerinden gelen kuru üzümünden vergi talep edilmezdi. Fakat Aclun ve Salt'ın güney köylerinden gelen kuru üzüm için her bir yükten bir rıtl alınırdı. Şam ve başka bölgelerden gelen kuru üzümünden bir miktar vergi alınırdı fakat adet değildi. Dört sandıktan oluşan bir yük elma ve armuttan yarım rıtl, bir yük sumaktan bir rıtl, tarhanadan da bir yük için bir rıtl alınırdı. Bir deve yükü nardan bir rıtl, bir at yükü nardan yarım rıtl vergi oranı belirlenmişti. Bir deve yükü kimyon için 6 akçe, at yükü kimyon için 4 akçe vergi verilirdi. Bunlar dışındaki meyveler için her 30 rıtl için bir rıtl vergi toplanırdı.¹²⁹¹

Zeytin için alınan resm-i kaban zarf yani zeytin konulan küfelerden her bir zarf yağ için bir akçe alınıyordu. Dört zarf bir deve yükü oluyordu. Deve yükünden alınan vergi ise dört akçe olmuştur. 1538'de zeytin kabanı resmi yıllık 1500 akçe, 1553'te 5000 akçe ve

¹²⁸⁹ BOA, TTD, 427, s. 271; BOA, TTD, 1015, s. 196; BOA, TTD, 289, s. 49; BOA, TTD, 346, s. 1; BOA, TTD, 346, s. 10; TKG.KK.TTD, 178, s. 17; TKG.KK.TTD, 178, s. 76.

¹²⁹⁰ Salih Aynural, "Kapan", DİA, Diyanet İşleri Başkanlığı, İstanbul, 2001, XXIV, s. 338.

¹²⁹¹ TKG.KK.TTD, 178, s. 1.TKG.KK.TTD, 178, s. 44.

zeytinyağından alınan resm-i kaban bir deve ve beygir yükü zeytinyağı için 4 akçeydi. 1562 senesinde resm-i kaban-ı zeyt “her zarfına bir akçe alınur ammâ zarf büyük olup her dördü bir deve yükü olsa deve yükünden dörder akça alınır” diye belirtilmiştir. Bu hesapla yıllık 7000 akçe gelir kaydedilmiştir.¹²⁹²

1553 yılında Kudüs nahiyesinde üç yerde kaban resmi toplandığı anlaşılmaktadır. Bunlar Han el-Vükela ve Han el-Huder olmuştur. Buralardan resm-i kaban olarak alınan vergi yıllık 12200 akçe olmuştur. Üçüncü olarak Pamukçular Çarşısı’nda (Sûk el-Kattanin) tartılan pamukların her deve yükünden bir para, katır ve merkep yükünden yarım para alınmıştır. Bu da yıllık toplam 1500 akçe olarak kaydedilmiştir.¹²⁹³

1562 yılında pamuk kantarından elde edilen vergi 1500 akçe olmuştur. 1596 yılında Han el-Huder’den resm-i kaban geliri 2000 akçe olmuştur. Kudüs nahiyesinden de pamuk kabani olarak 1500, zeytin kabanından 7000 akçe vergi geliri kaydı yapılmıştır. Han el-Vükel’a ve Han el-Huder’den resm-i kaban olarak alınan vergi yıllık 17.000 akçe olmuştur. Meyvelerden alınan resm-i kaban yıllık ortalama 7000 akçe olmuştur. 1553 yılında Halil’de resm-i kaban ve sebzelerden elde edilen vergi miktarı 2160 akçeydi. 1562’de ise Nahiye de resm-i kaban geliri 1800 akçe tutarındadır. 1562’de sebzelerden alınan resmi kaban yıllık 7000 akçe olmuştur.¹²⁹⁴

1562 ile 1596 yılları tahrir verilerine bakıldığında yürürlükte olan resm-i kaban miktarlarının çok farklılık arz etmediğini söylemek mümkündür. 1562 ile 1596 yılları arasında her yük yani, 4 sandık elma ve armuttan yarım rıtl elma ve armut alınır. Her bir yük sumaktan 1 rıtl alınırdı. Bir tarhana yükünden 1 rıtl kaban vergisi olarak alınırdı. Her bir beygir yükü nar için 1 rıtl, eşek yükü nar için yarım rıtl alınmıştı. Her bir deve yükü kimyon için 6 akçe, at ve katır yükü için 4 akçe bedel ödenmişti. Çarşıda satılan her bir yük peynir için 1 rıtl peynir, bir beygir yükü keten tohumu için bir, deve yüküne 20 akçe vergi alınır. Her 30 rıtl taze incir ve başka meyveler için bir rıtl meyve vergi olarak alınırdı. Kasap büyükbaş hayvan kestiğinde 1 rıtl et vergi olarak alınırdı.¹²⁹⁵

XVI. yüzyılda Kudüs’te resm-i kaban ödemekten kaçmak için usulsüzlükler de vuku bulmuştur. 1579 senesinde Kudüs’e Kulûniye Köyünden ürün getiren bir Müslüman Yahudi mahallesi önünde bekleyen Yahudiler tarafından ikna edilerek malları ortak satım alanına ve

¹²⁹² BOA, TTD, 1015, s. 196-309; BOA, TTD, 289, s. 49; BOA, TTD, 346, s. 197.

¹²⁹³ BOA, TTD, 289, s. 48.

¹²⁹⁴ BOA, TTD, 289, s. 197; TKG.KK.TTD, 178, s. 86; TKG.KK.TTD, 178, s. 16; BOA, TTD, 289, s. 49; BOA, TTD, 289, s. 197; TKG.KK.TTD, 112, s. 76; BOA, TTD, 289, s. 197.

¹²⁹⁵ TKG.KK.TTD, 178, s. 78.

kaban'a sokmadan orda satmıştır. Durumun anlaşılması ile kadı tarafından bu ticareti yapanlar cezalandırılmıştır.¹²⁹⁶

Bölgede zeytinyağı üretimi yapılmaktaydı. Senede ortalama 169,5 kantar. 14 rıtl akçe olarak senelik: 22943 akçe geliri vardı. Halil'de buğday, arpa, zeytinyağı, pekmez ve üzüm gibi üretim yapan mezra sayısı Kudüs'e göre daha çoktur.¹²⁹⁷ Zeytinyağını kasabaya genelde develer getirirdi, her biri dört kap (zarf) taşırdı. Bu alanda iş yapan tüccarların istedikleri yerde yağ satışı yapmalarına izin verilmezdi. Zeytinyağının Han el-Zeyt adı verilen özel bir yerde depolanması ölçülmesi ve satılması gerekirdi. Önceden üzerinde antlaşma yapılarak satın alınmış zeytinyağları ise farklı şekilde alıcıya ulaştırılırdı, bunlar alıcının evine doğrudan gönderilirdi. Geri kalan miktarın hepsi çarşıda satılırdı. Burada siparişler önce tartılırdı sonra da doğrudan müşteriye satılırdı ya da hanın içindeki özel alanlarda saklanırdı. Bu hanı kiralayan kişinin her devenin getirdiği yük üzerinden 3 dirhem Halebi (bunun 2/3'ü tartı gerisi de han için olmak üzere) toplayabilme yetkisi vardı. Zeytinyağı ticareti oldukça oturmuş bir ticaret olmasına rağmen bazı tüccarlar vergi mekanizmasından kaçmaya çalışmışlardır. Bu tüccarlar resmi olmayan yollarla zeytinyağlarının satışını yapardı. Tüccarların bu yağ terazisi uygulamasından kaçmasını önlemek amacıyla bu imkânları kullanmaları için ödemeleri gereken miktar düşürülmüştür: 1564 yılına kadar kabani her deve yükü için müşterilerden sadece 1 dirhem toplardı. Ancak bu bile, yasa dışı uygulamaların önüne geçmek için yeterli olmamıştır. 1564'te yıllık kira 26 altın paraydı, 1574'te yıllık 40 sultani altın paraydı, bir sonraki yıl 45'ti, 1589'da yeni kiracılar yıllık 180 para ödüyordu. Ancak yüzyılın sonunda bu eğilim tersine çevrilmiştir. Hanın geliri ve zeytinyağı terazisi 80 altın paraya mukataaya verilmişti. Bir Yahudi tüccarın 1549, 1556, 1558, 1559, 1560 ve 1583'te kaçak yolla Nablus'tan şehre yağ getirdiği kayıtlara yansımıştır. Ancak ne uyarılar ne de katı şekilde verilen cezalar bu tür uygulamaların önüne geçilmesine fırsat vermiştir.¹²⁹⁸

4.5. Tahrir Defterlerine Göre Narh Fiyatları

Osmanlı Devleti "narh" yani fiyat belirleme politikasına sıkça başvurmuştur. Temel tüketim maddelerinden zeytinyağı, tahıl, peynir, keten, deri, ipek gibi ürünlerde fiyat belirlemesi yapılmaktaydı.¹²⁹⁹ XVI. yüzyılda Kudüs'te fiyatları belirleme görevi kadı

¹²⁹⁶ Cohen, Sijill, s. 165.

¹²⁹⁷ TKG.KK.TTD, 112, s. 84.

¹²⁹⁸ Cohen, Economic, s. 77-79.

¹²⁹⁹ Hathaway, s. 185.

tarafından yapıldı. Yine de subaşı mali görevlere birçok kez dâhil olmuştur. Sancakbeyi ise bu konuda fazla sorumluluk almamıştır. Bütün fiyat listeleri mahkemede halka açık şekilde ve muhtesip, şeyh el-tüccar, tüccarlar ve halkın şahitliğinde okunurdu. Et fiyatlarıyla ilgili özel bir açıklama olduğunda loncanın başı ve kasaplar da hazır bulunurdu. Bazen de sancakbeyi temsilcisi de aralarında olurdu.¹³⁰⁰ Fiyatlar halka açık şekilde bildirilirdi. Bu durumdan genellikle “ahaliye haber salma” kavramı altında bahsedilirdi.¹³⁰¹

Fiyatlar ahaliye duyurulduktan sonra mahkeme kayıtlarına (sicillere) geçirilirdi. Bu belge hem halk hem de bu malların ticaretiyle ilgisi bulunan tüccarlar tarafından, yerine yenisi gelene dek gerektiğinde başvurulmuş bir belge olurdu. Bu listelerde, günlük hayatta önemli yer tutan birkaç düzine kalem ticari mal olurdu, çoğu yiyecek türündeydi. Ağırlık birimi başına belirlenen fiyatlar yılda birkaç kez duyurulurdu. Fiyat listesinin açıklanmasıyla birlikte bu fiyatlar resmiyet kazanırdı ve uygulanması yasal zorunluluk haline gelirdi. Bundan sonra da kadı, bu fiyatları uygulamayan kişilere karşı yetkisi dâhilindeki yaptırımları uygulayabilirdi. Halk tarafından bu yaptırımların tek görevlisi olarak görülse de bu alanda yaptığı, fiyatların belirlenmesi, uygulanması, bu fiyatlara uymayanların cezalandırılması gibi aşamalarda muhtesibin de sorumluluğu vardı. Kudüs’te en önemli ürünlerden olan zeytinyağının narhını belirleme narh usulünü anlamamızda yardımcı olacaktır. Üreticiler yeni ürettikleri zeytinyağını mahkemenin huzuruna bu yağlardan çeşitli büyüklükteki kapların içinde getirip sunardı. Kadının incelemesine sunulduktan sonra bu yağlar mahkemenin üyeleri tarafından kontrol edilir ve resmi mahkeme tanıkları muhtesip, yağ tüccarları (zayyat) ve zeytinyağını ölçenler (kaban el-zeyt)) tarafından da onaylanırdı ve nihayet kadının kendisi de onay verirdi. Böylece tüccarlar için “yeni yağ” Kudüs pazarında satılabilir hale gelirdi ve müşterilere gönderilebilirdi. Bundan hemen sonra da fiyatı belirlenirdi ve yağ alışverişi için bu fiyat standart hale gelirdi.¹³⁰²

XVI. yüzyılda Kudüs’te temel üretim ve tüketim maddesi olan buğday ve arpa narhına baktığımızda yıllara göre artma ve azalma olduğu görülmektedir. Ayrıca Kudüs ve Halil’de ayrı narhlar uygulandığı görülmektedir. Bu üretim miktarı ile alakalı olabilir. 1553 ve 1562 yıllarında Kudüs’te buğday narhı 482 akçe iken Halil’de 628 akçe olmuştur. 1596 senesinde narhta düşüş olmuştur. Kudüs’te narh 432 akçe iken Halil’de ise 445 akçe olarak kaydedilmiştir.¹³⁰³

¹³⁰⁰ Cohen, Economic, s. 39.

¹³⁰¹ Cohen, Loncalar, s. 171-172.

¹³⁰² Cohen, Economic, s. 40-77.

¹³⁰³ BOA, TTD, 289, s. 49-234; TKG.KK.TTD, 178, s. 15-103.

XVI. yüzyıl temel tüketim ürünlerinden olan et fiyatları ortalama yılda 3 kez belirlenmiştir. Burada etin ayrı bir konumu bulunmaktaydı, çünkü arz ve talebi çok daha önemli yere sahip olan bir üründü, müşterileri (kasaba halkı, askerler ve yönetim kesimi) bu ürünün tedariki konusunda çok daha talepkârdı. Diğer yandan, ikmal yolu hava ve çeşitli etkenlere karşı hassastı. Çünkü Filistin'in havası yılın en az 6 ayı boyunca kısa süre için bile olsa et saklamaya son derece elverişsizdi. Bu da fiyatların çok daha hızlı şekilde değişmesine yol açardı. Et ile alakalı her bir kalemin fiyatı bir sonraki liste duyurulana kadar güncel kalmıştır. Nadiren fiyatların geçerlilik süresi önceden belirlenmiştir. XVI. yüzyılda et fiyatları bazı yıllarda neredeyse aylık olarak değiştirilmişti. Ramazan ayında fiyatlar daha ziyade değiştirilmektense sabitlenirdi. 1570 yılından itibaren fiyat belirlemede sıklıkla yılda bir ya da iki kez olmak üzere düşmüştür.¹³⁰⁴

4.6. Sancak Geliri ve Bölüşümü

4.6.1. Sancak geliri

Osmanlı şehirlerinde gelirler genelde tarım kaynaklıydı. Şehir ve kasaba gelirleri daha çok padişah ve umera haslarına ayrılıyordu.¹³⁰⁵ Vakıf ve mülk kapsamındaki miri olarak adlandırılan arazilerde tasarrufta bulunan köylüler bazı vergiler vermekle mükellef oldukları gibi yetiştirdikleri ürünler ve hayvanlar için de belirli oranlarda ödemeler yapmaktaydılar. Topraklarda havas-ı hümayun olarak belirlenmiş alanların gelirleri, devlet hazinesine, vakıf olan toprakların gelirleri her ne için vakfedildiyse oraya aktarılmaktaydı. Bunun dışındaki gelir getiren topraklardan gelen gelirler, devlet görevlilerine, maaş olarak verilir ve tasarruf ettirilirdi. Dirlik olarak adlandırılan bu uygulamada topraklar gelir dilimlerine göre sınıflandırılmıştı. 100.000 akçeden fazla geliri olan alan has, 100.000-20.000 arası gelir alanlarına zeamet ve en fazla 19.999 akçe gelire sahip alanlar ise tımar alanları olarak kaydedilmişlerdir. Gelirler, bir köyün önceden belirlenmiş bir oranı ödemesine maktu ve her ürünün ayrı ayrı ölçülerek belli oranda vergisinin alınmasına kasm olarak kayıtlara yazılmıştır. Gelirler has, zeamet ve tımar olabileceği gibi dirlik sahibine hisse verilmek suretiyle de kullanılırdı. Bazen hâsıl birden fazla dirlik sahibi arasında da paylaşırlırdı. Bölgenin gelirinin tamamen bir vakfa veya mülk olması durumunda ise dirlik sahibine öşür yani onda bir oranında pay verilirdi. Ümeraya dirlik bağlanıyordu. En düşük konumdaki sipahiye, belirli bir köy ya da köylerden sefer zamanı ihtiyaçlarını karşılaması için nakit para ve ayni olarak yıllık

¹³⁰⁴ Cohen, Economic, s. 41.

¹³⁰⁵ Taşkın, Safed, s. 170.

tımar geliri bağlanmaktaydı. Kent komutanları pazar gelirleri ile kendi zeamet-dirlik bölgelerindeki tarım ürünlerinin belli bir kısmını alıyorlardı. Sancakbeyi ve beylerbeyi, çoğu zaman sipahi tımarlarından daha büyük haslara sahiplerdi. Madenler ve ormanlar da dâhil olmak üzere İmparatorluktaki en büyük ve ticari açıdan en gelişkin kentlerde bulunan, ciddi parasal gelir getiren ve dirlik olarak resmi görevlilere ve sipahilere verilmeyen varlıklar, havas-ı hümayun olarak sultana ayrılmıştı.¹³⁰⁶ 1553 yılı Kudüs'te toplam mahsul 637065 akçe bu mahsulün padişah hassı olan kısmı 160374 akçe (mal-ı mukaseme 147539, mal-ı mukataa 12735 akçe). Mirliya mahsulü 201325, zaimler 37108, tezkireli tımar mahsulleri 51687, tezkiresiz tımar mahsulleri 176561 akçe olarak kaydedilmiştir.¹³⁰⁷

Evliya Çelebi, Kudüs sancağının padişah katından 257.485 akçe olmak üzere has ile verildiğini, 9 zeameti ve 106 tımarı bulunup yıllık 40.000 kuruş geliri olan paşasının beş yüz askerle Şam Emirü'l-Haccı olup hacıları Şam'a götürmede öncülük ettiğini belirtmektedir. Evliya Çelebi'nin sözünü ettiği bu tımarlar daha çok hizmet tımarları olup askerî nitelikli değildir. Çelebi Kudüs'teki tımar sahiplerinin bir sefere memur olmadığını ve şehirde gelen ziyaretçileri ziyaretlere götürmeye memur 600 adam olduğunu bildirmiştir. Ayrıca “mollasına da paşası kadar mal hâsıl olur, zira nahiye ve 1.060 adet köydür. Hepsine kul naipleri gider şerif mollalıktır demektedir.”¹³⁰⁸

4.6.2. Sancak geliri bölüşümü

4.6.2.1. Haslar

Geliri 100.000 akçeden fazla olan topraklar has olarak değerlendirilmiştir. Has toprakları sultan ve sancakbeyi gibi devletin ileri gelenlerine tevdi edilirdi. Sultan için ayrılan has alanlar kayıtlarda hass-ı şâhi, havas-ı hümayun ve hassa-i padişâh-i âlempenah olarak geçmekteydi. Sancakbeyi hasları ise hass-ı mirlivâ olarak isimlendirilmişken, hass-ı mirlivanın miktarı sancakbeyinin görevli olduğu sancağın kıdem ve derecesine göre değişme gösterirdi.¹³⁰⁹

¹³⁰⁶ Kunt, s. 26.

¹³⁰⁷ BOA, TTD, 289, s. 1.

¹³⁰⁸ Evliya Çelebi, IX, s. 493.

¹³⁰⁹ Taşkın, Tımar, s. 42.

Padişah hasları

1538-1539 senesinde Kudüs'te toplanan gelirlerden padişah hassı olarak ayrılan kısım şöyledir. Resm-i Kaban el-zeyt'ten elde edilen gelirin 150 akçesi, resm-i kıyaliyeden 150 akçe padişah hassı olarak alınmaktaydı. Halîlü'r-rahmân Nahiyesi merkezinden ise masara vergilerinden 1000 akçe padişah hassına ayrılmış bir gelirdi. Şehrin köy ve mezralarından hem üretilen ürünlerden alınan vergilerden hem de cizye gibi alınan vergilerden padişah hassı olarak toplanan kısım vardır. Beytülahm (hâsıl: 7647,5 ve cizye: 6640) ve Beyt Câla (hâsıl: 2290 ve cizye: 12560) gibi büyük köylerden hem hâsıldan alınan vergilerden hem de cizye gelirlerinden padişah hassı toplanmıştır. 1538 senesinde Kudüs'te padişah hassı olarak toplanmış olan vergi miktarı toplamda yaklaşık 56.578 akçe olmuştur.¹³¹⁰

1553-1554 yıllarında Kudüs'te padişah hassı geliri yıllık toplam 160.384 akçe olarak kaydedilmiştir Zikredilen yıllarda padişah hassı olarak ayrılmış gelir bölgeleri Kudüs'te 20 köy, 89 çiftlik ve 21 mezradır. Halil nahiyesinde ise 4 köy ve 215 mezradır. 1553'te Kudüs nahiyesinde hass-ı şahi olarak gelirler: 649 hane olan Hristiyan ve Yahudiler 80 akçe öderlerdi bu da yıllık 51.920 akçe olarak gelir sağlamaktaydı. Hayvanlardan, ağaçlık ve çiftliklerden elde edilen hass-ı şahi gelirleri: 67.179 akçe olarak tespit edilmiştir. Kudüs nahiyesinden hass-ı şahi olarak yılda toplam 119.099 akçe vergi elde edilmiştir.¹³¹¹ Halil'de köy ve mezralardan padişah hassı olarak elde edilen gelirler 35944,5 akçe olarak belirtilmiştir.¹³¹² Padişah hassı olarak ayrılmış olan yerler Kudüs'te 20 köy 89 mezra 21 kıta (arazi) iken, Halil'de 4 köy 215 mezradır. Karye ve mezraların bazen tüm gelirleri bazen belli bir hissesi, bazen de sadece vergi ya da 10/1 hissesi padişah hassı olarak tasarruf edilmekteydi.¹³¹³

1562 yılında hass-ı sultanî gelirleri bir önceki kayıtlara göre artmıştı. Ayrıca daha detaylı bilgiler mevcuttur. Şehir merkezinden kaban resmi, kasaplardan alınan vergiler, masara ve dükkânlardan alınana vergiler gibi gelirlerden padişah hassı olarak toplanan miktar 67.875 akçe olmuştur.¹³¹⁴ 1562 senesinde Kudüs'ün kırsal alandaki padişah hassı 27 köy, 103 mezra ve 21 kıtadan alınan vergilerden müteşekkildir. Bu da bir önceki tahrir verilerinde kaydedilen padişah haslarından 7 köy ve 13 mezra fazladır. Savbâ, Yebrûd, Nahâlin ve Deyrbân Köylerindeki Hristiyanlardan alınan cizye vergileri de hass-ı şâhî olarak

¹³¹⁰ BOA, TTD, 1015, s. 195-309.

¹³¹¹ BOA, TTD, 289, s. 1-184.

¹³¹² Bakhit ve Sawariyyah, TD 289, s. 75.

¹³¹³ BOA, TTD, 289, s. 184-234.

¹³¹⁴ TKG.KK.TTD, 112, s. 1-17.

ayrılmıştır. Bu gelir toplamda 3120 akçedir. Kudüs kırsalından toplanan yıllık padişah hasası geliri 101.657 akçe olmuştur¹³¹⁵. 1562 senesinde Halîlü'r-rahmân nahiyesinde padişah hasası olarak ayrılan alanlar 5 köy ve 194 mezradır. Nakit olarak ise 18.140 akçelik bir gelir ayrılmıştır.¹³¹⁶

1562 kayıtlarında padişah hasalarının önemli bir kısmının iltizama verildiğini görmekteyiz. İltizam alan kişiler, Leccun Miralayı Mustafa¹³¹⁷, Sahra-ı Şerif kâtibi, Ferhad Kethüdâ, Zaim Bayram Bey gibi devlet adamlarıydı. Ayrıca Katib Hamza Çelebi, Şeyh Ahmed b. Şeyh İbrahim, Şeyh Ahmed El Deccani Şeyh Bedreddin Bin Duyk, Şeyh Cemaleddin El- Acemî, Şeyh Cemaleddin, Şeyh Burhaneddin b. Şeyh Abdulnebî, Şeyh Abdulkirim Bin Samet ve Musa Peygamber Vakfı nazırı olan Şeyh İbrahim gibi toplumun önde gelen isimleriydi.¹³¹⁸

1596 senesinde önceki yıllara göre Kudüs'teki padişah hasası gelirleri artmıştır. Bu gelir kalemleri içerisinde resm-i kaban, Kudüs ve Halil çarşılarından alınan bac ve ihtisap vergileri, ma'sara vergileri, seyyahlardan alınan vergiler gibi çeşitli gelir kalemleri vardır. Kudüs merkezindeki has gelirleri toplamı yüzyılın son tahrir kayıtlarında 75.050 akçe olarak görülür. Kudüs Nahiyesi kırsalında has alanları içerisinde 27 köy, 103 mezra ve 21 kıt'a vardır. Kudüs nahiyesinde karye ve mezralardan 1596 yılı toplam has geliri 180210 akçe olmuştur. Padişah hasası için bazı köylerdeki Hristiyan ahaliden alınan cizye geliri 4410 akçe tutarındadır.¹³¹⁹

Halîlü'r-rahmân nahiyesinde 1596 yılı kayıtlarında sultan hasalarının önceki tahrir verilerine kıyasla 5 köy 216 mezra arttığı gözlemlenmektedir. Buradaki toplam hass-ı şahi geliri 34.651 akçedir. Halîlü'r-rahmân nahiyesinde dikkat çeken bir husus hass-ı sultani kayıtlarında çok fazla hâsılatı olmayan âtıl yani boş olan; Mezra-ı Deyr Kahavil, Harib, Cebareh, Mensureh, Berika, Beyt Ruş, Vadi'il Mağara, Uyun el-Sufli, Beyt Uri gibi mezraların¹³²⁰ kaydı vardır.

1596 yılı kayıtlarında bazı has gelirleri iltizama verilmiştir. İltizam alan kişiler arasında Miralay İbrahim Bey, Halil Çavuş, İbrahim b. Mehmed, Rıdvan çavuş, Kudüs sipahisi Mahmud, Mustafa Veled-i Kîvan, Miralay Hüseyin ve Süleyman, Kudüs miralay Ömer Çelebi ve Zaim Bayram Bey gibi devlet adamları bulunmaktaydı. Bu

¹³¹⁵ TKG.KK.TTD, 112, s. 19-70.

¹³¹⁶ TKG.KK.TTD, 112, s. 70-89.

¹³¹⁷ BOA, TTD, 346, s. 27.

¹³¹⁸ Bakhit ve Sawariyyah, TD 112, s. 53-54.

¹³¹⁹ TKG.KK.TTD, 178, s. 1-80.

¹³²⁰ TKG.KK.TTD, 178, s. 88. Diğer âtıl mezralar için bkz s. 89-91.

tarihte kentin ileri gelenleri ve nüfuzlu din adamları da iltizam almışlardır. Bunlar Rufai Tarikatı şeyhlerinden Şeyh Ahmed b. Nasreddin Harirî ve Şeyh Ahmed Deccânî'dir. Kadı Mahmud Efendi ve kardeşi Mehmed Veled el- Şeyh İbrahim Ciyani el-Ömer, Şeyh Ğaraseddin Cabiri Şeyhülharam Seyyid el-Halil ve çocukları Abdullatif ve Mehmed, el-Şeyh Afifeddin, el- Hâc Halil b. Emir İsa. Bazı askerler de has gelirlerini iltizam olarak almışlardır. Kudüs'te sakin olan Halil Savuş, Rıdvan çavuş, Şeyh Musa, Şeyh Ahmed Dinkızıoğlu bu isimlerdendir.¹³²¹

Mirliva hasları

1530 yılında Üveys Bey birader-i Mehmed Bey Kudüs'teki haslarından geliri 173.000. Gelirlere bakıldığında gelirlerin büyük bir bölümü sancak merkezinden gelmektedir. Şehrin merkezinden gelen gelirler arasında ihtisap, ağnam, cizye, bad-ı hevâ gibi gelir kalemleri kayıtlıdır. Bu gelirlerden bad-ı hevâ vergilerinin tümü sancakbeyi hassı olarak kabul edilmişken diğer gelir kalemlerinin bir kısmı aktarılmıştır. Tarımsal alanlardaki sancakbeyi hassı olan gelirler toprak mahsullerinden alınan hâsıl ve öşr ile bazı köylerdeki himaye vergileridir.¹³²²

1538-1539 yılı sancak emiri için Kudüs'ten 131625 akçe gelir ayrılmaktaydı. Resmi ağnam, Ölü Deniz'den çıkarılan zift (yıllık 1500 akçedir¹³²³), köle pazarından 2000, ihtisap gelirinden 12000, kasaplardan toplanan vergiler 3000 vakıf mallarından alınan öşür, hayvan pazarından 1000 gibi nahiye merkezi yanında köy ve mezralardan mirliva hassı olarak ayrılmış gelirler ile beraber toplam 80000 civarında bir gelir mirliva hassı olarak toplanmaktaydı. Ayrıca Halil nahiyesinde 4 köy mirliva tasarrufudur.¹³²⁴

1553 senesinde mirliva hassı olarak Kudüs'te 131.625 akçe gelir olduğu söylenebilir.¹³²⁵ 1562 tarihinde Mirliva hassı olarak Kudüs merkez ve Halil'de bir önceki tahrir kayıtlarına göre toplanan gelirin 48.000 akçe arttığını söylemek mümkündür. Bu tarihte toplanmış olan gelir 105.665 akçedir. Bu gelire ek olarak Kudüs'e yakın olan bedevî Arap kabilesi olan Merzuk (Bedah, Res ve Beni Atiyye taifeleri) Kabilesi gelirlerinden mirliva hassına 10.000 akçelik gelir ayrılmıştır. Böylece toplam gelir 115.665 akçe olmuştur. 1596 senesinde Kuds-i Şerif'ten toplanan mirliva hassı 133.200 akçedir¹³²⁶.

¹³²¹ TKG.KK.TTD, 178, s. 80-103.

¹³²² Ümit Koç, 1527-1528 (H. 934) Tarihli Gazze Mufassal Tahrir Defterinin Değerlendirilmesi, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ, 1996, s. 20.

¹³²³ BOA, TTD, 289, s. 49.

¹³²⁴ BOA, TTD, 289, s. 180-309.

¹³²⁵ BOA, TTD, 289, s. 196-309.

¹³²⁶ TKG.KK.TTD, 112, s. 35; TKG.KK.TTD, 178, s. 1-103.

4.6.3. Zeâmetler

Osmanlı Devleti'nde 20.000 akçeden 100.000 akçeye kadar gelire sahip olan dirliklere zeâmet denirdi. Zeâmet orta dereceli devlet görevlilerine verilen dirliklerdi. Zeâmet serbest tımar statüsünde olduğundan bad-ı hevâ vergilerinin tümü zaim denilen zeamet tasarrufçusu tarafından toplanırdı. Zeamet tasarrufçusu görevlendirildiği savaşa katılmazsa dirliği elinden alınmaz bir senelik gelirine el konulurdu. Zeamet başlangıç miktarı olan 20.000 akçe gelirli zeametlere icmalli kılıç zeamet denilirdi. Bu kısım işletilmese bile parçalanmazdı. 20.000 üstü zeamet tevcihi olduğunda 20.000'lik kısım kılıç, kalanı ise hisse denilirdi. 20.000 akçenin üstünde bir zeamet boş kaldığında 20.000'lik kılıç bölümü parçalanmadan başka bir zaimze zeamet olarak verilir kalan hisse ise başkasına verilirdi. Tahrirde tımar tasarrufçusu olarak kaydedilen bir alanın geliri 20.000 akçeye ulaştığı zaman zeamet olarak kabul edilir. Fakat icmalli kabul edilmezdi. Tekrar parçalanarak tımar olarak tevcih edilmesi mümkündü.¹³²⁷ 131 numaralı defterdeki Gazze ve Kudüs zaimleri miralay- Gazze (atik) (66.723), Hasan biraderi Kasım Bey Miralay-ı Gazze (21.842), Cafer Bey, Kethüda-i Şam Hüsrev Bey (10.903) olarak belirtilmiştir. Bu zaimlerin toplam zeamet miktarı 115.753 akçedir.¹³²⁸

1538-1539 yılı zeamet geliri olarak yıllık 15.000 akçe, 1538-1539 yılı tımar olarak 277.116 akçe gelir olduğu söylenebilir. 1538 senesinde zeamet verilmiş olan bir kişi vardır. Ahmed Bey. Kudüs Nahiyesi'ne bağlı ERiha köyünden 1200, Halil nahiyesi'ne bağlı Terkümiye Köyünden 3000 akçe yıllık gelir toplamaktaydı¹³²⁹. 1562 senesinde sancakta 5 zeamet sahibinin isimleri kayıtlıdır. Bu zaimlerden Benam Muhammed Bey Halîlü'r-rahmân'da diğerleri Kudüs'tedir.¹³³⁰

1596 yılı verilerine bakıldığında bir önceki tahrir verilerine göre tımar ve zeamet sahibi liderlerin arttığını söylemek mümkündür. Zeamet gelirlerine bakacak olursak; miralay zeameti olarak Kudüs'te 19.630 akçe gelir tespiti olduğu görülür. Şam vilayeti defter emini olan Ali Çelebi'nin yıllık zeamet geliri 16.800 akçe olarak belirtilmiştir.¹³³¹ Aşağıdaki tablolarda XVI. yüzyılın ikinci yarısında zeamet sahipleri ve gelirleri belirtilmiştir.¹³³²

¹³²⁷ Taşkın, Tımar, s. 43-44.

¹³²⁸ BOA, TTD, 131, s. 7, 10, 13, 14, 127.

¹³²⁹ BOA, TTD, 1015, s. 196-309.

¹³³⁰ TKG.KK.TTD, 112, s. 19-89.

¹³³¹ TKG.KK.TTD, 178, s. 289.

¹³³² BOA, TTD, 289, s. 49-234; TKG.KK.TTD, 112, s. 19-89; TKG.KK.TTD, 178, s. 15-103.

Tablo 4.7. 1553 -1578 yılları Kudüs zeametleri

Yıllar	Zeamet Sahibi	Gelir
1553 Yılı Zeametler	Miralay-ı Kudüs	19360
	Zeamet-i Ali Çelebi Emin	16800
1562 Yılı Zeametler	Benam Bayram Bey	22241
	Benam Mehmed Bey	22480
	Benam Mustafa Bey	10892
	Benam Turgut	5810
	Benam Kemal Bey	18790
1569-1578 Yılları Zeametleri ¹³³³	Maksud	22.241
	Mehmed	20.780
	Pir Ali	10.892

Tablo 4.8. 1596 yılı Kudüs zeametleri

	Zeamet Sahibi	Geliri
Kudüs	Derviş Kethüda Müteferrika-i Dergâhı Ali	22691
	Benam Hasan b. Abdullah	28380
	Benam Mehmed Bey Veled-i Süleyman ve Tımar Mehmed b. Mustafa	37880
	Hüseyin bin Abdullah ve Mustafa bin Canbay	31500
	Benam İbrahim Acemzade	16820
	İbrahim Miralay-ı Kuds-ü Şerif Tımar-ı Mehmed	4700 (tımar hissesi 2100-Zeamet hissesi 2600 ¹³³⁴)
	Zeamet-i Haydar ve Salih bin Mehmed'in tımarı	Toplam gelir 9600 akçe. Zaim Haydar'ın has geliri 3000. (Tımar sahibi tarafından Şam hazinesine nakid olarak teslim edilmesi gereken 600 akçe, diğer ortaklar olan Mehmed 3000, Salih bin Mehmed 2000 akçe ¹³³⁵).
	Zaim İbrahim Acemzade ve Salih Çeribaşı	Toplam gelir 5700 akçe. İbrahim Acemzade'nin hissesi 2200, Salih çeribaşının hissesi 200 akçe ¹³³⁶ .
	Zaim İbrahim Miralay ve Tımar Ali	İbrahim miralayın hissesi 2300, Ali'nin hissesi 2500
	Zaim Ahmed ve Tımar Ahmed	Zaim Ahmed'in hissesi 2100, Tımar Ahmed'in hissesi 2600.
	Zeamet-i İbrahim ve Tımar Hüseyin	Zaim İbrahim'in hissesi 2100, Tımar sahibi Hüseyin'in hissesi 1400.
	Zaim Benam İbrahim Kudüs Miralayı	12700.
	Zaim Kudüs miralayı İbrahim, Tımar-ı Ali, Tımar-ı Kaytas Mîr ilm	Ali'nin hissesi 2150, İbrahim Miralay'ın hissesi 2000 ve Kaytas Mîr ilm'in hissesi 2350 ¹³³⁷ .
	Zeamet-i Ahmed ve Tımar-ı İsmail bin Abdulah.	Zaim Ahmed'in hissesi 12400, İsmail bin Abdullah'ın hissesi 6000.
Halîlü'r-rahmân	Hüseyin	3800
	Mehmed ve Süleyman Paşa	500
	Miralay İbrahim ve Haydar	5900

1596 yılı zeamet sahipleri ve gelirleri incelendiği zaman çok sayıda büyük zeamet alanına sahip zaimler olduğu görülür. Bunlardan göze çarpanlar Kudüs Miralayı İbrahim, Zaim Haydar, Benam İbrahim Acemzade ve devlet memurlarından Kethüda Derviş gibi isimlerdir.

¹³³³ MAD.d. 489, s. 98-101.

¹³³⁴ TKG.KK.TTD, 178, s. 47.

¹³³⁵ TKG.KK.TTD, 178, s. 48.

¹³³⁶ TKG.KK.TTD, 178, s. 52.

¹³³⁷ TKG.KK.TTD, 178, s. 62.

4.6.4. Tımarlar

Osmanlı idari bölümlenmesinin temelinde tımar sistemi vardı. Tımarlar padişah tarafından asker ve görevlilere dağıtıldı. Büyüklük ve gelirleri farklı olan bu tımar sahipleri gelirlerini topraktan elde edilen gelirin bir kısmından alırlardı. Bunun karşılığında sorumlu oldukları topraklarda barışı sağlamak ve savaş esnasında çağrılmak üzere kendisinin mükellef olduğu sayıda askeri silahlandırıp eğitimini vermesi beklenmekteydi.¹³³⁸

Osmanlı topraklarının çoğu tımar sistemine dâhildi. Böylece sipahiler belirli bir toprağa yerleşiyor ve padişah ordusu için gereken atlıları burada besliyordu. Bir sipahi bir tımar arazisine yerleşiyordu. Hem ordu besliyor hem de köylüden vergi toplayarak bu askerlerin bakım ve teçhizatını sağlıyordu. Bir yandan ekilen toprak korunarak üretimin devamlılığı sağlanıyor bir yandan da ordu varlığını sürdürüyordu. Tımarlılar devlete bağlı olan fakat toprağa sahip olmayan memurlardı. Bu sistem Bizans ve Sasani sistemlerine benzese de rekabe denen padişah tarafından topraktaki egemenlik haklarını koruyarak İslam hukuku ilkelerine de uyum sağlıyordu. Köylüler topraktan fayda sağlama imkânına yani tasarruf hakkına sahipti. Arap vilayetleri fethedildikten sonra Biladü's-Şam ve Musul tımar sistemine dâhil edildi. Osmanlı yönetiminin yerleşmesi sonrasında tahrir yapılarak veriler dikkatli bir biçimde kaydedildi.¹³³⁹

Tezkireli tımar tevcihi padişah beratı gerektirmekteydi. Mahlûl yani boş kalırsa yeniden tevcihi için padişah beratı gerekliydi. Tezkiresiz tımar ise beylerbeyi tarafından tevcih edilebilen tımar çeşidi idi. Kudüs için 5.999 akçeye kadar gelire sahip tımarlar tezkiresiz tımarlardı. Boş kaldığında 2.000 akçelik kılıç miktarı dışında kalan gelirler dağıtılabildi. Tezkireli tımarların kılıç miktarı ise 6.000 akçelik kısımdı. Tezkireli tımarlar işletilmediğinde 6.000 akçelik gelir haricinde kalan gelirlerin yeniden tevcihi yapılabilirdi. Kılıç kavramının amacı, tımar sahibinin varislerine kalacak olan asgari miktarının saklı kalması idi. Çünkü Osmanlı'da sipahi çocuğu olmak tımar tasarrufu için hak sahibi olmak demektir. Bu nedenle kılıç miktarının parçalanarak birden fazla kişiye verilmesi uygun görülmemiştir¹³⁴⁰. Ölen bir sipahinin tımarı yetişkin bir oğlu varsa ona kalırdı. Bu uygulamanın örneklerini Kudüs'te de görmekteyiz. Kudüs'te Çavuş Ali'nin kardeşi

¹³³⁸ Ze'evi, s. 2.

¹³³⁹ Hathaway, s. 64.

¹³⁴⁰ İlhan Şahin, "Tımar Sistemi Hakkında Bir Risale", İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi, Cilt: XXXII, İstanbul, 1979, s. 933.

Mahmud isimli sipahizadeye 1518 yılında 3.690 akçelik tımar tevcih olunmuştur.¹³⁴¹ Sipahizade Yusuf'a 1529 senesinde 4.545 akçelik gelire sahip bir tımar verilmiştir.¹³⁴²

Tımar sahibinin birden fazla oğlu varsa müşterek tımar olarak tüm çocuklara verilirdi.¹³⁴³ Müşterek tımarlar, tımarların parçalanarak yok olmaması amacıyla, ölen tımar sahibinin çocukları arasında paylaşırma imkânı olmadığına ortaya çıkmıştır.¹³⁴⁴ Bu usule ba-nevbet veya münavebe denilirdi. Bu sipahilerin diğer tımar sahiplerinden farkı, sefer zamanı cebelü göndermek yerine dönüşümlü olarak kendileri sefere katılmalarıdır.¹³⁴⁵ Sipahizadeler babalarından kalma tımarı talep etmeme hakkına sahiplerdi. Babalarının vefatından sonra yedi yıla kadar tımar talebinde bulunmamış olan sipahizadeler raiyyet olarak kayıtlara geçerdi.¹³⁴⁶ Bazı durumlarda sipahizade olmayan raiyyete de tımar verilirdi. Fakat bunun için bazı şartlar aranırdı. Seferlere katılmak, bayrak dikmek gibi faydalı ve kendini ispat edecek işler yapmış olmaları gereklidir.¹³⁴⁷ Örneğin 1573 yılında Halîlü'r-rahmân'da isyan halinde olan Beni Âtiyye Arapları ile yapılan çatışmalarda fayda sağlamış olan Şam yeniçerilerinden Mehmed b. Abdullah için Kudüs Beyi Süleyman tımar verilmesi teklifinde bulunmuştur.¹³⁴⁸ Zaten tımar sahibi olanlar faydalı işler yaptığında tımarları terakki ederdi. 1574 senesinde Kudüs'te ve civar şehirlerde asi Araplara karşı fayda sağlamış ve terakki etmiş tımar sahipleri vardır.¹³⁴⁹ 1529 senesinde Kudüs'te Hacı Ali isimli sipahiye “yarar bir kişi olması hasebiyle” arttırılmış bir tımar tevcih edildiği bildirilmiştir.¹³⁵⁰ Bu ilaveler veraset ile çocuklarına geçmezdi. Böylece tımarların zamanla büyümüş aile mülkleri haline getirilmeleri engellenmiştir.¹³⁵¹

Bazen 6000 akçeden fazla gelire sahip bir tımarı olan beylerbeyi konumundaki sipahi tımarı tevcih edemeyip azledilirse kendi talebi olduğu takdirde geliri 6000 akçeden az olan tezkiresiz bir tımar iltizam usulü ile kendisine verilebilirdi.¹³⁵² Örneğin Şam sancağındaki tımarlarda sipahi iken azledilmiş olan İlyas bin Hızır isimli sipahi, isteği ile kendisine

¹³⁴¹ BOA, TTD, 131, s. 21.

¹³⁴² BOA, TTD, 131, s. 63.

¹³⁴³ Taşkın, Tımar, s. 45; İ. Şahin, s. 924.

¹³⁴⁴ İnalçık, Arvanid, s. XXIV.

¹³⁴⁵ Taşkın, Tımar, s. 45; İ. Şahin, s. 924.

¹³⁴⁶ Ömer L. Barkan, “Tımar”, İslam Ansiklopedisi, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1972, XII, s. 314.

¹³⁴⁷ Taşkın, Tımar, s. 46.

¹³⁴⁸ BOA, A.DVNS.MHM.d., No. 25, h. 960.

¹³⁴⁹ BOA, A.DVNS.MHM.d., No.25, h. 2354, 2540, 2761.

¹³⁵⁰ BOA, TTD, 131, s. 40.

¹³⁵¹ Barkan, “Tımar”, s. 295.

¹³⁵² M. Tayyip Gökbilgin, “Kanuni Sultan Süleyman'ın Tmâr ve Zeamet Tevcihi ile İlgili Fermanları, Tarih Dergisi, XVII/22, s. 41.

Halilü'r-rahmân'dan ber vechi iltizam ile yeni bir tımar verilmiştir.¹³⁵³ Sipahilere azledildiği tımar gelirinden bazen daha az, bazen daha fazla gelir olan bir tımar verildiği de zaman içerisinde vuku bulmuştur. 1528 yılında daha önceden 3.900 akçelik bir tımandan azledilmiş Veli isimli sipahiye Kudüs'te 3.500 geliri olan bir tımar verilmiştir.¹³⁵⁴

Dirliğinden memnun olmayan bir sipahi sahip olduğu tımandan feragat ederek daha sonra, geliri aynı miktar olan, başka bir tımar talep edebilirdi. Bazı sipahilerin tımar değiştirdikleri de kayıtlarda var olan bilgilerdendir.¹³⁵⁵

Kudüs tahrir defterlerinde tımar erbabının isimleri yazılırken bazen sıfatlarından da bahsedilmiştir. Örneğin 1596-1597 yıllarında tımar sahibi, Çeribaşı Salih¹³⁵⁶ olarak kaydedilerek mesleği hakkında bilgi verilmiştir. Yusuf Çerkes ismi ile kaydedilen¹³⁵⁷ tımar sahibinin kökeni vurgulanmıştır. Bölgedeki tımar sahiplerinin isimlerine bakılınca Türkçe, Arapça ve Farsça isimler olduğu görülmektedir.

1538-1539 senesinde Kudüs nahiyesinde 35 tımar sahibinin ismi geçmiştir. Hasan b. Ahmed, Yusuf, Veli, Hasan, Temraz Çerkes ve Yakub bin Turhan gibi sadece isimleri ile anılanların yanında, Kâtip Mustafa, Kâtip Yusuf, Hamza Çavuş, Yusuf Yeniçeri gibi görevleri ile anılanlar da olmuştur. Toplam tımar geliri yıllık olarak 210.444 akçe olmuştur. Bu yıllarda Halil nahiyesinde 15 tımar vardı. Hızır bin İskender, Hacı Sinan, Arslan, Sunduk, Veli Biraderi Mustafa tımar sahiplerinden bazılarının ismidir. Halil nahiyesinde yıllık tımar geliri 66672 akçe olmuştur. 1538-1539 senesinde Has, Zeamet ve Tımar gelirleri 937.335 akçe civarındadır.¹³⁵⁸

1553'te tımarlar Kudüs'te 39 tanedir. Bunlardan en düşük gelir 1550 akçe en yüksek gelirli olan ise 1800 akçedir. Halil nahiyesinde ise toplam 8 tımar olduğu görülmektedir. 3 tane mahlûl yani bozulmuş tımar vardır.¹³⁵⁹

1562 yılında. Kudüs nahiyesinde 34, Halil'de de 3 tımar vardır. 1562'de Kudüs ve Halil'deki arazilerden oluşmuş tımarlar mevcuttu. Leccun livası miralay olan Lütfi Paşanın Kudüs'te bulunan tımarına¹³⁶⁰ Halil'deki Hatman köyüde 2020 akçelik geliri ile eklenmiştir. Nebi'nin Kudüs'te olan tımarı Halil'den 1000 akçelik bir tımar alanı ile tamamlanmıştır.

¹³⁵³ BOA, TTD, 131, s. 68.

¹³⁵⁴ BOA, TTD, 131, s. 44.

¹³⁵⁵ Taşkın, Tımar, s. 46.

¹³⁵⁶ TKG.KK.TTD, 178, s. 50.

¹³⁵⁷ BOA, TTD, 131, s. 41.

¹³⁵⁸ BOA, TTD, 1015, s. 196-309.

¹³⁵⁹ BOA, TTD, 131, s. 42.

¹³⁶⁰ MAD.d. 489, s. 98-101.

Nasuh Çavuş'un Kudüs'te olan tımarları da Halil'de bulunan Kukin (Fevkeyn) ve Beyt Hebran Köylerinden verilen 5760 akçelik¹³⁶¹ tımarlar ile tamamlanmıştır.

1596 yılındaki tımar verilerine bakıldığında tımarlarda artış olmuştur. 64 tımar erbabı zikredilmiştir. Ayrıca bir tımar alanı birden fazla kişiye verilmiştir. Hem vakıf hem tımar hem de zeamet olarak tevcih edilmiş alanlar da mevcuttur. Örneğin Maliha-i Suğrî köyünün gelirleri Hazreti Halîlü'r-rahmân Vakfı'na, Ali b. Mehmed'e tımar Miralay İbrahim'e zeamet olarak verilmiştir.¹³⁶² Aşağıdaki tabloda XVI. yüzyılın ikinci yarısında Kudüs tımar sahipleri ve gelirleri tablosu verilmiştir.¹³⁶³

Tablo 4.9. 1553-1596 yılları Kudüs nahiyesi tımarları

1553		1562		1596	
Tımar Sahibi	Geliri (Akçe)	Tımar Sahibi	Gelir (Akçe)	Tımar Sahibi	Gelir (Akçe)
Solak Mustafa	15500	Mustafa Lütî (Miralay Liva-ı Leccun)	24385	İlyas ve Ali Çavuş	19338
Bayram Çavuş	6000	Ferruh Serasker	15196	Mehmed ve Seyfi Çavuş	14150
Sadık	4800	Mehmed ve Mehmed b. Katib Yusuf	5100	Mehmed Semum ve İsa bin Mehmed	4350 (Mehmed Semum'un hissesi 3150, İsa b. Mehmed'in hissesi 2300).
Hüseyin Bin Karagöz	4509	Yusuf Hamarûn	4799	Maksud ve Ahmet b. Hamza	6150 (Maksud'un hissesi 4870, Ahmet b. Hamza'nın hissesi 1280).
Hacı Murad	6632	Mehmed Kalender ve Yusuf Hamarun	3620	Murad b. İbrahim	5999
Mehmed b. Abdullah	3553	Ahmed b. Karagöz	9400	Yusuf	6100
Ahmed	3100	Mehmed Divane	6053	Ali ve Mehmed	5000 (Ali'nin hissesi 2200, Mehmed'in hissesi 2800).
Yeniçeri Yusuf ve Diğer Yusuf	8126	Mehmed ve Süleyman	9400	Salih Çeribaşı	10200
Ali	4000	Ali b. Ahmed Bey	6606	Hüseyin	6900
Ferhad	4485	Salih	4150	Kaytas Mir İlm	8700
Kelîlî	6005	Salih ve Musa	470	Ali b. Mehmed	6000
Musa Bin Velî	10050	Ferhad	4980	Musa ve Garazeddin	Hisse-i Musa 2000, Hisse-i Garazeddin 2000.
Mehmed b. Halil Ebû Velî	2723	Yusuf	8965	Ahmed b. Erdoğdu, Süleyman b. Himmet, Abdullah	Hisse-i Ahmed b. Erdoğdu 1100, Süleyman b. Himmet 1100, Abdullah 1100.

¹³⁶¹ TKG.KK.TTD, 112, s. 82-84.

¹³⁶² TKG.KK.TTD, 178, s. 57.

¹³⁶³ BOA, TTD, 289, s. 49-234; TKG.KK.TTD, 112, s. 19-89; TKG.KK.TTD, 178, s. 15-103.

Tablo 4.9. (Devam) 1553-1596 yılları Kudüs nahiyesi tımarları

1553		1562		1596	
Tımar Sahibi	Geliri (Akçe)	Tımar Sahibi	Gelir (Akçe)	Tımar Sahibi	Gelir (Akçe)
Reyhan	3967	Ali	9690	Süleyman b. Himmet, İsa b. Mehmed, İlyas, Hasan ve İbrahim	Süleyman b. Himmet 3000, İsa b. Mehmed 2000, İlyas 2000, Hasan 1000 ve İbrahim 2000. Toplam 10.000.
Ferhad Bin Abdullah	5075	Keyvân	5080	Hasan, Ahmed b. Ali çavuş, Ali b. Mehmed	Hasan 5000, Ahmed b. Ali Çavuş 4000, Ali b. Mehmed 2000.
Katib Yusuf	7500	Hüseyin Karagöz	4200	Hasan ve Ali b. Mehmed	700
Satılmış	2600	Mehmed b. Halil b. AbûVâli	3165	Mehmed b. Abdulnebî, Mehmed Bey veledi Süleyman	Mehmed b. Abdulnebî 3100, Mehmed Bey veledi Süleyman 2300.
Ahmed b. İlyas	3400	Abdullah	5000	Ali b. Mehmed	4700
Ahmed b. Kâsım	4235	Mehmed ve Yusuf	10880	Mehmed veled Himmet	10299
Kâtib Mustafa	5999	Yanni ve Ali	10998	Mahmud	2150
Süleyman	5094	Abdulnebî	5306	Ahmed b. Ali Çavuş	4500
Mehmed Yunus	8240	Murad ve Mehmed	9700	Ali b. Hüseyin	3500
Mehmed b. Ali	3170	Şahin ve Ali	3240	Mustafa b. Yahya	5200
Süleyman	1800	Mustafa	2000	Hasan ve Ali b. Semum	5200
Yusuf Bin Cafer	5260	Mehmed	4916	Hasan	7100
Hüdâverdî	3640	Derviş	3000	Haydar	1300
Yusuf Hümârûn	3174	Mehmed b. Hacı Murad	11920	Kaytas	500
Mehmed	2000	Tuhte Bey	5999	Ahmed	900
Yusuf b. Hasan	3806	Hüseyin ve Ali	2000		
Kansa ve Süleyman	8275	Yahya ve İsmail	11998		
Hasan b. Yunus	4245	Nasuh Çavuş	1240		
Pir Mezîd	4597	Pervîz	18.367 ¹³⁶⁴		
Hacı Mustafa	4250	Mehmed b. Abdullah	4448		
İshak	4170	Hasan	9449		
Temriz	5270				
Bayram ve Nasuh Çavuş	10199				
Hamza	3620				
Mustafa Bin Yakub	2320				
Çerkes Ahmed	1000				

¹³⁶⁴ MAD.d. 489, s. 98-101.

Tablo 4.10. 1553-1596 yılları Halil nahiyesi tımarları

1553		1562		1596	
Tımar Sahibi	Geliri (Akçe)	Tımar Sahibi	Geliri (Akçe)	Tımar Sahibi	Geliri (Akçe)
Çerkes Ahmed Ali	4000	Mustafa Lütüf Miralay (Liva-ı Leccun)	2020	Hızır ve Mehmed b. Abdullah	5262
Emir Ahmed b. İlyas	3950	Nebi	1000	Seyfi Çavuş ve Bevvab Mehmed	2604
Hacı Mehmed ve Mehmed b. İshak	3600	Nasuh Çavuş	5760	Hasan ve Ahmed b. Ali çavuş	1000
Sunduk ve İlyas	6885	Yunus	500	İbrahim ve Ali b. Mehmed	Hisse-i İbrahim 2100, hisse-i Mehmed 2100.
Yusuf	4100	Mehmed b. Sinan ve Pervane ve Halil	10748	Mustafa b. Mehmed	2200
Mahlul	7147	Ahmed	4081	Hızır, Mehmed Abdullah	538
Mahlul	7630				
Mahlul	17215				

4.6.5. Mülkler

Osmanlı Kudüs ve çevresini hâkimiyeti altına aldıktan sonra Memlûk döneminden kalma vakıf ve mülkleri korumuş ve devam ettirmiştir. Burada bulunan vakıf ve mülklerin bir kısmı tamamen vakıf veya mülk, bir kısmı ise hisseli vakıf veya mülktü. Bir köy veya mezra gelirlerinden hisse hakkına sahip olan mülk ve vakıflar malikâne-divanî sisteme dâhildi.¹³⁶⁵

İslam devletlerinde mutlak sahibi devlet olan arazilerin yanında, şahıslara ait mülk topraklarda vardı. Bu topraklar sultanlar tarafından mülk edinilmiş topraklar, şehir ve kasaba dâhilindeki topraklar ve öşrî ve haracî topraklardır. Mülk sahipleri toprakları üzerinde haklara sahiplerdi. Kendilerine ait olan toprakları satabilir, vakfedebilir çocuklarına bırakabilirlerdi. Bununla beraber mülk olarak işletilen ve sahip olunan şey topraktan ve toprak üzerinde yaşamakta olan şahıslardan elde edilecek olan gelirlerdi. Zira temelde toprak ve toprağı işlemekte olan çiftçilerin tamamı padişaha ait kabul edilirdi. Mülk topraklardaki farklılık mevzubahis olan bölgenin gelirinin sultan tarafından bir şahsa tevdi edilmesi idi. Pratikte mülk toprakların çoğunluğu zamanla vakıf ve hayrâtlara dönüştürülmüştür.¹³⁶⁶

¹³⁶⁵ Taşkın, Safed, s. 192.

¹³⁶⁶ Ö. L. Barkan, "Türk-İslam Toprak Hukuku Tatbikatının Osmanlı İmparatorluğu'nda Aldığı Şekiller ve Sultanların Temlik Hakkı" Türkiye'de Toprak Meselesi Toplu Eserler I, İstanbul, 1980, (Toprak Hukuku), s. 231-253.

Vakfa dönüştürülen mülk topraklar zamanla toprakların satılmak ve bölünmek suretiyle azalmasını ve bu parçalanmalar ve azalmalar neticesinde azalan ve önemini yitiren alanların devlet müdahalesine tabi olmasını engelleme çabasıydı. Mülk sahibi topraklarını ailesine vakfederek ölümünden sonra bölünmesi, diyet veya borç için alınmasının ve devlet tarafından müsadere edilmesinin önüne geçmeye çalışmışlardır. Evlatlık vakfı olarak anılan bu gibi vakıflarda vakfeden öncelikle kendi şahsına, sonra evlatlarına onların soyu biterse kardeşlerine bırakılmak üzere tayin ederdi. Neticede vakfedilen alan, önceden belirlenen vakıf şartlarına göre, uzun yıllar bölünüp eksilmeden ailede kalabiliyordu.¹³⁶⁷

Şehirde devlet arazisi her zaman için daha fazlaydı. Osmanlı genel olarak özel mülkü az tutmak için çaba sarf ederdi. Fakat ev dükkân arsa fırın hamam gibi yapılar şahıs veya ailelere ait olabilirdi.¹³⁶⁸ Kudüs'te kasaba ve köy çevrelerinde bazı özel araziler de mevcuttu.¹³⁶⁹ Tahrir verileri incelendiğinde arazi olarak özel mülkün çok az olduğu görülür. Tahrir defterlerinde verilen bilgilere göre Kudüs'te bulunan özel mülkler bölgenin Osmanlı Devleti'ne geçtiği ilk anlarda çok iken yıllar geçtikçe azalmıştır. Kayıtlarda ilk yıllarda sancak merkezi ve nahiyelerdeki mülk sahipleri topluca verilmiştir. İlerleyen yıllarda tutulan kayıtlarda Kudüs ve Halîlü'r-rahmân'da mülk sahipleri ayrı ayrı kaydedilmiştir.

XVI. yüzyılda Kudüs'te mülk sahipleri arasında gayrimüslim isimler de dikkati çekmektedir. *Andreyas b. İbrâhîm patrik an-tâife-i Ermeniyân der Kudüs-i Şerîf* ismi ile kayıtlı Ermeni patriği adına Kudüs merkezinde 7 kalem mülk kaydedilmiştir. Yine *Pîrî en-Nasrânî* isimli din görevlisine de 5 kalem mülk kaydedilmiştir. *Mûsâ en-Nasrânî*'de 1544 senesinde mülk edinmiş bir gayrimüslimdir.¹³⁷⁰

Belgelerdeki mülk sahipleri kıyaslandığında öne çıkan bazı isimlerin varlığından bahsedilebilir. Bu isimlerden en dikkat çekenler Tamim el-Dari, Sadeddin b. Mehendis, Şeyh Samet, İskender b. Devlet Havace, Şeyhülislam Burhaneddin b. Cemaa, Halil b. Nasırî Mehmed b. Ebî Veli ve Muhibeddin Razi Mevki'dir. Bu kişiler yüzyılın ortalarına kadar mülk sahibi olarak zikredilmişlerdir. Bu da bahsi geçen şahısların Kudüs'te ekonomik bakımdan etkin ve güçlü olduklarını düşündürmektedir. 1538-39 yıllarında mülk sahiplerinden Sadeddin b. Mehendis kadı sıfatı ile 1518-1519 yıllarında ise Burhaneddin b. Cemaa şeyhülislam olarak anılmıştır. Dolayısıyla mülk sahiplerinin ekonomik üstünlüğünün yanında kentin ileri gelenleri olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Aşağıdaki tablolarda

¹³⁶⁷ Barkan, Toprak Hukuku, s. 213.

¹³⁶⁸ Faroqhi, Şehir, s. 126-127.

¹³⁶⁹ Ze'evi, s. 3

¹³⁷⁰ BOA.TTD, 342, s. 32-33.

tahrir defterleri verileri ışığında, Kudüs'teki mülk sahipleri yıllara göre kategorize edilerek sahip oldukları mülk bölgeleri ve gelirleri belirtilmiştir.¹³⁷¹

Tablo 4.11. 1518-1519 Kudüs'te mülk sahipleri

Mülk Sahibi	Mülkİsmi	Geliri (Akçe)
Muhibeddin RaziMevki	Beyt sahur vadi	750
Sadeddin b. Mehandis	İseviye	202,5
İskender b. devlet Havace		105
Tamim el-Dari	Biryakut	1202
İbrahim b. Ebi Şerif	Tayyibetü'l İsm	5850
Şeyhülislam Burhaneddin b. Cemâa	Beyt Sakaya	620
Mehmed b. Ahmed el Recebi b. Arğun		620
EvladıMuhibeddinMevki ve Ali ve Osmanve Ömer ve Ebu Fazıl ve Ğayrehum	Beyt Kasiye	1005
İbrahim b. Ebi Şerif	Beyt Tamir	2060
İbrahim b. Ebi Şerif	Necme	120
Mehmed el Kerkiye	Deyr Beni Şeca	191
Sahibi Tamimi	Tefvih	1737
Kadı Sadeddin b.el-Mehandis	Beyt Kîse (mezra)	1050
Cemalettin Şeyh Samet	Burc el-Arab(mezra)	400
Bedrettin Ali el-Mısrî	Tabeliye (mezra)	50
Evladı Ahmed b. Kasım	Tabeliye (mezra)	200
Şeyh Samet	Beyt Ruş(mezra)	300
İbn sahibi Ğanemî	Deyr Leca (mezra)	1000
Sahibi Ğanemî	El-Mağiriye(mezra)	120
Sahibi Ğanemî	Keferzeyba(mezra)	1350

¹³⁷¹ BOA, TTD, 427, s. 269-321; BOA, TTD, 1015, s. 196-309; BOA, TTD, 289, s. 49-234; TKG.KK.TTD, 112, s. 19-89; TKG.KK.TTD, 178, s. 15-103.

Tablo 4.12. 1538-1596 yıllarında Kudüs nahiyesinde mülk sahipleri

1538-1539			1553-1554			15621563			1596-1597		
Mülk Sahibi	Mülk İsmi	Geliri (Akçe)	Mülk Sahibi	Mülk İsmi	Gelir (Akçe)	Mülk Sahibi	Mülk İsmi	Gelir (Akçe)	Mülk Sahibi	Mülk İsmi	Gelir (Akçe)
Tamim el-Dari	Biryakut	1126	Tamim ed-Darî	Karye-i Biryakut	1506	Sadeddin b. Mehandis	Beyt Kîse Mezrası	1200	Kadı Sadeddin b. Mehandis	BeytKîse Mezrası	1200
										İseviye	1500
Şeyhülislam Burhaneddin b. Cema	Beytsakaya	833	Hacı Bekir Hacı	Karye-i Beyt Sakaya	1250	Sadeddin b. Mehandis	İseviye köyü	1500	Şeyh Samet	Burc El-Arab	2240
Şerafettin b. Şeyh Sahib	Mezra-ı Burc el-Arab	3323	Sadeddin Mehandis	Mezra-ı BeytKise	1200	İskender b. Devlet Hevâce	İseviye köyü	625	İskender b. Devlet Hevâce	İseviye	625
Bedrettin Ali Mısrî	Mezra-ı Tabeliye	550	Mülkü Mevku	Karye-i Beyt Sahur el- Vadi	1330	Halil Basrî (Nasırî Mehmed)	İseviye köyü	125	Halil Nâsırî Mehmed b. Velî	İseviye	125
Sadeddin b. Mehandis	İseviye	390	Sadeddin b. Mehandis	Karye-i İseviye	1141	Şeyh Samet	Burc el-Arab Mezrası	2340	Sâmet	Tabliye Mezrası	208
İskender b. Devlet Hevace	İseviye	165	Mülkü İskender		588	Mülk Samet	Tabeliye Mezrası	208			
Halil b. Nasırî Mehmed b. Ebî Veli	İseviye	33	Halil b. Nasırî Mehmed b. Ebi Veli		110						
El-Mevku	Beyt Sahur	1250	Şeyh Samet	Mezra-ı Burc el-Arab	2000						
El-MülukBinti Mehmed b. Zeyneddin el-Kerkî	Mezra-ı Beni Şecâ	370	Mülk	Mezra-ı Talibiye Karye-i BeytSafafa	500						
Sadeddin b. Mehandis	Mezra-ı BeytKise	1050									

Tablo 4.13. 1538-1596 yıllarında Halil nahiyesinde mülk sahipleri

1538-1539			1553-1554			1562			1596-1597		
Mülk Sahibi	Mülk İsmi	Geliri (Akçe)	Mülk Sahibi	Mülk İsmi	Gelir (Akçe)	Mülk Sahibi	Mülk İsmi	Gelir (Akçe)	Mülk Sahibi	Mülk İsmi	Gelir (Akçe)
Mülk Sahibi Tamim	Mezra-ı BeytRuş	300	İbni Hacib Ömer	Karye-i Deyr Baha	679	Tamimi	Takû Mezrası	1530	Ömer b. Samet	Deyr Bahâ Köyü	800
Mülk Sahibi Tamim	Mezra-ı Keferzeyta	1500	Mülk-ü Sahib	Mezra-ı BeytRuş	350	Samet	Mezra-ı Mağire	125	Tamîm	Bey t Rûş Mezrası	Âtıl
Mülk Sahibi Tamim	Mezra-ı Mağireh	125	Mülk?	Mezra-ı KeferZeyta	2000	Samet	Mezra-ı Kefer Rika	200	Şeyh Samet el-Tamîm	Kefer Berîna Mezrası	200
Mülk Sahibi Tamim	Tefuh	1530	Mülk-ü Sahib ?	Mezra-ı MeairiyeKurb-u Medine-i Halil	125	Samet	Mezra-ı Beyt Rus	Âtıl	Samet	Mezra-ı El-Mağîre	125
Mülk Sahibi Tamim	Mezra-ı Deyr Baha	800	Tamimi	Mezra-ı TakuKurb-u Deyr Baha	1540	Samet	Deyr Baha	800	Tamîm	Mezra-ı Tefûh	1530

4.6.6. Vakıflar

Ö. Ergenç'e göre "Osmanlı kentlerini karakterize eden ve diğer İslam kentlerinden üstün kılan bir husus, dinsel ve sosyal yapılar topluluğu olan imaretler tesis ederek şehirleri geliştirmektir."¹³⁷² İmaretler Weber'in ve batı şehir modelini esas alan araştırmacıların şehir oluşumunda gerekli kabul ettiği kurumların çoğunun Osmanlı şehirlerindeki temsilcileridir¹³⁷³. Osmanlı şehirlerinde sur, hazine binası ve saray gibi siyasi yapıların dışında olan bedesten-çarşı gibi ekonomik kısımlar, cami, medrese, darülaceze, ambar, mezbaha, su sebilleri ve su kemerleri gibi şehrin ana unsurları vakıf sistemi tarafından idame ettiriliyordu. Böylelikle büyük şehirler tek bir merkezde değil, vakıfların desteklediği dini-sosyal merkezlerin çevresinde gelişip büyüyordu.¹³⁷⁴

Osmanlıda şehirlere özel ve devamlı bir malî yardım yok denecek kadar azdır. Şehirlerdeki belediye hizmetleri için vergi alınmıyordu. Osmanlı Devleti'nde yaşamış olan binlerce insanın, batılı şehirlerde olduğu gibi bir belediye teşkilatı olmadan kendi devirleri için uygar bir hayatı nasıl oluşturduklarını anlamak zordur. Burada Müslüman ve özellikle Türk toplumunda, gelişmiş vakıf müessesesi, sorunun düğümünü çözmektedir. Genel anlamda, şehrin tümünü ilgilendiren, cami, okul, kitaplık, hastane, han, çeşmeler, sebiller, gibi imaretler ve bu tesislerin bakımı ve her türlü hizmetleri vakıf kanalıyla yapılmıştır. Batı ülkelerinde kilisenin, belediyenin ya da devletin yaptığı işleri, Osmanlıda, geniş ölçüde fertlerin kurdukları vakıflar yapmıştır.¹³⁷⁵ Osmanlı şehirlerinin kuruluş ve gelişmesinde büyük fayda sağlayan vakıflar, sosyal hayatın hemen her alanına nüfuz etmiş ve şehirlerin mimarisinin oluşmasında da etkili olmuştur.¹³⁷⁶

Vakıf sistemi düşünüldüğünde Osmanlı şehrinin İslam şeriatı fikrine dayanan ve bu ideali yaşatma çabasında olan bir organizasyon olarak tanımlamak geçerli olacaktır. Zira şehirde yatırım yapan vakıf imaret sistemi, dindarlık faaliyetidir ve şehri İslami bir hayat sürdürebilecek şekilde düzenlemeyi hedeflemektedir.¹³⁷⁷

XVI. yüzyılda Kudüs'te kişilere ait mülk ve vakıflara ait mülkler vardı. Vakıflara ait mülk topraklar da kendi içinde "Hayrî" (kamu yararı için kurulmuş olan) ve "Zürri" (ailede irsî yolla miras olarak geçen) vakıflar olarak iki kısma ayrılmaktaydı. Hayır vakıflarından

¹³⁷² Ergenç, Ankara ve Konya, s. 49.

¹³⁷³ Halil İnalçık, "The Re-building of Istanbul by Mehmed the Conqueror", *Cultura Turcica*, Cilt: IV, Sayı: 1-2, 1967, s. 5-15.

¹³⁷⁴ C. Çelik, *Medeniyet*, s. 148.

¹³⁷⁵ Kuban, s. 66-67.

¹³⁷⁶ Ertem, s. 328-329.

¹³⁷⁷ İnalçık, İstanbul, s. 250-265.

bazıları toplum ihtiyaçlarını karşılamaktaydı. Bazı hayır vakıfları da medreseler, camiler ve ribatların ihtiyaçları karşılarken; bazıları da Mekke, Medine ve Kahire gibi önemli dini merkezlerdeki dini vakıfların ihtiyaçları için çalışmaktaydı.¹³⁷⁸

Tüm vakıf topraklar, Kudüs, el-Halil, Mekke, Medine Ümeyye Cami, Şam'da bulunan Yavuz Sultan Selim ve Kanûnî Sultan Süleyman'a ait olan binalar ve Şam beylerbeyi Lala Mustafa Paşa'ya ait olan vakıflar avarız-ı divaniye ve tekâlif-i örfiyeden muaf tutulmuşlardır.¹³⁷⁹

Osmanlı bölgeyi ele geçirdiğinde şehirde birçok vakıf bulunmaktaydı. Kudüs'te vakıf arazileri toplam toprakların neredeyse %60'ı kadardı. Tımar ve köylerin haricinde kasaba ve köy çevrelerinde bazı özel araziler de vakıf mülkü olarak kullanılmıyordu.¹³⁸⁰ Evliya Çelebi "Kudüs'te yedi yüz evkaf vardır. Hepsinin mütevellisi birer armağanla mollaya gelip mahkeme divanında hazır bulunurlar¹³⁸¹" bilgisini vermektedir. 1562-1563 tarihli evkaf defterinde 95 tane vakıf 54 adet mülk ismi kaydedilmiştir. Evkaf defterinde kayıtlı olan vakıflar aktif olup ihtiyaçları için gelirlerin nereler olduğu ve ne kadar olduğu belirtilmiştir.¹³⁸² Vakıflardan bazıları Osmanlı döneminde kurulmuştur. Fakat şehirdeki vakıfların büyük bir çoğunluğu Osmanlı Devleti öncesinde şehirde var olan ve varlığını devam ettiren vakıflardır. Var olan vakıfların çoğu Memlûkler döneminde kurulmuştu.¹³⁸³ Osmanlı kendisinden önce kurulmuş olan bu vakıflara yeni vakıflar ekleyerek genişletmiş ve vakıfların işlevini sürdürmesini sağlamıştır.¹³⁸⁴ Vakıfları korumak ve icraatlarının devamlılığını sağlamak amacıyla vakıfların gelirlerini vergiler ile sağlamlaştırmıştır. Kudüs'te 50'den fazla köyün gelirlerinden vakıflara tahsis edilen kısımlar bulunmuştur.¹³⁸⁵ Vakıf gelirleri esasında iki kısma ayrılırdı. Bunlardan ilki ayniyle yararlanılan kervansaray, çeşme, hastane ve cami gibi yapıları. Diğerisi ise nakdi gelirleri ile yararlanılan gelirlerdi. Vakfın ihtiyaçlarını karşılayacak parayı sağlayacak han, ev ve dükkân gibi gelirlerdi.¹³⁸⁶

Kudüs'te özellikle Memlûk ve Osmanlı dönemlerinde yapılan camiler, medreseler, tekkeler, zaviyeler, türbeler, ribatlar ve hangâhlar şehrin, sosyal, ekonomik ve dinî hayatı için önemli yapıları. Kendileri de bir tür vakıf olan bu hayratlar için kurulan vakıflarla,

¹³⁷⁸ Singer, Köylüler, s. 33-34.

¹³⁷⁹ Bakhit ve Sawariyyah, TD 1015, s. 147. Akgündüz, VII, s. 54.

¹³⁸⁰ Ze'evi, s. 3

¹³⁸¹ Köse, İdari, s. 188.

¹³⁸² TKG.KK.TTD, 112, s. 19-89.

¹³⁸³ Asali, s. 201.

¹³⁸⁴ G. A. Güneş ve H. H. Güneş, Vakıflar, s. 119-120.

¹³⁸⁵ Köse, İdari, s. 190.

¹³⁸⁶ Defter-i Evkâf-ı Livâ-i Kuds-i Şerif, s. 29.

şehrin sosyal ve ekonomik yönü oldukça zenginleşmiştir. Böylece şehrin her kesiminden pek çok hayırseverin vakıf kurmasına neden olmuştur. 1562 tarihli evkaf defterindeki 95 vakıftan Osmanlı Devleti zamanında kurulmuş olan vakıf sayısı 15 tanedir. Eyyubi öncesi döneme ait vakıf sayısı 4 adettir. Eyyubi döneminde kurulmuş olan vakıf sayısı 9 tanedir. Memlûk döneminde kurulmuş olan vakıf sayısı ise 28 adettir. Tam olarak ne zaman kurulduğu belli olmayan vakıflar ise 35 tanedir. Fakat vakıf defterlerinde tüm vakıfların kaydedilmediği aşîkârdır. Zira tahrir defterlerinde evkaf defterinde olmayan vakıf isimleri mevcuttur. Bazı kaynaklarda XVI. yüzyıl vakıf sayıları 437 olarak belirtilmiştir. Eyyubi ve Memlûk dönemindeki vakıflar şehirdeki imar faaliyetleri ile paralel gitmiştir.¹³⁸⁷

Şehirde gayrimüslimlerin de kendilerine ait vakıfları olduğu kaynaklarda yer almaktadır. Bu da gayrimüslim mültezimler olmasına sebep olmuştur. 4 Ağustos 1577 Zamyun Köyü ahalisi, Kudüs vakıflarının mültezimi Musa isimli gayrimüslim şahıs ve kardeşi Derviş ve oğlu Cercis isimli kişilerin iltizam ve cizye alma konusunda halka zulmettikleri iddiaları vardır bu iddiaların değerlendirilmesi ve sonucun bildirilmesi hususunda bir belge bulunmaktadır.¹³⁸⁸

4.6.6.1. Gayrimüslim halkın vakıfları

1518’de Vakf-ı Deyr El Nasarî 900 akçe yıllık gelire sahipti. 1538’de Hristiyan vakıfları Patrik Rumî, Deyr El Nasarî ve Mastaba olarak kaydedilmiştir. Toplam gelirleri yıllık 2000 akçe civarında olmuştur.¹³⁸⁹ 1553 yılındaki kayıtlara göre Kudüs’te Hristiyan vakıfları da mevcuttur. Bunlardan biri Patrik Rumi diğeri de Deyr Mar İlyas Vakfıdır.¹³⁹⁰ 1588 yılında fakir Yahudiler için tahsis edilmiş bir ribat olduğu mahkeme kayıtlarına yansımıştır. 1584 senesinde Yahudi Karay cemaatine vakfedilmiş olan büyük bir ev olduğu bilinmektedir.¹³⁹¹

4.6.6.2. Sağlık vakıfları

Osmanlı Devleti’nde toplum sağlığı çalışmaları da vakıflar aracılığı ile yürütülürdü. Kudüs’te Osmanlılar sağlık vakfına çok önem vermişlerdi. Sağlık vakıfları (bimaristan) Memlûk döneminden kalmıştı. Resmi kayıtlarda biri Kudüs biri Halil’de olmak üzere iki

¹³⁸⁷ G. A. Güneş ve H. H. Güneş, Vakıflar, s. 119-120.

¹³⁸⁸ BOA, A.DVNS.MHM.d., No. 31, h. 129.

¹³⁸⁹ BOA, TTD, 1015, s. 198.

¹³⁹⁰ BOA, TTD, 289, s. 63, 67.

¹³⁹¹ Cohen, Sijill, s. 175, 181.

bimaristandan bahsedilmektedir. Bimaristanda hastaların tedavi, ilaçları, ölümlerin defin işlemleri ve masrafları gibi hizmetler verilmekteydi. Buralarda müdür, müdür yardımcısı, hazine emini, kapıcı, işçi, şahit, doktor, kadın hizmetçiler gibi çalışan isimleri kayıtlıdır.¹³⁹²

Kudüs'te var olan bimaristan vakıfları Halîlü'r-rahmân nahiyesinde Bimaristan El-Halil ve Ribat ve sakiye ve'l Bimaristan El-Halildir. Kudüs nahiyesinde ise Bimaristan-ı Salahiyye olarak kaydedilmiştir. Bu vakıflar için çeşitli gelir kalemleri belirlenmiştir. Bimaristan-ı Salahiyye Vakfı için Kattanin, Tavahin, Yahud ve Babul hıtta gibi mahallelerden bazı evler, mahzenler, dükkanlar, masara ve fırınlar vakfın kullanımına verilmiştir.¹³⁹³ 1538'de Kudüs merkezde ise Sincil Köyünden ve masara vergilerinden gelir ayrılmıştır. Halîlü'r-rahmân nahiyesindeki vakıflar için Artas köyü ve Devir Mezrası'ndan bu vakıflara gelir ayrılmıştır.¹³⁹⁴ 1538 yılında Kudüs'te bimaristan vakıfları için ayrılan vergi geliri toplamda 6200 akçe olarak kaydedilmiştir.¹³⁹⁵ 1553 senesinde Kudüs'te bulunan Bimaristan-ı Salahiyye Vakfı için, Kudüs'te Sincil Köyü (yıllık 950 akçe), Efrenc Mezrası (yıllık 350 akçe) ve Halil'de Artas köyü (yıllık 5300 akçe¹³⁹⁶) gelirleri ayrılmıştır.

4.6.6.3. Evladiyelik vakıflar

Zürri (aile/evladiyelik) vakıflar, vakfın gelirini önce hısımlarına sonra da fakirlere tahsis ettiği vakıflardır. Bu vakıflarda vakıf kuran kendisinden sonra vakfın ailesine tahsis edilmesini şart koşturmuştur.¹³⁹⁷ XVI. yüzyılda Kudüs'te ve Halîlü'r-rahmân'da evladiyelik vakıflar bulunmaktadır. Halîlü'r-rahmân nahiyesinde Bulunan Evladiyelik Vakıflar; Vakf-ı Cenkdârî, Vakf-ı Serâceddin b.Ömer el-Hasarî, Vakf-ı Kayıtbay, Vakf-ı Elnebî Sallallahu Aleyhi ve Sellem Ali Tamim Eddârî ve Eheviyye, Vakf-ı Ali b. Lâyık el-Tamimî, Vakf-ı Nebî Sallallahu Aleyhi ve Sellem Alî Tamim Eddârî, Vakf-ı Tamim Eddârî Alî Evladı, Vakf-ı Ali b. Lâmi el-Tamimî, Vakf- el-Sultan el-Melikel-Eşref Kayıtbay. Kudüs'te bulunan evladiyelik vakıflar aşağıda tablo halinde yazılmıştır.¹³⁹⁸

¹³⁹² Adnan Bakhit, BOA, TTD, 289, s. 170; Bakhit ve Sawariyyah, TD 112, s. 156.

¹³⁹³ TKG.KK.TTD, 539, s. 3.

¹³⁹⁴ BOA, TTD, 1015, s. 371.

¹³⁹⁵ BOA, TTD, 1015, s. 196-268.

¹³⁹⁶ BOA, TTD, 289, s. 94; BOA, TTD, 1015, s. 248; BOA, TTD, 289, s. 85; BOA, TTD, 289, s. 70; TKG.KK.TTD, 178, s. 42; TKG.KK.TTD, 112, s. 80.

¹³⁹⁷ Defter-i Evkâf-ı Livâ-i Kuds-i Şerif, s. 28.

¹³⁹⁸ BOA, TTD, 1015, s. 196-268; TKG.KK.TTD, 112, s. 19-70; BOA, TTD, 289, s. 49-184; TKG.KK.TTD, 178, s. 15-80.

Tablo 4.14. 1518-1519 yıllarında evladiyelik vakıflar

1518-1519 Yıllarında Evladiyelik Vakıflar	
Vakıf sahibinin İsmi	Vakfın Yıllık Geliri (Akçe)
Evlad-ı Selahaddin b. Eyyüb	2070
Evlad-ı Hasanî	1319
Evlad-ı Mehmed b. Ahmed b.El-Ömerî ¹³⁹⁹	262
Evlad-ı Yusuf b. Abdulvahhab ¹⁴⁰⁰	1500
Evlad-ı İsa el-Hekkârî ¹⁴⁰¹	1025
İsa el-Hekkârî	500
Evlad-ı Samet (Sahib) El-Tamimî ¹⁴⁰²	767
Ahmed b. Fahreddin	91
Evlad-ı Mehmed b. ahmed el-Recebî (İbni Arğun) ¹⁴⁰³	50
Muhibeddin Abdulmelik Muslî	5289
Muhibeddin el-Melik	125
Çökendârî	2000
Mehmde Bin Ahmed b. Seraceddin	150
Evlad-ı Veli Bin Sait bin Hevâce	1100
Evlad-ı Nureddin bin hakem	3266
Muhibeddin Abdullah b. Muslî	880
Evlad-ı Ahmed b. Kâsım ¹⁴⁰⁴	375
Emir Veli el-Döğeri ¹⁴⁰⁵	2445
Evlad-ı Emir Veliyeddin Said bin Hevace el-Zekeriyya	3250
Kaymas Bin Abdullah el-Necmî	2770
Evlad-ı Seraceddin Bin Ömer el-Ensârî	292
Muhibeddin el-Melik	125
Evlad-ı Hasan Kuteynâ Bedreddin Hasan	500
Aişe Rûmîye ve Zevci ¹⁴⁰⁶	

¹³⁹⁹ 1438 yılında Kadiyul Kudât olan Şemseddin Ebû Abdullah Mehmed b. Ahmed b. Ömer b. Abdurrahman el-Ömerî adına kurulmuş bir vakıftır. Bakhit ve Sawariyyah, TD 427, s. 192.

¹⁴⁰⁰ Tam ismi Yusuf bin el-Tâcî Abdulvahhab El-Gazîdir. Bakhit ve Sawariyyah, TD 427, s. 186.

¹⁴⁰¹ İsa el-Hakkârî'nin tam ismi, Ziyaeddin Ebû Mehmed İsa b. Mehmed b. İsa el-Hakkârîdir. Fakih ve mücahid olarak kayıtlarda geçer. Sultan Selahaddin Eyyüb ile beraber Kudüs'ün fethinde bulunmuştur. Bakhit ve Sawariyyah, TD 427, s. 183.

¹⁴⁰² Tamim Eddârî'nin evladıdır. Bakhit ve Sawariyyah, TD 427, s. 199.

¹⁴⁰³ Nasreddin Mehmed b. Şehabeddin Ahmed el-Râzî. Bakhit ve Sawariyyah, TD 427, s. 249.

¹⁴⁰⁴ Hangâh-ı Selahiye Şeyhi olan kişinin tam ismi Necmeddin Ahmed b. Kâsım el-Ensârîdir. Bakhit ve Sawariyyah, TD 427, s. 276, 239.

¹⁴⁰⁵ 1520/1521 tarihinde kurulmuş bir vakıftır. İpşirli ve Al-Tamimi, s. 27.

¹⁴⁰⁶ Mehmet ve zevcesi Aişe adına kurulmuş olan vakıf 1516-1517 senesinde kurulmuştur. Babul Hadid Mahallesiindeki bir ev vakfedilmiştir. Vakıf, kurucusu soyundan gelenler ve şehrin fakirleri için hizmet vermektedir. İpşirli ve Al-Tamimi, s. 28; BOA, TTD, 522, s. 22.

Tablo 4.15. 1538-1539 yıllarında evladiyelik vakıflar

1538-1539 Yıllarında Evladiyelik Vakıflar	
Vakıf sahibinin İsmi	Vakfın Yıllık Geliri (Akçe)
Vakf-ı Mehmed b. Mehmed Hekkârî	3000
Vakf-ı Evlad-ı İsa Hekkârî	1000
Vakf-ı Mehmed b. Ahmed el-Recebî el-Maruf Babun Argun	833
Vakf-ı Sultan Çakmak	1000
Vakf-ı Evlad-ı Emir Velî b. Hızır Hevace	1000
Burhaneddin b. Ebî Şerif	4230
Evlad-ı Ahmed b. Kâsım	116
Evlad-ı Selahaddin b. Eyyüb (Ebû Dis) Tur Zeyta	12500
Muhibeddin Abdülmelik	125
Burhaneddin Hasan b. Katînâ	800
Muhibeddin Abdülmelik b. Müslî	8800
İbn-i Ümrân	225
Burhaneddin Ebî Şerif	500
Sultan Kayıtbay ¹⁴⁰⁷	167
Mekrî Hatun	150
Evlad-ı Hasan b. Katina Bin Bedreddin Hasan	1000
Burhaneddin b. Ebî Şerif	2668
Nasrî Mehmed b. ahmed ve Veledi Mehmed Şah	436
Evlad-ı Samet	1908
Nasrî Mehmed b. Ahmed ve Veledi Mehmed Şah	600
Seraceddin Bin Ömer el-Ensârî	360
Seraceddin Ömer el-Caberî	Atıl
Vakf-ı el-Mülkü Muazzam İsa b. Eyyüb Alî Tavus Binti Ebî el-Kasım b. Mehmed el-Hekkârî	1500
Muhibeddin b. Abdullah b. Ebubekir el-Müslî	756
Evlad-ı Ahmed b. Kasım	1650
Evlad-ı Mehmed b. Ahmed el-Recebî İbni Argun	550

¹⁴⁰⁷ 1546 yılında kurulmuş olan vakıf “ceşişe” tarikatı için çalışmaktaydı. Bkz. Köse, İdari, s. 192. Sultan Kayıtbay’ın sağlığında kurulmuş olan vakıf zamanla faaliyetini durdurmuştur. Osmanlı’nın bölgeyi ele geçirmesi ile dört mezhep müftüsünün araştırmaları ile vakfın gelirleri ve işlevi incelenmiş ve tekrar faal hale gelmiştir. İpşirli ve Al-Tamimi, s. 20.

Tablo 4.15. (Devam) 1538-1539 yıllarında evladiyelik vakıflar

1538-1539 Yıllarında Evladiyelik Vakıflar	
Vakıf sahibinin İsmi	Vakfın Yıllık Geliri (Akçe)
Evladı Mehmed b. Ahmed b. Ömerî	130
Mehmed b. Ahmed b. Seraceddin	66
Evlad-ı Muhibeddin b. Mevkû Ebî Bekir ve Ali ve Osman ve Ömer ve Ebû el-Fazl ve ğayrihhum	
Cemaleddin Bin Abdullah Samet ¹⁴⁰⁸	1300
Muhibeddin b. Abdulmelik b. Ebû Bekir el-Müslî	1000
Evlad-ı Etmiz Veli Bin Hızır Hevâce	1600
Evlad-ı Yusuf b. Abdulvahhab	625
Vakf-ı Nebî Salallahualeyhivesellem Alî Tamim Eddârî ve İhvane	3500
Vakf-ı Nebî Salallahualeyhivesellem Alî Tamim Eddârî	500
Seraceddin Bin Ömer el-Hasârî	305
Ali b. Elebğa Bin Abdullah Eltağmî	
Seraceddin Ömer b. Hasârî	
Vakf-ı Sultan Kayıtbay	2100
Vakf-ı Çevkendârî	2500
Vakf-ı Muhibeddin Mehmed b. Alaaddin Ali ¹⁴⁰⁹	

¹⁴⁰⁸ Kabala köyü tamamen vakfa aittir. BOA, TTD, 522, s. 23.

¹⁴⁰⁹ 1535-1536 tarihinde kurulmuş bir vakıftır. İpşirli ve Al-Tamimi, s. 23.

Tablo 4.16. 1553-1554 yıllarında evlâdiyelik vakıflar

1553-1554 Yıllarında Evlâdiyelik Vakıflar	
Vakf Sahibinin İsmi	Vakfın yıllık Geliri (Akçe)
Evlad-ı Yunus Abdulvahhab	1255
Mahmud Bin Ahmed el-Meşhur Baben Arğun	625
Burhaneddin ebî Şerif	724
Sultan Kayıtbay	241
Evlad-ı Ahmed b. Kâsım	205
Evlad-ı Mehmed b. Ahmed	150
Muhibeddin Abdulmelik el-Müslî	580
Mehmed b. Mehmed el-Hekkârî	2500
Vakf-ı Seydi Cerrah	3673
Vakf-ı Evlâd-ı Selahaddin b. Eyyüb	6250
Vakf-ı Evlâd-ı Emir Vâlî Bin Hızır Hevâce	1245
Vakf-ı Burhaneddin Ebî Şerif	7537
Vakf-ı Evlâd-ı İsa el-Hekkârî	1652,5
Vakf-ı Mehmed b. Seraceddin	60
Vakf-ı Seraceddin Ömer el-Ensârî	400
Vakf-ı Mehmed b. Mehmed el-Meşhûr Baben Vâlî	1432
Vakf-ı Nâsırî Mehmed b. Mehmed ve Veled-i Mehmed Şâh	100
Vakf-ı Nâsırî Mehmed b. ahmed el-Şehîr Bilsutûrî	500
Vakf-ı Evldı Selahaddin b. Eyyüb	3550
Vakf-ı İbn-i Fahreddin	900
Vakf-ı Türbe-i Mansur Ali	2970
Vakf-ı Nureddin Bin Hasan (İbn-i Kâtiba)	6083
Vakf-ı İbn-i Mezher	1600
Vakf-ı Evlad-ı Ahmed b. Kâsım	1500
Vakf-ı İsa el-Hekkârî	
Vakf-ı Mencik	2080
Vakf-ı Şeyh Hüseyin el-Medfûn Fil Karye (Ayn Seniyye)	1288
Vakf-ı Muhibeddin Abdulmelik	1134
Vakf-ı Türbe-i Ebû Sûr	1400
Vakf-ı Ebû Sûr	1740
Vakf-ı Muhibeddin Abdulmelik b. Abdulmelik b. Bekir el-Müslî	700
Vakf-ı Evlâd-ı ahmed Velî b. Hızır Hevâce	700
Vakf-ı Evlad-ı Hasan b. Kuteynâ Bin Bedrettin Hasan	2075
Vakf-ı Türbe-i Şeyh Ahmed Ebû Sûr	1000
Ali Türbe-i Şeyh Selemet Veliyullah	100
Vakf-ı Türbe-i Şeyh Câbir ve Şeyh Bedir	60
Vakf-ı Türbe-i Şeyh Şaban	100
Vakf-ı Kaymas Bin Abdullah Âlî Şeyh Abdulaziz Badel İnkiraz Alel Sahra-ve Mescid-i Aksâ	1120

Tablo 4.17. 1562 yılında evladiyelik vakıflar

1562 Yılında Evladiyelik Vakıflar	
Vakf Sahibinin İsmi	Vakfın yıllık Geliri (Akçe)
Vakf-ı ilm (Tamim) Eldin El-Nasarî	1506
Vakf-ı Evladı-ı Yusuf El-Tâcî Bin Abdulvahhab	1635
Vakf-ı Mehmed Ahmed El-Şehîr Babun Celis ve İbn-i Arğun	775
Vakf-ı Murad Çelebi Efendi	775
Vakf-ı Burhaneddin Ebû Şerif	724
Vakf-ı Şehabeddin	705
Vakf-ı Seraceddin Mehmed	150
Vakf-ı Muhibeddin Abdulmelik el-Müslî	770
Vakf-ı Mehmed b. Mehmed el-Hekkârî	2500
Vakf-ı Batarak(?) El-Rûmî	1000
Vakf-ı El-MelikEl-Adil Aliyyel-Hekkârî	250
Vakf-ı Bayram Çavuş	950
El Melik El Adil Aliyyel Hekkârî	2333
Vakf-ı Sultan Selahaddin Yusuf b. Eyyüb Aliyel Şeyh Ahmed b. Şeyh Aliyel Hekkârî	13750
Vakf-ı Emir Velî b. Zekeriyya Ali Evladuhu	2000
Vakf-ı Şeyh Burhaneddin	3452
Vakf-ı Kaymas bin Abdullah Alî Şeyh Abdulaziz	2500
Vakf-ı Seyfeddin Alî Evladı İsa el-Hekkârî	1250
Vakf-ı Seraceddin Mehmed ve Evladehum Badel İnkiraz Aliyyel Hicret Elnebeviyye	538
Vakf-ı Şeyh Burhaneddin	7614
Vakf-ı Muhibeddin Abdulmelik el-Müslî	1380
Vakf-ı Muhibeddin ve Ahmed b. Elmevkû	1665
Vakf-ı Muhibeddin El-Müslî	1312
Vakf-ı Muhibeddin El-Râzi el-Mevku	3600
Şeyh Hüseyin El-Razî Medfun Fil Karye	1590
El-Melik Selahaddin Aliyel Şeyh Ahmed b. Ebu Bekir el-Hekkârî	2638
Vakf-ı Muhibeddin El-Râzi el-Mevku	3600
Vakf-ı Nasırî Mehmed b. Turî	1042
Vakf-ı Cemaleddin Abdullah b. Samet	2800
Vakf-ı Bedreddin Bin Hasan b. Kuteyna	4000
Vakf-ı Bedreddin Bin Hasan	8686
Vakf-ı Bedreddin Müslî	988
Vakf-ı Emir Velî el-Zekeriyya	988
Vakf-ı Nasreddin Mehmed el-Recebî	667
Vakf-ı Evlad-ı Ahmed b. Kasım el-Mukaddesî	2000
Vakf-ı Murad Çelebi	457
Vakf-ı Nasırî Mehmed b. Ahmed el-Tûrî	800
Vakf-ı Türbe-i Şeyh Ahmed Ebû Sur	2500

Tablo 4.17. (Devam) 1562 yılında evladiyelik vakıflar

1562 Yılında Evladiyelik Vakıflar	
Vakf Sahibinin İsmi	Vakfın yıllık Geliri (Akçe)
Vakf-ı Şeyh Mehmed	2048
Vakf-ı Sultan İnal	6820
Vakf-ı Mehmed b. Veli el-Zekeriyya	2492
Vakf-ı Sultan el-Muazzam İsa Ali Tavuse	1000
Vakf-ı Türbe-i Şeyh ahmed Ebû Sur	2030
Vakf-ı Mehmed b. Seraceddin	75
Vakf-ı Ali Türbe-i Şeyh Ahmed Ebû Sur	1800
Vakf-ı Padişah (Sultan Süleyman) Alel Şeyh Ahmed el-Deccânî	420

Tablo 4.18. 1596-1597 yıllarında evlâdiyelik vakıflar

1596-1597 Yıllarında Evlâdiyelik Vakıflar	
Vakf Sahibinin İsmi	Vakfın yıllık Geliri(Akçe)
Tamim el-Dârî	1506,5
Murad Çelebi	1043
Mahmud b. Ahmed el-Şehîr Celis ve İbni Arğun	775
Muhyiddin (Muhibeddin) Abdulmelik el-Muslî	7760
Seraceddin Mahmud ve Ali	450
Şehabeddin	300
Burhaneddin Ebû Şerif	750
Bayram Çavuş	1000
Emir Veli b. Zikri Ali evladehû	9305
Şeyh Burhaneddin	11.077
Seraceddin Mehmed ve Ali	580
Ahmed b. Kâsım el-Ades	2000
Nasreddin Mehmed el-Recebî	667
Bedreddin Müslî	977, 5
Bedreddin bin Hasan b. Kuteynâ	26100
Cemaleedin Abdullah b. Samed	3160
Nâsırî Mehmed b. Ahmed el-Tûrî	3484
Hüseyin el-Râzî	2000
Muhibeddin el-Râzî	4000
Muhibeddin	2000
Şeyh Mehmed	2400
Mehmed b. Vâlî	2492
Sultan İnal	14000
Şeyh el-Kudûs ve Mısır en evlâdı Şeyh Alîm el-Ensârî	1400
Sultan el-Muazzam Aysî bin Eyyûb Ali Tâvûse	10000
Aysî el-Hekkârî	2000

4.6.6.4. Hayır vakıfları

Kudüs'te bulunan hayır vakıfları öncelikle fakara ve yolda kalmışların ihtiyaçlarının giderilmesi için kurulmuştur. Ayrıca başta Mescid-i Aksâ ve Sahra-i Şerif olmak üzere ibadethanelerin giderleri ve Kur'an -ı kerim okutulması için tahsis edilmiştir. Bazı hayır vakıflarının gelirleri tamamen cami ve mescitlere verilmiştir. Yardım yapılan camiler ve mescitler sancaktaki camiler olduğu gibi sancak dışındaki camiler de olabiliyordu. Gazze'deki Süleyman Cami, Mısır'daki el-Zahir Ebû Said Kansu gibi camiler bunlara örnek olarak verilebilir.¹⁴¹⁰

Vakf-ı Haremeyni Şerifeyn

Vakf-ı Haremeyni Şerifeyn'in tüm tahsilâtı Mekke ve Medine'ye gidiyordu. Bu yardımlardan bazıları ile Mekke ve Medine de bulunan fakirlere, memur ve askerlere yemek yapılıyordu. Bu vakıflar *Vakf-ı Mekke-i Muazzama*, *Medine-i Münevvere* ve *vakf-ı Haremeyn-i Şerifeyndir*. 1518-1519 yılında Haremeyn-i Şerifeyn Vakıfları için Kudüs'te toplanan toplam gelir 5725 akçe olmuştur. 1518 yılı tahrir defterinde Haremeyn-i Şerifeyn adı altında toplanan vergiler Kasur ve Beyt Hanina köylerinde Medine-i Münevvere Vakfı adına toplanmıştır. 1518'de Beytülahm köyünden vakıflar için Haremeyni Şerifeyn Vakfı'na 1220 akçe gelir tahsili vardır. Beyt Calâ'de sadece Haremeyn-i Şerifeyn Vakfı'na 1000 akçe vergi sağlamıştır.¹⁴¹¹

1538-1539 yıllarında Haremeyn-i Şerif Vakfı'na Beyt Cala, Beytülahm ve Taku köylerinden toplamda 77.77,5 akçe yıllık gelir ayrılmıştır. Medine-i Münevvere vakfına Beyt Hanina'dan 625 akçe toplanmışken, Kasur köyünden de gelir ayrılmış olup miktarı belirtilmemiştir. Kâbe-i Şerif için Beyt Hanina köyünden 6960 akçe vergi geliri toplanmıştır.¹⁴¹²

1562 yılında Vakf-ı Mekke-i Muazzama (Taku ve Bayt Haninâ köylerinden 3025 akçe), Vakf-ı Medine-i Münevvere (Beyt Hanina: Mekke-i Mükerrreme 1300 akçe, Medine-i Münevvere 1300 akçe) ve Beyt Kasur (Medine-i Müneverre Vakfı'na 1562 senesinde 4000¹⁴¹³) gelir vermiştir. Vakf-ı Sultan Kayıtbay Ali Deşîşetü el-Haremeyn Kasûr¹⁴¹⁴,

¹⁴¹⁰ Bakhit ve Sawariyyah, TD 112, s. 163.

¹⁴¹¹ BOA, TTD, 427, s. 284, 286.

¹⁴¹² BOA, TTD, 1015, s. 197, 199, 207, 242, 264.

¹⁴¹³ TKG.KK.TTD, 112, s. 53, 246.

¹⁴¹⁴ BOA, TTD, 289, s. 168; BOA, TTD, 522, s. 24.

Taku¹⁴¹⁵, Beytülahm¹⁴¹⁶ ve Beyt Cala¹⁴¹⁷ Köyü (Beytülahm, Beyt Câlâ köyü, toplam gelir 14500 akçe) bu vakfa gelir sağlamıştır. Ayrıca Beyt Hanina köyünün keçi, arı ve bad-ı hevâ vergisi Hameyn Vakfı'na verilmiştir.¹⁴¹⁸

Vakf-ı Sahra-i Şerif

Sahra-i Şerif Vakfı için XVI. yüzyılda Kudüs'te çok fazla gelir kalemi ayrılmıştı. Bu vakfa ayrılan başlıca gelir kaynaklarının en önemlisi resm-i Kamame olarak adlandırılan vergidir Kamame Kilisesi'nden (1553-1596 yılları arasında yıllık toplam 120.000 akçelik) vergi, bazı resm-i kaban gelirleri, bazı han ve hamam vergileri gibi çeşitli kalemlerden vergiler bu vakfa aktarılmıştır. Bazen Mescid-i Aksâ'da bulunan hatip ve imamlar ve Sahra-i Şerif Vakfı'na ortak olarak gelir ayrılmıştır.

1538-1539 senesinde Kamame Kilisesi'nden Hristiyanlardan alınan vergiler Sahra-i Şerif'te Kur'an-ı Kerim okuyanlara verilmek üzere toplam 8000 akçe olarak toplanmıştır¹⁴¹⁹. 1562 yılında Kamame ziyaretinde bulunan ziyaretçilerden vakfa ayrılan gelir yıllık 3000 akçe olmuştur.¹⁴²⁰ Resm-i kıyaliye de Sahra-i Şerif Vakfı'na gelir olarak aktarılmıştır. 1596 yılında bu gelir yıllık 8000 akçedir. Sebzelerden alınan kaban vergisi Sahra-i Şerif'e aktarılırdı. 1596 yılında bu gelir yıllık 17000 akçe olarak aktarılmıştır.

1553 yılında Babul Amud'ta bulunan Sadi hamamından vakıf için yıllık 347 akçe, El Ayn hamamından 8000 akçe gelir sağlanmaktaydı. 1553 yılında Kudüs'te kira bedellerinden elde edilen gelirler vakfa yıllık 400 akçe civarında toplanırdı. 1553 yılında Beytülahm, Beyt Câlâ ve Kataneyn gibi bölgelerde bulunan Nasara'dan alınan kişi başı 80 akçe olan cizyelerden ve Yahudi, Süryani, Kıpti cizyelerinden 11360 akçe gelir vakfa aktarılmıştır. 1553 yılında Kudüs'te bulunan 203 dükkândan alınan vergilerden Sahra-i Şerif Vakfı'na ayrılan gelir yıllık 13637 akçe olmuştur. Yahudi mahallesinde olan ambardan alınan ve vakfa tevdi edilen vergi yıllık 600 akçe olmuştur.¹⁴²¹

1553 senesinde El-Vükela ve El-Hızır hanlarından senelik 12.200 gelir Sahra-i Şerif Vakfı'na verilmiştir Sit hamamından bu vakfa gelirlerden 5000 akçelik bir meblağ gönderilirdi. Şifa hamamı vakfa yılda 4000 akçe gelir sağlardı. Bazı hanlardan da vakfa tevdi

¹⁴¹⁵ TKG.KK.TTD, 178, s. 33; BOA, TTD, 289, s. 131.

¹⁴¹⁶ TKG.KK.TTD, 178, s. 74; BOA, TTD, 289, s. 50; TKG.KK.TTD, 112, s. 65.

¹⁴¹⁷ TKG.KK.TTD, 178, s. 76; BOA, TTD, 289, s. 75; TKG.KK.TTD, 112, s. 63-64.

¹⁴¹⁸ TKG.KK.TTD, 178, s. 64; BOA, TTD, 289, s. 120; TKG.KK.TTD, 112, s. 59.

¹⁴¹⁹ BOA, TTD, 1015, s. 195.

¹⁴²⁰ BOA, TTD, 342, s. 2.

¹⁴²¹ BOA, TTD, 289, s. 47.

edilmiş gelirler vardı. El-Fehm hanı yılda 1120 akçe, Şeare hanı yılda 120 akçe ve masbağa yılda 240 akçe gelir sağlamaktaydı.¹⁴²² Kudüs kent merkezi yakınında olan, Arzı Sevad denilen bölgeden yıllık 23 akçe cizye ve 875 akçe gelir vakıf için toplanmıştır.¹⁴²³ 1562 senesinde vakıf kayıtlarında Sadi ve El-Amûd hamamından 300 akçe vakıf geliri olarak ayrılmıştı.¹⁴²⁴ El Ayn hamamından da bu tarihlerde 8000 akçe¹⁴²⁵ vergi verilmiştir. Şifa hamamından 4000, Davud hamamından ise 735 akçe gelir vakfa verilmiştir.¹⁴²⁶

Merkezdeki vergilerin yanında köylerden gelen vergilerden bazıları da Sahra-i Şerif Vakfı'na yönlendirilmiştir. Vakf-ı Sahra-i Şerif için köylerden toplanan gelirlerden bazıları şöyledir: Beyt Avniye 1553 senesinde ise 15624 akçe¹⁴²⁷; Keferğal 25000; Beyt Rüâma 1553 yılında 880 akçe ve 24 akçe cizye¹⁴²⁸; Beyt Anan 1553 senesinde 3000 akçe.¹⁴²⁹ Ayn Erik köyünden 1562'te 4770 akçe¹⁴³⁰, 1596 tarihinde 4300 akçe ve 900 akçe cizye, 1553 yılında 3120 akçe ve 24 akçe cizye geliri vardı.¹⁴³¹ Nûyume köyü 1562'de 5720 akçe¹⁴³²; Beni Sabra köyünden vakıf için 1553'te 1408 akçe¹⁴³³, 1562 yılında 4135 akçe, 1596 senesinde ise 4500¹⁴³⁴ akçe gelir tahsis edilmiştir. Halîlü'r-rahmân Nahiyesi'nde olan Lûne köyünden 8640 akçe gelir¹⁴³⁵ Sahra-i Şerif Vakfı'na ayrılan gelirlerdi. 1596 yılında toplam yıllık 282.771 akçelik bir gelir Sahra-i Şerif'e vakıflar aracılığı ile tevdi edilmişti. Bu da Sahra-i Şerif'in oldukça büyük bir geliri olduğunu göstermektedir.¹⁴³⁶

Sahra-i Şerif, Mescid-i Aksâ ve Cami Meğâribe Vakfı

XVI. yüzyıl tahrir kayıtlarında Mescid-i Aksâ, Sahra-i Şerif ve Cami Meğâribe Vakfı gelirleri çoğu yerde birlikte zikredilmiştir. Gelirler ortak olarak toplanmıştır. Buradaki ibadet alanlarının temizlik bakım ve seccade gibi giderleri vakıflar aracılığı ile karşılanmıştır. Kayıtlarda bu vakıflar için toplanan gelirlerin Kur'an -ı Kerim okunması için kullanılmakta olduğu belirtilmiştir. Kaynaklarda bazen Hatib vel İmam bil-Mescid-i Aksâ, Sahra-i Şerif

¹⁴²² TKG.KK.TTD, 178, s. 14-17.

¹⁴²³ BOA, TTD, 289, s. 164.

¹⁴²⁴ BOA, TTD, 342, s. 3.

¹⁴²⁵ BOA, TTD, 289, s. 47.

¹⁴²⁶ BOA, TTD, 342, s. 3.

¹⁴²⁷ BOA, TTD, 289, s. 169.

¹⁴²⁸ BOA, TTD, 289, s. 172.

¹⁴²⁹ BOA, TTD, 289, s. 168.

¹⁴³⁰ TKG.KK.TTD, 112, s. 64.

¹⁴³¹ BOA, TTD, 289, s. 178

¹⁴³² TKG.KK.TTD, 406; KGM, TADB, TTD, 112, s. 64.

¹⁴³³ BOA, TTD, 289, s. 232.

¹⁴³⁴ TKG.KK.TTD, 178, s. 99.

¹⁴³⁵ BOA, TTD, 289, s. 228.

¹⁴³⁶ TKG.KK.TTD, 178, s. 14-17.

ve bazen de sadece Sahra-i Şerif Vakfı bazen de sadece Mescid-i Aksâ vakfı zikredilmiştir. Sahra-i Şerif Vakfı gelirleri tek toplandığı hali ile yukarıda anlatılmıştır. Bu üç vakfın vergi geliri genellikle toplu kaydedildiği için burada topluca değerlendirilecektir.

Kamame vergilerinin bir kısmı ve köylerden vakıflar için toplanan diğer gelirlerden bazıları zikredilmekte olan vakıflara aktarılmıştır. 1538-1539 yıllarında Tayyibetü'l İsm, Aynyebrûd, Beyt Sakaya, Deccânîye, Ramallah, Mecdel Fudayl gibi köylerden toplanan hâsılat ve cizye gelirlerinden Sahra-i Şerif, Cami Meğâribe ve Mescid-i Aksâ Vakfı için ayrılan gelir 57.613 akçe olmuştur. Yahudi mahallesinde bulunan değirmenden alınan vergiden bu vakfa yılda 1553'te 470, 1596 senesinde 1000 akçe ayrılmaktaydı.¹⁴³⁷ 56 tane dükkân kirası bedeli de bu üç vakfa gelir olarak ayrılmıştır. Bu gelir yıllık 18.000 akçe olarak kayıtlıdır.¹⁴³⁸

1553 yılında Halîlü'r-rahmân'da Sahra-i Şerif ve Mescid-i Aksâ Vakfı için ayrılan gelirler: Mecdel Fudayl köyü Hristiyanlarından 7280 akçe cizye geliri olarak belirtilmiştir. 1562 senesinde Mecdel Fudayl köyünden Sahra-i Şerif, Mescid-i Aksâ ve su kanalları vakfı için 4130 akçe gelir ayrılmıştır. Mecdel Fudayl köyünden asrın sonunda 10.180 akçe cizye gelirinin tasarrufu bu vakfa aittir.¹⁴³⁹

Vakfın Halîlü'r-rahmân köylerinden olan Şevkiyye köyünden 1538'de 2900 akçe. 1562 yılında 4135 akçe, 1596'da Beni Sabîr köyü ile beraber yıllık 4500 akçe geliri olmuştur. 1562 senesinde Kudüs merkez köylerinden olan Beyt Rîme köyünden cizye, koyun ve keçi, ağaç vergileri ve diğer tarım vergileri ile toplamda 24600 akçe gelir tahsil edilmiştir. Beyt Anan köyünden 3000 akçe geliri vardır. Nûviye köyünden 1562 yılında 8720, 1596 yılında 10000 akçe¹⁴⁴⁰ gelir sağlanmaktaydı. 1562 senesi evkaf defterine göre vakfın merkez ve köylerden geliri 260.000 akçe civarındadır.¹⁴⁴¹

XVI. yüzyılın sonunda Sahra-i Şerif, Mescid-i Aksâ ve Cami Meğâribe Vakfı olarak zikredilen bu vakfa gelir sağlayan beş köy zikredilmiştir. Bunlar; Tayyibetü'l İsm köyü 7614 akçe hâsıldan gelir ve 986 akçe bad-ı hevâ vergisi, Beyt Haninâ (130 akçe hâsılat, 190 akçe keçi ve arılardan alınan vergi ve 17,5 akçe bad-ı hevâ, Karave (1553 senesinde 9232 akçe, 1562'de 18932 ve 1596'da 20000), Deccânîye (1596 yılında 30000 akçe, 1553 yılında 16190 akçe, 1562'de 27110 akçe vergi geliri) ve Ayn Ebrud Köyü (1562'de 6470 akçe, 1596

¹⁴³⁷ BOA, TTD, 1015, s. 203, 216, 265, 279; BOA, TTD, 289, s. 47; TKG.KK.TTD, 178, s. 14-17.

¹⁴³⁸ BOA, TTD, 342, s. 3.

¹⁴³⁹ BOA, TTD, 289, s. 222; TKG.KK.TTD, 112, s. 86; TKG.KK.TTD, 178, s. 97.

¹⁴⁴⁰ BOA, TTD, 1015, s. 307; TKG.KK.TTD, 178, s. 99; TKG.KK.TTD, 112, s. 63; TKG.KK.TTD, 178, s. 103.

¹⁴⁴¹ BOA, TTD, 342, s. 3-4.

kayıtlarında 8700 akçe¹⁴⁴²) olarak görülmektedir. Vakfın toplam geliri 1596 senesinde yıllık 68807,5 akçedir.

Mescid-i Aksâ Vakfı için çevre illerden de bazı gelirler ayrılmıştır. Örneğin 1575 yılında Safed bölgesindeki Hristiyanların cizyelerinden bir kısmı vakfa verilmek üzere toplanmaktaydı. Hatta bu görev Mescid-i Aksâ Vakfı nazırı tarafından Safedli bir Yahudi kumaş tüccarına verilmişti. Aynı yıl Safedli başka bir kumaş tüccarı olan Yahudi yine Mescid-i Aksâ Vakfı geliri olarak ayrılmış olan Halil nahiyesinde Hristiyan türbe ziyaretinden toplanan geliri toplama yetkisi almıştır.¹⁴⁴³ Aynı yıl kapan resmi olarak ortalama 17.000 yıllık gelir vakfa aktarılmıştır.¹⁴⁴⁴

Vakf-ı İmâret el-Amire (Haseki Sultan Vakfı)

Kanûnî Sultan Süleyman'ın eşi Haseki Hürrem Sultan tarafından kurulmuş bir vakıftır. Haseki Sultan Vakfı olarak da bilinir. Kudüs surları içerisine inşa edilmiştir. Vakıf külliyesi büyük bir han, değirmen, medrese, dükkânlar, hamam, ribat, cami, mutfak, fırın, malzeme deposu, sağlık hizmeti verilen alan ve kömürlük alanlarından ve konaklamak için 55 odadan oluşur. Tüm hizmetler bedavadır.¹⁴⁴⁵ Kudüs'te bulunan ve büyük tahsilâtı olan bu vakıf şehirde çok önemli bir rol oynamıştır. Vakıf fakirlere aş, yolda kalmışlara yatacak yer temini gibi önemli sosyal ihtiyaçları gidermekteydi. Vakfın inşasına 1544 senesinde başlanmıştır. Yapının tamamlanması 1577 yılını bulmuştur. Vakfın aşevi modern zamanlara kadar faal kalmıştır. Bu aşevinde bakımevinde kalanlara ve sûfilere, öğrencilere ve fakir olan herkese her gün yüzlerce kap yemek dağıtılmıştır.¹⁴⁴⁶

Vakıf büyük bir vakıf ve gelirleri de çok olduğundan vakfın mütevellileri belgelerde sıkça mevzu olmuştur. 1559 senesinde vakıf mütevellisi olarak Bayram Bey görülür.¹⁴⁴⁷ Kendisinden sonra da Turgut Bey vakıf mütevellisi olarak göreve atanmıştır. 1564 yılında ise müteveli olarak görev yapan kişi Abdülkerim Bey'dir. Turgut Bey'in ölümünden sonra onun yerine göreve gelmiştir.¹⁴⁴⁸ 17 Şubat 1566'da Haseki Sultan imareti mütevellisi olan Abdülkerim hakkında köy ahalisine zulmettiğine dair şikâyetle bulunulmuştur. Durumun

¹⁴⁴² BOA, TTD, 289, s. 173-174; TKG.KK.TTD, 112, s. 62.TKG.KK.TTD, 178, s. 41, 64, 66, 69, 71.

¹⁴⁴³ Cohen, Sijill, s. 158.

¹⁴⁴⁴ BOA, TTD, 342, s. 3.

¹⁴⁴⁵ Bakhit ve Sawariyyah, TD 112, s. 152.

¹⁴⁴⁶ Asali, s. 203.

¹⁴⁴⁷ BOA, A.DVNS.MHM.d., No. 3, h. 138.

¹⁴⁴⁸ BOA, A.DVNS.MHM.d., No. 6, h. 33, 49, 50.

araştırılması hususunda emir verilmiş.¹⁴⁴⁹ Abdülkerim'in oğlu hakkında da halktan mallarını gasp ettiği ile alakalı şikâyetler mevcuttur.¹⁴⁵⁰ Mütevellî Abdülkerim vakıf gelirlerini zimmetine geçirdiği iddiasından dolayı görevden alınmış yerine yeni mütevellî olarak Osman getirilmiştir.¹⁴⁵¹ 1577 yılında vakfın mütevellisi olan Osman Ağa'dan kendisinden önce var olan eksiklikleri belirtmesi hususunda bilgi istenmiştir.¹⁴⁵² 1579 da imaret mütevellisi Hasan¹⁴⁵³ daha sonra da Mahmud Çavuş mütevellî olarak atanmıştır.¹⁴⁵⁴ XVI. yüzyılda vakfın diğer mütevellileri Osman Kuddûsi, Muhammed, Tatak Muhammed, Kâtip Kara İbrahim ve Gazanfer Ağa olmuştur.¹⁴⁵⁵

Vakfa gelir sağlayan köy ve mezralar mevcuttur. Haseki Hürrem Sultan'a temlik edilen Emyun köyü gelirleri 1551-1552 yılları ortalaması 98.195 akçe olarak kayıtlıdır. 985'te 126195, 986'da 70.195 akçe gelir sağlamıştır.¹⁴⁵⁶ 1562 senesinde Riha köyünden imarete 35530 akçe yıllık gelir verilmiştir. Beyt Lukya köyü ise 7460 akçe vergi gelirini verirdi. 1562'de Cib köyü imaret vakfına 6820 akçe olan vergi gelirlerinin tamamını vermiştir. Beytülahm 1562'de (cizye gelirlerinden 11.920, diğer vergilerden 23.925) toplam 35.845 akçelik bir gelir ve 1596'da 27.000¹⁴⁵⁷ akçe gelir ayırmıştır.

Beyt Câla 1562'de 17.440 akçe cizye vergisinden 18.195 akçe diğer vergi gelirlerinden¹⁴⁵⁸ vakfa tevdi edilmiştir. Vakıf Beyt Câlâdan 1596'da 24500 akçe¹⁴⁵⁹ vergi geliri elde etmiştir. Beyt Kise köyünden imaret vakfına 2125 akçe gelir ayrılmıştır.¹⁴⁶⁰ Mezra-ı Re's Haniye 3500, Mezra-ı Halet Elhûr 3000, Kıt'aî Arz Bakaya el-Res¹⁴⁶¹ gibi köy ve mezralardan vakfa gelir ayrılmıştır. 1562 yılında vakfa Kudüs'ten toplanan toplam vergi geliri 145.777 akçe olmuştur. Vakfın Kudüs dışında farklı vilayetlerde geliri olduğu fakat bunun vakıf defterine kaydedilmediği belirtilmiştir.¹⁴⁶² Yüzyılın sonunda Kudüs'ten vakfa toplam 111.935 akçe gelir tevdi edildiği kayıtlarda bildirilmiştir.¹⁴⁶³

¹⁴⁴⁹ BOA, A.DVNS.MHM.d. No. 5, h. 382-383.

¹⁴⁵⁰ BOA, A.DVNS.MHM.d., No.19, h. 288.

¹⁴⁵¹ BOA, A.DVNS.MHM.d., No. 26, h. 264.

¹⁴⁵² BOA, A.DVNS.MHM.d., No. 31, h. 271; BOA, A.DVNS.MHM.d., No. 33, h. 158, 172.

¹⁴⁵³ BOA, A.DVNS.MHM.d., No. 36, h. 133

¹⁴⁵⁴ BOA, A.DVNS.MHM.d., No. 7, h. 2506.

¹⁴⁵⁵ BOA, A.DVNS.MHM.d., No. 58, h. 8.

¹⁴⁵⁶ BOA, TS, MA.e.

¹⁴⁵⁷ TKG.KK.TTD, 112, s. 65-68; TKG.KK.TTD, 178, s. 74.

¹⁴⁵⁸ TKG.KK.TTD, 112, s. 67.

¹⁴⁵⁹ TKG.KK.TTD, 178, s. 76.

¹⁴⁶⁰ TKG.KK.TTD, 112, s. 68.

¹⁴⁶¹ TKG.KK.TTD, 178, s. 76.

¹⁴⁶² BOA, TTD, 342, s. 4; TKG.KK.TTD, 539, s. 2.

¹⁴⁶³ TKG.KK.TTD, 178, s. 77.

Halîlü'r-rahmân Vakfı

Vakf-ı Halîlü'r-rahmân, Semat-ı Halîlü'r-rahmân ve Türbe-i Halîlü'r-rahmân isimleri ile tahrir kayıtlarında geçmektedir. Tahrirlerde bazen sadece Vakf-ı Halil olarak bahsedilmiştir.¹⁴⁶⁴ Fakat Kudüs sancağı dışında da farklı vilayetlerden bu vakfa gelir sağlayacak alanlar vakfedilmiştir. Bu durum vakıf defterinde bahsedilmiş ancak detay verilmemiştir.¹⁴⁶⁵

Vakfın 1518 yılındaki geliri 94321 akçe olmuştur. Kudüs dışındaki alanlardan da vakfa gelir almaktaydı.¹⁴⁶⁶ Halîlü'r-rahmân Vakfı büyük bir vakıf olup çalışanları çoktu. Çalışanlar arasında Kur'an -ı Kerim okuyanlar, öğretmenler, aşçı, temizlikçi, kapıcı ve ekmek yapanlar vardı. Vakfa ayrılan gelir de çoktu.¹⁴⁶⁷ Vakıftan yararlanan kişiler de çoktur. Öyle ki 1573 senesinde imaretten verilen yemek ve yardımların kesilmesi nedeniyle halk devlete şikâyetle bulunmuştur.¹⁴⁶⁸

Vakfın büyük ve şehirde etkili olması vakıf çalışanları hakkında bilgiler kalmasına neden olmuştur. 1560 tarihinde Kudüs'ü Şerif ve Halîlü'r-rahmân Vakıfları mütevellisi olan Mehmed'in görevinde güvenilir ve başarılı olduğundan görevde terakki etmesi kararı verildiği görülmektedir.¹⁴⁶⁹ 1572'de de vakıf mütevellisi Mehmet Çelebi isimli birisidir. Aynı kişi olması muhtemel olmakla beraber kesin değildir.¹⁴⁷⁰ 1577 senesinde vakıf kâtibi olan Mahmud vakıf köylerinden tereke ve zeytinyağı toplarken "kâtibiyye" isimli bir hukuk dışı ücret almıştır. Bu usulsüz işinden dolayı şikâyet dilmiştir. Kâtip yaptığı işten men edilmiştir.¹⁴⁷¹

XVI. yüzyıl boyunca vakıf gelirlerinde düzenli bir artış kaydedilmiştir. Bu vakfın gelirleri Kudüs ve Halil nahiyeleri gelirler ve Kudüs köy, mezra ve çiftliklerden gelen gelirlerdir. 1518'de Ayzeriyye köyünden vakfa 10000 akçe hisse ayrılmıştır.¹⁴⁷² 1538 senesinde Kudüs'te vakıf için toplanan gelir toplamda 105.994,5 akçe olmuştur. 1553 senesinde Halîlü'r-rahmân'dan bu vakıf için 188.940 akçe, Kudüs nahiyesinde ise 849.605 toplamda 273.9005 akçe gelir toplanmıştır. 1596-1597 yılında vakıf için Kudüs'ten 113935, Halîlü'r-rahmân'dan ise 182.920 akçe toplamda 296.855 akçe gelir toplanmaktaydı. Vakfın

¹⁴⁶⁴ Bakhit ve Sawariyyah, TD 1015, s. 58.

¹⁴⁶⁵ BOA, TTD, 342, s. 2.

¹⁴⁶⁶ Bakhit ve Sawariyyah, TD 289, s. 161.

¹⁴⁶⁷ Bakhit ve Sawariyyah, TD 1015, s. 58.

¹⁴⁶⁸ BOA, A.DVNS.MHM.d., No. 23, h. 324.

¹⁴⁶⁹ BOA, A.DVNS.MHM.d., No. 3, h. 391.

¹⁴⁷⁰ BOA, A.DVNS.MHM.d., No. 12, h. 1162.

¹⁴⁷¹ BOA, A.DVNS.MHM.d., No. 29, h. 78.

¹⁴⁷² BOA, TTD, 427, s. 272.

gelirleri arasında mahsul-ü ihtisap, âdeti kasaban ve bâc-ı bazar, resm-i kaban koyun ve keçilerden alınan vergiler, dükkânlardan, han ve hamam gibi işletmelerden alınan vergiler bulunmaktaydı. Mısır'a giden sabunların taşımacılığından elde edilen vergiden de bir kısım vakfa verilmiştir. Bu miktar 1553 ve 1596 yıllarında 7370 akçe olmuştur.¹⁴⁷³ Ayrıca Halîlü'r-rahmân nahiyesinde bulunan Mahalle-i Yahûd isimli mahallenin 1562'de 880 akçe, 1596-1597'de 9011 akçelik cizyesini de gelir olarak almıştır. Çeşitli köylerden gelen cizye gelirlerinden de bazıları bu vakfa aktarılırdı. Örneğin 1553 senesinde Beyt Calâ köyünde ikamet eden Nasara'dan alınan cizyelerden vakfa 1520 akçe tahsis edilmiştir. Ramallah köyünden alınan kişi başı 80 akçeden 1562 yılında gelir 5680, 1596 yılında kişi başı 90 akçeden 6840 akçelik cizye geliri de bu vakfa aktarılmıştır.¹⁴⁷⁴

Kudüs köy ve mezralarından Nahrûr, Abveyn, Zanû, Yatta, Harasâ, İdenî, Tarafeyn, Malihatül Suğrî (2750 akçe alır), Beyt Zekeriyya, Ayzeriyye gibi bölgelerden toplanan vergilerden vakıf için ayrılmış hisseler vardır. 1538'de Yatta köyü 5600 akçe, Şevkiyye köyünden 2900, Şevkiyye Benî Kays'tan 10.600, Ğâbe Köyü 3700, Devrî köyünden 6620 akçe.¹⁴⁷⁵ Karave köyü 680 akçe Halîlü'r-rahmân Vakfı'na vergi verirken sonraki yıllarda hem Halîlü'r-rahmân hem Sahra-i Şerif, Mescid-i Aksâ ve Camii Meğaribe Evakfı'na vergi vermiştir. 1562'de Abdelmiya köyü (1032) vakfa ödeme yapan köylerdendir. Beyt Hanina köyünden 1300 akçelik bir gelir ayrıca keçi ve arılardan (95 akçe) alınan ve bad-ı hevâ (17,5 akçe) vergileri gelirleri Halîlü'r-rahmân Vakfı'na aktarılırdı. Vakfa 1596-1597 yılı gelirlerinde özel mülk olan Mülk-ü Havace'ye ait araziden 100 akçelik gelir de kaydedilmiştir. 1562'de Kudüs nahiyesinde olan Deyr Ğassân köyü ve Ramallah köyü gelirleri bu vakfa aktarılmıştır. Deyr Ğassân geliri 20840 akçe, Ramallah köyünden vakfa tevdi edilmiş olan tarım, bad-ı heva ve cizye gelirlerinin vergileri toplamda 8990 akçe olmuştur.¹⁴⁷⁶

¹⁴⁷³ TKG.KK.TTD, 112, s. 76.

¹⁴⁷⁴ TKG.KK.TTD, 112, s. 61; TKG.KK.TTD, 178, s. 68.

¹⁴⁷⁵ BOA, TTD, 289, s. 55; BOA, TTD, 289, s. 57; BOA, TTD, 289, s. 221; BOA, TTD, 289, s. 228; BOA, TTD, 289, s. 229; TKG.KK.TTD, 112, s. 46; TKG.KK.TTD, 112, s. 52; TKG.KK.TTD, 112, s. 53; BOA, TTD, 1015, s. 263; BOA, TTD, 1015, s. 300; BOA, TTD, 1015, s. 307; BOA, TTD, 1015, s. 309; BOA, TTD, 1015, s. 308; BOA, TTD, 1015, s. 308.

¹⁴⁷⁶ BOA, TTD, 1015, s. 213; TKG.KK.TTD, 112, s. 55, 59, 60, 61.

Hazret-i Şeyh Ahmed Deccânî Vakfı

1555 tarihinde kurulan vakıf Haseki Hürrem Sultan'ın kurduğu imâretin ihtiyaçları için kurulmuştur.¹⁴⁷⁷ Vakfın 1562 senesinde yıllık geliri 1376 akçe olmuştur.¹⁴⁷⁸ Yukarıda anlatılan vakıflar haricinde de Kudüs'te hayır vakıfları bulunmuştur. Bunlardan kayıtlara yansıyanlardan Mevlânâ Şeyhülislâm Hâc Muhyiddîn el-İmâm Halîlü'r-rahmân Osmanlı Devleti zamanında kurulmuş bir vakıftır. Halîlü'r-rahmân nahiyesinde kurulmuş vakıf gelirlerini de bu nahiyeden karşılamıştır.¹⁴⁷⁹ Sinan b. Abdullah es-sipâhî el-meşhûr Kulaksız vakfı da Osmanlı Devleti zamanında kurulmuştur ve vakfa 12 kalem gelir bağlanmıştır.¹⁴⁸⁰ El-emîrû'l-ümerâî'l-kirâm Ahmed Paşa el-emîrû's-sâbık bi-Dımaşk Vakfı Ahmed Paşa tarafından 1556 senesinde kurulmuş bir para vakfıdır.¹⁴⁸¹ El-Emir Vakfı da Halîlü'r-rahmân'daki aşevlerinin masraflarını karşılamak için kurulmuştur.¹⁴⁸²

İmamlar, Kur'an okuyanlar ve hutbe verenler için oluşturulmuş vakıflar

Vakf-ı el- Hutbe-i vel Eimmei Bil Mescid-i Aksâ, Vakf-ı Sultan Çakmak Alî Kiraatil Kurân (Ebveyn köyü 1562'de 2250 akçe), Vakf-ı İbni Ferhad Ali Kiraatil Kur'an ve Vakf-ı İbni Mazhar Alî Kiraatil Kur'an ı Kerim (Mezra- ı Ayncevad'tan 1308 akçe ve Ferhad Ali'nin vakfı Mezra- ı Ayncevad'tan 2600 akçe geliri vardır¹⁴⁸³), Vakf-ı Şihabi Ahmed b. Fahreddin Ali Berr ve Sadaka (İseviye köyü 675 akçe 1520-1521 tarihinde kurulmuş bir vakıftır¹⁴⁸⁴) ve Vakf-ı Aişe-i Rûmî (1507-1508 tarihinde kurulmuş olan vakıf, Sahra-i Şerif'te ikindiden sonra Kur'an- Kerim okutmak amaçlı kurulmuştur.¹⁴⁸⁵)

4.6.6.5. Mustafa İskender Paşa vakfı

Vakıf 1519 senesinde kurulmuştur. Vakfın amacı Halvetî Tarikatı fukarasına yardım sağlamaktır. Bu nedenle bu tarikat mensupları ve şeyhine bir ev vakfedilmiştir.¹⁴⁸⁶ Vakfın

¹⁴⁷⁷ G. A. Güneş ve H. Güneş, Vakıflar, s. 117.

¹⁴⁷⁸ BOA, TTD, 342, s. 24.

¹⁴⁷⁹ BOA, TTD, 342, s. 20.

¹⁴⁸⁰ BOA, TTD, 342, s. 21.

¹⁴⁸¹ G. A. Güneş ve H. Güneş, Vakıflar, s. 116.

¹⁴⁸² Köse, İdari, s. 172.

¹⁴⁸³ TKG.KK.TTD, 112, s. 56, s. 55.

¹⁴⁸⁴ İpşirli ve Al-Tamimi, s. 23.

¹⁴⁸⁵ BOA, TTD, 522, s. 35.

¹⁴⁸⁶ İpşirli ve Al-Tamimi, s. 36.

kuruluş tarihi bazı kaynaklarda 1528 olarak belirtilmiştir. Vakıftan faydalanabilecek kişiler Şeyh Üveys El-Halvetî'ye tabi olanlar olarak belirtilmiştir.¹⁴⁸⁷

4.6.6.6. Mescit-hângâh-zaviye-ribat ve bimaristan vakıfları

Mescit, hângâh, zaviye ve ribat ve bimaristanlarda dindar insanlar Kur'an-ı Kerim okuma, yazma ve tefsiri ile meşgul olurlardı. Vakıflar aracılığı ile bu yaşam alanlarının tüm ihtiyaçları giderilmekteydi. Burada bulunan sofî olarak adlandırılan dindar kişilerin yeme, içme, giyinme ve barınma gibi tüm ihtiyaçları kurulan vakıflar aracılığı ile temin edilirdi. Buradaki kişiler sadece dini ibadetlerle meşgul olurdu. Bu sosyal alanlarda halk toplanır, ilim meclisleri kurulur ve sohbetler edilirdi.¹⁴⁸⁸

Melik El-Zâhir Mescidi Vakfı 1518 yılında Necme köyünden 667 akçe geliri vardır. 1538'de ise 333, 1553 yılında 482 akçe, 1562'de 482 akçe geliri olmuştur. *Luluye Zaviyesi Vakfı* XVI. yüzyılın ilk zamanlarında Beyt Savur köyünden 3150 akçe gelir temini yapılmıştır.¹⁴⁸⁹ *Şehabettin Ali Cami Süleyman Vakfı* 1538 senesinde Beni Abd mezrasında Cami Şehabeddin Bin Osman olarak kaydedilmiştir. 1553 yılında Savrâ mezrasından 39 akçe gelir vakfa verilen gelirlerdendir. *Ömer b. Hattab Cami Vakfı* Beytülâhm köyündedir. Mezra-ı harabe'den 1553'te 950, 1562'de 100 akçe geliri vardır. *Cevheriyye Hangâhı Vakfı* Takû köyü, Beyt Umur, Kûfiye ve Tulil Kerem köylerinden ortalama 17.799 akçe geliri vardır. *Hângâh-ı Bâsıtiye Vakfı* Sur Bahur köyünden hangah için 8564 akçe gelir toplanmıştır.¹⁴⁹⁰

Hângâh-ı Fahriye Vakfı 1497-1498 tarihinde kurulmuştur.¹⁴⁹¹ Hângâhın tam olarak ne zaman inşa edildiği belli değildir. Ancak kurucusu Fahreddin Ebu Abdullah b. Fazlullah'tır. Hângâhın Osmanlı tarafından 1570 yılında tamir ve bakımı yapılmıştır.¹⁴⁹² Bu hangâh Fahriye Medresesi külliyesinin bir parçasıdır. Harem-i Şerif'in batısında yer alır. Hangâhta şeyh ve nazır gibi görevliler bulunmaktadır.¹⁴⁹³ 1553'te Türbe-i Mamul civarındaki araziden 200 akçe, 1562'de 500 akçe ve çeşitli arazilerden 3100 akçe gelir, çevresinde bulunan 5

¹⁴⁸⁷ G. A. Güneş ve H. Güneş, Vakıflar, s. 114.

¹⁴⁸⁸ Bakhit ve Sawariyyah, TD 1015, s. 66.

¹⁴⁸⁹ BOA, TTD, 1015, s. 207; BOA, TTD, 289, s. 59; TKG.KK.TTD, 112, s. 23; BOA, TTD, 1015, s. 207.

¹⁴⁹⁰ BOA, TTD, 1015, s. 214; BOA, TTD, 289, s. 66; TKG.KK.TTD, 112, s. 65; BOA, TTD, 342, s. 10.

¹⁴⁹¹ İpşirli ve Al-Tamimi, s. 22.

¹⁴⁹² G. A. Güneş ve H. Güneş, Vakıflar, s. 111.

¹⁴⁹³ Bakhit ve Sawariyyah, TD 1015, s. 66.

harap, bir mamur dükkândan yıllık 1000 akçe gelir¹⁴⁹⁴, 1599 yılında ise çeşitli arazilerden 7175 akçe gelir kaydı vardır.¹⁴⁹⁵

Şeyh Alaaddin Ribatı Vakfı Beyt Sakayâ köyünden 1562 ve 1596 senelerinde 1550 akçe geliri vardır. Köyler dışında vakfa Kudüs'te bir değirmen ve bir fırın vakfedilmiştir. Ayrıca imarete bitişik olan evler ve avlu gibi vakfedilmiş yerler mevcuttur. Vakfın kuruluş tarihi 1340-1341 yılıdır. Bu vakıfta vakfın temizlenmesi, kandillerin yakılması gibi ihtiyaçları giderildikten sonra fakirlere dağıtılmak üzere ekmek yapılmıştır.¹⁴⁹⁶

Vakf-ı Ribat ve Bimaristan ve El-Sakiye fi Haram Halîlü'r-rahmân Devir köyü 100 akçe, Artas köyünden 7500 Hân el-Efrenç mezrasından 663 akçe ve Hîbran mezrasından 2426 akçe bu vakfa gelir temini sağlanmıştır. Toplam 8589 akçe yıllık gelire sahip olan bir vakıftır.¹⁴⁹⁷ *Meğâribe Zaviyesi Vakfı* 1518 senesinde Vakf-ı Selahaddin Alî Zaviye-i Meğâribe olarak kaydedilmiştir. Ayn Kerim köyünden başlarda 2250 akçe geliri varken bu gelir 3990 akçe¹⁴⁹⁸ olarak yükselmiştir. 1562 senesinde Ayn Kerim köyünden 5500 Babı Silsile mahallesindeki bir fırından da yıllık 2442 akçe gelir vakfa ayrılmıştır.¹⁴⁹⁹

Bayram Çavuş Ribat ve Muallimhane Vakfı, Bayram Çavuş Ribat ve Muallimhanesinin giderlerini temin etmek için kurulmuş bir vakıftır. Vakıf 1546 yılında kurulmuştur¹⁵⁰⁰. Beni Şecâ mezrasından 370 akçe¹⁵⁰¹ geliri vardır. *Cami-i Beled Vakfı* 1538 senesindeki tahrir defterinde kaydedilmiş bir vakıftır. Sonrasındaki tahrirlerde yoktur. Bu yılda Kalendiyye, Cib, Lika, Hanina, Deyr Debun, Ayzeriyye gibi köylerden bu vakfa 465 akçe gelir toplanmıştır.¹⁵⁰²

Hüdaverdi Beg Ebu Seyfeyn Ğazi b. Muhammed Ağa Vakfı Mevlevî dergâhının giderleri için kurulmuş olan vakfın 1586 ve 1587 yılına ait iki vakfiyesi bulunmaktadır. 1586 yılı vakfiyesine göre dergâha beş yüz sultani para temini sağlanmalıydı. Gelirin 75 altınını Mesnevî okumakla görevli beş Mevlevî dervişine verilmesi şartı bulunmaktadır. Ayrıca zaviyede iki müezzin bulunurdu ve her birine günlük iki akçe, kapıcıya, ferraş ve kandillerle sorumlu görevlilere de gelirden akçe tahsis edildiği belirtilmiştir. Neyzen ve aydınlatma için kullanılan zeytinyağının satın alınması da vakfiyede belirtilmiştir. 1587 tarihli vakfiyesinde

¹⁴⁹⁴ BOA, TTD, 289, s. 66, 9.

¹⁴⁹⁵ TKG.KK.TTD, 178, s. 15-103.

¹⁴⁹⁶ İpşirli ve Al-Tamimi, s. 21.

¹⁴⁹⁷ BOA, TTD, 427, s. 276.

¹⁴⁹⁸ BOA, TTD, 289, s. 134.

¹⁴⁹⁹ TKG.KK.TTD, 539, s. 3.

¹⁵⁰⁰ İpşirli ve Al-Tamimi, s. 53.

¹⁵⁰¹ BOA, TTD, 289, s. 165.

¹⁵⁰² BOA, TTD, 1015, s. 222, 224, 242, 252, 263.

zaviyenin geliri 200 akçe olarak belirtilmiştir. Vâkîf, dergâhta bulunacak bu kişilerin vasıfları hakkında da bazı şartlar öne sürmüştür. Bu şartlara göre dergâhtaki Mevlevî dervişleri Türk ve gezgin olacaktır. Diğer bir şartı da Kudüs Mevlevîhane Zaviyesi şeyhi, dergâhta hem imam hem de mesnevi okuyucu olmalıydı. 1586'da bu görevi ifa eden kişi Şeyh Abdülali el-Mevlevî b. Ahmed Çelebi el-Halvetî'dir.¹⁵⁰³

Zâviye-i Bestâmiyye fî Hâreti Beni Zeyd Vakfı Beyazid-i Bestami Tarikatı'nın bir zaviyesidir. Memlûk döneminde, 1368 yılında Şeyh Cemaleddin Abdullah b. Selahaddin Halil El-Bestami tarafından kurulmuş bir zaviyedir.¹⁵⁰⁴ 1562 yılında 2156 akçe geliri bulunmaktadır.¹⁵⁰⁵ *Vakf-ı Mencik Ali Zaviye-i Bedriye*, XVI. yüzyılda Şerefât köyünden ortalama 3000 akçe gelir hakkına sahiptir.¹⁵⁰⁶ *Sultan Selahaddin Yusuf b. Eyyûb Ali Zaviye el-Meğâribe Vakfı*, Ayn Kerim köyünden 2500 akçe geliri bulunurdu. *Ribat el-Mensûrî Vakfı* 188 akçe gelire sahip bir vakıftır. *Cami Karye-i Hata Vakfı* Lika köyünden 1000 akçe ve Lefta köyünden 1045 akçe geliri vardır.¹⁵⁰⁷

Sultan Eşref İnal Ali Hangahı Vakfı Cib köyünden 1553 senesinde 2333 akçe¹⁵⁰⁸ yıllık gelire sahip olmuştur. *El-Mehmaziyye Ribatı Vakfı* Beyt el-Said Mezrası'ndan 300 akçe¹⁵⁰⁹ geliri vardır. *Sinan b. Mahmud Soğancı Vakfı* 1534-1535 senesinde kurulmuş bir vakıftır. Soğancı tarafından yapılmış olan ribatın giderleri için kurulmuş bir vakıftır.¹⁵¹⁰ *Alaaddin Ali El-Halvetî Zaviyesi Vakfı* Alaaddin Ali b. Şemseddin Muhammet el-Halvetî'ye atfedilen zaviye 1530 senesinde kurulmuştur¹⁵¹¹. Bu vakıfların dışında *Şeyh Ahmed Ebu Sûr Vakfı*, *Şeyh Hamid Zaviyesi*, *Sultan Kalavun Ali Zaviye-i El-Mahmaziye Vakfı*, *Salâhiye Hângâhı Vakfı*, *Han El-Zahirî Vakfı* ve *Edhemiye Zaviyesi Vakfı* XVI. yüzyılda Kudüs'te aktif olan vakıflardandır. Bu vakıflar haricinde de *Kalenderiyye Cami Vakfı*, *Badû Cami Vakfı*, *Sur Bahur Cami Vakfı*, *Beyt Hanina Cami Vakfı*, *Beyt Sûrik Cami Vakfı*, *Dîvan Cami Vakfı* *Cami Ayzeriyye Vakfı*, *Cami Ramallah Vakfı* kayıtlarda bulunmaktadır.¹⁵¹²

¹⁵⁰³ Hasan Hüseyin Güneş, Kudüs Mevlevihanesi ve Vakfiyeleri Üzerine Metodik Bir İrdeleme, II. Uluslararası Sultan Divani ve Mevlevilik Sempozyumu Bildirileri, Afyon 2013, s. 122.

¹⁵⁰⁴ G. A. Güneş ve H. Güneş, Vakıflar, s. 113.

¹⁵⁰⁵ BOA, TTD, 342, s. 11.

¹⁵⁰⁶ TKG.KK.TTD, 178, s. 48.

¹⁵⁰⁷ BOA, TTD, 1015, s. 243; BOA, TTD, 289, s. 109; BOA, TTD, 1015, s. 222; BOA, TTD, 427, s. 281.

¹⁵⁰⁸ BOA, TTD, 289, s. 106.

¹⁵⁰⁹ BOA, TTD, 289, s. 178.

¹⁵¹⁰ İpşirli ve Al-Tamimi, s. 22.

¹⁵¹¹ G. A. Güneş ve H. Güneş, Vakıflar, s. 112.

¹⁵¹² TKG.KK.TTD, 112, s. 19-89.

4.6.6.7. Eğitim vakıfları

XVI. yüzyılda Kudüs'te Medreselerin çoğu Osmanlı öncesi kurulmuş olan medreselerdir. Bu eğitim alanları Osmanlı döneminde de işler halde tutulmuş ve vakıflar aracılığı ile eğitimin devamlılığı ve kalitesi sağlanmaya çalışılmıştır. Kudüs'te İslamiyet'in dört mezhebi olan Hanefî, Şafî, Hanbelî ve Maliki Mezhepleri müntesipleri yaşamaktaydı. Medrese mevzuatları ve alınan dersler de bu dört mezhep dikkate alınarak oluşturulmuştur.¹⁵¹³ Medreseler için kurulmuş olan vakıflarda medreselerdeki öğrenci, öğretmen ve idarecilerin giderleri temin edilmiştir. Yüzyıl süresince aktif olan 15 ilâ 23 medrese bulunmaktadır. Bu medreselerden bazıları XVI. yüzyılın sonuna kadar kayıtlarda zikredilmiş bazıları ise zikredilmemiştir. Bunun sebebi medreselerin aktif olup olmaması ile alakalı olabilir. Büyük ve sürekli işler halde olan medreseler ve vakıfları tahrirlerde sürekli varlık göstermiştir. Kudüs eğitim hayatında incelenen zamanda yıllar içinde bazı medreseler kapanmış ve bazı yeni medreseler açılmıştır. Kudüs kayıtlarındaki eğitim vakıflarından bazıları El-Şeyhuniye Medresesi Vakfı gibi Kudüs sınırları dışında olan medreselere gelir sağlamaktaydı.

Tenkizîye Medresesi Vakfı

Babu Silsile civarında olan medrese Emir Ebu Said Seyfeddin Tenkiz İbni Abdullah el Melekî El Nasırî tarafından 1338 senesinde kurulmuştur. Medresede Hanefî fihhına göre fıkıh dersleri ve hadis dersleri eğitimi verilirdi.¹⁵¹⁴ Sit hamamının 1553 senesinde 8000,1596'da ise 5000 akçelik geliri, Aynkîne Köyünden 1538'de 384 akçe, 1553'te 600 akçe, 1562 senesinde 1300 ve1596'da1300 akçe geliri vakfa verilirdi. 1596'da vakfın toplam 6300 akçe geliri vardır.¹⁵¹⁵

Hüseyniyye Medresesi Vakfı

Emir Hüsameddin bin Mehmed El Hasan tarafından Hanefî ve Şafî Mezhebine uygun fıkıh ilmi verilmesi amacı ile Osmanlı öncesi kurulmuş bir medresedir.¹⁵¹⁶ Tayyibetü'l İsm köyü (1553'te 5225, 1599 yılında 5076 akçe), Emtûbi köyü (2500 akçe), El-Ayn köyü

¹⁵¹³ Bakhit ve Sawariyyah, TD 1015, s. 62.

¹⁵¹⁴ Muhammad Adnan al-Bakhit ve Noufan Raja al-Sawariyyah, TD1015, s. 64.

¹⁵¹⁵ BOA, TTD, 1015, s. 249; BOA, TTD, 289, s. 149; TKG.KK.TTD, 112, s. 50; TKG.KK.TTD, 178, s. 55.

¹⁵¹⁶ Bakhit ve Sawariyyah, TD 1015, s. 63.

(1562’de 3253 akçe, 1596’da 3380), Deyrbân köyü (1553’te 5206 akçe, 1599’da 6750 akçe) gibi köylerden gelir toplardı. 1599’da toplam 17702 akçelik geliri olmuştur.¹⁵¹⁷

El-Şeyhuniye Medresesi Vakfı

Kahire’de olan medrese Emir Seyfeddin Şeyh Nâsırî tarafından kurulmuştur. Kudüs’te olan Kulûniye Köyü gelirlerinden (önceleri 3600 iken 1553’te 5000 akçe¹⁵¹⁸, 1599’da 6200 akçe¹⁵¹⁹) bu vakfa hisse ayrılmıştır.

Salâhiye Medresesi Vakfı

Babu’l Esbat civarında olan medrese Sultan Selahaddin Eyyûbî adına 1187 senesinde aslında bir kilise iken medreseye çevrilmiştir. Şafî Mezhebi’ne göre tedrisât vermiştir.¹⁵²⁰ Medrese için kurulmuş olan vakıf çeşitli köy ve arazilerden gelir temin eder ve medresenin bakım ve işlerliği için harcanırdı. Bu ödemeler tahrir kayıtlarında karşımıza çıkmaktadır. 1518’de Şevikat Beni Kays Beni Selim’den 2101 akçe, Naliye köyünden 3500 akçe, Kastel köyünden 1518’de 144, 1538’de 500 akçe geliri bulunan bir medresedir. Ayrıca vakıf için Ayn Silvan köyü 1518’de 9000, akçe, Salebe köyünden ise 1562 senesinde 2400 akçe gelir ayrılmıştır. Bîr Eyyub köyünden 1518’de 2700, 1538’de 300 akçe, Nefliye köyünden ise 2328 akçe, Arz-ı Cismani arazisinden 1560 akçe¹⁵²¹ gelir temin edilmiştir.

Vakıf gelirleri ile alakalı incelenen yüzyıl içerisinde anlaşmazlıklar resmi kayıtlara yansımıştır. Vakfa gelir sağlayan alanlardan olan Arz-ı Cismani kıtası tahrir kayıtlarında eskiden beri şehirde ikamet eden Yahudilerin mezarlarının olduğu yer olarak belirtilmiştir. Vilayet kâtibi olan Mehmed Bey buraya geldiğinde Salahiyye Medresesi mütevellisi olarak görev yapmakta olan Mevlâna Afifeddin bu kıtadan alınan her zaman vergi miktarından daha fazlasının alınması gerektiğini talep etmiştir. Muhtemelen buradaki gelir miktarının önceki senelere nazaran arttığını tespit etmiştir. Yahudiler bu iddiaya karşı önceki ödeme şartlarının belirlendiği hükm-ü şerifi getirmiş ve değişmemesini istemişlerdir. Durumu incelemek üzere gönderilen Abdulkerim Çelebi, Yahudilere önceden verilen hükmü şer’i dayanaklara göre geçersiz ilan etmiştir. Bahsi geçen alanın ecr mislini 100 altın olarak düzenlemiştir. Bu

¹⁵¹⁷ BOA, TTD, 289, s. 76; TKG.KK.TTD, 178, s. 41; TKG.KK.TTD, 178, s. 50; TKG.KK.TTD, 112, s. 55; TKG.KK.TTD, 178, s. 60; BOA, TTD, 289, s. 129; TKG.KK.TTD, 178, s. 65; TKG.KK.TTD, 178, s. 65.

¹⁵¹⁸ BOA, TTD, 289, s. 135.

¹⁵¹⁹ TKG.KK.TTD, 178, s. 53.

¹⁵²⁰ Bakhit ve Sawariyyah, TD 1015, s. 62.

¹⁵²¹ TKG.KK.TTD, 178, s. 93; BOA, TTD, 289, s. 61; TKG.KK.TTD, 112, s. 47; TKG.KK.TTD, 112, s. 43; TKG.KK.TTD, 178, s. 33; BOA, TTD, 1015, s. 214; TKG.KK.TTD, 112, s. 19.

düzenlemede bölgenin ileri gelenlerinden Şeyh Ahmed Deccânî 'nin de şahadetini ibraz etmiştir. Böylece kısmî tahmini olarak 100 altın olarak belirlenen alandan 15600 akçelik bir ödeme olması gerektiğini kaydetmiştir.¹⁵²² Bu örnekle medrese vakıflarının ciddi gelirlere haiz olduğunu ve bu gelirlerin düzenlenmesinde şehrin ileri gelenlerinin fikirlerine müracaat edildiğini söylemek gerekir.

Tuluniye Medresesi Vakfı

Şehabeddin Ahmed b. Tulunî tarafından 1397 yılında kurulan medrese 1423 yılında Şemseddin Muhamed El-Fenari tarafından vakıfla desteklenmiştir.¹⁵²³ 1518' de çeşitli arazilerden 920 akçe ayrıca Beyt Tûl köyü (1553'te 3580 akçe, 1562 'de 4230 akçe ve 1599'da 3570) ve Cebea arazisi (1553'te 100 akçe, 1599'da 150) gelirleri vakfa ayrılmıştı.¹⁵²⁴

Fahriye Medresesi Vakfı

14. yüzyılda Babul Meğâribe yanında, Mescid-i Aksâ civarında olan medrese Kadı Fahreddin Mehmed b. Fadlullah tarafından inşa edilmiştir.¹⁵²⁵ 1518'de Beyt Attab köyünden 100 akçe ve Beyt Atara el-Sufî ve el-Fevkâ'dan 1553'te 150 akçe, 1599 senesinde 275 akçe¹⁵²⁶ gelirleri vardı.

Dulkadıriyye Medresesi Vakfı

Medrese binasını inşa ettiren Mısır Hatun isimli bir kadındır. Medrese Emir Nasruddin Muhammed Dulkadir tarafından 1432 senesinde kurulmuştur. Kudüs'te bulunan Türklerin istifadesi için kurulmuş bir medresedir.¹⁵²⁷

Sultân Melikü'n-Nâsır Yûsuf b. Eyyûb Medresesi Vakfı

Vakıf Selahaddin Eyyubi tarafından 1191 senesinde kurulmuştur. Vakfın kuruluş amacı Kudüs'te bulunan Şafîî fıkıh âlimlerinin ihtiyaçlarını temin etmektir.¹⁵²⁸ Attarin çarşısındaki 18 dükkânın vergisi, Babu'l Hıttâ Mahallesinde bulunana değirmen, han ve

¹⁵²² TKG.KK.TTD, 112, s. 19; TKG.KK.TTD, 178, s. 16.

¹⁵²³ G. A. Güneş ve H. Güneş, Vakıflar, s. 110.

¹⁵²⁴ BOA, TTD, 289, s. 60; BOA, TTD, 0342, s. 8; TKG.KK.TTD, 112, s. 60; BOA, TTD, 289, s. 144.

¹⁵²⁵ Bakhit ve Sawariyyah, TD 1015, s. 63.

¹⁵²⁶ BOA, TTD, 289, s. 116; TKG.KK.TTD, 178, s. 61.

¹⁵²⁷ G. A. Güneş ve H. Güneş, Vakıflar, s. 110.

¹⁵²⁸ BOA, TTD, 522, s. 27; G. A. Güneş ve H. Güneş, Vakıflar, s. 109.

hamam vergisi, Ayn Silvan köyü gelirleri ve çeşitli mezralardan vakfa gelir temin edilmektedir. Bu gelirler 1562 senesinde 48.000 akçeyi aşmaktadır.¹⁵²⁹

El-Melikü'n-Nâsir Selâhaddîn Eyyûb Bîmâristân Vakfı

Selahaddin Eyyubi bu vakfı 1192 yılında kurmuştur.¹⁵³⁰ Beni Said hamamı, Yahudi mahallesinde bulunan değirmen, mahallelerde bulunan evler ve mahzenlerden alınan vergiler ile vakfa gelir temin edilmiştir.¹⁵³¹

Lulu Gazî Medresesi Zaviye ve Ribatı Vakfı

1373 yılında Emir Bedreddin Lulu Gazi adına kurulmuş olan medrese Hanefî Mezhebine göre tedrisat vermektedir.¹⁵³² Beyt Savur köyünden 1518'de 3150, 1538'de 900 akçe, 1553'te 860 akçe, 1562'de 3240, 1599'da 4000 akçe geliri vardır.¹⁵³³

El-Mezheriyye Vakfı

Babu'l Hadid'de olan medrese vakfı Zeyneddin Ebû Bekir Mehmed b. Abdulhalık Bin Mezher El-Ensârî El-Dımaşkî tarafından 1488 yılında kurulmuştur.¹⁵³⁴ Hân el-Efrenç mezrası (1553 yılında 175, 1562'de 200, 1599'da ise 337 akçe), Beyt Sâhur el-Vadî vöyü (1518'de 750, 1538'de 1250 akçe, 1553'te 1330 akçe, 1562'de 1885 akçe, 1599 yılında 2000 akçe)'ünden gelir sağladı. 1599'da vakfın toplam 2337 akçe geliri vardır.¹⁵³⁵

Muazzamiye el-Hanefiyye Medrese ve Hangâh Vakfı

Vakıf 1217 yılında Şerafeddin İsa Bin Seyfeddin Muhammed Hanefî tarafından yaptırılmıştır. Medrese için Osmanlı Devleti 1569 senesinde 20 Sultanî altın harcayarak bir bakım yaptırmıştır.¹⁵³⁶ AlarelFevka köyü 1518'de 11000 akçe ve Batır köyü 1553'te 2331 akçe, 1599'da 4900 akçeden toplam 15900 akçe gelir sağladı. Alarel Süflî köyünden 1518'de 900, diğer senelerde ortalama 1000-3000¹⁵³⁷ akçe gelir aldı.

¹⁵²⁹ BOA, TTD, 342, s. 6.

¹⁵³⁰ G. A. Güneş ve H. Güneş, Vakıflar, s. 109.

¹⁵³¹ BOA, TTD, 342, s. 5. BOA, TTD, 522, s. 19.

¹⁵³² Bakhit ve Sawariyyah, TD 1015, s. 63.

¹⁵³³ BOA, TTD, 1015, s. 207; BOA, TTD, 289, s. 163; TKG.KK.TTD, 539, s. 3; TKG.KK.TTD, 178, s. 61.

¹⁵³⁴ Bakhit ve Sawariyyah, TD 1015, s. 64.

¹⁵³⁵ BOA, TTD, 289, s. 94; TKG.KK.TTD, 539, s. 2; BOA, TTD, 1015, s. 244; BOA, TTD, 289, s. 117; TKG.KK.TTD, 539, s. 2; TKG.KK.TTD, 112, s. 52; TKG.KK.TTD, 178, s. 61.

¹⁵³⁶ G. A. Güneş ve H. Güneş, Vakıflar, s. 110.

¹⁵³⁷ BOA, TTD, 289, s. 127; BOA, TTD, 1015, s. 259; BOA, TTD, 289, s. 51; TKG.KK.TTD, 112, s. 51.

El-Mencikiyye Medresesi Vakfı

Emir Seyfeddin Mencik El-Yusufi tarafından 1368 yılında kurulmuştur¹⁵³⁸. Diğer vakıflar gibi bu vakıfta Osmanlılar tarafından varlığı idame ettirilmiş gerekli bakımı yapılmıştır. 1554 yılında vakıf için 1676 akçe gideri olan bir bakım ve tamir gerçekleştirilmiştir¹⁵³⁹. Mencik (Tulûniye) arazisi Sûr Bahur (1500 akçe), Beyt Safafa köyü (1518’de 347, 1553 senesinde 1513 akçe, 1599’da 2260 akçe), Mencik arazisi- Arz-ı Emir (2300 akçe) köy ve arazilerinden 1599’da toplam 6060 akçe gelir bu vakfa tevdi edilmiştir.¹⁵⁴⁰

Hanefiyye Medresesi Vakfı

Melik El-Muazzam Şemseddin İsa b. Ebu Bekir bin Eyyub tarafından kurulmuş olan medresede Hanefî fikhına göre fıkıh dersleri okutulmaktaydı. Vakıfnamede 1261 senesinde kurulduğu kaydedilmiştir.¹⁵⁴¹ Deyr Selam mezrası gelirlerini alırdı. 1562 senesinde vakıf harcamaları için 4 köy ve bir mezra tahsis edilmiştir. Bu köyler ve mezradan yıllık 17000 akçe gelir vakfa yönlendirilmiştir.¹⁵⁴²

Sultan Melikel-Eşref Aliyel Kayıtbay Medresesi Vakfı

Babu Silsile civarında olan medrese Sultan Melik Eşref Ebu Nâsırî Kayıtbay zamanında 1480 yılında kurulmuştur.¹⁵⁴³ Necme köyünden (242 akçe) ve Beyt Bâir mezrası gelirlerinden bu vakfa gelir sağlanırdı.¹⁵⁴⁴

Hatuniyye Medresesi

Oğul Hatun Binti Şemseddin Mehmed El-Kazaniyye El-Bağdadiyye tarafından 1354 senesinde, Kudüs’te Babu’l Hadid civarında kurulmuş bir medresedir.¹⁵⁴⁵ Batan Cemal mezrasından 1518’de 3800 akçe yıllık gelri kaydedilmiştir.¹⁵⁴⁶

¹⁵³⁸ Bakhit ve Sawariyyah, TD 1015, s. 64.

¹⁵³⁹ G. A. Güneş ve H. Güneş, Vakıflar, s. 109.

¹⁵⁴⁰ TKG.KK.TTD, 178, s. 25; TKG.KK.TTD, 178, s. 44; TKG.KK.TTD, 178, s. 64; TKG.KK.TTD, 178, s. 61.

¹⁵⁴¹ Bakhit ve Sawariyyah, TD 1015, s. 64.

¹⁵⁴² BOA, TTD, 289, s. 61; BOA, TTD, 342, s. 7.

¹⁵⁴³ Bakhit ve Sawariyyah, TD 1015, s. 65; Hilal Çiftçi, s. 10.

¹⁵⁴⁴ TKG.KK.TTD, 112, s. 59; TKG.KK.TTD, 178, s. 89.

¹⁵⁴⁵ Bakhit ve Sawariyyah, TD 1015, s. 62.

¹⁵⁴⁶ BOA, TTD, 289, s. 61.

El-Basıtiyye Medresesi Vakfı

Bu medrese Harem-i Şerif'in kuzeyinde yer almaktadır. Medrese 1330 senesinde yapılmış ve Kadı Zeyneddin Abdalbâsıt Bin Halil El-Dımaşkî tarafından 1430 senesinde vakıf faaliyete geçirilmiştir. Medresede Kur'an -ı Kerim, hadis ve Şafii fikhı tedrisatı yapılmaktaydı.¹⁵⁴⁷ Sur Bahur köyünden 1518'de 2330 akçe, 1562'de ise 8564 akçe geliri olduğu görülmektedir.¹⁵⁴⁸

Bunların dışında da vakıflar mevcuttur. *El-Cevheriyye Medresesi Vakfı* Taku köyünden 1518'de 5067, 1553 senesinde 4123 akçe gelir almıştı. *Salahaddin Medresesi Vakfı* 1553'te Curete'l Aliyye 160 akçe ve Arz-ı Civarel Kible'den 150 akçe¹⁵⁴⁹ geliri olmuştur. *Berkûkiyye Medresesi Vakfı* Mescid-i Aksâ 'ya dâhil olan bir medresedir. İnşâsı Şehabeddin Ahmed El-Tulûnî Zaman-ı Melik El-Zahîr el-Berkûk tarafından 1398'de olmuştur. Sair köyü vergilerinden gelir ayrılmıştır. 1518'de 22500 akçe geliri olan vakıf 1538 ve 1562 yılı tahrirlerine göre ortalama geliri 13500-14000 akçe gelir tasarruf etmektedir.¹⁵⁵⁰ *Çekendariyye Medresesi Vakfı* 1562 kayıtlarında Halîlû'r-rahmân nahiyesinde olan Mecdel Fudayl köyünden 4130 akçe¹⁵⁵¹ gelir almıştır. *Medrese-i Melikiyye* Medrese 1340 yılında Melik El-Mensur Seyfeddin Kalavun tarafından yaptırılmıştır.¹⁵⁵² 1562'de 3100 akçe geliri vardı.¹⁵⁵³ *El-Malikiyye Medresesi Vakfı* Vakfın inşası Emir Seyfeddin Mülk Melik Beytemur El Çökendâri tarafından 1340'ta olmuştur. Şafî fikhına göre dini eğitim vermekteydi.¹⁵⁵⁴ 1518'de Deyr Buruc'tan 1260, 1538 yılında aynı yerden 300 akçe, 1553'te 420 akçe yıllık geliri vardı 1599'da 3100 akçe¹⁵⁵⁵ geliri vardır. *Zâviye-i Megârîbe Vakfı* Silsile mahallesinden 2442 ve Ayn Kerim köyünden 5500 akçe olmak üzere toplamda 7942 akçe geliri olan bir vakıftır.¹⁵⁵⁶ *Hasaniyye Medresesi* 1518'de Emtub köyünden 2100, Deyr Debûn köyünden 3375 akçe, Tayyibetü'l İsm'den 2925, Anbe köyünden 407 akçe geliri vardır. 1562 senesinde ise bu köylere ek olarak Asrişşam köyü 2000 akçe ve Mâlihatü'l-Kübrâ mezrası 1200 akçe geliri eklenmiştir.¹⁵⁵⁷

¹⁵⁴⁷ Bakhit ve Sawariyyah, TD 1015, s. 63.

¹⁵⁴⁸ BOA, TTD, 289, s. 114; TKG.KK.TTD, 112, s. 57.

¹⁵⁴⁹ BOA, TTD, 289, s. 131, 179.

¹⁵⁵⁰ BOA, TTD, 1015, s. 297; TKG.KK.TTD, 112, s. 83.

¹⁵⁵¹ TKG.KK.TTD, 112, s. 84.

¹⁵⁵² G. A. Güneş ve H. Güneş, Vakıflar, s. 110.

¹⁵⁵³ BOA, TTD, 0342, s. 7.

¹⁵⁵⁴ Bakhit ve Sawariyyah, TD 1015, s. 64.

¹⁵⁵⁵ BOA, TTD, 289, s. 149; TKG.KK.TTD, 178, s. 55.

¹⁵⁵⁶ BOA, TTD, 0342, s. 10.

¹⁵⁵⁷ BOA, TTD, 0342, s. 7.

4.6.6.8. Peygamberler, evliyalar, salihler ve mücahidler adına kurulmuş vakıflar

Şeyh selemet vakfı

Evliyaullah El-Salihin olarak belirtilmiş olan Şeyh Seleme Türbesi Vakfı için¹⁵⁵⁸ El-Selemet arazisinden yıllık 450 akçe gelir ayrılmıştır.¹⁵⁵⁹ Sahabe olan Şeyh Seleme Bin El-Ekva adına kurulmuş olan bir vakıftır.¹⁵⁶⁰ 1518’de Arz-ı Seleme’de 300 akçe gelir sağlamaktaydı. 1553’te 300 akçe¹⁵⁶¹ geliri vardır.

Şeyh Ahmed Ebû Sûr Türbesi Vakfı

Şeyh Ahmed olarak anılan Şehabeddin Ebu’l Abbas Ahmed b. Cemaleddin Abdullah El Marûf, Sultan Selahaddin Eyyûb’un meşhur askerlerinden biridir.¹⁵⁶² 1518 senesinde El-Ömer’den 1620 akçe, Deyr Ebû Sûr köyü (1562 yılında 3635 akçe, 1596’da 3000 akçe), Samir mezrası (2000 akçe), Hamra-i Şarkıyye mezrası (1000 akçe) ve Hamra-i Ğarbiyye mezrasından (1200 akçe) toplam 7200 akçe gelir ayrılmıştır.¹⁵⁶³

Sultan Süleyman Han Aliyelşeyh Ahmed Deccânî Vakfı

1546 yılında kurulmuş bir vakıftır. Vakfın gelirleri Şeyh Ahmed Deccânî’nin kendisi ve nesli için artan gelirleri ise yolda kalmışlar, fakirler ve ihtiyaç sahipleri için harcanmaktaydı.¹⁵⁶⁴ Res Ebi Zeytun, Ayn Cenân, Beyt Sevîla, Cerbut ve Deyr Âmir mezralarından toplam 540 akçe yıllık geliri vardı. Tahrir kayıtlarında:

“...Bu zikrolunan beş kıt’a mezraların mahsûlü alınmayıp Şeyh Ahmed el Deccânî hazretleri kendi masraflarına sarf etmek için hükm-ü âlişan varid olmağın Hassa-i Hümayun’dan ihrâc olunub vech-i memûr üzere defter-i cedit-i hakâniye kaydolundu deyu mukayyed olmağın vech-i meşruh üzere defter-i cedide dahî kayd olundu” Notuyla bu mezraların tüm gelirinin bu vakfa ayrıldığı belirtilmektedir. Sahra-i Şerif’te Kur’an okutmak kurulmuş bir vakıftır. Vakıf için en önemli gelir kaynağı Kamame vergisi olmuştur.¹⁵⁶⁵

¹⁵⁵⁸ BOA, TTD, 522, s. 28.

¹⁵⁵⁹ BOA, TTD, 131, s. 34.

¹⁵⁶⁰ Bakhit ve Sawariyyah, TD 427, s. 221.

¹⁵⁶¹ BOA, TTD, 289, s. 178.

¹⁵⁶² BOA, TTD, 131, s. 336.

¹⁵⁶³ TKG.KK.TTD, 112, s. 54; TKG.KK.TTD, 178, s. 58; TKG.KK.TTD, 178, s. 59; TKG.KK.TTD, 178, s. 45.

¹⁵⁶⁴ Köse, İdari, s. 192.

¹⁵⁶⁵ TKG.KK.TTD, 178, s. 37.

Musa Peygamber Vakfı

1518 senesinde Musa Aleyhisselam Türbesi Vakfı için Tur Zeyta'dan 900, 1538'de 900 ve 1553'te 591 akçe almıştır. Kefer Kurin kıtasından 600, Riha'dan 2666 akçe vergi hissesi ayrılmıştır. 1538'de senesinde Riha'dan 445 akçe, 1553'te 1000 akçe, 1562'de 1000 akçe geliri vardı. Tur Musa Köyünden 1548 akçe, Sur Bahur köyünden 1538'de 600 akçe, 1553'te 720 akçe, El-Abbas köyünden 1553 yılında 1660 akçe gelir toplanmıştır. 1562 senesinde Tur Musâ, Tur Zeytâ, Sur Bahur, Rihâ ve Fağur köyleri ve El-Abbas mezarından vakıf için toplamda 6804 akçe gelir temini yapılmıştır.¹⁵⁶⁶

Riha köyünde Hz. Musa Vakfı'na eski usule göre vergi veriliyordu tahrir kayıtlarında bu husus belirtilmiştir. “Hâsılı gayrı ez hassa-i Hz. Musa aleyhissalatüvessalam kadimden adet carileri üzere her feddana ber vech-i maktu altmışsekiz müdd buğday ve altmış sekiz müdd arpa verüp ziraat ettikleri mahalde her feddandan kırk müdd darı vireler ve çivit kısm alınır”. 1562 senesinde ise vakıf geliri çivit tohumundan üçte bir oranında geliri 1000 lira olarak kaydedilmiştir. Ayrıca 1596 senesinde ise Musa Peygamber Vakfı'na 1000 akçe gelir ayrılmıştır.¹⁵⁶⁷

1596 yılı tahrir defterine göre Hz. Musa Aleyhisselam Vakfı için beş köy ve iki mezra gelirleri ayrılmıştır. Tur Musa Köyü 1518'de 940, 1562'de 713 akçe olan geliri 1596'da 2400 akçeye yükseltmiştir. Riha köyü 1562'de olduğu gibi 1596'da da 1000 akçe, Tûr Zeyta köyü 1562'de 430 akçe olan geliri 1596'da 800 akçeye çıkarmışlardır. Sur Bahur köyü 1435 akçe, Fağur köyü 7500 akçe, Vadi-i Fevkeyn Mezrası 5000, El-Abbas mezarası 2460 akçe gelir ile toplam 20595 akçe gelire sahip bir vakıf olmuştur.¹⁵⁶⁸

Musa, Yunus ve Lut Peygamber Vakfı

Vadi-i Fevkeyn'den 1518'de 240, 1538'de 300 akçe, 1553 senesinde 330 akçe yıllık¹⁵⁶⁹ geliri olduğu kaydedilmiştir. Fağur köyünden 1518 senesinde 2000, 1538'de 2000 akçe, 1562'de 7190 akçe gelir ayrılmıştır. 1572 senesinde vakfın geliri 12190 akçe olarak belirtilmiştir.¹⁵⁷⁰ Vakfın gelirleri ile bu türbelerin tamir ve bakımı yapılması amaçlanmıştır.

¹⁵⁶⁶ BOA, TTD, 1015, s. 256; BOA, TTD, 289, s. 112; BOA, TTD, 1015, s. 221; BOA, TTD, 289, s. 69; BOA, TTD, 289, s. 96; BOA, TTD, 1015, s. 221; BOA, TTD, 289, s. 114; BOA, TTD, 289, s. 96; TKG.KK.TTD, 112, s. 19-70.

¹⁵⁶⁷ BOA, TTD, 289, s. 69; TKG.KK.TTD, 112, s. 67; TKG.KK.TTD, 178, s. 33.

¹⁵⁶⁸ TKG.KK.TTD, 178, s. 27; BOA, TTD, 289, s. 70; TKG.KK.TTD, 178, s. 33; TKG.KK.TTD, 178, s. 52; TKG.KK.TTD, 178, s. 62; TKG.KK.TTD, 112, s. 57; TKG.KK.TTD, 178, s. 78; TKG.KK.TTD, 178, s. 28.

¹⁵⁶⁹ BOA, TTD, 289, s. 178.

¹⁵⁷⁰ BOA, A.DVNS.MHM.d., No. 19, h. 121.

Fakat bazen bu bakımların yeterli derecede olmadığı devlet tarafından belirlenmiş ve düzeltilme yoluna gidilmiştir. 1572 senesinde bahsi geçen peygamberlerin türbelerinin bakımsız olduğu, kandillerinin dahi kalmadığı ve harabeye döndüğü bilgisi devlete ulaşmıştır. Türbelerin tamiri yapılması ve tamir ve bakım işleri bitmeden hiçbir vakıf görevlisine ödeme yapılmaması emri verilmiştir.¹⁵⁷¹ 1573'te Kudüs'te Hz. Musa, Lut ve Yunus türbelerinden sorumlu olan nazırların ve şeyhlerin kendileri ve akrabalarına fazladan ve haksız yere gelir sağladığı hakkında şikâyet hâsıl olmuştur. Bu konuda vakıf şartlarına uygun olarak muamelede bulunulması hususunda verilen emirdir.¹⁵⁷² 1577'de vakıf köyü olan Fağur köyü ahalisinin köylerini terk ettikleri bildirilmiştir. Köy ahalisi zorla geri getirilmeye çalışılmış direnenlerin ise hapsedilmiş olduğu kaydedilmiştir.¹⁵⁷³ Bunların dışında da Peygamberler, Evliyalar, Salihler ve Mücahidler Adına Kurulmuş Vakıflar mevcuttur.

Melik el-Adil Ali Aleyhil Hekkârî Vakfı Hadîm (2000 akçe) ve Deyr Yezid (2500 akçe)¹⁵⁷⁴ mezralarından yıllık 4500 akçe geliri olmaktaydı. *Seydî Cerrah Türbesi Vakfı* Emir Hüsameddin Bin Şerafettin İsa El-Cerrâhî Eyyubi emirlerindendir.¹⁵⁷⁵ 1518'de Beyt Attab'dan 2100 akçe, Seydi Cerrah arazisi¹⁵⁷⁶ (250 akçe) ve Beyt Atara el-Süflî el-Fevka köyü¹⁵⁷⁷ (6325 akçe) toplam 6575 akçe yıllık gelire sahipti. *Kaymâs Bin Abdullah Alelşeyh Abdulaziz Vakfı* Vakıf için Harabe köyünden asrın sonunda yıllık 2700 akçe gelir ayrılmıştır. Seyfedin Hasan Ali Evladı İsa el-Hekkârî Vakfı Lefta köyünden 1562'de 1250, 1596'da 1500 akçelik gelir sağlamaktaydı. *Sultan Selahaddin Yusuf b. Eyyûb Aliyelşeyh Ahmed ve Şeyh Ali el-Hekkârî Vakfı* Ebu Dîs köyünden 1596'da yıllık 1400 akçe varidata sahipti.¹⁵⁷⁸ *Selahaddin Aliyelşeyh Ahmed b. Ebî Bekir el-Hekkârî Vakfı* 1562 yılında vakfa, Tur Zeyta ve Ebû Dîs köylerinden 13406 akçe gelir ayrılmıştır.¹⁵⁷⁹ 1596 senesinde Tûr Zeyta köyünden 2638 akçe gelir kullanırdı. *Emir Seyfeddin Hasan el-Hekkârî Türbe ve Mescidi Vakfı* Türbe Lefta köyünde bulunmaktadır. Lefta köyünden 1562'de 1250, 1596'da 1500 akçelik bir geliri vardır. *Senkûr El-Alâî Vakfı* 1518 yılından yüzyılın sonuna kadar Beyt Hanina köyü

¹⁵⁷¹ BOA, A.DVNS.MHM.d., No. 12, h. 1133; BOA, A.DVNS.MHM.d., No. d. No. 19, h. 54.

¹⁵⁷² BOA, A.DVNS.MHM.d., No. 22, h. 75.

¹⁵⁷³ BOA, A.DVNS.MHM.d., No. 29, h. 139.

¹⁵⁷⁴ TKG.KK.TTD, 178, s. 24, 30.

¹⁵⁷⁵ Bakhit ve Sawariyyah, TD 1015, s. 64.

¹⁵⁷⁶ TKG.KK.TTD, 178, s. 25.

¹⁵⁷⁷ TKG.KK.TTD, 112, s. 55; TKG.KK.TTD, 178, s. 68.

¹⁵⁷⁸ TKG.KK.TTD, 178, s. 37, 38, 47.

¹⁵⁷⁹ TKG.KK.TTD, 539, s. 7.

gelirlerinin 5200 akçelik bir kısmını alırdı.¹⁵⁸⁰ *Sultan Hoşkadem Vakfı* Ebveyn köyünden 720 akçe geliri vardır.¹⁵⁸¹ *Samuel Peygamber Vakfı* Sevmeat arazisinden yıllık 150 akçe geliri olduğu tahrir kayıtlarında görülmektedir.¹⁵⁸² *El-Aziz Makamı Vakfı* 1553 senesinde Ayzeriyye köyünden 330 akçe yıllık gelir temin etmiştir.¹⁵⁸³

4.6.6.9. Sadaka vakıfları

Kayıtlarda Sadaka Vakfı olarak geçene bu vakıfların geliri Kur'an ı Kerim okutmaya hasredilmiştir. 1538'de sadaka (Ahmed b. Fahreddin Vakfı) ve Kur'an okuma vakfı (İbni Mezher Vakfı) için toplanmış olan vergi geliri yıllık 1584 akçe olmuştur. Ebveyn köyünde 1553 yılında 2250 akçe, İseviye köyünden 1553 yılında 647 akçe geliri varken 1562'de gelirleri artmıştır.¹⁵⁸⁴

4.6.6.10. Su Kanalları vakıfları

Tahrir defterlerinde kaydedilmiş olan bazı vakıflar ve sancakta toplanan vergilerin bazıları ırmak, dere ve kuyulardan su çıkartmak ve Kudüs'e ulaştırmak için kullanılmıştır. Kudüs şehrinde Kudüs nahiyesinde iki su kanalı vakfı vardır. Kudüs merkezindeki su kanalı, *Vakf-ı Râhab (Kanal-ı mai) Fî Medinetül Kuds-i Şerif*'in BirYakut köyü (2973,5) ve Kefernân Mezrası'ndan (3000) yıllık toplam 5973,5 akçelik geliri vardı. 1562 yılında bu vakıf için 300,5 akçe yıllık gelir ayrılmıştır.¹⁵⁸⁵ Diğer su kanalı vakfı, *Vakf-ı el-Sâkiyat fî Halîlü'r-rahmân vel Ribat vel Bimaristan*, için 1518'de Artas köyünden 7500 akçe ayrılmıştır.¹⁵⁸⁶ Bu gelir 1596-1597 yılında yıllık 5500 akçelik bir gelire tekabül etmiştir.¹⁵⁸⁷ 1538 senesinde kaydedilmiş su kanalları vakıfları toplam geliri 7963 akçe olmuştur. Bu yıllarda Kudüs'te olan su kanalı vakfı için Kudüs'teki Bir Yakut ve Halil nahiyesinde olan Beyt Evliya köylerinden gelir ayrılmıştır. Halîlü'r-rahmân'da olan su kanalı vakfı için Artas (5300), Mecdel Fudayl (2500, 1553 senesinde 4065 akçe), Bir Yakut köyü (3236 akçe), Beyt Evliya Köyü (125 akçe), Mezra-ı Feferyab (2900 akçe) yıllık gelirleri *Halîlü'r-rahmân*

¹⁵⁸⁰ TKG.KK.TTD, 178, s. 39, 52, 64.

¹⁵⁸¹ TKG.KK.TTD, 112, s. 56.

¹⁵⁸² BOA, TTD, 289, s. 67.

¹⁵⁸³ BOA, TTD, 289, s. 167.

¹⁵⁸⁴ BOA, TTD, 1015, s. 196-309; BOA, TTD, 289, s. 55; BOA, TTD, 289, s. 137; TKG.KK.TTD, 112, s. 17-89.

¹⁵⁸⁵ TKG.KK.TTD, 112, s. 20; TKG.KK.TTD, 178, s. 17; TKG.KK.TTD, 178, s. 78; TKG.KK.TTD, 539, s. 8.

¹⁵⁸⁶ BOA, TTD, 427, s. 276.

¹⁵⁸⁷ TKG.KK.TTD, 178, s. 44.

Sakiye Ribat ve Bimaristanı için ayrılmıştır.¹⁵⁸⁸ Halîlü'r-rahmân nahiyesinde bulunan su kanalı vakfı *Vakf-ı Râhab (Kanal-ı mâi) Fi Medinetü'l Halil* olarak zikredilmiştir. Bu vakfın, Mecdel Fudayl isimli köyden 1562'de 4130 akçe olan geliri 1596'da yıllık 5700 akçe olmuştur.¹⁵⁸⁹

¹⁵⁸⁸ BOA, TTD, 289, s. 70; BOA, TTD, 1015, s. 279; BOA, TTD, 289, s. 223; BOA, TTD, 289, s. 51; TKG.KK.TTD, 112, s. 51; BOA, TTD, 1015, s. 280; BOA, TTD, 289, s. 178.

¹⁵⁸⁹ TKG.KK.TTD, 112, s. 84; TKG.KK.TTD, 178, s. 97.

5. İDARİ TEŞKİLAT VE SOSYAL YAŞAM

5.1. Kudüs'ün İdari Teşkilat ve Taksimatı

5.1.1. Osmanlı taşra idari teşkilatı ve Kudüs idari teşkilatı

Osmanlı için bir yerleşim alanının şehir sayılması için bir kanunnâme tertibi, kadı ve bey tahsisi gerekliydi.¹⁵⁹⁰ Osmanlı bir kenti fethettiğinde ilk olarak o şehre uygun bir kanunnâme ve yapısal düzenlemeler getirir. İkinci aşamada ise yerleşik unsurları biçimlendirirdi. Öyle ki ahalinin günlük yaşamlarını, içinde bulundukları mekânın düzenini şehirdeki idare ile şekillendirirdi.¹⁵⁹¹

Osmanlı fetihleri Kudüs ve çevresinde yerel yönetimde değişiklikler meydana getirdi. Yavuz, Filistin topraklarını Şam beylerbeyliğine bağlamıştı.¹⁵⁹² Kudüs, Gazze, Nablus ve Leccûn sancakları da Şam eyaletine bağlandı. Memlûk görevlileri görevden alındı fakat yönetimde Memlûk izi belli bir süre devam etti. Ele geçirilen bölgelere sancakbeyi, kadı, sipahi ve yeniçeriler gönderildi. Osmanlı fethi ile yerel ve Osmanlı ümerası iki elit gurup olarak bölgede gelişti. Bir de Memlûk ve Osmanlı askeri guruplarından gelmiş bir gurup daha vardı. Bu küçük elit gurup Osmanlı yönetici ve yerel elit gurup yanında fazla bir siyasi güce sahip değillerdi.¹⁵⁹³ Devlet dışındaki bu güçlerden dolayı S. Faroqhi Osmanlı şehirlerinin doğrudan merkezî hükümet tarafından idare edilmediklerini belirtmiştir. Osmanlı kentlerinde bölgenin ileri gelenlerinin siyasal konularda inisiyatif sahibi olduklarını ifade etmektedir.¹⁵⁹⁴

Memlûklere karşı yapılan Mercidâbık Savaşı'ndan sonra Yavuz Sultan Selim döneminde Kudüs'ün de içinde bulunduğu ve daha önce Memlûk hâkimiyetinde olan Bilâd-ı Şam denilen yerlerin idari taksimatı 1517 tarihinde düzenlenmiştir.¹⁵⁹⁵ Savaşın ardından Osmanlı'ya tabi olan Memlûk valisi Canbirdi Gazalî diğer Memlûk emirlerinin de Osmanlı

¹⁵⁹⁰ İnalçık, Ekonomik ve Sosyal, s. 189-190.

¹⁵⁹¹ Ünal, Osmanlı, s. 1. Örneğin Tursun Bey Ta'rih-i Ebu'l-Feth'de II. Mehmed'in Mora'yı fethetmesinin ardından olanları şöyle aktarır: “Manastırları ve kenîsaları ki mecâmi-i eşrâr ve me'âbid-i asnâm idi cemâim-i ebrâr ve mesâcid-i ehl-i İslam oldu. Bekâyâyı reâyâyı yirlü yirinde mukarrer konulup cizye-i şer' ve rûsûm-ı örfî vaz' olunup sancak beği ve kâdîlar ve dizdarlar ve subaşılar ve sipahiler nasp olunup tamâm-ı memleket zapt olundu”. Osman Cengiz, “Osmanlı Şehri Üzerine: Medine ve Burgh'un Ontolojisi”, Troia'dan Çanakkale'ye İnsanın, İncanın ve Mekânın İnşası: Değerler ve Şehir Uluslararası kongresi Bildiriler Kitabı, Çanakkale, 2018, s. 224.

¹⁵⁹² Armaoğlu, s. 3.

¹⁵⁹³ Ze'evi, s. 55, 79.

¹⁵⁹⁴ Suraiya Faroqhi, “Krizler ve Değişim, 1590-1699”, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, (Ed. Halil İnalçık ve Donald Quataert), çev. A. Berktaş, S. Andıç ve S. Alper, İstanbul, 2004 [İngilizce orijinali: Cambridge, 1994], c. II, s. 699-700.

¹⁵⁹⁵ Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukuki Tahlilleri*, (Yavuz Sultan Selim Devri Kanunnâmeleri), III, İstanbul, 1991, s. 486.

egemenliğine girmelerinde aracı rolü üstlenmiş ve bu hizmetinin karşılığını Osmanlılar tarafından Şam valisi olarak atanmıştır. Ne var ki Yavuz Sultan Selim'in ölümü üzerine eski Memlûk valisi Gazalî isyan etmiştir. Sultan Süleyman, Gazalî isyanını bastırması ve sonrasında bölgenin tahririni yaptırmıştır. Aslında Sultan I. Selim, Mısır seferi dönüşü Şam Eyaleti'nin tahririnin yapılmasını emretmiş ve ilk tahrir 1519'da tamamlanmıştı. Ancak bu tarihe ait tahrir, ne yazık ki bugün mevcut değildir. I. Selim'in saltanatına ait tahrir defterlerinin bulunmayışından dolayı eldeki ilk tahrirler, oğlu Kanûnî Sultan Süleyman devrinden kalmıştır. Kanûnî'den sonra da bölgede II. Selim, III. Murad ve III. Mehmed dönemlerinde muhtelif zamanlarda tahrir yapıldığı anlaşılmaktadır.¹⁵⁹⁶

Osmanlı Devleti fethedilen topraklar üzerindeki eyalet ve sancakların sınırlarını tahrir yaparak çizmeye çalışırdı. Devlet tarafından görevlendirilmiş olan tahrir memurları her köy ve kasabayı gider ve her hanenin gelirini ya da tahmini vergi potansiyelini defterlere kaydederdiler. Ardından bu sancaklar tımarlara yani daha küçük hâsılat birimlerine bölünüyordu. Osmanlı Devleti tarafından yetiştirilmiş olan sipahiler bu tımarların başına gönderiliyordu. Devlet tımar sahipleri aracılığı ile bölgedeki vergileri toplamaktaydı. Bu vergiler ile hem sipahinin kendisi hem de maiyetindeki askerlerin maaşı ve geçimi sağlanmaktaydı. Eyalet yönetimleri de bir süvari birliği olarak teşkil edilmişti. Her sipahi gurubunun başında sancakbeyi emrinde olan bir bölükbaşı bulunurdu. Sancakbeyi şehirlerde öncelikle bir sipahi tabur komutanıydı. Eyalet yöneticisi (beylerbeyi) ise kendi görevleri ile beraber aynı zamanda sipahi taburlarının alay komutanı görevini sürdürmekteydi. Gerekli olduğu hallerde bölge yöneticisi ve sipahinin orduya eşlik etmesi ve düşmanla savaşıması gerekliydi.¹⁵⁹⁷

Bilindiği üzere Osmanlı İmparatorluğu'nda temel idarî birim *sancaktır*. Sancakların birleşmesinden *beylerbeylik*, *vilâyet* veya *eyâlet* adı verilen daha büyük idarî birimler oluşurdu. Beylerbeyi eyalette Osmanlı hükümdarının otoritesini temsil eden en yüksek rütbeli yöneticidir. Eyaletin sınırları içerisindeki her sancağa doğrudan devlet merkezinden bir sancakbeyi atanırdı. Eyalet merkezi de olan *paşa sancağı* ise beylerbeyinin yönetimine bırakılmıştır.¹⁵⁹⁸ Osmanlı idarî mekanizmasında beylerbeyleri ve sancakbeyleri, en küçük sipahiye kadar tımar sistemi içerisindeki askerî sınıf mensuplarıdır. Fakat bunlar aynı zamanda bölgedeki mülkî yöneticiler idi. Bu yöneticiler kul sisteminden yetişmiş, devlete

¹⁵⁹⁶ Öksüz, Tahrir Defterleri, s. 254-255.

¹⁵⁹⁷ Ze'evi, s. 41.

¹⁵⁹⁸ Ünal Taşkın, "MAD. 459 Numaralı Deftere Göre Şam ve Sancaklarında Tımar Dağıtımı", Yeni Türkiye, Orta Doğu Özel Sayısı III, Sayı 84, 2016, s. 656.

bağlılıklarını daha önce atandıkları görevlerinde ispatlamış, faydalı çalışmalarından dolayı¹⁵⁹⁹ terfi ettirilerek göreve getirilmiş kimselerdi.¹⁶⁰⁰

Osmanlı'da ülke yönetimi altındaki topraklar eyalet ve sancak asker-idarî birimlerine tabi tutulmuştu. Eyalet ve sancaklar da “kaza” denilen şerî birimlere de ayrılmıştı. Kaza kasaba veya şehir gibi çevresinde köyler de bulunan merkezi yaşam alanlarını ifade eden idari birimlerdi. Kazaların başında kadılar bulunmaktaydı. Kadılar idari anlamda merkezi hükümet ile kaza halkı arasındaki iletişimi sağlamaktaydı.¹⁶⁰¹

XVI. yüzyıl sonlarında Osmanlı siyasetinde sancak önemini kaybetmeye başladı. Buna bağlı olarak eyaletler de merkezileşmekteydi. Bu tarihlerden sonra ümeralar, kendi oğullarının ve çevresindeki insanların üst düzey yönetici olması çabasına girmişlerdir. Böylece bir yönetici enflasyonu oluşmaya başladı. Devşirme sistemi de ortadan kalkmaya başlamıştı. Zamanla yönetici sınıfın görev süreleri kısaldı ve istikrar kaybı yaşanmaya başladı. Üst düzey memur olarak atanmış olan kişilerin çoğu yönetecek yer bulamadıklarından istirahat durumunda bırakılıyordu. Bu yöneticilere geçimlerini uygun bir şekilde sürdürebilmeleri için çoğuna devlet ömür boyu kullanmaları için araziler veriyordu. Verilen araziler çoğu zaman yaşadıkları yerlere uzaktı. Bu nedenle yöneticiler buraları uzaktan idare etmeye çalışıyorlardı. Sancaklardaki topraklar büyük ölçüde yüksek rütbeli memurların emrine verilmişti. Bu durum da sancakbeyinin konumunu sarsmıştı.¹⁶⁰²

5.1.2. Kudüs'ün dâhili taksimatı (kaza ve nahiyeler)

Kudüs ele geçirildiğinde Osmanlı her yönü ile merkezileşmiş bürokratik bir devlettir. Padişah ve hanedandan aldığı güç ile imparatorluk sınırları içerisinde tüm eyaletlerde valilere, idari yetkililere ve askeri komutanlara bu güç yayılmaktaydı. Osmanlı yönetimi tebaasının yaşamını, ekonomisini, dini ihtiyaçlarını, kamu düzeni ve sosyal refahını düzenlemede çok önemli bir role sahipti. Fetihten sonraki ilk yıllarda merkezi yönetim kuvvetliken yüzyılın sonuna doğru 1590 yıllarından itibaren Celali Ayaklanmaları

¹⁵⁹⁹ “Mezkûr Pervîz mukaddemâ Kudüs-i Şerîf Sancağı beyi olup fevt olan Kaytas Beğ'ün kullarından kadîmî emekdârı olup yarar olmağın ibtidâdan on sekiz bin akçelik tîmâra Şam sancağı beğlerbeğisine hükm-i şerîf virilüp müyesser olmaduğın bildirüp ifrâzdan virilmesin ricâ eylemeğın hükm-i şerîf-i sâbıkım mücebince buyurdum ki tahrîr olunan Kudüs-i Şerîf sancağı ve gayrı sancaklarda vâkî' olan ifrâzdan havâss-ı hümâyûnuma yaramayandan bulasız, tevcîh idesiz diyü sene 969 Receb'inün evâili târîhiyle müverrah hükm-i hümâyûn irâd eylemeğın Kudüs-i şerîf sancağı ifrâzından beş yüz(?) on sekiz bin üç yüz altmış yedi akçe (?) tîmâr kâbil-i ifrâz olmayan üç yüz altmış yedi akça ziyâdesiyle ber-müceb-i emr-i 'âtî defter-i cedîd-i hâkânîden tevcîh ve ta'yîn olunup berât-ı şerîf için tezkire virildi fi gurre-i Şa'bân sene 969” BOA, TTD, 346, s. 39.

¹⁶⁰⁰ Özkılınç, s. 6.

¹⁶⁰¹ Koç, s. 17.

¹⁶⁰² Ze'evi, s. 42-43.

nedeniyle oluşan kargaşa ile merkez yönetimi ile Arap eyaletleri arasındaki iletişimde kopukluklar meydana gelmeye başlamıştı. Böylece eyaletlerde yönetim yerel hanedanların eline geçmeye başlamıştı.¹⁶⁰³

Kudüs Şam vilayeti içinde yer alıyordu. Bu vilayet o dönemde şu livalardan oluşuyordu: Şam-ı Şerif, (paşa sancağı, en geniş olan liva, Havran ve Ba'albek Kazaları'nı içerir), Humus, Hama, Ma'arra (bugünkü Ma'arret-ün Numan), Trablusşam, (Lübnan'daki Trablus ve daha sonra özel bir liva halini alan Sayda ile birlikte Lazkiye'ye kadar olan Suriye kıyısını içerir) Safed, Leccun, Nablus, Kuds-i Şerif, Gazze ve Aclun.¹⁶⁰⁴

Suriye ve Filistin bölgeleri Yavuz Sultan Selim tarafından fethedildikten sonra 1516 yılında yapılan ilk düzenlemede Kudüs Evrenesoğlu İskender Bey'in yönetimine bırakılmıştır. Daha sonra Kudüs, Gazze, Şam ve Safed bölgeleri Memlûk beylerinden Canbirdi Gazalî'nin yönetimine verilmiştir. Yavuz Sultan Selim'in vefatı ile Canbirdi isyan etmiş ve neticesinde öldürülmüştür. Böylece bu bölgeler ayrılarak müstakil sancak haline getirilmiştir. Kudüs 1522 yılında Kara Hasan Bey'in yönetimine verilmiştir.¹⁶⁰⁵ 1527 yılında Gazze ve Kudüs birleştirilerek bir sancak oluşturuldu. Sancakbeyi ise Üveys Bey birader-i Mehmet Bey idi. Bu sancak Gazze, Kudüs, Remle ve Halîlü'r-rahmân Nahiyeleri'nden oluşmaktaydı. Fakat Kudüs'ün daha sonra tekrar müstakil sancak yapıldığı anlaşılmaktadır.¹⁶⁰⁶ Diğer taraftan, daha önce Kudüs'ün kazaları içerisinde yer alan Kerek ve Şevbek, sonradan 'Aclûn sancağına bağlanmıştır.¹⁶⁰⁷

Osmanlı'nın Kudüs'ü Şam eyaletine bağlı bir sancak olarak idare etmesinin bölge statüsüne etkisi oldu. Bu durum ile Memlûk döneminde Safed ve Gazze sancakları Kudüs'ten statü olarak üstün iken artık eşitlenmiş oluyordu.¹⁶⁰⁸ XVI. yüzyılda Kudüs ikisi büyük olmak üzere üç nahiyeden müteşekkildi. Büyük nahiyeler Kudüs ve Halîlü'r-rahmân nahiyeleriydi. Diğer küçük nahiye ise, 8 köy ve 3 çiftlikten oluşan Beni Ömer nahiyesidir. 427 numaralı verilerinde Beni Ömer nahiyesindeki insanların göç ettiği belirtilmiştir. Fakat sebebine değinilmemiştir. 427 numaralı defterden 6 sene sonra yazılmış olan 1531-1532 tarihli sicil defterinde Kudüs yine 3 nahiyeden müteşekkil olarak bildirilmiştir. Bu nahiyeler Kudüs-ü Şerif, Beni Zeyt, Halîlü'r-rahmân olarak geçmektedir. Nahiye isimlerini tahrir

¹⁶⁰³ Ze'evi, s. 40.

¹⁶⁰⁴ Hütteroth ve Abdulfattah, s. 17.

¹⁶⁰⁵ Enver Çakar, "XVI. yüzyılda Şam Beylerbeyliğinin İdarî Taksimatı", Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt:13, Sayı: 1, 2003, s. 351-374.

¹⁶⁰⁶ Ü. Koç, s. 20.

¹⁶⁰⁷ Çakar, s. 370.

¹⁶⁰⁸ Cohen, Loncalar, s. 8.

defteri ile sicil kayıtları farklı vermiştir. Çünkü Osmanlı yüzyılın ilk senelerinde bölgede tam olarak sistemini oturtmamıştı. Memlûk döneminde var olan sistem belli bir süre Osmanlı idaresi tarafından da sürdürülmüştür. Nahiye tabiri Memlûk devletinde muanele olarak isimlendirilirdi. Bu tabir ile melikü'l ümera tabiri de Memlûk döneminden kalma tabirler olarak bir süre Osmanlı sisteminde var olmuştur.¹⁶⁰⁹

5.2. Sancak Yönetimi

Kudüs sancağı, 1516-1831 yılları arasında Şam eyaleti içinde yer aldı.¹⁶¹⁰ Mucireddin el-âlemi el-Hanbelî Memlûk ve Osmanlı dönemine şahit olmuş bir isim olarak XVI. yüzyıl Kudüs için. “Kudüs, Beyt’ül-Makdis sınırdır ve tüm resmi işler orada yapılır” bilgisini vermiştir.¹⁶¹¹ Evliya Çelebi şehir idaresi ile alakalı görevlileri şöyle anlatmıştır:

“Sancağının alaybeyi ve çeribaşısı vardır... Kudüs’ün sipah kethüdayeri, Dergâh-ı Âlî yeniçeri serdarı ve Şam yeniçerisi serdarı vardır. Dört mezhebin müftüleri, nakibüleşrafı, ayanı eşrafı, ulema ve sulehası gayet çoktur. Kale dizdarı ve 200 adet hisar eri vardır. Mollası kale neferlerini bazı müşkül nahiyelere ve hükmü altında olan kazalara gönderir. Mollanın eli altında mahkeme hizmetine memur padişah beratı ile 20 ağalık vardır. Evvelâ muhızırbaşı rikâb-ı hümayûn tarafından keçeli kapucudur. Rüus-ı hümayûn ile zapt eder. 2. Kudüs-i Şerife gelen su nazırı, 3. mimarbaşı, 4. mühendisbaşı, 5. mutemetbaşı ve 6. sarraf başı, bütün âlimlere padişah surresi geldiğinde bunun elinden çıkar. 7. Ağa veznedarbaşı, 8. subaşı, 9. pazarbaşı, 10. şehir kethüdası ve 11. bedesten kethüdasıdır. Sözüün özü, bütün esnafın şeyhleri her gün mahkemede hazır olup hizmet ederler. Kudüs-i Şerif’te 700 evkaf vardır. Hepsinin mütevellîleri birer hediye ile mollaya gelip mahkeme divanında mevcut bulunurlar, büyük hükümet ve mollalıktır” demiştir.¹⁶¹²

¹⁶⁰⁹ Bakhit ve Sawariyyah, TD 427, s. 17.

¹⁶¹⁰ Köse, İdari, s. 169.

¹⁶¹¹ Bakhit ve Sawariyyah, TD 427, s. 18-19.

¹⁶¹² Evliya Çelebi, IX, s. 493-494.

5.2.1. Örfi yöneticiler

5.2.1.1. Sancakbeyi (vali)

Kudüs *nefs* denen livanın merkezi, hatta adlarını çevresindeki idari topraklara veren nahiyelerin merkezi konumundaki Kudüs merkezinden bölge idare edilmiştir. Örf mensupları ve ulema sınıfından tüm yöneticiler Kudüs merkezinde bulunmaktaydı. Tahrir defterlerinde “mirliva” “liva”nın yöneticisi olarak verilmiştir. Sadece Şam-ı Şerif livası, “mir-i miran”, tüm vilayetin valisini konumundaydı.¹⁶¹³ Kudüs’ün valisi eyâletin genel valisine, Şam’a bağlıydı. İstanbul’daki merkezi makamlarla doğrudan temasta değildi.¹⁶¹⁴

Kudüs sancakbeyi şehrin temel kentsel bölgesi olan Kudüs merkezinde bulunurdu. Sancakbeyi Kudüs’te idarî yönetimin başıydı. Aynı zamanda şehirdeki en rütbeli askeri-bürokratik kişi konumundaydı. Sancakbeyinin görevleri, halkın emniyet ve nizamını korumak ve savaş olduğu vakit sancak kuvvetlerinin silahlanmasını idare etmektir. XVI. yüzyılda sancakbeyi genellikle Osmanlı Türklerinden seçilmiştir.¹⁶¹⁵ XVI. yüzyıldaki Osmanlı kayıtlarına göre, Kudüs’te yaşayanların sayısı Gazze, Nablus ve Safed’dekilerden çok daha azdı. Buna göre, Kudüs’ün valisinin geliri diğer valilerinkine göre daha küçüktü.¹⁶¹⁶ Bu gelirler şehirdeki pazar vergileri, para cezaları ve tarımsal ürünlerden kendisine ayrılmış olan kısımdan oluşmaktaydı. Sancakbeyi gelirini vekilleri aracılığı ile toplardı. Sancakbeyinin kâhya denilen bir yardımcısı görev yapmaktaydı. Bunun dışında bir kâtibi ve tercümanı bulunmaktaydı.¹⁶¹⁷

Kudüs’te yönetimin başı aynı zamanda en yüksek rütbeli asker olan sancakbeyidir. Şehrin idaresi ve güvenliği ile birinci derece sorumluydu.¹⁶¹⁸ Sancak vergilerini toplamak ta onun sorumlulukları arasında yer almaktaydı.¹⁶¹⁹ Ayrıca savaş zamanlarında hem bulunduğu sancağın askeri hazırlıkları ve güvenliği hem de merkezi hükûmetin istediği başka bir alanın güvenliği için aktif rol almaktaydı. Sancakbeyi için yardımcı olarak çalışan kâhya, tercüman ve kâtip gibi görevlileri vardı. Aslında asker olan sancakbeyinin, ana görevleri, savaş durumunda sancağın askerlerini yönetmek, kamu düzenini sağlamak ve beyliklerden alınan tımar vergilerini toplamaktı. Sultandan sonra, bölgedeki en büyük tımarı o alırdı ve genellikle

¹⁶¹³ Hütteroth ve Abdulfattah, s. 18.

¹⁶¹⁴ Hirschberg, Jerusalem Under Ottoman, s. 162.

¹⁶¹⁵ Köse, İdari, s. 167.

¹⁶¹⁶ Hirschberg, Jerusalem Under Ottoman, s. 162.

¹⁶¹⁷ Köse, İdari, s. 167.

¹⁶¹⁸ Asali, s. 203.

¹⁶¹⁹ Singer, Köylüler, s. 34.

bu görev bir yıllığına verilir ve uzatılabilir bir görevdi.¹⁶²⁰ Kudüs sancak beyleri XVI. yüzyıl süresince, olağan üstü bir durum olmadığı sürece, daha uzun süreler görevde kalmışlardır.

Kudüs sancak beyleri başka yere atamaları yapılırsa dahi kendi yerine gelecek kişiyi beklemeleri gerekirdi. Yerine atanan görevli gelmeden sancağı terk etmeleri yönetimde boşluk oluşturacağından devlet yetkilileri tarafından kabul edilmemiştir. Örneğin Süleyman Bey Mısır'da bir sancağa atanınca yerine atanan Mahmud Bey gelene kadar yerini terk etmemesi gerektiği kendisine resmi olarak bildirilmiştir.¹⁶²¹ Aynı şekilde Rıdvan Paşa 13 Kasım 1564 tarihinde Yemen'e atanmıştır fakat belgelerde 1565 yılında da Rıdvan Paşa'nın Kudüs sancakbeyi olarak görev yaptığı görülmektedir.¹⁶²² Kudüs'e atanan valiler genellikle sefere çıkmamış, şehrin asayişi ile alakadar olmuşlardır. Bu nedenle sefere çıkamayacak bazı kişilerin ataması bu bölgeye yapılmıştır. Mesela Mehmed Bey önceden Lahsa beylerbeyi iken sağlık sorunlarından dolayı sefere katılamayacağı anlaşıldığından yerine başkası atanırken kendisi de Kudüs sancakbeyi olarak atanmıştır.¹⁶²³

XVI. yüzyılın son çeyreğinde özellikle sancak beyleri halka baskı ve zulüm uygulamışlardır. Sancakbeyi Hüdâverdi hakkında hem Müslüman hem de gayrimüslim halka gayrı hukukî vergiler tahsis etmesi ve halkı zor durumda bırakması nedeniyle şikâyetler olmuştur.¹⁶²⁴ Kudüs sancak beyliğinden sonra Mısır'da sancak tasarruf eden Süleyman Bey hakkında Kudüs ahalisinden şikâyet olduğu da kayıtlarda mevcuttur.¹⁶²⁵ 40-50 gün gibi kısa bir süre görev yapmış olan Cafer Bey görevi kötüye kullandığı reayadan fazladan vergi topladığı şikâyetlerinin fazlalığı nedeniyle görevinden alınmıştır.¹⁶²⁶ XVI. yüzyılda sancak beylerinin görevde kalma süreleri ve haklarında devlet kayıtlarına yansıyan şikâyetler değerlendirildiğinde asrın sonunda sıkıntılar olduğu görülmektedir. Öyle anlaşıyor ki nüfus ve ekonomik durumdaki gerileme idari mekanizmanın en başında da mevcuttur.

Bedevilerin eşkıyalıkları sorunu asrın sonunda sancak beylerinin uğraştığı en önemli konulardan olmuştur. Sancakbeyi Mahmud Bey 1587 tarihinde isyan halinde olan Arap eşkıyaları ile savaşırken vefat etmiştir.¹⁶²⁷ Bedeviler ticaret yapan halkın develerine

¹⁶²⁰ Asali, s. 200-203.

¹⁶²¹ BOA, A.DVNS.MHM.d., No. 30, s. 343.

¹⁶²² M. Kemal Özergin, Sultan Kanûnî Süleyman Han Çağına Ait Tarih Kayıtları, Erzurum, 1971, s. 30.

¹⁶²³ BOA, A.DVNS.MHM.d., No. 5, h. 376.

¹⁶²⁴ Öksüz, Nüfus, s. 387.

¹⁶²⁵ BOA, A.DVNS.MHM.d., No. 3, h. 91, 95,105.

¹⁶²⁶ BOA, A.DVNS.MHM.d., No. 72, h. 242.

¹⁶²⁷ BOA, A.DVNS.MHM.d., No. 61, h. 122.

saldırmış ve onların mallarına el koydurtmuştur. Bu şekilde, tahıllar da dâhil, Kudüs’e yapılan bütün ürünlerin ticaretini durdurabilmişti.¹⁶²⁸

Tablo 5.1. XVI. yüzyıl Kudüs sancak beyleri

No	Sancak Beyleri	Görev Yılı
1	Evrenes Oğlu İskender Bey ¹⁶²⁹	1516
2	Kara Hasan Bey ¹⁶³⁰	1522
3	Üveys Bey Biraderi Mehmet Bey ¹⁶³¹	1527
4	Sinan Bey	1545
5	Hasan Bey	1550
6	Ferruh Bey ¹⁶³²	1556
7	Kaytas Bey ¹⁶³³	1559
8	İlyas Bey ¹⁶³⁴	1564
9	Rıdvan Paşa ¹⁶³⁵	1565
10	Mehmed Paşa ¹⁶³⁶	1566
11	Keyvan Bey ¹⁶³⁷	1568
12	Emir Ahmet Bey ¹⁶³⁸	1571
13	Süleyman Bey ¹⁶³⁹	1572
14	Mahmud Bey ¹⁶⁴⁰	1575
15	Hüsrev Bey ¹⁶⁴¹	1579
16	Mahmud Bey ¹⁶⁴²	1586
17	Hüdaverdi Bey ¹⁶⁴³	1587
18	Abdurrahman Bey	1589
19	Ahmed Bey ¹⁶⁴⁴	1592
20	Cafer Bey ¹⁶⁴⁵	1594
21	Behram Bey	1594

¹⁶²⁸ Cohen, Economic, s. 109.

¹⁶²⁹ Çakar, s. 351-374.

¹⁶³⁰ Mirliyanın hassı: 305.000. Özkılınç, s. 6.

¹⁶³¹ Koç, s. 20.

¹⁶³² BOA, A.DVNS.MHM.d., No. 2, h. 2095.

¹⁶³³ BOA, A.DVNS.MHM.d., No. 3, h. 1020.

¹⁶³⁴ Önceden Çorum Beyi iken Kudüs’e atanmıştır. BOA, A.DVNS.MHM.d., No. 6, h. 442.

¹⁶³⁵ Kudüs’ten sonra Yemen Sancakbeyi olarak atanmıştır. BOA, A.DVNS.MHM.d. No. 5, h. 440.

¹⁶³⁶ BOA, A.DVNS.MHM.d., No. 5, h. 997.

¹⁶³⁷ BOA, A.DVNS.MHM.d., No. 7, h. 2507.

¹⁶³⁸ Mısır’a firar etmiştir. BOA, A.DVNS.MHM.d., No.3, h.105.

¹⁶³⁹ BOA, A.DVNS.MHM.d., No. 30, s. 343; BOA, A.DVNS.MHM.d., No. 3, h. 91, 95,105.

¹⁶⁴⁰ Önceden Mısır Beylerindendir. BOA, A.DVNS.MHM.d., No. 30, h. 343.

¹⁶⁴¹ Önceden İskenderiye Sancakbeyidir. BOA, A.DVNS.MHM.d., No. 38, h. 110.

¹⁶⁴² BOA, A.DVNS.MHM.d., No. 61, h. 122.

¹⁶⁴³ Öksüz, Nüfus, s. 387.

¹⁶⁴⁴ Babası Gazze Beyi olan Ahmet Bey’dir. BOA, A.DVNS.MHM.d., No. 69, h. 270.

¹⁶⁴⁵ BOA, A.DVNS.MHM.d., No. 72, h. 242.

5.2.1.2. Alaybeyi (miralay)

Osmanlı Devleti'nde şehirlerde askeri yetkililerin en büyüğü sancakbeyi iken ondan sonra alaybeyi gelmektedir. Alaybeyi sancakta serbest dirlik tasarruf eder ve tımarlı sipahilerin başında olurdu. Beylerbeyi ve sancakbeyi teklifi ile göreve getirilen alaybeyi, beylerbeyi veya kadı isteği ile görevinden alınırdı.¹⁶⁴⁶ XVI. yüzyıl Kudüs şehrinde alaybeyi yerine “miralay” tabirinin kullanıldığını görmekteyiz. 1545 yılında İbrahim Bey miralay olarak görev yapmaktaydı ve 31.600 akçe zeamete sahipti.¹⁶⁴⁷ 1556 yılında Ali Bey 20.309 akçe gelir ile miralay görevinde bulunmaktaydı.¹⁶⁴⁸ 1562 senesinde Yahya Bey, 15.960 senesinde İbrahim Bey 19.630 akçe gelir ile miralay olarak görev yapmışlardır.¹⁶⁴⁹

5.2.1.3. Çeribaşı (serasker)

Sancakta alaybeyinden sonra şehirdeki en rütbeli subaydır. Serasker olarak adlandırılan çeribaşı serbest dirlik tasarruf ederdi. Şehrin asayışı ile ilgilenirdi. Sefer için gerektiğinde asker çıkarmakla görevliydi.¹⁶⁵⁰ 1553 yılında serasker Ferruh Bey¹⁶⁵¹ 1596 senesinde tımar sahibi, Çeribaşı Salih 10.200 hasılatı olan bir tımarı işletmekteydi.¹⁶⁵² Aynı sene miralay olan İbrahim'in zeamet gelirleri 19.630 hasılatı olan bir tımar işletmekteydi. Kıyaslayacak olursak şehirde önemli bir statüsü olduğu anlaşılmaktadır.¹⁶⁵³

5.2.1.4. Subaşı

Subaşı şehirlerde düzeni ve asayışı sağlamayı temin etmiştir. Merkezi idarenin, şehir hayatında en etkili görevlilerinden biri subaşılık olmuştur.¹⁶⁵⁴ Subaşı maiyyetinde çalışan tercümanlar bulunmuştur. Subaşı tercümanları subaşından kaynaklanan yetkilerini zaman zaman kötüye kullanmışlardır. 1564 yılında Târânî, Ahmed asesbaşı, Ali, Kerim, Halil Musa, Ahmed Sezâi, Kussem ve Sar, isimli tercümanlar hakkında rüşvet ve yolsuzluk yaptıklarına dair şikâyetler vardır.¹⁶⁵⁵ 1577 senesinde de subaşı tercümanı olan Şehabeddin

¹⁶⁴⁶ Taşkın, Safed, s. 60.

¹⁶⁴⁷ TKG.KK.TTD, 283, s. 13.

¹⁶⁴⁸ MAD.d. 711, s. 20.

¹⁶⁴⁹ TKG.KK.TTD, 178, s. 47.

¹⁶⁵⁰ Taşkın, Safed, s. 60.

¹⁶⁵¹ BOA, TTD, 289, s. 87.

¹⁶⁵² TKG.KK.TTD, 178, s. 50.

¹⁶⁵³ TKG.KK.TTD, 178, s. 47.

¹⁶⁵⁴ Asali, s. 203

¹⁶⁵⁵ BOA, A.DVNS.MHM.d., No. 6, h. 52.

reayanın mallarını gasp ettikleri gerekçesi ile soruşturmaya tabi tutulmuştur.¹⁶⁵⁶ Kudüs subaşı yasakları halka resmi olarak bildirildi. Asayiş sağlanması için bazı geceler Kudüs'te sokağa çıkma yasağı konduğu belgelere yansımıştır. 1574 senesinde davul çalarak gece sokağa çıkma yasağı ilan edildikten sonra subaşılarla birlikte gece devriye gezen gece bekçileri bir Yahudi'yi sokakta yakalamışlardır. Kadı karşısına çıkarılan Yahudi arkadaşını ziyaretten döndüğünü söylese de ceza almıştır.¹⁶⁵⁷ Filistin bölgesinde özellikle 17. yüzyıldan itibaren bürokraside etkin olan yerel hanedanlardan Ferrûhîler XVI. yüzyılda Kudüs'te varlıklarını bu mevkide hissettirmeye başlamışlardır. Çerkes emiri Ferruh, Gazzeli Rıdvan Paşa'nın kardeşi Behram Paşa'nın hizmetinde iken 1596'da Kudüs'te subaşı olmuştur.¹⁶⁵⁸

5.2.2. Yerel yöneticiler

5.2.2.1. Muhtesip

Şeklen Osmanlı şehir idaresinin bütün esasları “ihtisap” kavramı içinde ele alınmıştı. Muhtesibi, bir belediye reisi, hattâ biraz da fazla, bir idare adamı olarak görebiliriz.¹⁶⁵⁹ Şehirdeki temel gıda ürünlerinden tahıllarla ilgili bütün aktivite açık bir pazar olan bir bölgede gerçekleştirilirdi. Burada callaba ve diğer toptan satış yapan tüccarlar ve köylüler mallarını değirmencilere, yerli tahıl tüccarlarına ve çeşitli bireylere satardı. Bu operasyon bütünüyle muhtesip yetkisi alanındaydı ancak bazen, genellikle bir yıllığına alınan, arzuya göre yenilenebilen arsada işletme hakkına sahip olan kantarcılar bu alışveriş işini sürdürmüştür.¹⁶⁶⁰ Her şehirde farklı özelliklere sahip pazarlar vardı ve bu pazarlar da pazarbaşı tarafından idare edilmekteydi.¹⁶⁶¹ Bir nevi muhtesibin alt kolları gibiydiler.

Çarşı Pazar ve esnafa ait işlerin denetimi kadıya bağlı bulunan muhtesip tarafından yürütülmekteydi. Ticari hayatın döndüğü pazar, şehir kadısının nezaretinde muhtesip tarafından idare edilirdi.¹⁶⁶² Muhtesibin görevi ticaret vergisini toplamaktı. Maaşı dükkân sahipleri tarafından ödenirdi ve dükkân sahiplerine ceza verme yetkisi vardı.¹⁶⁶³

Muhtesip sıradan bir pazar denetleyicisi değildi. İyiliğin emredilmesi ve kötülüğün menedilmesi gibi dinî bir ilkeye dayalı olarak görev yapmaktaydı. Muhtesip bölgedeki

¹⁶⁵⁶ BOA, A.DVNS.MHM.d., No. 31, h. 82.

¹⁶⁵⁷ Cohen, Sijill, s. 156.

¹⁶⁵⁸ Zeevi, s. 50.

¹⁶⁵⁹ Doğan, s. 66-67.

¹⁶⁶⁰ Cohen, Economic, s. 110.

¹⁶⁶¹ Taşkın, Safed, s. 66.

¹⁶⁶² Ünal, Osmanlı, s. 119; C. Çelik, Medeniyet, s. 148.

¹⁶⁶³ Asali, s. 205.

sosyokültürel hayatın şeriat emirlerine uygun yürütülmesi ve Müslümanların İslami bir hayat sürebilmelerinden sorumluydu. Şehirlerdeki çarşı esnafının ve zanaatkârların denetim ve kontrolleri ustalar tarafından gerçekleştiriliyordu. Böylece mesleki kontrol ile ticaret hayatı uyumlu olarak ilerliyordu.¹⁶⁶⁴ Ancak muhtesibin denetimleri pazardaki tüm işleyiş ile alakalıydı. Muhtesip denetimleri ile devlet hem satılan ürünlerden gerekli vergiyi eksiksiz olarak alabiliyordu hem de satıştaki usulsüzlüklere engel olabiliyordu. 1559 senesinde muhtesip demircilik ile uğraşan bir Yahudi'yi evinde gizlice elma satarken yakalamıştı. Bu satışta hileli terazi kullandığını da fark edince Yahudi'yi mahkemeye sevk etmişti.¹⁶⁶⁵

5.2.2.2. *Şehir ve mahalle kethüdaları*

Kethüda şehir içerisinde devlet işlerine yardımcı olan bir halk önderiydi. Halkın teklifi ile devlet tarafından atanırlardı. Hem şehrin sorunları ile ilgilenir hem de şehre gelen yabancıların barınması, bakımı gibi işlerle iştigal ederlerdi.¹⁶⁶⁶ Kudüs'te 1552 tarihli kayıtlarda Kethüda olarak kaydedilmiş olan Haydar Bey aynı zamanda Sultan Hazretleri Vakfı'nın mütevellisi görevini de sürdürmüştür.¹⁶⁶⁷ 1562'de Kudüs'te Ferhad isimli bir kethüda kaydı vardı.¹⁶⁶⁸ 1564 senesinde havâss-ı hümayun âmili olarak görev yapan Mustafa Kethüda bulunmaktadır.¹⁶⁶⁹ 1574 senesinde Kudüs sancakbeyi kethüdası Himmet isimli şahıstır.¹⁶⁷⁰ Kethüdalar asayişi sağlamak ile görevliyken tam tersi durumlar da vuku bulmuştur. 1577'de şehir kethüdası Ubeyd hakkında ahaliye zulmettiği ve mallarını haksız yere aldığına dair şikâyetler vardır.¹⁶⁷¹

5.2.2.3. *Nakibü'l eşraf*

Osmanlı Devleti'nde bu kurum 1400'de kurulmuştur. Bağdatlı Seyyid Ali Nattâ ilk nakîbü'l-eşrâf olarak bilinmektedir. Nakîbü'l-eşrâflar, eyâlet sancak ve kazalardaki kaymakamları vasıtasıyla Osmanlı'da bulunan seyyid ve şeriflerin isimlerini kaydederlerdi.

¹⁶⁶⁴ C. Çelik, Medeniyet, s. 146-149.

¹⁶⁶⁵ Cohen, Sijill, s. 124.

¹⁶⁶⁶ Taşkın, Safed, s. 65.

¹⁶⁶⁷ Eren, 1545-1594, s. 41.

¹⁶⁶⁸ BOA, TTD, 346, s. 2.

¹⁶⁶⁹ BOA, A.DVNS.MHM.d., No. 6, h. 55.

¹⁶⁷⁰ BOA, A.DVNS.MHM.d., No. 26, h. 75.

¹⁶⁷¹ BOA, A.DVNS.MHM.d., No. 31, h. 82.

Bu kişilerin kanun ve adetlere uygun davranıp davranmadıklarını takip ederlerdi. Bununla beraber seyyid ve şerif olduğu iddiasındaki sahte seyyid ve şerifleri tespit ederlerdi.¹⁶⁷²

Seyyid veya şerif iddiasında olan kişi, nakibüleşrafın huzurunda kendisi gibi Peygamber soyundan gelen kişilerin şahitlik yapması ile kabul görürdü. Böylece kendisine “siyâdet hücceti” isminde belge verilirdi. Bu belge ile vergi ve askerlik muafiyetine sahip olurlardı. Aynı zamanda devlet kademelerinde ve toplum içerisinde bazı ayrıcalıklara ulaşırlardı. Osmanlı Kudüs idaresine geçtikten sonra bu makamı “sülale-i tahire”den olanlara vermiştir. Kudüs’te nakibüleşraflık makamına Hüseyinîler getirilmiştir. 18. yüzyılın başlarına kadar Hüseyinîler bölgede nakibüleşraf olarak anılmışlardır.¹⁶⁷³

5.2.3. Kaza yönetimi

5.2.3.1. Kadı ve hukuk sistemi

Kadılık İslam orta çağlarında oluşmuş bir kurumdur. Osmanlı açısından bu kurum salt bir İslami kurum değildir. Kadı yöneticinin bölgedeki temsilcisi konumundadır.¹⁶⁷⁴ Osmanlı’da Kadının yanında dini açıdan önemli sayılan 3 görevli daha vardı. Bunlar, müftü, nakibüleşraf ve şeyhülharamdır. Bunların üçü de sultan tarafından atanmış olan Kudüslülerdi. Nakibüleşraf peygamberin soyundan gelenleri korumakla sorumluydu. Şeyhülharam ise Haram-i Şerif’in yönetiminden sorumluydu.¹⁶⁷⁵

Şehir, dinî ve toplumsal gruplardan oluşurdu. Her şehir ve kasaba, İslam’ı ve şeriatı temsil eden ve askeri ve idari yöneticilere göre daha özerk olan bir kadının idaresi altında kurulurdu. Şeriat ve İslam cemaati söz konusu olduğunda sultana karşı bile bir çeşit özerkliğe sahip olan kadıların bu alandaki kararlarına kimse karışamazdı.¹⁶⁷⁶ Kudüs şehrinde tüm beledi meselelerde doğrudan kontrol kadının elindeydi. Ayrıca kadı tüm gayrimüslimlerin otoritesiydi.¹⁶⁷⁷

Kadılar ilmiye sınıfındandı. Osmanlı’da ilmiye sınıfı üç ana bölüme ayrılmaktadır. Bunlardan biri müftü idi ve fetva işleri ile sorumluydu. Diğerleri müderrislerdi onlar da eğitim ve öğretim işlerinde meşgullerdi. Bir diğeri de kadı göreviydi ki bu kişiler de yargı ile

¹⁶⁷² Şerife Memiş, Osmanlı Taşra Toplumu ve Vakıf Kurumu: Kudüs, 1703-1831, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2016, s. 22.

¹⁶⁷³ Muttalıp Şimşek, Osmanlı Dönemi’nde Kudüs’ün Tanınmış Ailelerinden Hüseyinîler, Üsküdar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 2019, S. 8, s. 43.

¹⁶⁷⁴ İlber Ortaylı, Osmanlı Kadısı Tarihi Temeli ve Yargı Görevi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesi Dergisi, Cilt: 30, Sayı: 1, (Kadı), s. 117.

¹⁶⁷⁵ Asali, s. 205.

¹⁶⁷⁶ C. Çelik, Medeniyet, s. 148.

¹⁶⁷⁷ Hirschberg, Jerusalem Under Ottoman, s. 162.

sorumluydular. Kadılar medrese eğitimlerini tamamlamış ve gerekli hukuki bilgileri almış olurlardı.¹⁶⁷⁸

Osmanlı hukuk düzeninde kadılar, büyük şehir kadılıkları olan mevleviyet kadılıkları ile küçük şehir ve kasaba kadılıkları olarak iki kısma ayrılırdı. Mevleviyet kadılarının atamasını şeyhülislam, kaza kadılarının atamasını ise Anadolu ve Rumeli Kadiaskerleri yapardı. Kaza kadılıklarının zirvesi *eşraf-ı kudad* da denilen sitte kadılıkları idi. Küçük şehir ve kasabaların zirvesi olan sitte kadılıklarından terfi eden kadılar mevleviyet kadılıklarının ilk halkası olan Bilad-ı Devriye Mevleviyeti kadılıklarından birine atanırdı. Bilad-ı Devriye Mevleviyeti olan büyük şehir kadılıkları Bağdat, Antep Bosna, Erzurum, Maraş, Tarblusgarb, Beyrut, Diyarbekir, Ruscuk, Sivas, Adana ve Çankırı olmak üzere 12 idi. *Kibar-ı müderrisin* denilen Edirne ve Bursa darulhadis müderrislerinden kadılık mesleğine geçmek isteyenler *Bilad-ı Devriye Mevleviyeti*'nden kadılık mesleğine dâhil olurdu. Bilad-ı Devriye Mevleviyeti'nden terfi eden mevleviyet kadısı *Bilad-ı Mahrec Mevleviyeti* derecesinde bir büyük şehir kadılığına atanırdı. Mahrec Mevleviyeti derecesindeki kadılıklar ise Kudüs'ün de içinde olduğu Selanik, Haleb, Eyüp, Galata, Yenişehir-i Fenar, İzmir, Sofya, Trabzon ve Girit olmak üzere 10 büyük şehir kadılığı idi. İstanbul müderrisliklerinden kibar-ı müderrisin müderrislerden kadılık görevine atanmak isteyen kişi Kudüs'ün de dâhil olduğu *Mahrec Mevleviyeti* seviyesinden kadılıklara atanırdı. Mahrec Mevleviyeti kadıları terfi ettiklerinde *Bilad-ı Erbaa Mevleviyeti* adı verilen Edirne, Bursa, Şam ve Mısır kadılıklarına atanırdı. 19. yüzyıldan sonra ise bu halkaya Filibe de eklenerek Bilad-ı Hamse Mevleviyeti olan bu büyük şehir kadılıklarına terfi ederlerdi. Bilad-ı Erbaa veya Bilad-ı Hamse denilen mevleviyet kadılıklarından sonra Mekke ve Medine kadılıkları olan Haremeyn Mevleviyeti gelirdi. Buradan terfi edenler de İstanbul Kadılığı, ardından Anadolu Kadiaskerliği ve Rumeli Kadiaskerliği payelerine ulaşarak kariyer basamaklarının zirvesine ulaşırdı. Bu kadılıkların önce payesi alınır sonra ise bizzat kadılık görevi yapılır, aksi halde yeni paye alınarak bir üst rütbeye nail olunurdu. Yukarıda izah edildiği gibi Mahrec Mevleviyeti düzeyinde bir kadı, Kudüs kadısı olarak Kudüs'te görev yapmaktaydı.¹⁶⁷⁹ Mahrec Mevleviyetleri'nden olan Kudüs'e atanan kadılar genellikle Süleymaniye müderrislerinden atanmıştı.¹⁶⁸⁰

¹⁶⁷⁸ Ortaylı, Kadı, s. 120.

¹⁶⁷⁹ Yurdakul, İlhami, "Kudüs Mezhep Müftüleri, Naibleri ve Kadıları, Osmanlı Döneminde Kudüs'te İlmî Hayat ve Eğitim", Uluslararası Sempozyum Bildirileri, (Ed. Zekeriya Kurşun ve Ahmet Usta), İstanbul, s. 159.

¹⁶⁸⁰ Yurdakul, s. 162.

Mevleviyet payesine sahip olan büyük kadıların görev süresi genelde 1 yıldır. Fakat daha az görevde kaldıkları da oluyordu. İlber Ortaylı bu durumun kadı ve naiplerin usulsüz işlere bulaşmasına neden olduğunu söylemektedir.¹⁶⁸¹ Kudüste de kadılar hakkında defalarca kez şikâyetler olmuştur. 1566 senesinde eskiden Kudüs kadılığı yapan Cârullah, Kudüs'te yolsuzluk yaptığı iddiaları ile şikâyet edilmiştir.¹⁶⁸² 1579 yılında Kudüs kadısı Samsunizâde ve naibi Şerafeddin Aseli'den halk defalarca şikâyetçi olmuştur.¹⁶⁸³

Hükümetin görevlendirdiği en yüksek kamu görevlisi kadıydı ve bunlar genellikle İstanbul'dan getirilen Türk görevlilerdi. Çünkü Kudüs'ün kadısı imparatorluğun en yüksek makama sahip kadılarından biriydi. Hükmü Kudüs'ün dışında Filistin'in bazı bölgelerini de kapsardı, bu bölgelerde adaleti sağlayan temsilcileri olurdu.¹⁶⁸⁴ Kanunlar ve yasal görevlerinin yanı sıra kadının görevleri bütün yönetim işlerini kapsayacak kadar geniştir.¹⁶⁸⁵ XVI. yüzyılda Kudüs'te fiyatları belirleme görevinde kadı önemli bir role sahipti.¹⁶⁸⁶

Osmanlılar zamanında, imparatorluğa dâhil olan bütün bölgelerin resmi mezhebi, Hanefi mezhebi olup kaza, hüküm ve fetvalar bu mezhebe göre verilmiştir. Türkler vasıtasıyla fethedilip İslamlaştırılan topraklardaki Müslümanların ekserisi Hanefi Mezhebi'ne bağlıdır. Bazı ülkelerde Hanefi Mezhebi için Türklerin Mezhebi demek bir gelenek olmuştur. Bu müftülerin şehirlerin yerel halkından olduğu, bu hizmetin boş kalması veya diğer zorunlu bir değişiklik gerekmesi halinde merkeze arz edilip atamaların gerçekleştiği anlaşılmaktadır. Mekke, Medine, Kudüs ve Şam gibi şehirlerde Memlûk geleneğinin bir devamı ve bu beldelerin dini mahiyetlerinin bir gereği olarak dört mezhebe göre fetva veren müftüler istihdam edildiği anlaşılmaktadır. Bu uygulama, Osmanlı fetva ve kadılık düzenin bir parçasıydı. Osmanlı Devleti, egemen olduğu geniş coğrafyada gelenek, etnik aidiyet ve mezhep farklılıklarını dikkate alarak hukukun ve düzenin işleyişinde bazı esnekliklere izin vermişti.¹⁶⁸⁷

Kudüs'te Sünni akideye bağlı dört farklı mezhepten Müslüman halk yaşamaktaydı. Dolayısıyla Osmanlı şehre dört mezhepten kadı ve naipler atamıştır. Merkezden atanan Hanefi kadı, başkadı pozisyonunda idi ve diğer mezhep naiplerini atamaktaydı. Kudüs'teki bu uygulama Osmanlı öncesi bir geleneğin de devamı niteliğindedir.¹⁶⁸⁸ Arşiv

¹⁶⁸¹ Ortaylı, Kadı, s. 122.

¹⁶⁸² BOA, A.DVNS.MHM.d., No. 5, h. 465.

¹⁶⁸³ BOA, A.DVNS.MHM.d., No. 40, h. 240.

¹⁶⁸⁴ Heyd, s. 9.

¹⁶⁸⁵ Asali, s. 205.

¹⁶⁸⁶ Cohen, Economic, s. 39.

¹⁶⁸⁷ Yurdakul, s. 153-162.

¹⁶⁸⁸ Yurdakul, s. 162.

kaynaklarında Kudüs kadılarından bahsedilirken en yetkili (Hanefî) kadı zikredildiğinde sadece Kudüs kadısı olarak bahsedilmiştir. Maliki veya Hanbelî kadılar hakkındaki yazılarda mezhepleri belirtilmiştir.

Belgelerden anlaşıldığı kadarıyla dört mezhep kadısının her zaman birlikte davalara bakmaları gerekmiyordu. Bir mezhep kadısının tek başına karar verdiği davalar vardır. Fakat bazı davalarda iki kadı birlikte bakmıştır. Bu da genelde ihtilaflı konularda olmuş görünmektedir. Örnek vermek gerekirse: Tımarlı sipahi tarafından Yahudilere bir dava açılmıştı. Sipahi Silvan köyünden topladığı tımar arazisinde Yahudi mezarlıkları olduğunu ve bunun için Yahudilerin yeterli ödeme yapmadığını şikâyet etmiştir. Yahudilerin mezarlıkları kullanımı ile alakalı vermesi gereken ücret 30 yıl boyunca 100 altın olarak sabit kalmıştır. Bu hüküm Şafi kadı tarafından şikâyetten bir yıl önce onaylanmıştı. Bu dava ile bir yıl sonra Hanbelî ve Hanefî kadı da hükmü onaylayarak teyit etmişlerdir.¹⁶⁸⁹

Kadı bazı durumlarda keşif gerektiren davalarda teftiş etmek görevlerini de üstlenirdi. Naibler de kadı adına bilirkişi olarak keşfe çıkabiliyordu. Kadılar genellikle kendi yetki alanları dışındaki bölgelerdeki davalara bakmazlardı. Fakat sultan gerekli hallerde ferman ile kadıları başka bölgelerdeki davalar ile alakalı görevlendirmekteydi.¹⁶⁹⁰

XVI. yüzyılda Remle mahkemesi Kudüs Kazası'na tabi idi.¹⁶⁹¹ Kudüs kadısı buradaki davalarda da görevlendirilmekteydi. Örneğin 1576'da Remle'de kadı Müslümanlara zulmeden bir sipahinin durumunun incelenmesi için görevlendirilmiştir. Yine Remle'de subaşı tercümanı olan Osman isimli kişi hakkındaki şikâyetleri değerlendirmek için Kudüs kadısı görevlendirilmiştir.¹⁶⁹² Bir başka örnekte de Şam beylerbeyi yanı sıra Şam, Kudüs ve Gazze kadılarına topluca görev verilmiştir. Gönderilen 1541 tarihli hükümde Kudüs'teki Ortodoks patriği, sancakbeyi ve diğer devlet yetkilileri hakkında bazı şikâyetlerde bulunmuştur. Öncelikle Kudüs'ten başka yerlere kendi vekillerinin para toplamak amacıyla gönderildiğini ve bunun keyfi olarak yetkililer tarafından engellendiğini bildirmiştir. Ayrıca keşişlerden ölenlerin terekelerine sancakbeyinin el koyduğunu, yabandan kiliselere getirilen üzüme kethüdaların el koyarak kethüdalık hakkı aldıklarını, bekçilerin kiliselere girip zorla mumları ve şîreleri aldıklarından şikâyet edilmiştir. Sancakbeyi ve subaşının ibadet için zimmîlerden bazılarının kiliselere girmelerine engel olduğu şikâyeti de bildirilmiştir. Bazı manastırlarda Kudüs dışından gelen keşişler için tahsis edilmiş odalara yerleşen keşişlerden

¹⁶⁸⁹ Cohen, Sijill, s. 125.

¹⁶⁹⁰ Ortaylı, Kadı, s. 125-126.

¹⁶⁹¹ BOA, A.DVNS.MHM.d., No. 38, h. 2258.

¹⁶⁹² BOA, A.DVNS.MHM.d., No. 3, h. 108.

bazıları âdet ve kânunlara aykırı hareket edip odalardan çıkmadıklarıyla alakalı da şikâyet bildirilmiştir.¹⁶⁹³ Bu şikâyetle patriğin hem devlet memurları hem halktan hem de kendi dindaşlarından şikâyetlerini devlete bildirdiği anlaşılmaktadır. Şikâyetin konusunun genişliğinden olsa gerek hem Şam Beylerbeyi hem de Şam, Kudüs ve Gazze kadıları görevlendirilmiştir.

Osmanlı gayrimüslimlerin Müslüman kadıya başvurabilme haklarını da saklı tutmuştur. Müslüman kadılar bilhassa toprak anlaşmazlığı davalarına bakmışlardır. Ayrıca gayrimüslimler ile devlet veya gayrimüslimler ile Müslüman halk arasında çıkan anlaşmazlıklarda Müslüman kadılar yetkili kılınmıştı. Böyle durumlarda kadılar, Müslim-gayrimüslim ayrımı yapmaz ve tarafları eşit yargılamıştır.¹⁶⁹⁴

Osmanlı'da gayrimüslimler, Müslümanlar gibi günlük işlerinde (evlilik, boşanma, mehir, miras vesaire) Osmanlı mahkemelerine başvurmuşlardır.¹⁶⁹⁵ Osmanlı da gayrimüslimlere uygulanan hukuk İslam esaslarına uygun olarak düzenlenmiştir.¹⁶⁹⁶ Prof. A. Cohen, XVI. yüzyılda Kudüs'teki Yahudi yaşamı hakkında, Osmanlı makamlarının Yahudilere karşı olumlu tutumunu vurgulamaktadır. Dini kanunun uygulanmasını düzenleyen tüm denetim mekanizmasının Yahudiler lehine olduğunu ve hukuk mahkemelerinin Yahudileri koruduğunu ve Yahudilerin davalarda ifadelerinin ve tanıklıklarının kabul edildiğini belirtmiştir.¹⁶⁹⁷

Kudüs kadıları hakkında resmî belgelerde bilgiler edinmek mümkündür. 1535 yılında Hanefî kadı Yusuf isimli bir şahıstır. 1537 senesinde ise Mescid-i Aksâ imamı olarak görev yapan bir Hanefî kadı, Hanbelî kadının şahitliğinde bir Yahudi'yle kira sözleşmesi gerçekleştirmiştir.¹⁶⁹⁸ 1560 tarihinde Kudüs kadısı Abdurrahman Bey'dir. 1563 senesinde Kadı Mevlâna Nurullah bulunmaktadır. 1580'de Samsunizâde'den sonra Mevlâna Ahmed kadı olmuştur. 1585'de Kadı Seyyid Ahmed 1587'de Kadı Ömer 1593'te ise Mevlâna Hacı Mehmed kadı olarak zikredilmiştir. 1599 Ahmed Kudüs kadısı olmuştur.¹⁶⁹⁹

¹⁶⁹³ Öksüz, Nüfus, s. 115.

¹⁶⁹⁴ M. Güneş, s. 15.

¹⁶⁹⁵ Öksüz, Nüfus, s. 12.

¹⁶⁹⁶ M. Akif Aydın, "Osmanlı da Hukuk", Osmanlı Devleti Tarihi, (Ed. Ekmeleddin İhsanoğlu), II, İstanbul, 1999, s. 375; İbrahim Özcoşar, "Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimlerin Hukuki Durumu ve Millet Sistemi", Dicle Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, Sayı: 7, Diyarbakır, 2003, s. 124.

¹⁶⁹⁷ Asali, s. 207.

¹⁶⁹⁸ Cohen, Sijill, s. 33, 39.

¹⁶⁹⁹ BOA, A.DVNS.MHM.d., No. 3, h. 116; BOA, A.DVNS.MHM.d., No. 5, h. 1175; BOA, A.DVNS.MHM.d., No.12, h. 312; BOA, A.DVNS.MHM.d., No. 60, h. 31; BOA, A.DVNS.MHM.d., No. 62, h. 237; BOA, A.DVNS.MHM.d., No. 70, h. 140; BOA, KK.d., 138, s. 15.

5.2.3.2. Müftü ve imamlar

Müftü bir nevi kadının yardımcısı gibiydi. Şeriatın yorumlanmasında kadıya yardımcı olurdu. XVI. yüzyılda Kudüs'teki müftüler genellikle Beni Cemaa ve Beni Ebulütuf ailelerinden gelirdi.¹⁷⁰⁰ Mekke, Medine, Kudüs ve Şam gibi farklı mezhep mensuplarının olduğu şehirlerde toplumun fetva talepleri, Sünni dört farklı mezhep müftüsü tarafından karşılanmaktaydı. Bu müftüler şehirlerin yerel halkından kişilerdi.¹⁷⁰¹

Müftüler Kudüs ve çevresindeki âlimlerden yeterli eğitim almış donanımlı şahıslardır. Kudüs Şafîî müftüsü olan Muhammed el-Eş'arî ve Kudüs Hanefî müftüsü Abdurrahim b. Ebillutf, Şeyhülislâm Yahya Efendi ile ilmi mektupları bulunan ve Köprülü Mehmed Paşa'nın oğlu Mustafa Bey'e ders ve icazet vermiş olan, Remle'de dönemin meşhur fıkıh âlimi Hayreddin Remlî'den ders almışlardı.¹⁷⁰² Kudüs müftülüğü yapmış olan Abdulgaffar el-Acemî ise Gazze'nin Hanefî müftülüğünü yapmış olan Şemseddin Timurtâşî'den eğitim almıştır.¹⁷⁰³ Maaşları bölgeden toplanan vergilerden karşılanmaktaydı. 1577 yılında Kudüs Hanefî müftüsü Yahudi cemaatinin ödediği cizyelerin bir kısmı ile maaşını almıştır.¹⁷⁰⁴

Osmanlı'da köy ve mahalleyi resmi ilişkilerinde oradaki mescidin imamı temsil etmekteydi. Mahalle sakinlerinin istekleri üzerine ve kadıların tavsiyesi ile atanan imam müezziniyle birlikte mahallede bulunurlardı. Maaşlarını ise mescit vakıflarından alırlardı.¹⁷⁰⁵ Gelirlerine vakıf ve tahrir kayıtlarında rastlamak mümkündür. Örnek vermek gerekirse Beytülahm köyü imamı köyün yanında bulunan Hâricu Vâdi Mezrası'ndan yıllık 300 akçelik gelir temin etmekteydi. Ârif Köyü imamının ise Ârûn denen alandan yıllık 100 akçe gelir sahibi olduğu kayıtlıdır.¹⁷⁰⁶ Kudüs tahrir kayıtlarında imam ve din görevlileri bazen kaydedilmiş bazen kaydedilmemiştir. 1518 yılında 1 imam kaydı vardır. 1538'de Kudüs'te 10, Halil'de 20 olmak üzere köylerde dâhil toplam 72 imam kaydı vardı. 1553 senesinde müeyyideyn, müderriseyn, hütebân ve eimme ve müezzinân toplu olarak 1253 nefer olarak kaydedilmiştir. 1562 yılında Müslüman nüfusun yaşadığı köylerde dini görevlilere ait bir veri görülmemektedir. Sadece Halîlü'r-rahmân nahiyesinde Kûkîn Köyünde 1 imam ve 1 hatip dışında kayıt yoktur. 1596'da Şeref mahallesinde müeyyideyn,

¹⁷⁰⁰ Asali, s. 203.

¹⁷⁰¹ Yurdakul, s. 161.

¹⁷⁰² S. Akgündüz, s. 465-466.

¹⁷⁰³ Muhammed bin Abdullah Timurtâşî, el-Fetâvâ, thk. Abdullah Mahmud Ebu Hassan, Amman: Dâru'l-Feth, 2014, s. 41-43.

¹⁷⁰⁴ Cohen, Sijill, s. 161.

¹⁷⁰⁵ Ergenç, Yönetim Kurumları, s. 1268.

¹⁷⁰⁶ BOA, TTD, 346, s. 7.

müderriseyn, hütebân ve eimme ve müezzinân toplu olarak kaydedilmiş ve 21 nefer olarak belirtilmiştir. Bâbu'l Kataneyn Mahallesinde hutebâ ve eimme ve müezzin ve gayruhu 19 nefer, Babu'l Hıttâ Mahallesinde müderriseyn ve hutabâ ve eimme ve hüddâm ve müezzin ve gayruhu 48 nefer gibi kalabalık sayılarda ve topluca kaydedilmiştir.¹⁷⁰⁷

5.3. Sosyal Yaşam

5.3.1. Müslüman halkın sosyal yaşamı

Şehir, İslam coğrafyasında medeniyeti gerçekleştiren kavramdı.¹⁷⁰⁸ Tarihi şehirler sosyal özellikleri belli bir şivesi-ağzı, mutfak kültürü, folklor ve geleneğe sahip olmalıdır.¹⁷⁰⁹ Osmanlı şehirlerinde millet zemininde yaşayan, çoğunlukla homojen yapıda birliktelik (cemaat), emek ve gelenek anlayışlarına sahip bir sosyal yaşam mevcuttu. Aynı zamanda Osmanlı gündelik hayatı, dini karakterli bir hayatı olmuştur.¹⁷¹⁰ Bu nedenle İslam yaşam kültürüne de değinmek gerekir.

İslam kültüründe ev ve aile yaşantısı sosyal hayatın temelini oluşturmaktaydı. Ev, harem ve selamlık olmak üzere iki bölümden meydana gelir ve genellikle bir avlu içerisinde teşekkül ederdi. Avlu, evi dış dünyadan muhafaza ederdi. Bir İslam şehirde sokakta oturmak hoş karşılanmazdı. Oturulacak ve toplanılacak yerler mescitler ve evlerdi. Sokak evlerle tarif edilirdi.¹⁷¹¹ Kudüs şehirde de bu haremlik selamlık anlayışının Müslüman yaşam tarzına yansıdığını şehrin genel görünümüne yansımıştır.

XVI. yüzyılda Kudüs'te sosyal hayatın en önemli dinamiklerinden biri şüphesiz toplum önderleriydi. Toplum önderleri arasında tüccarlar dikkat çekmekteydi. Kudüs'ün tüccarlarının genel profili sadece ticaret ve endüstri aktiviteleri ile sınırlı kalmamıştır. Bölgede ekonomik ve sosyal liderlikleri ile de varlık göstermişlerdir. XVI. yüzyılda Kudüs'te tüccarlar eşrafla yarışamazlardı, ulema sınıfının getirdiği dini nüfuza da sahip olamazlardı ve askerlerin elindeki fiziksel güce de sahip değillerdi. Ancak kendi toplumlarının ekonomik ve sosyal aktivitelerinde aktif rol sahibiydiler. Ayrıca girişimci ve

¹⁷⁰⁷ BOA, TTD, 427, s. 261; BOA, TTD, 1015, s. 196; BOA, TTD, 289, s. 1; TKG.KK.TTD, 112, s. 74-89; TKG.KK.TTD, 178, s. 7; TKG.KK.TTD, 178, s. 8; TKG.KK.TTD, 178, s. 11.

¹⁷⁰⁸ Mehmet Mahfuz Söylemez, İslam Şehirleri, Düşün Yayınları, İstanbul, 2011, s. 15-27.

¹⁷⁰⁹ Öztürk, Tespitler, s. 626.

¹⁷¹⁰ Osman Cengiz, “Osmanlı Şehri Üzerine: Medine ve Burgh'un Ontolojisi”, Troia'dan Çanakkale'ye İnsanın, İncanın ve Mekânın İnşası: Değerler ve Şehir Uluslararası kongresi Bildiriler Kitabı, Çanakkale, 2018, s. 221.

¹⁷¹¹ Turgut Cansever, İslam'da Şehir ve Mimari, Timaş Yayınları, İstanbul, 2006, s. 29-30.

geliştirici olarak, hatta yerli liderler olarak şehirde önemli statüleri vardı.¹⁷¹² Osmanlı Kudüs’ünde tüccarlarla birlikte şehrin tasavvufi yönü de sosyal yaşamı etkilemiştir.

Evliya Çelebi Osmanlı hâkimiyetindeki Kudüs şehrini önemli bir tasavvuf merkezi olarak anlatmaktadır. Şehirde kendi ibadethanesine sahip 70 farklı tarikatın varlığından bahseder. Camileri Şam Kapısı’na yakın olan Ahmediler, Rıfailer ve Mevlevilerden bahseder. Tüm bu yapıların ferah ve iyi inşa edildiklerini ve zengin vakıf gelirlerinden yararlandıklarından bahseder. Kudüs ulemasının başlıca eğitim merkezi Kahire’deki el-Ezher olduğunu söyler. Çoğu genç fıkıh, hadis ve diğer şeriat ilimlerini öğrenmek isteyenlerin buraya gönderildiğini belirtir.¹⁷¹³

Osmanlı hâkimiyetinin ilk yıllarında Kudüs şehrinde yaşayan iki sûfî aile olan el-Âlemi ve Deccânî ailelerinin halk arasında saygın bir yeri vardı. Bu aileler bölgenin kültürel merkez olma özelliğine katkı sağlamışlardır. Pek çok sûfî ziyaretçiyi kente çekmişlerdir. Şam’dan gelmiş olan tanınmış sûfî âlim en-Nablusi XVII. yüzyılda kenti çeşitli defalar ziyaret etmiş ve bölgenin kültürel ve dini yaşantısı hakkında yazılar yazmıştır. Kendisi kent çevresinde sûfî tarikatların hızla çoğaldığını anlatmıştır. Sokaklarda ve Kubbetü’s-sahra civarında sûfîlerin buluşma mekânı olan birçok faal tekke ve zaviyeden haber vermiştir. Diğer sûfî ibadet yerleri olarak Hasekiye vakıf kompleksi ve kentin iyi bilinen medreseleri olduğunu anlatmıştır. Nablusi şehirde Mevleviler, Şazeliler, Kalenderiler ünlü Deccânî Tarikati ve Şazelilerin bir kolu olan Âlemi Es’adiye gibi isimlerden bahsetmiştir. Ayrıca yerel eşraf ve memurların evinde ünlü sûfî ziyaretçiler şerefine verilen birçok görkemli davet olduğunu belirtmiştir.¹⁷¹⁴

Kudüs’te bulunan tarikatlardan Mevlevî Tarikati’nin varlığı Osmanlı öncesine dayanmaktadır. Kudüs’te Memlûklar döneminde Kudüs’te “Mevlevî” isimli bir mahalle bulunmaktaydı. Mevlevî Tarikati hakkında Osmanlı kayıtları Yavuz Sultan Selim zamanına dayanır. Şehir ele geçirildiğinde Yavuz’un Kudüs’te Mevlevî dervişlerin başındaki isim olan Derviş Ahfeşzade’ye 500 akçe verdiği rivayet edilmektedir. Osmanlı Mevlevî Tarikati’na bilhassa ehemmiyet vermekteydi. Nitekim Evliya Çelebi Seyahatname’sinde “Kudüs’te âyân ve ulemadan Mevlevî Tarikati’na giren olursa bunların her birine 500’er akçe verilmekteydi” demiştir.¹⁷¹⁵ Bu para Yavuz Sultan Selim’in şehri ele geçirdiğinde Mevlevî

¹⁷¹² Cohen, Economic, s. 127.

¹⁷¹³ Evliya Çelebi, IX, s. 494.

¹⁷¹⁴ Ze’evi, s. 79.

¹⁷¹⁵ Güneş, Mevlevihane, s. 120-121.

tarikât şeyhine verdiği akçe miktarı ile aynıdır. Yavuz'dan sonra 500 akçe verme gelenek haline gelmiş gibi görünmektedir.

Kudüs'te bölgesel ileri gelenler ile yönetici kesim arasındaki bağlar sûfî tarikâtlar aracılığı ile gerçekleşmekteydi. Bazı aileler sûfî tarikâtlara mensuptu. Örneğin Muhammed b. Ahmed ed-Deccânî Şâfiî müftüsü olmuştur. Alemî ailesi mensupları da Rufâî Tarikatı'nın ünlü âlimleri olmuşlardır.¹⁷¹⁶ XVI. yüzyıl tahrir kayıtlarında Deccânî adında bir köy ismine ve Şeyh Ahmed el-Deccânî isimli bir öndere rastlamaktayız. Toplam beş mezra mahsulü Sultan'ın 1556 yılı verilmiş olan hükmü gereği Şeyh Ahmed el-Deccânî 'ye vakfı için verilmişti. Bu mezzarlar; Res Ebî Zeytun¹⁷¹⁷, Ayn Cenân, Beyt Sevilla, Cerbut ve Deyr Amur mezzarları'dır.¹⁷¹⁸ Anter Mezzarası yakınında olan Deccânîye harabesi de tahrirlerde kaydedilen yerlerdendir. 1596 senesi tahririnde iltizam alan Rufai Tarikatı şeyhlerinden Ahmed b. Nasreddin Harîrî ve Ahmed el-Deccânî dikkati çekmektedir.¹⁷¹⁹

Âlemiler ailesi Kudüs'te bulunan sûfî gurupların en önemlilerindendir. Soylarını Mağribi sûfî Alameddin Süleyman ve ünlü ermiş İbn. Meşîş'e dayandırmaktaydılar. Aile Kudüs'e 14. yüzyılda gelmiştir. Ailenin önde gelen iki üyesi, Memlûk döneminde kent yöneticisi (na'ibü's-saltanat) ve kutsal camilerin denetleyicisi (nâzirü'l-haremeyn) olarak atanmışlardır. Osmanlı'nın bölgeyi fethinde sonra etkinlikleri bir süre azalmış olsa da XVI. yüzyıl sonlarında Muhammed el-Âlemi'nin mucizeleri ve doğaüstü güçleri olduğuna dair halk arasında söylentiler yayılmıştır. Bu söylentiler ile halk arasında ünü artmıştır. İstanbul'daki Şeyhülislam Esad bin Hasan'ın yardımıyla, tarikâtı için Zeytin Dağı üzerinde bir cami yaptırmıştır. Şehirdeki bir diğer önemli aile Hüseyiniler (Vefâiler)dir. Sonraları Hüseyiniler olarak tanınan vefâiler 15. yüzyılın ortalarında Kudüs'ün etkili ailelerinden biri olarak bilinmekteydi. Kendilerinden "Nukabayü'l-Eşraf" diye söz edilmekteydi. Osmanlı döneminde de Nakibüleşraflık bu aileye verilmiştir.¹⁷²⁰

Duhayna ailesi de bölgede yetkili olan ailelerdendi. 1566'da Duhayna ailesinin üyesi olan Ahmed İbni el-hac Muhammed, Al Aksa Cami'nde çalışmış ve hasırların yayılması ve gaz lambalarının yakılmasından sorumluydu. Bu Ailenin bir başka üyesiye el-hac Muhibedin Ahmed el Sukkâri, kasap loncalarının başının kardeşiydi ve Al Aksa Cami'nde

¹⁷¹⁶ Köse, İdari, s. 174.

¹⁷¹⁷ 1553 yılında "... Hâsılı ber vech-i maktû deruhdeî Şeyh Deccânî fukarasıyla tamir edüp ahire verilmemek şartıyla ber mucib-i tezkire-i defterdar efendi deftere kayd etdikte..." BOA, TTD, 289, s. 61.

¹⁷¹⁸ 1596 yılında "... zikr olan beş kıt'a mezzarların mahsulü alınmayub Şeyh Ahmed el-Deccânî hazretleri kendi masraflarına sarf etmek için hükm-ü âlişân vârid olmağın hassa-i hümayundan ihrâc olunub vech-i memûr üzere defter-i cedid-i hakânîye kayd olundu..." TKG.KK.TTD, 178, s. 79; TKG.KK.TTD, 112, s. 70.

¹⁷¹⁹ BOA, TTD, 289, s. 75; TKG.KK.TTD, 178.

¹⁷²⁰ Ze'evi, s. 83-88.

1555-57 yılları arasında müezzın olarak görev yapmıştır. Taceddin Sıkkârı de kasaptı ve aynı yıllarda da lonca başıydı ancak bu iş tek mesleği değildi ve biręok diğer aktiviteyle de ilgilenmişti. Duhayna ailesinden olan Taceddin Sıkkârı'nın Mısır'da aktif iş bağlantıları vardı ve ihracat için bile sabun ürettiyordu. Taceddin'in sosyal statüsü temel olarak mali durumuyla doğru orantılıydı. Kasap loncasına birkaç kez baş olarak atanmakla kalmamış Kudüs'ün muhtesibi olarak da görev yapmıştır. Yerel yönetimin dâhilinde de birkaç makamda görev almıştır. 2 Ağustos 1534'te, ithal edilen malları ęarşıda ilan eden ve bu malların yerli esnafa satılmasıyla ilgilenen mübaşirlikte yapmıştır. 1530 yıllarından sonra Filistin'in ęeřitli köylerinin gelirlerini icar etmiştir. Kudüs'teki Zurayk ailesi de Duhaynalar gibi hem zenginlik hem de ün elde etmiş ailelerdendir. Muhammed ibni Zurayk bizzat İstanbul'a giderek Kudüs kadısı hakkında şikâyetle bulunmuştur. İstanbul'daki yetkililer Muhammed İbni Zurayk'tan, diğer adıyla Hasuna'dan, kadının işlediği öne sürülen kabahatlerin detaylı bir listesini almıştır. İbni Zurayk'ın şikâyetleri iletmek için İstanbul'a bizzat gidişi ve durumun etraflıca incelenmesini sağlamak adına gösterdiği ęaba kendisinin ne denli yüksek bir sosyal mertebede olduğunu kanıtlar niteliktedir. şikâyetleri kabul görmüştür ve 21 şubat 1566'da şam'ın valisi, Kudüs'ün kadısını, yargılanmak üzere yapılacak olan bir mahkemeye ęaęırmıřtır.¹⁷²¹

Kudüs'ün yerel ileri gelenler kendilerini sancakbeyi, onun vekili ve kadı haricinde yönetici elite eşit, hatta onlardan daha yüksek bir konumda görüyordu. Devlet nezdinde de konumları kendi algılarına yakın olmuştur. Sicil kayıtlarında bazı mahkemelerde özel olaylarda katılımcıları gösteren uzun hiyerarşi listelerinde, yerel eşraf listenin en üst kısmında yer almaktaydı. Kayıtlarda isimleri, kadı ve sancakbeyi veya onun üst düzey temsilcisinin hemen ardından, rütbeli yeniçeri ve sipahilerden önce yazılmıştır. Yerel ileri gelen aileler servetlerini hanedan ve yerel güçlü ailelerin kurmuş oldukları vakıflardan yardım almak yanında idareci, müteveli veya müfettiş gibi görevler yapmak yoluyla da arttırıyorlardı. Böylece karar mekanizmaları nazarında güç kazanmış oluyorlardı. Deccânî ve Âlemiler gibi aileler bu şekilde geniş ve zengin bir ekonomik kaynak sağlamışlardır. Yerel ailelerden bazılarının gelir kaynakları arasında surre gelirleri de vardı.¹⁷²² Bunlardan biri Taceddindir. Kudüs'e gelen surrenden yılda altı sikke pay alırdı. Fakat 1559 senesinde bu hakkından feragat ettiği belgelere yansımıştır. Onun payı şeyh Musa'ya tevcih edilmiştir.¹⁷²³

¹⁷²¹ Cohen, Economic, s. 31-33.

¹⁷²² Ze'evi, s. 88-95.

¹⁷²³ BOA, A.DVNS.MHM.d., No. 4, h. 1091.

Zaten bölgenin ileri gelenleri çoğunlukla iyi ücretli ve itibarlı işler yapmaktaydı. Ulema ve eşrafa tanınan vergi muafiyeti, gelirlerinin büyük kısmını biriktirmelerine ve başka işlere yatırım yapmalarına olanak sağlamaktaydı. Tüccar aileleri arasında yapılan evlilik antlaşmaları da bir diğer servet kaynağı idi. Böylece büyük miktarda paralar ortak ekonomik girişimlere akıtılıyordu.¹⁷²⁴

XVI. yüzyılda Şehirde *şeyh* denen ve resmîyette de tanınan yerli halktan insanlar vardı. Bu kişiler halkın kendi seçtiği insanlar olurdu. Gayrimüslimlerin de hemen her mahalle ve köyünde şeyh denen önderleri vardı. Olmadığı zamanda da devlet, yetkilileri kendi aralarında bir şeyh seçmeleri gerektiği uyarısında bulunmaktaydı. Bu kişiler devlet ile halk arasında resmi işlerde aracılık yapmaktaydılar. Genelde bölgedeki vergileri toplayarak yetkililere verirlerdi. Olağanüstü durumlarda danışman veya şahit olarak kabul edilirdi. Tahrir defterlerine isimlerine rastlamak mümkündür. Örneğin 1565 senesinde Şeyh Muhammed Halvetî, Abdulkadir, Musâ ve Arslan gibi isimler şeyh olarak kaydedilmiştir.¹⁷²⁵

Kudüs'te 1560 yılında, sosyal birliktelik alanı olan, kahvehaneler görülmeye başlamıştı. Fakat ilk etapta bu alanlar hoş karşılanmamıştır. Bu alanların Müslümanları ibadetten alıkoyduğu düşünülmüştür. Kadının marifetiyle duruma müdahale edilip 1565 yılında kapatılmışlardır¹⁷²⁶. Ancak bu mekânlar ileride tekrar açılmışlardır.¹⁷²⁷ Kahvehaneler zamanla normalleşmiş ve sosyal yaşamın bir parçası haline gelmiştir. Konu üzerine tezde “Kahve Satıcıları” başlığı altında detaylı bilgi verildiğinden detaylar burada tekrar edilmemiştir.

XVI. yüzyıl Kudüs sosyal yaşantısı incelenirken bedevilere de değinmek gerekir. Tahrirlerde bedeviler genellikle “cemaat” terimiyle nitelendirilmişlerdir. Aslında Kudüs kayıtlarında “cemaat” terimi farklı iki anlamda kullanılmıştır. Bu terim konargöçer kabileler için ve aynı zamanda kasaba ve köylerdeki belirli sosyal gruplar için (temel olarak dini gruplar) kullanılmıştır. Herhangi bir köyde kalıcı olarak yerleşik olmayan ve bedevi hayat tarzını sürdüren konargöçer gruplar genellikle cemaat terimi altında özel mali birimler olarak sınıflandırılmışlardır. Cemaat terimini zaman zaman grubun menşesini açıklayan başka bir terim takip etmiştir. Kudüs tahrir defterlerinde “cemaat-i urban” ve “cemaat-i Arap” gibi ifadeler çok sık rastlanmaktadır. Bu ifadelerdeki “Arap” veya “urban” sözcükleri “bedevî” anlamına gelmektedir. Belgelerde görünen “taife” terimi “cemaat” terimi için sadece bir

¹⁷²⁴ Ze'evi, s. 93-95.

¹⁷²⁵ BOA, A.DVNS.MHM.d., No. 5, h. 336.

¹⁷²⁶ BOA, A.DVNS.MHM.d., No. 5, h. 612.

¹⁷²⁷ Öksüz, Nüfus, s. 271-272.

alternatif olarak kullanılmıştır. Öte yandan, cemaat terimi, konargöçer olarak ifade edilemeyen nüfus gruplarının sınıflandırılması için de kullanılmıştır. Bir kasaba veya köyde Müslümanlar dışında dini gruplar görülürse, bunlar “Nasara Cemaati” (Hristiyanlar),¹⁷²⁸ Yahudi Cemaati (Museviler)¹⁷²⁹ olarak sınıflandırılmıştı. Bu gruplar ayrı mali birimler olarak görülmemiş; bunlar her zaman köylerinin, ya da mahallelerinin alt grupları olarak görülmüşlerdi. Fakat cemaat, belirli Müslüman grupları da ifade etmiştir. Bir durumda bir köye ayrılan bölümün tamamını oluşturan belirli bir cemaat karşımıza çıkmaktadır. Bu, muhtemelen o köyde yerleşik hayata yeni geçmiş olan bir gruptur. Bunun dışında yaşadığı köy ve mahalleden farklı yapıda olan guruplar için de cemaat terimi kullanılmıştır. Türkmen “Döğer cemaati”, “Cemaat-i Meğaribe”¹⁷³⁰ buna örnektir.

Kudüs’te yerleşik Müslüman nüfus dışında bir sosyal statüye sahip olan nüfusun herhangi bir kesimini ifade etmek için kullanılan cemaat terimine bir örnek te “Cemaat Cündiyan-ı Halka” tabiridir. “Cündiyan-ı Halka” Memlûk döneminden kalma özel bir askeri birlikti.¹⁷³¹ Sonuç olarak konargöçer kabileler açısından, cemaat terimi mali bir birimi ifade etmek için kullanılıyordu; köy ve kasabalarda ise herhangi bir ayrımcılık imasında bulunmadan belirli sosyal grupları ifade ediyordu.

Şehri ele geçirdikten sonra Osmanlılar Kudüs’teki Müslüman nüfusun bileşiminde çok fazla değişiklik yapmamışlardır. Bu süre zarfında sözlü Arapçaya bir takım Türkçe kelimeler eklenmiş olsa da Türkçe gündelik yaşamda Arapçanın yerini almamıştır.¹⁷³² Kudüs’te dört sünni mezhebe bağlı kişiler olduğu bilinmektedir. XVI. yüzyıl süresince bu mezhepler arasında, Hristiyan mezheplerin kendi aralarındaki çatışmalar gibi, olaylar vuku bulmamıştır. Sadece 1572 yılında bir çatışma resmi kayıtlarda yer almıştır. Bilindiği üzere Osmanlı Devleti Hanefî mezhebine mensuptu. Kudüs halkının çoğunluğu da Şafîî mezhebindeydi. Sahratullah’ta Hanefî mezhebinden hatipler hutbe verirlerken halktan bazı kişiler zorla Hanefî hatibi indirmiş ve Şafîî bir hatip çıkararak hutbe verdirmişlerdi.¹⁷³³ Fakat XVI. yüzyıl içerisinde benzer bir duruma kayıtlarda rastlanmamıştır.

Ekonomi ve nüfus verileri gibi sosyal hayatta da XVI. yüzyılın başında olumlu gelişmeler vuku bulmuştur. Yüzyılın son çeyreği itibariyle, tüm alanlarda olduğu gibi, olumlu hava bozulmaya başlamıştır. Kargaşa ve usulsüzlük sosyal yaşamda da kendisini

¹⁷²⁸ BOA, TTD, 289, s. 38.

¹⁷²⁹ BOA, TTD, 289, s. 186.

¹⁷³⁰ BOA, TTD, 289, s. 20; BOA, TTD, 427, s. 266.

¹⁷³¹ TKG.KK.TTD, 178, s. 18.

¹⁷³² Hirschberg, Jerusalem Under Ottoman, s. 162.

¹⁷³³ BOA, A.DVNS.MHM.d., No. 19, h. 502.

hissettirmiştir. Rüşvet, iltimas gibi hukuksuzluklar toplum içinde artmıştır. Bu da halkın huzur ve refahının bozulmaya başladığını göstermektedir. Örneğin 1578 senesinde Mecdel Kasabasında Şeyh Ahmed oğlu Ali ve tercümanı Şehabeddin ve kadının kâtibi Ubeyd bin Amire halktan rüşvet aldıklarına dair haklarında şikâyet olmuştur.¹⁷³⁴

5.3.2. Gayrimüslim halkın sosyal yaşamı

İslam hukukunda Hristiyanlar ve Yahudiler zımmi statüsünde sayılarak kendi iç işlerini yürütme hakkına sahiplerdi. Dini işleri de kendi ortak başkanları tarafından düzenlenirdi. Rum Ortodoks Kilisesi Hristiyanları, imparatorluğun büyük çoğunluğuna mensuptu ve patrikleri sesini yönetime daha çok duyurabileceği İstanbul’da bulunmaktaydı. Öte yandan Latinler Kudüs’te ve Osmanlı İmparatorluğu’nda çok küçük bir azınlıktı. Ancak Avrupa’nın Katolik güçlerinin, özellikle Fransa, Avusturya ve İspanya’nın desteğini almaktaydılar. Nitekim Kudüs, bu devletlerin XVI. yüzyıldan itibaren Osmanlı İmparatorluğu ile ilişkilerinde önemli olmuştur. İspanya, Hristiyanlar için Kudüs’e ziyaret özgürlüğü istemiştir. 1528’de Fransa, el-Salâhiyye medresesinin eskiden olduğu gibi kiliseye dönüştürülmesini istemiş, ancak padişah reddetmiştir. Bu dönemde Osmanlı-Fransız ilişkilerinde en büyük olay, Fransız tüccarlara imparatorlukta ayrıcalıklı bir konum sağlayan, Fransızlara din özgürlüğü hakkını güvence altına alan ve Latin din adamlarının kutsal velayetini veren, 1535’teki kapitülasyonlardır. XVI. yüzyıl süresince gayrimüslimler şehirdeki yaşamlarını daha rahat sürdürmek için başka şehir veya ülkelerle ilişki içerisinde olmuşlardır. Kudüs’ün hac merkezi olması da bu ilişkilerin devamlılığını arttırmıştır. Özellikle fakir düşüklerinde dışarıdaki dindaşlarından yardım talep etmişlerdir.¹⁷³⁵

Gayrimüslimler için hac merkezi ve kutsal ibadet alanlarının olduğu bir yer olan Kudüs’e ibadet amacıyla ziyaretler yapılmıştır. Gelenler bazen kısa süreli kalmış bazen de yıllarca burada kalmışlardır. Osmanlı gelen ziyaretçilerin mağdur olmamasını amaçlamıştır. Fakat yine de istenmeyen durumlar vuku bulmuştur. Devlet tarafından kendi ibadetleri için gelmelerine müsaade edilen gayrimüslimler bazen halk tarafından hatta ehl-i örf tarafından istismara uğramıştır. Örneğin 1581 yılında Kudüs’e Mısır’dan, ibadet amacıyla gelen Yahudilere “siz vebalısınız” diyerek engel olunmaya ve gereğinden fazla paraları alınmaya çalışılmıştır. Bu durum şikâyet üzerine devlet tarafından düzeltilmiştir.¹⁷³⁶

¹⁷³⁴ BOA, A.DVNS.MHM.d., No. 34, h. 38.

¹⁷³⁵ Asali, s. 205.

¹⁷³⁶ BOA, A.DVNS.MHM.d., No. 46, h. 122.

Osmanlı hakimiyetinde Kudüs'te Hristiyan ailelerin çoğu Suriyeli Hristiyanlardı. Ancak hepsi Arapça konuşmuşlardır. Onlara "Centurion'un Hristiyanları" deniliyordu. Yaşam biçiminde Hristiyanlar Müslümanlardan çok farklı olmamış; kadınları Müslüman kadınlar gibi sokaklarda yüzlerini örtmüş ve erkeklerin arasına gitmemişlerdir.¹⁷³⁷

Yahudilerin XVI. yüzyılda arkalarında şu anda olduğu gibi bir Avrupa gücü yoktu. Tam tersi Avrupa Engizisyonu'ndan kaçmış olan göçmen Yahudiler vardı. Fakat Avrupa'dakinin aksine Osmanlı topraklarında güven içerisindeydiler. Osmanlı Devleti'ne Yahudilerin göçü 14. yüzyılda başlamıştı. Macar Kralı Büyük Layoş'un 1360'da Yahudileri kovan fermanı yayınlaması ile Avrupa Yahudileri Osmanlı topraklarını bir sığınma yeri olarak görmüşlerdi.¹⁷³⁸ İkinci Bâyezıt döneminde İspanya, Portekiz ve İtalya başta olmak üzere Avrupa'nın her tarafından sürülen Yahudiler, 1492'den itibaren Osmanlı İmparatorluğuna geldiler.¹⁷³⁹ Alman gezgin Hans Dernschwam bu göçü anlatmak için "Yeryüzünde herhangi bir memleketten Yahudiler kovuldular mı doğruca Türkiye'ye gelirler" demiştir.¹⁷⁴⁰ Kudüs'ü XVI. yüzyılda ziyaret eden Yahudi bir İtalyan olan David Rossi, Kudüs'teki Yahudi yaşamı hakkında "Burada kendi ülkemizdeki (İtalya) olduğu gibi sürgünde değiliz. Burada özel bir Yahudi vergisi yok." yorumunu yapmıştır. Cohen, Kudüs'te özerk bir Yahudi hayatının Müslüman yöneticiler tarafından teşvik edildiğini ve korunduğunu söylemektedir.¹⁷⁴¹

Osmanlı idaresinde hoşgörü içinde yaşayan gayrimüslimler, toplumsal yaşamda çeşitli mesleklerle uğraşmaktaydılar. Sarraflık, cerrahlık gibi üst düzey mesleklerin yanında lağım temizliği, dericilik, kasaplık gibi sıradan mesleklerde de bulunabiliyorlardı. Yahudiler, başka ülkelerde yaşamakta olan Yahudiler ile irtibat halinde olmaları ve genellikle dil biliyor olmaları nedeniyle de tıp, diplomasi, tercümanlık, eczacılık, bankerlik, sarraflık, tüccarlık gibi saygıdeğer meslekler de icra edebiliyorlardı. Tefecilik, casusluk gibi hoş görülmeyen işlerle ilgilenen Yahudilerin olduğu da kayıtlarda görülmektedir.¹⁷⁴² Şarap satmak, İslam dinince hoş

¹⁷³⁷ Hirschberg, Jerusalem Under Ottoman, s. 164.

¹⁷³⁸ Halil İnalcık, "VI. Separdic Jews in the Ottoman Empire" *From Empire to Republic Essays on Ottoman and Turkish Social History*, The Isis Press, İstanbul, 1995, s. 106.

¹⁷³⁹ Erhan Afyoncu, Sahte Mesih; Sabatay Sevi ve Yahudiler, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2013, s. 17; Muharrem Gürkaynak, "Osmanlı Devleti'nde Millet Sistemi ve Yahudi Mileti", Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Cilt: 9, Sayı: 2, 2003, s. 275-282.

¹⁷⁴⁰ Hans Dernschwam, İstanbul ve Anadolu'ya Seyahat Günlüğü, çev. Yaşar Önen, Kültür Bakanlığı Dünya Edebiyatı /5, Mersin, 1992, s. 147.

¹⁷⁴¹ Asali, s. 207.

¹⁷⁴² Cohen, Economic, s. 39.

karşılanmadığı için Müslümanlara yasaklansa da gayrimüslimlere serbest bırakılmıştı. Ancak bunları Müslümanların yerleşim merkezlerinde satmaları yasaklanmıştı.¹⁷⁴³

Osmanlı Yahudilere ve Hristiyanlara reayası olarak birçok hak tanımıştır. Fakat verilen hakların mevcut düzeni bozmasına da müsaade etmemiştir. Bu hususta gerekli tedbirleri almıştır. Bu tedbir ve müdahaleler belgelere yansımıştır. Kudüs'te Üzeyir Peygamber'in türbesinde şarap içip, eğlence yapan Yahudi ve Hristiyanların men edilmesi hakkında Kudüs kadısına ve beyine hüküm verilmiştir.¹⁷⁴⁴ 1573 yılında verilen bir hükümde Yahudiler içinde bazı hırsız ve haramzadelerin olduğu belirlendiği ve bunların Kıbrıs'a gönderilmesi kararı verilmiştir.¹⁷⁴⁵ Kudüs'te ve çevresinde asayişe mugayyir davranışlar sergileyen Yahudiler olmuştur. 1576 tarihli hükümde bin nefer Yahudi'nin Kıbrıs'a Magosa kalesine sürgün edilmeleri emredilmişmişse de 1578 tarihli diğer bir hükümde Yahudilerin Kıbrıs'a sürülmekten affolunduğu anlaşılmaktadır.¹⁷⁴⁶

1571 yılında İshak b. Mughan isimli bir Yahudi kendisi daha önce defalarca kez uyarılmasına rağmen Ramazan ayında halka açık alanlarda şarap içmekten dolayı yargılanıp suçlu bulunmuştur. 1572 senesindeki bir mahkeme kaydında Yahudi cemaati lideri olan Samila b. Jukar'ın izinsiz şarap üretirken yakalandığı belirtilmiştir. 1574 senesinde subaşı tarafından Yahudiler, Hristiyanlar ve Müslümanlar şarap satmamaları hususunda resmi olarak uyarılmışlardır. Bu da aslında bazı Müslümanların da şarap sattığını göstermektedir. Yakub b. Şaş isimli bir Yahudi İbrahim b. Yosif isimli başka bir Yahudi'yi toplum içinde şarap içtiği ve Yahudilere karşı saldırgan davranışlar sergilediği gerekçesi ile şikâyet etmiştir. Şikâyetin doğru olduğu kanıtlanınca suçlu kırbaç cezası ile cezalandırılmıştır. 1575 yılında Yahudi cemaati ileri gelenleri kendi cemaatleri içerisinde, toplum içinde şarap içip bunu Müslümanlara da ikram ettiği gerekçesi ile Yahudi bir şahsı şikâyet etmişlerdir. Kadı karşısına çıkarılan bu Yahudi bir daha bu davranışı yapmayacağına, yaparsa yüklü bir ceza ödeyeceğine söz vermiş ve mahkeme böylece sonuçlanmıştır.¹⁷⁴⁷ Bu gibi şikâyetler ile gayrimüslim halkların içinde de toplum içinde şarap içmenin hoş karşılanmadığı sonucunu çıkarmak mümkündür. Ayrıca gayrimüslimlerin toplumsal huzurun bozulduğu zamanlarda kendi dindaşlarını Müslüman yetkililere şikâyet etmekten çekinmedikleri görülmektedir. Bu durum kendilerini toplumun bir parçası olarak gördükleri fikrini güçlendirmektedir.

¹⁷⁴³ Cohen, Economic, s. 39; BOA, A.DVNS.MHM.d., 6, h. 1344.

¹⁷⁴⁴ BOA, A.DVNS.MHM.d., 34, h. 219.

¹⁷⁴⁵ BOA, A.DVNS.MHM.d., 22, h. 556.

¹⁷⁴⁶ BOA, A.DVNS.MHM.d., 28, h. 40.

¹⁷⁴⁷ Cohen, Sijill, s. 147-158.

Osmanlı'da gayrimüslimler evlilik, kılık kıyafet ve isimler hususunda Müslümanlardan ve birbirlerinden ayrı kabul edilirdi. Gayrimüslim kişilerin Müslümanların giydiği elbiseleri giymeleri ve aynı türden isimleri takmaları yasaktı. Bunun sebebi ise Müslüman'ın yükümlü olduğu dini görevlerden gayrimüslimlerin sorumlu olmayışıydı.¹⁷⁴⁸ Müslümanlarla aynı kıyafetleri giyinirse ve aynı isimleri taşırsa Müslüman zannedilerek, dini vecibeleri yerine getirmekten sorumlu tutulur ve bunları yerine getirmedikleri gerekçesiyle ceza alabilirlerdi. Yani bu tutumun, zimmîleri ikinci sınıf vatandaş olarak görmekten ziyade, koruma düşüncesine dayandığı kabul edilebilir.¹⁷⁴⁹ Bu durum aynı zamanda İslam geleneğinde bulunan Gayrimüslimlere benzememe, onlardan farklı görünme anlayışı ile de alakalıdır.¹⁷⁵⁰ Fakat gayrimüslimler ibadetleri esnasında inançları için gerekli kıyafetleri, Müslüman kıyafetlerine benzese dahi, giyebiliyorlardı. Bu hususla alakalı bir fetva şöyledir: “Müslümanlar, Yahudiler kenisede namaz kıldıklarında âyinleri üzere başlarına şemle¹⁷⁵¹ örtünmekten men'a kâdir olur mu?” Sorusuna olmazlar cevabı verilmiştir.¹⁷⁵² 1578 senesinde Kudüs subaşları Yahudileri sinagoglarında Müslüman kıyafeti giymekle suçlamışlardı. Bu dava Ebu Suud Efendi'nin verdiği fetva ile sonuçlandırılmıştır. Mahkeme verdiği kararda Yahudilerin eskiden beri ibadet gereği en iyi kıyafetlerini giydikleri ve beyaz kumaş ve yünden yapılmış bir ibadet şalı olan *taylasan* adlı örtüyü örtündüklerini ifade ederek buna izin verildiğini belirtmiştir. Yahudilerin ibadetlerine müdahale etme girişimlerine böylece engel olunmuştur.¹⁷⁵³

Yahudiler arasında reis sayılan kişilerin bulunduğunu ve bunların devlet ve toplum nezdinde onları temsil ettiğini gösteren belgeler mevcuttur. Kudüs şehrindeki Musevî cemaatin lideri olan Şeyhu'l-Yahûd vergi vermekle yükümlü bir cemaatin başında bulunmakta ve esas olarak mali konularda Osmanlı görevlileri ile vergi verenler arasında aracılık yapmakta ve cemaat-yönetim iletişimini sağlama görevini yerine getirmekte idi. Bu görevliler, cemaatin toplu olarak ödemesi gereken vergileri bölüştürüyor, vergisini tam ödeyemeyenlerin açığını kapatıyor ve başkalarına kefil oluyordu. Osmanlı görevlilerince resmen onaylanmamakla birlikte Şeyhu'l-yahûd Musevî cemaatin içinden seçiliyordu.

¹⁷⁴⁸ Gülcan Aşşın Güneş, “Osmanlı Devleti'nin Gayrimüslimlere Bakışı ve Klasik Dönem Millet Sistemi”, Sosyal ve Kültürel Araştırmalar Dergisi, Cilt:1, Sayı: 2, 2015, s. 16-18; M. Güneş, s. 15.

¹⁷⁴⁹ G. A. Güneş, Gayrimüslimler, s. 15.

¹⁷⁵⁰ “Yahudi ve Hristiyanlara benzemeye özenmeyiniz”. Bkz. Casiye: 45/18; “Bizden başkasına benzemeye çalışan, bizden değildir.” Şık Ömer, Hadislerde Giyim Kuşamla İlgili Temel İlkeler ve Uyarıları, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Malatya, 2020, s. 66.

¹⁷⁵¹ Şemle: Arapların Baş Örtüsü; Kıldan Yapılmış Örtü, Sarık. Devellioğlu, s. 988.

¹⁷⁵² Düzenli, s. 87.

¹⁷⁵³ Cohen, Sijill, s. 165.

Şeyhu'l-yahûd'u cemaati ve yöneticilerin gözünde yetkili kılan husus, zenginliğinin yanı sıra büyük ve çok nüfuzlu bir aileden gelmesiydi. Maaşı ve harcamaları Musevî cemaatine karşılanan Şeyhu'l-yahûd belirsiz bir süre için atanmakta, başarılı olduğunda görevinde kalabilmekte ve daha sonra yeniden üstlenmek üzere görevinden kendi isteği ile ayrılabilmekte veya ekonomik sıkıntılar ve cemaatin tepkisi gibi nedenlerle görevi bırakabilmekteydi.¹⁷⁵⁴

1538 senesinde Kudüs'te Menaham adında bir kişi "Şeyhu'l-yehûdiyyân" olarak belirtilmiştir.¹⁷⁵⁵ 1538 tarihli bir davada Yakub adlı bir Yahudi "Şeyhu'l-yehûd" olarak Kudüs şeriiye sicilleri'nde zikredilmiştir.¹⁷⁵⁶ 1562'da Selman bin Musa Şelal ve Yusuf b. Abdulhakim Kudüs Şerifte resmi olarak Yahudi taifesinin sözcüleri olarak varlık göstermişlerdi. Yine Muhammed Bekesbahi cizyeleri toplayan kişi. Yahudi toplumunun başıydı ve kendi cemaatini devlet otoritesi önünde temsil etmekteydi.¹⁷⁵⁷ 1536'da Kudüs'teki Yahudi cemaatinin lideri Şeyh Hayyim, 1537'de ise Şeyh Yakub. 1540'ta Yakup Felek¹⁷⁵⁸, 1553 yıllarında Kudüs merkezinde Yahudilerin Yakut, 1554 senesinde ise Bakon isimli bir temsilcileri olduğu görülmektedir. Bunlar dışında da Selman bin Musa Şelal ve Yusuf isimli Yahudiler cemaat reisleri olarak resmi kaynaklarda zikredilmişlerdir.¹⁷⁵⁹

Kudüs'te Kilise ve sinagog gibi gayrimüslim ibadethanelerde dışarıdan duyulacak şekilde dualar okunması, Hristiyanların dini günlerinde açık alanlarda izinsiz haç taşıması veya Yahudilerin sinagog dışında ibadet şallarını giymeleri yasaktı.¹⁷⁶⁰ Aslında XVI. yüzyıl Kudüs kaynaklarında Yahudi ibadet alanları hakkında çok teferruatlı bilgi yoktur. Bölgede sadece iki sinagog ismi verilmiştir. Burada Yahudilerin, Hristiyanlar kadar, mezhepsel çatışmalarının olmaması etkili olabilir. Ayrıca incelenen zaman diliminde nüfus olarak Hristiyan halktan daha az yoğunlukta olmaları da etkili olabilir. İslam öncesi dönemde Yahudi halkın bu topraklarda yaşatılmamış olması burada Hristiyanlar kadar kökleşmesine engel olmuş başka bir unsur olarak düşünülebilir. Bölgede Müslüman ve Hristiyanlar kadar ibadetgâhları yoktu. Ancak ibadet alanına çevirdikleri özel mülkler bulunmaktaydı. 1599 yılında Yahudiler tarafından bir ev sinagog olarak kullanılmıştır. Çevreden yüksek sesle ibadet eden Yahudilerin seslerini duyan Müslümanlar durumu şikâyet etmiştir. İnceleme ile

¹⁷⁵⁴ Köse, İdari, s. 175.

¹⁷⁵⁵ BOA, TTD, 1015, s. 180-196.

¹⁷⁵⁶ Öksüz, Nüfus, s. 125.

¹⁷⁵⁷ Lapidus, s. 36-37.

¹⁷⁵⁸ Cohen, Sijill, s. 39, 49.

¹⁷⁵⁹ BOA, TTD, 289, s. 38.

¹⁷⁶⁰ Cohen, Jewish Life, s. 2.

evin ibadethaneye dönüştürüldüğü anlaşılmıştır. Kadı evin kalıcı bir ibadethane olmaması koşuluyla burada ibadet etmelerine izin verileceğini söylemiştir.¹⁷⁶¹

5.3.3. Sosyal yaşamda bedeviler

Toplumların yaşam biçimlerini ekonomik ihtiyaçlar belirler. Klasik Çağ ve öncesi dönemlerde su ve yiyeceğin az olduğu zorlu çöl ikliminde yaşamlarını sürdüren göçebeler temel yaşam kaynakları olan otlaklara ihtiyaç duymuşlardı. Geniş topraklara olan bu ihtiyaç insanların sık sık göç etmelerine neden olmuş ve onlara zorluklara katlanabilme yeteneğini vermiştir. Aslında tüm uygarlığın temeli olan göçebeler zaman içerisinde yerleşik hayata geçerek uygarlığa özgü alışkanlıklar edinmişlerdir. Fakat tarihi süreç içerisinde bazı göçebeler yerleşik yaşam tarzına ayak uydurmamak ile beraber yerleşik yaşam alanlarına saldırarak paylarına düşen toprakları arttırmaya çalışmışlardır. Suyun ve verimli toprakların bol olduğu bölgelerde yaşayan yerleşik hayattaki köylüler de yaşam alanlarını korumak için göçebeleri çöle geri yollama çabasına girmişlerdir. Kudüs'teki bedeviler de nerdeyse her çağda yönetimin bölgedeki başlıca endişe kaynakları ve tehdit unsurları olarak görülmüşlerdi. Otoriteler bu bedevilere karşı bazen savaşır bazen ekonomik yaptırımlarda bulunur ve bazen rehin alma hatta tüm kabilenin göçe zorlanması gibi yaptırımlarda bulunurdu.¹⁷⁶² Bu yaptırımlara ek olarak Osmanlı Devleti bazen köylüleri başka yaşam alanlarına taşımaya ve sınır bölgelerine yerleştirmeye çalışmıştır. Fakat bu tedbir tam olarak uygulanamamıştır. Halk kendilerine gösterilen mekânlara çoğunlukla yerleşmek istememişlerdir.¹⁷⁶³

Bazı durumlarda Osmanlı, bedevileri sisteme bütünleştirebilmişlerdi. Bunun başlıca örneği kökenini ünlü Tayyi kabilesine dayandıran Beni Harise kabilesinin bir kolu olan Turabay kabilesinin sisteme katılmasıdır. Adil Manna'nın Kudüs'teki Ferruhi yöneticileri ve onların bedeviler ile ilişkileri üzerine yazdığı denemede Osmanlı yönetiminin XVI. yüzyılın ilk yarısında bedevi faaliyetlerini azaltmada başarılı olduğunu söylemiştir. Fakat yüzyılın sonuna doğru bu başarısını yitirdiğini ve XVI. yüzyılın son senelerinde durumun Memlûk egemenliğinin son dönemlerine benzediğini belirtmiştir.¹⁷⁶⁴ Moshe Sharon Arap tarihi ve Avrupalı gezginlerden aktardığı bilgilerde bedevilerin ticaret kervanları ve hacılara saldırdıklarından ve fidye istediklerinden bahseder. Osmanlı ise yerleşik halkları bedevi

¹⁷⁶¹ Cohen, Sijill, s. 201.

¹⁷⁶² Ze'evi, s. 105-107.

¹⁷⁶³ Şinasi Altındağ, Mehmet Ali Paşa İsyanı 1945, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1979, s. 567.

¹⁷⁶⁴ Altındağ, s. 567.

saldırılarından korumak ve özellikle kutsal belde yollarının güvenliğini başlıca görev olarak kabul etmekteydi. Fakat Sharon'a göre Osmanlı tıpkı Memlûklar gibi bu konuda başarısız olmuştu. Sharon bunun sebebini Osmanlı'nın askeri yetersizliği ve gittikçe azalarak kendini koruyamayacak hale gelen sivil halk ve bunlarla çatışma halinde olan gittikçe de güçlenen bedeviler olarak özetlemiştir.¹⁷⁶⁵

Kudüs'te XVI. yüzyıldaki pek çok ferman bedevilere uygulanan yaptırımlar ile alakalıdır. Bilhassa köylüler bedevilere isyan zamanlarında ok, yay ve at nalı gibi ürünleri satmamaları hususunda uyarılmışlardır. Böylece isyancıların ellerindeki silah gücünün azaltılması ve devlet ile uzlaşması sağlanmaya çalışılmıştır. Fakat her zaman yaptırımlara uyulmamıştır. Amnon Cohen Yahudi tüccarların bedevilerle bu ürünlerin ticaretini yaptığını anlatır. Bu olaylar gereği bazı tüccarların yakalanarak cezalandırıldığı kayıtlarda mevcuttur. Halk dışında devlet görevlilerinin de bazen isyancı bedeviler ile iş birliğine girdiği kayıtlara yansımıştır. Bedevilere, planlanan saldırıları bildiren tımar sahipleri olduğunu söylemek mümkündür. Nitekim fermanlarda hain tımar sahiplerinin tutuklanması, hane halklarının ve ailelerinin yakalanması ve onların İstanbul'a yollanmasına dair emirler bulunmaktadır.¹⁷⁶⁶

Bedevîlerin bazılarının zaman zaman halka sıkıntı verdiği, dönemin fetvalarına da yansımıştır. Remlî'nin fetvalarında Kudüs, Filistin Bölgesi, Mısır, Hicaz ve diğer bedevi Araplar hakkında şikâyetler görmek mümkündür. Bedevîlerin eşlerinden nikâh ve boşanma hususunda İslami kaidelere riayet etmedikleri hakkında da şikâyetler bildirilmiştir. Namaz kılmadıkları, zekât vermedikleri aynı zamanda yol kesmek ve haksız yere insanları öldürmek gibi İslam dinine uymayacak hareketlerde bulundukları söylenmiştir. Ayrıca hür insanları köle gibi sattıkları haklarını gasp ettikleri de anlatılmıştır. Bu yaptıkları hususunda ikaz edilmelerine rağmen kötü işlerine devam ettikleri söylenmiştir. Allah'ın bu kişiler hakkındaki hükmü nedir? Sorusuna cevaben; her kim haram olduğunu bilerek dinde bir şeyi helal sayarsa o kâfirdir. Bunlar kötü işleri yapmamaları hususunda nehyedilmiş ve defalarca uyarılmış ve fakat kötülüklerini ve yeryüzünde bozgunculuk yapmayı terk etmediklerinden onların katli ve mallarını almak helaldir. Onların kadınları ise mümin iseler, günahsız kabul edilir ve onlara ilişilmez. Eğer böyle değillerse savaş esiri olarak muamele görürler. Esir alınmaları ve satılmaları caizdir fetvasını vermiştir.¹⁷⁶⁷ Bu şikâyet ve fetvalardan bedeviler ve köylülerin sosyal yaşamda karşı karşıya geldiklerini anlamak mümkündür.

¹⁷⁶⁵ Ze'evi, s. 109-117.

¹⁷⁶⁶ Heyd, s. 95-96.

¹⁷⁶⁷ Remlî, s. 107.

XVI. yüzyılda Osmanlı yönetimi bedevîleri ıslah ile beraber vergi mükellefi halk sınıfına dâhil etmeye çalışmıştır. Yaşantı olarak yerleşik köylülerden farklı olan bu halkın vergileri de farklı alınmıştır. Ekonomik olarak genellikle hayvancılıkla geçimini sağlayan göçebeler hayvancılığa bağlı olan hayatlarının idamesini sağlamak için, yaylak-kışlak alanları arasında mevsimden mevsime yer değiştirtmekteydiler.¹⁷⁶⁸ Böylece resm-i yaylak, resm-i kışlak ve adet-i ağnam, gibi vergiler bedevi halkın başlıca vergileri olmuştur.¹⁷⁶⁹ Göçebelerin en temel sosyal ve idari birimi “cemaat” birimidir. Bu cemaatler 10 ile 80 arası hatta bazen daha fazla ailelerin birleşmesi ile meydana gelmiştir. Başlarında da ailenin seçkin bir reisi bulunmuştur.¹⁷⁷⁰ XVI. yüzyılda Kudüs’te Bedevî Heytem Aşireti’ne üye Cemaat-i Avazame, Cemaat-i Asâkere ve Cemaat-i Şekirât Berağşe hayvancılık yapan ve devlete vergi veren, sistemle uyumlanmış bir bedevi aşiretleri olarak tahrir kayıtlarında görülmüştür. Bu aşiretler kendi yaşadıkları alan ve çevresinde yetişen ürünleri develeri ile taşıyıp Kudüs’e getirmekle mükelleflerdi. Bu işi devlete vergi olarak yapmaktaydılar. Taşıma ücreti almazlardı. Bunun dışında da her cemaat yıllık 17 baş koyun ve keçi vergi olarak vermekle mükellefti.¹⁷⁷¹ Uzun süren ve tekrar eden bu görevlendirmeler Osmanlı’nın bir kısım bedevi halk üzerindeki etkinliğinin bir kanıtı hükmündedir.

Birçok sosyo-ekonomik fonksiyonları olan bedeviler ekonomik anlamda vergi verme dışında ticaret hayatında da varlıklarını hissettirmişlerdir. Bedeviler Kudüs’te silah, cephan, tarım ürünleri, deri ve deri eşyalar ve giysiler satın almak için kent ve köylerindeki pazarlara gelmekteydiler. Bu şekilde yerel halk ile iletişim içine girerlerdi. Heyd, 1552 tarihli bir fermanda Kudüs halkı ve bedeviler arasında özellikle koyun ve yün üzerine odaklanmış yakın ticari ilişkiler olduğunu belirtmiştir. Onlar sığır, koyun ve bunlardan elde edilen ürünlerin başlıca kaynağıydı. Çiftlik hayvanları bedeviler tarafından çöldeki otlak alanlarda yetiştiriliyordu. Kuraklık zamanı ya da yaz yaklaşınca çöl kıyısındaki köylere doğru çayır alanlara yaklaştırılıyordu. Bu alanlar aynı zamanda köylülerin de mera yeri olduğundan köylü ve bedeviler arasında sorun oluşmasına neden oluyordu. Bazen de bu durum bedevi ve köy çobanları arasında iletişim için de olumlu bir imkân sağlamaktaydı. Köy çobanları bedevilerin koruması ve iyi niyetine ihtiyaç duymaktaydı. Bedeviler ise köylülerden ürünler

¹⁷⁶⁸ İlhan Şahin, “XVI. Yüzyılda Osmanlı Anadolu’su Göçebelerinin İdari ve Sosyal Yapısı”, Tarih Enstitüsü Dergisi (Prof. Dr. M. Münir Aktepe’ye Armagan), Sayı: 15, 1997, (Göçebe), s. 254.

¹⁷⁶⁹ Cengiz Orhonlu, Osmanlı İmparatorluğunda Aşiretlerin İskânı, Eren Yayıncılık, İstanbul, 1987, s. 14.

¹⁷⁷⁰ İ. Şahin, Göçebe, s. 260.

¹⁷⁷¹ “...Zikr olunan üç taife (Heytem aşiretine bağlı, Cemaât-ı Araban-ı Şekirat Berağşe- Cemâat-ı Asakere- Cemâat-ı Avazeme) mir liva-ı has olan Riha nâm karyenin vesairlerinin terekeleri yetişüb kalkdıkda, taşıyub Kuds-ü Şerif’e götürüb kira almazlar ve her senede adet deyû yirmiyedişer ras koyun ve keçi vermek kanunu mukarrere imiş” TKG.KK.TTD, 178, s. 36; TKG.KK.TTD, 112, s. 69.

almak için pazarlara inme ihtiyacı hissediyorlardı. El-bekkara denilen çoban birlikleri bedeviler ile oluşan kriz anlarında uzlaşma sağlamaktaydılar. Kudüs ve çevre bölgeler için oldukça önemli bir ihtiyaç olan taşımacılık için gerekli deve ve at gibi hayvanlar bedevilerden temin ediliyordu. Deve kurak iklimlerde en iyi hatta bazen tek taşıma aracıydı. Osmanlı'nın bilhassa hac kervanı için deve tedarik etmesi gerekliydi. Yanı sıra merkez ile eyaletler arasında mektuplaşmalarda, memurlar ve askerler rahat bir yolculuk sürmek için deve kiralamak isterlerdi. Yük hayvanı ve statü sembolü olan deve ve at yetiştiriciliği yanında bedeviler Filistin bölgesindeki en yaygın ve kazançlı endüstrilerden biri olan sabun üretiminde önemli bir role sahipti. Sabun üretiminde kullanılan alkalik küller, bedeviler tarafından temin edilmekteydi. Sabun üretiminde kentliler, köylüler ve göçebe halk dayanışma içerisinde çalışırdı.¹⁷⁷²

Osmanlı bölgeyi aldıktan sonra gerek silahlı mücadelesi ve gerekse istimalet siyaseti ile bedevilerin olası tehditlerini azaltmıştı. Fakat 1550'li yıllardan itibaren bedevî kabileler yeniden sıkıntılar çıkarmaya başlamışlardır. Yüzyılın ortalarındaki tahrir defterlerinin verileri, bu dönemde isyanların nüfus üzerindeki tesirinin sınırlı olduğunu ve kabilelerin kontrol altında tutulduğunu göstermekle birlikte 1550'lerden itibaren gidişat hızla mevcut nizamın aleyhine değişmiştir.¹⁷⁷³

Beni Ayeş aşireti yüzyılın ortalarında huzursuzluk çıkaran bir aşiret olmuştur. Kaynaklardan anlaşıldığı üzere birçok köy bu aşiretin çıkardığı sorunlardan dolayı boşaltılmış durumdaydı. Mezraların çoğunu Beni Ayeş aşireti zapt etmiş olup bu alanlar halk tarafından işletilemiyorlardı. Aşiretin özellikle Der Eyyüp ve Beyt Lukya Köylerini de ellerinde bulundurdukları anlaşılmaktadır. Daha öncede anlatıldığı üzere Devlet bu aşiret saldırılarına karşı halkı korumak amaçlı tedbirler almıştır. Bu tedbirlerden biri bazı bedevi aşiretlerin güvenlik için görevlendirilmesi idi. 1560 yılında sultanın emri ile Berah cemaati ve Ras cemaati olarak iki bölümden oluşmuş olan Merzuk aşireti bu anlamda görevlendirilmişti.¹⁷⁷⁴

1565 yılında Şam valisine gelen bir fermanla Halîlü'r-rahmân'da insanların Kaysiyye ve Yemeniye olarak iki tayfaya bölündüğü belirtilmiştir.¹⁷⁷⁵ XVI. yüzyıl tahrirlerindeki en kalabalık mahallerden olan Ekrad-ı Kaysiyye ve yine Ali Beka Yemenî¹⁷⁷⁶ mahalleleri bu

¹⁷⁷² Ze'evi, s. 109-121.

¹⁷⁷³ Öksüz, Nüfus, s. 185.

¹⁷⁷⁴ Bakhit ve Sawariyyah, TD 289, s. 30, 31.

¹⁷⁷⁵ BOA, A.DVNS.MHM.d., No. 5, h. 428.

¹⁷⁷⁶ BOA, TTD, 427, s. 269, 314.

aşiretler ile bağlantılı olmalıdır. İki aşiretin aralarında çatışmalar olduğu hatta yaralı ve ölülerin olduğu anlatılmıştır. Ferman Müslümanların korkudan cuma namazına gidemediğini ve cuma günü hutbelerin dahi okunamadığını belirtir. Bu kargaşadan ötürü Müslümanlardan bir kısmının bölgeyi terk ettiği söylenmektedir.¹⁷⁷⁷

Şam beylerbeyine gönderilen 1581 tarihli bir hükümde Kudüs ve Nablus'ta Arap eşkıyasının eşkıyalıkları olduğu belirtilmiştir.¹⁷⁷⁸ Yine 1558 tarihli başka bir hükümde, Şam beylerbeyi mektup gönderip Mısır ve Kudüs yolunda Heytem ve Benî Saîd bedevi aşireti mensuplarının insanlara saldırıda bulundukları belirtilmiştir. Hatta bölgedeki köylerden bu nedenle köylerini terk edenler olduğu anlaşılmaktadır. Bu şekilde saldırıya maruz kalan köylülerin vergilerden muaf tutularak tekrar köylerine yerleşmeleri için çalışmalar yapılması ferman verilmiştir.¹⁷⁷⁹ Hükümlerde bedevilerin halkın göçüne neden olduğu ve devletin duruma müdâhil olarak tedbir aldığı görülür. Ayrıca zarara uğrayan halkın vergi sorumluluğu hafifletilerek yaşam alanı tekrar cazip hale getirilmeye çalışılmıştır. Kudüs'teki Arap eşkıyasının çokluğundan burada bulunan sancakbeyi ve züama ve tımarlılar şehrin asayişini sağlamaları için genellikle sefere gönderilmemiştir.¹⁷⁸⁰ Aksi halde büyük sıkıntılar yaşanmıştır. Nitekim 1585 senesinde Kudüs sancakbeyi sefer-i hümayunda olduğundan eşkıyalar Halîlü'r-rahmân yolunu kesmiştir. Ziyaretten dönen hacılardan birçoğunu öldürmüş ve mallarını gasp etmiştir¹⁷⁸¹.

1574 yılında Kudüs ve Halîlü'r-rahmân'a gelen hacıların bedeviler tarafından saldırıya uğradığı kaydedilmiştir. Bu saldırıların ön alınması için bedevi kabile reislerinin oğulları ve kardeşlerinin Kudüs kalesinde hapsedilmesi emredilmiştir. Önceden hapsedilenlerin ise serbest bırakılmamasına emir verilmiştir.¹⁷⁸² Bu şikâyetlerin azalması amaçlanmıştır.

1576 yılı kayıtlarında hapsetme metodunun devam ettiğini görmekteyiz. Bu tarihte uzun süredir hapis olan rehinlerin bazıları hastalanmış bazıları da ölmüş olduğundan rehinlerin değiştirilmesi kararı kaydedilmiştir.¹⁷⁸³ 1582 yılında Kudüs sancakbeyi Mahmud Bey bölgede isyan halinde olan Arap eşkıyaları ile savaşırken vefat etmiştir.¹⁷⁸⁴ 1585

¹⁷⁷⁷ Bakhit ve Sawariyyah, TD 289, s. 45.

¹⁷⁷⁸ BOA, KK.d., 92, s. 341.

¹⁷⁷⁹ BOA, KK.d., 216, s. 41.

¹⁷⁸⁰ BOA, A.DVNS.MHM.d., No. 59, h. 57.

¹⁷⁸¹ BOA, A.DVNS.MHM.d., No. 55, h. 173.

¹⁷⁸² BOA, A.DVNS.MHM.d., No. 26, h. 75.

¹⁷⁸³ BOA, A.DVNS.MHM.d., No. 28, h. 22.

¹⁷⁸⁴ BOA, A.DVNS.MHM.d., No. 61, h. 122.

tarihinde Kudüs'teki Arap eşkıyaların isyanları nedeniyle devlet Kudüs sancakbeyi ve sipahilerinin sefere çıkmamasını ve şehirde kalarak asayişini temin etmesini emretmiştir.¹⁷⁸⁵

Gazze'de bazı Arap aşiretleri köyleri yağmalayarak Kudüs sancağı içinde dağlık ve تنها alanlarda saklanmışlardır. Bu konuda Kudüs sancakbeyinin Gazze Beyi'ne yardımcı olması emri gönderilmiştir.¹⁷⁸⁶ Bedevilere karşı başarılı olanlar devlet tarafından teşvik edilerek rütbeleri veya imkânları arttırılmıştır. 2 Temmuz 1582 tarihli bir hükümde,

“...A'râb-ı şekâvet istîâbdan Nablus ve Kudüs-i Şerîf'de fesâd üzere olanların üzerlerinde vardıkda yoldaşlık idenleri inâyet ricâsına arz ider. On nefere kanun üzere. İbtidâdan timar ricâ olunan yirmi tokuz nefer. Zuemâ iki nefer. Erbâb-ı timar on üç nefer. Nablus sancağında ve Kudüs-i Şerîf yollarında huccâc ve züvvâr ile gelüp gidüp tamâm-ı mertebe edâ-i hidmet ittiklerinden mâadâ Kudüs-i Şerîf yolunda gafr ihdâs eyleyen Arapların muhârebelerinde envâ-ı yoldaşlıkları zuhûra gelüp mahall-i semt ve müstahakk-ı âtîf kulları olmağın avâtîf-ı 'aliyye hüsrevânîden ibtidâdan timar ve terakkiye ber-murâd ve behremend buyurulmak ricâsına hasb-i hâlleri pâye-i serîr-i âlâyâ arz olundu...”¹⁷⁸⁷

XVI. yüzyılda Kudüs'te devlet bedevî kabileleri ilk yıllarda şehir için güvenlik sorunu olmaktan çıkarmış olsa da asrın sonunda durum giderek kötüleşmiştir. Osmanlı'nın çabalarına rağmen asrın sonunda bedeviler hem şehir halkı hem de bölgeye gelen hacılar ve turistler için tehlike olmaya devam etmiştir. 1593 senesinde Beni Atâ ve Beni Utbe isimli bedevî kabileleri Halîlû'r-rahmân'a gelen hacıların mallarını çalmış ve bazı köyleri yağmalamış oldukları kaydedilmiştir.¹⁷⁸⁸

¹⁷⁸⁵ BOA, A.DVNS.MHM.d., No. 59, h. 18.

¹⁷⁸⁶ BOA, A.DVNS.MHM.d., No. 33, h. 304.

¹⁷⁸⁷ BOA, KK.d., 157, s. 26-27.

¹⁷⁸⁸ BOA, A.DVNS.MHM.d., No.70, h. 140.

6. SONUÇ

Kudüs'teki insan varlığının en eski kanıtı tarih öncesi çağlara dayanmaktadır. Kudüs'ün siyasi ve idari önemi tarih boyunca büyük değişimler göstermiştir. Ancak Kudüs'ün dini önemi asla azalmamış, hatta yüzyıllar boyunca giderek artmıştır. Hem Osmanlı hem de Memlûk devrinde İslami devlet yönetimi altındayken şehir, imparatorluğun diğer şehirlerine kıyasla küçük bir yerleşim yeri olarak kalmıştır. Fakat yine de dünyanın her yerindeki Müslümanlar, Hristiyanlar ve Yahudiler için dini törenlerin, hatıraların ve en önemlisi de dini düşünce ve tasarıların merkezi olarak bu şehir oldukça önemli olmuştur. Kuşkusuz, dini duygular Hristiyan ve Yahudilerin, Müslüman bir Kudüs'te yaşama isteğini tetiklemiştir. Burada yaşayan gayrimüslim halk, sosyal ve ekonomik ilişkilerini kendi cemaatleri içerisinde sürdürmüş ve buradaki nüfusun geri kalanıyla da iletişim halinde olmuştur.

Filistin; Suriye, Mısır ve Arap Yarımadası'nın bazı diğer bölgeleri gibi XVI. yüzyılın başında Osmanlı'nın himayesine girmişti. Bu olay, 400 yıl boyunca sürecek olan bir dönemin başlangıcı olmuştur. Bu dönem boyunca, XX. yüzyılın başlarına kadar devam edecek olan bazı idari ve siyasi kalıplar oluşmuştur. Dahası, I. Selim ve Sultan Süleyman'ın hüküm sürdüğü XVI. yüzyılın çoğu Osmanlı'nın altın çağı olarak görülmüştür. Haliyle Osmanlı'nın hükmü altındaki bölgeler içinde olumlu gelişmeler olmuştur.

Osmanlı'da idareciler Kudüs'ü ele geçirdikten sonra geliştirmeyi ve güçlendirmeyi amaçlayan birçok plan tasarlamış ve uygulamıştır. Çalışmalar Sultan Süleyman'ın emriyle Kubbetü's-sahra'nın yenilenmesiyle başlamıştır. Sonra kale yenilenmiştir. Kudüs'te Eyyubi zamanından kalan surlar 1219'da yıkılmış ve yaklaşık 300 yıl boyunca tamir edilmemişti. Sultan Süleyman bu surları yeniden yaptırmıştır. Yaptırdığı sur hem şehri olası işgallerden hem de bedevi baskınlarından korumuştur. Surlardan sonra şehirde de geniş çaplı inşaat projelerine başlanmıştır. Eskimiş ve yıkılmış pazarlar ve dükkânlar yenilenmiş ve tamir edilmiştir. Memlûk döneminde harap hale gelen su sistemi yeniden inşa edilmiş ve genişletilmiştir. Kısacası yaşam kalitesini arttırmak için şehrin temel ihtiyaçları karşılanmaya çalışılmıştır. Ayrıca ilim aktivitelerini desteklemek ve İslami kurumların devamını sağlamak için önemli birçok vakıf kurulmuştur. Bütün bunların sonucunda Kudüs'ün nüfusunda yüzyıl içerisinde bir büyüme gerçekleşmiştir.

XVI. yüzyılda güvenlik açısından Kudüs'ün şehir kapıları gün doğumundan gün batımına kadar kapalı tutulmuştur. Şehre girmeden önce bütün ziyaretçilerin izin alması zorunlu tutulmuştur. Bu güvenlik önleminin alınmasının en büyük sebebi bedevilerdir.

Osmanlı XVI. yüzyılda bedevileri kontrol altında tutabilmek için çeşitli adımlar atmıştır. Bedevilerden esirler alınmış, bazıları sürgüne tabi tutulmuş ve bazı bedevi şeyhlerine resmî görevler verilmiştir. Kısacası Osmanlı bedevî olarak yaşayan halkı, sistemle entegre ederek, yerleşik hale getirmeye en azından kurallara uymalarını sağlamaya çalışmıştır. XVI. yüzyılın ilk yarısında bu uygulamalar olumlu sonuçlar vermiştir. Fakat asrın son çeyreğinde bedevî isyanları ciddi bir sorun haline gelmiştir.

Kudüs'e, Eyyubi ve Memlûk zamanlarından, camiler, okullar, zaviyeler, hastaneler ve diğer kamu kurumlarına ödenek sağlayan birçok vakıf miras kalmıştır. Bu vakıflar Osmanlı zamanında da korunmuş ve yenileri oluşturulmuştur. Bazı vakıflar halka açık ve bazıları özel olmak üzere, çeşitli kurumların (mektepler, hastaneler, camiler, mezarlar) ve kişilerin (vakfin kurucularının soyundan gelenler, hafızlar, sûfiler ve fakir kişiler) yararına farklı vakıflar şehirde varlığını sürdürmüştür. Haseki Sultan tarafından yapılmış olan İmaret Vakfı bölgedeki vakıfların en büyüğüdür. Bu vakfa ödenek sağlanması için çok geniş kapsamlı bir gelir alanı oluşturulmuştur. Vakıf gelirleri birçok köyü, tarlayı ve Filistin ve Suriye'ye ait bölgeleri içine almıştır.

XVI. yüzyılda Kudüs Safed, Nablus, Gazze gibi Şam Vilayeti'ne bağlı bir sancaktır. Sancakta görev başında bulunan sancakbeyi (mirliya) bulunur. Çoğunlukla bu kişiler Osmanlı bürokratlarından olmuştur. Aslında asker olan sancakbeyinin, ana görevleri, savaş durumunda sancağın askerlerini komuta etmek, kamu düzenini sağlamak ve tımar vergilerini toplamaktır. Sultan'a ayrılan gelirden sonra, bölgedeki en büyük tımarı o alırdı ve genellikle bu görev 1 yıllığına verilmiş ve uzatılabilir bir görevdir. Yöneticinin bir kethüdası, bir yazıcısı ve birçok tercümanı vardı. Sipahi askerlerin başında miralay bulunmuştur. Güvenlik birlikleri subaşı tarafından yönetilmiştir. Kalenin kumandanı dizdardır. Askerler burada görev yapmıştır. Hükümetin görevlendirdiği en yüksek kamu görevlisi kadıdır. Kadılar genellikle İstanbul'dan getirilen Türk görevlilerdir. Kudüs'ün kadısı imparatorluğun en yüksek makama sahip kadılarından biridir. Hükmü Kudüs'ün dışında Filistin'in bazı bölgelerini de kapsamıştır. Kanunlar ve yasal görevlerinin yanı sıra kadının görevleri bütün yönetim işlerini kapsayacak kadar geniştir. Kadının yanı sıra diğer önemli görevlilerden biri de muhtesiptir. Muhtesibin görevi ticaret vergilerini toplamaktır. Maaşı dükkân sahipleri tarafından ödenir ve dükkân sahiplerine ceza verme yetkisi vardır.

Hristiyanlar ve Yahudiler vergilerini ödedikleri ve İslam kurallarına aykırı davranmadıkları sürece şehirde rahat bir yaşam sürmüşlerdir. Bu da onlara verilen zimmî statüsünden kaynaklanmıştır. Dini meselelerini kendi içlerinden seçtikleri liderler

aracılığıyla çözümlemişlerdir. Gayrimüslimlere karşı devletin uygulamaları yüzyıl içerisinde saygı ve himaye etme çerçevesinde olmuştur. Gayrimüslimler gerektiğinde haklarını aramak için bölgedeki kadılara hatta İstanbul'a şikâyetlerini bildirebilmiş ve sonuç alabilmişlerdir. Bu da kendilerini bölgenin ve devletin bir üyesi olarak gördüklerini ve o şekilde muamele edildiklerini göstermektedir. Nitekim Müslüman halk ile hatta yönetici kademesindeki insanlarla davalık olduklarında haklarında adaletle kararlar verilmiştir. Ekonomik özgürlüklere sahip olup üretim ve zanaatta aktif rol almışlardı. XVI. yüzyılda Kudüs'te neredeyse her loncada gayrimüslim isimler görmek mümkündür. Hatta Müslüman vakıflarda resmi statüde çalıştıkları dahi olmuştur.

XVI. yüzyılda Kudüs'te toplam tarım hasılatının temel kısmını hububat oluşturmıştır. Bunun dışında da şehirde çeşitli ağaçlar, bağ ve bostanlarda yetiştirilen sebze ve meyveler mevcuttur. Kudüs'ün günlük yaşamında yoğun olan üretim ve tüketim maddeleri et, zeytinyağı, sabun ve ekmek gibi maddelerdir. Bunlar şehrin en aktif mali alanları ve nüfusun çoğunun sürekli olarak tükettiği temel ürünlerdir. Zeytin ağaçları Kudüs'te en yaygın bulunan ağaçtı. Zeytin üretimi de en çok üretilen gıda maddesi olmuştur. Zeytinyağı ise sabun üretiminin en önemli malzemesidir. Ayrıca saf haliyle de Osmanlı toplumunun günlük diyetinde önemli bir yeri vardı. Zeytinyağının başka bir işlevi daha vardı o da evlerde ve halka açık binalarda aydınlatma amaçlı kullanılmasıdır. Kudüs'te bedevilerin yetiştirdiği develer, hemen her köyde bulunan keçi, daha az olan koyun, arı, at ve nadir bulunan camus gibi hayvanlar şehirde bulunan hayvan türleridir. Bu hayvanlardan et, süt ve bal gibi ürünler elde edilmiştir. Bazılarının gücünden faydalanılmış bazıları da binek hayvanı olarak kullanılmıştır.

Ekonomik aktiviteler genel bir vergiye tabi tutulmuştur. Bu vergiler tarım alanlarından alınan (öşür); hayvancılıktan alınan, bazı ürünlerin ticaretinin üzerinden alınan (en önemlisi muhtesibe ödenen ihtisap vergisi olmak üzere); çeşitli endüstrilerden alınan (yağ üreticileri, değirmenler, tekstilci ve boyacılar); ihracat (temel olarak sabun ihracatı); dükkânlar ve diğer emlaklardan alınan (hanlar ve hamamlardan) vergilerden oluşmuştur.

XVI. yüzyılda Kudüs'te çeşitli loncalar var olmuştur. Bunların arasında, tabipler, cerrahlar, değirmenciler, sabun üreticileri ve baharat ticaretiyle uğraşanlar vardır. İthalat ve ihracat konusunda ise Kudüs'ten Mısır'a Gazze üzerinden gönderilen geniş çaplı bir sabun ihracatı gerçekleştirilmiştir. Başlıca ithalat ürünleri Mısır'dan alınan pirinç ve tekstil ürünleri, Şam'dan getirilen kıyafet ve kahve, İstanbul, Çin, Hicaz ve Irak'tan getirilen tekstil ve kilimlerden müteşekkildir.

XVI. yüzyılda Kudüs'ün nüfusunun çoğunluğu Müslüman Araplardan oluşmuştur. Ancak çeşitli nedenlerle kutsal şehre taşınmış diğer milletlerden Müslümanlar da bulunmuştur. Şehirdeki Hristiyanlar ise yönetim tarafından tek bir grup olarak ele alınmamıştır. Çeşitli alt gruplara ve milletlere göre ayrılmışlardır. Gayrimüslimler Latinler, Yunan Ortodokslar, Ermeniler, Kiptiler, Habeşistanlılar, Sırplar, Suriyeliler, Gürcüler gibi guruplardan oluşmuşlardı. Bölgedeki Hristiyanların çoğu Yunan Ortodoks Araplardır. XVI. yüzyılda Yahudilerin bölgedeki sayısı Hristiyanlar kadar olmamıştır. Kudüs'ün toplam nüfusu yüzyılın ortasında doruk noktasına ulaşmıştır ve yüzyılın sonunda tekrar azalmaya başlamıştır. Ancak nüfusun yüzyılın sonundaki durumu bile yüzyılın başındaki durumdan daha iyi seviyede olmuştur.

Kudüs'te XVI. yüzyılın başında nüfus ve ekonomik alanda büyüme olmuştur. Yüzyılın ortasında şehir her yönden büyüme gerçekleştirmişti. Lakin büyüme evresi çok uzun sürmemiştir. Yüzyılın son çeyreğinde, Osmanlı'da sıkıntılar ortaya çıkmış ve Kudüs de bundan zarar görmüştür. Artık yollar güvenli değildir; ticaret olumsuz etkilenmiştir. İdareciler artık halkın menfaatinden çok kendi menfaatlerini düşünür hale gelmiştir. Kudüs'ün Hisar'ında konuşlanmış olan askeri birlikler ekonomik hayatta daha aktif roller almışlar ve bölgeyi askeri anlamda savunmasız hale getirmişlerdir. Tüm bunlara bedevi saldırıları da eklenmiştir. Kısacası yüzyılın sonunda gelişme durmuş ve insanlar şehri terk etmeye başlamıştır.

KAYNAKÇA

Adıyeke, Nuri, “İslahat Fermanı Öncesinde Osmanlı İmparatorluğu’nda Millet Sistemi ve Gayrimüslimlerin Yaşantılarına Dair”, Osmanlı, 1999, IV, (s. 255-261).

Afyoncu, Erhan, Sahte Mesih; Sabatay Sevi ve Yahudiler, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2013.

Ahmed B. Yahya El-Belazuri, Fütûhu’l Buldân (Ülkelerin Fetihleri), Ter. Mustafa Fayda, Siyer Yayınları, 1. Baskı, İstanbul, 2013.

Ahmet Cevdet Paşa, (Kısas-ı Enbiya ve Tevârih-i Hulefâ) Peygamberler ve Halifeler Tarihi, Ed. Hamdi Akyol, Kapı Yayınları, İstanbul, 2020.

Ahmet Cevdet Paşa, Osmanlı İmparatorluğu Tarihi I, Ed. Bilge Bozkurt ve Mustafa Güçlükol, İlgı Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2008.

Akar, Faruk, “XVI. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı Devleti’nde Tedavül Eden Ayarı Bozuk (Kırkık) Akçelerin İktisadi Hayata Etkileri” Kadim, Sayı: 2, 2021, (s.129-149).

Akbayır, Şeyma, XVI. yüzyılda Osmanlı’da Paranın Değer Kaybı ve Timurtaşî’nin Nükûd Risalesi, Albaraka yayınları, İstanbul, 2020.

Akdağ, Mustafa, Türkiye’nin Ekonomik ve İctimai Tarihi, (II), İstanbul, 1977.

Akgündüz, Ahmet, Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukuki Tahlilleri, (Kanûnî Sultan Süleyman Devri Kanunnâmeleri, I. Kısım: Merkezi ve Umumi Kanunnâmeler), (IV), İstanbul, 1992.

Akgündüz, Ahmet, Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukuki Tahlilleri, (Kanûnî Sultan Süleyman Devri Kanunnâmeleri, Kanûnî Devri Eyalet Kanunnâmeleri III; (VII), İstanbul, 1994.

Akgündüz, Ahmet, Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukuki Tahlilleri, (Yavuz Sultan Selim Devri Kanunnâmeleri), (III), İstanbul, 1991.

Akgündüz, Said Nuri, “Osmanlı’ya Kenardan Bir Bakış: Filistinli Müftü Hayreddin Er-Remlî’nin Fetava’sında Devlet ve Toplum” Osmanlı’da İlm-i Fıkıh Âlimler, Eserler, Meseleler, İşar yayınları, İstanbul, 2017.

Aksun, Ziya Nur, Osmanlı Tarihi Osmanlı Devleti'nin Tahlilli, Tenkidli Siyasî Târîhi, 1, Ötüken Yayınları, 2. Basım, İstanbul, 2010.

Akyılmaz, Gül, “Tanzimattan Önce ve Sonra Osmanlı Devleti’nde Gayrimüslimlerin Hukuki Statüsü”, Yeni Türkiye Ermeni Özel Sayısı II, Sayı: 38, 2001, (s. 671-686).

Al-Bakhit, Muhammad Adnan ve Noufan Raja al-Sawariyyah, The Detailed Defter of The Liwa’ (District) of Noble Jerusalem Tapu Defter: No. 427 932 A.H / 1518-1519-934 A. H/ 1527-28 Başbakanlık Osmanlı Arşivi Acritical and Annottative Study of The Ottoman Text With Arabic Translation, Al-Furgân Islamic Heritage Fondation, Amman, 2005.

Al-Bakhit, Muhammad Adnan ve Noufan Raja al-Sawariyyah, The Detailed Defter of The Liwa’ of Noble Jerusalem Tapu Defter: No. (289 Ist) 961 A.H/ 1553-1554 Başbakanlık Osmanlı Arşivi Acritical and Annottative Study of The Ottoman Text With Arabic Translation, Al-Furgân Islamic Heritage Fondation, Amman, 2010.

Al-Bakhit, Muhammad Adnan ve Noufan Raja al-Sawariyyah, The Detailed Defter of The Liwa’ of Noble Jerusalem Tapu Defter: No. (516 Ist) 970 A.H/ 1562 Başbakanlık Osmanlı Arşivi Acritical and Annottative Study of The Ottoman Text With Arabic Translation, Al-Furgân Islamic Heritage Fondation, Amman, 2011.

Al-Bakhit, Muhammad Adnan ve Noufan Raja al-Sawariyyah, The Detailed Defter of The Liwa’ of Noble Jerusalem Tapu Defter: No. (515 An.) 1005 A.H/ 1596-1597 Başbakanlık Osmanlı Arşivi Acritical and Annottative Study of The Ottoman Text With Arabic Translation, Al-Furgân Islamic Heritage Fondation, Amman, 2012.

Al-Bakhit, Muhammad Adnan ve Noufan Raja al-Sawariyyah, The Detailed Defter of The Liwa’ of Noble Jerusalem Tapu Defter: No. (1015 An.) 945 A.H/ 1538-1539 Başbakanlık Osmanlı Arşivi Acritical and Annottative Study of The Ottoman Text With Arabic Translation, Al-Furgân Islamic Heritage Fondation, Amman, 2008.

Alçıçek, Yusuf, Ortadoğu’da Dini Jeopolitik: Kudüs’ün Semavi Dinler İçin Önemi, Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Gaziantep, 2017.

Allame Şibli Numani, Bütün Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdaresi, çev. Talip Yaşar Alp, Mahya Yayınları, İstanbul, 1986.

Almasri, Mutesem, XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Kudüs'e Gönderilen Surre-i Hümayun, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun, 2015.

Altındağ, Şinasi, Mehmet Ali Paşa İsyanı 1945, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1979.

Andreasyan, Hrand D. Polonyalı Simeon'un Seyahatnamesi 1608-1619, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, No. 1073, İstanbul, 1964.

Argunşah, Mustafa, Şükrî-i Bitlisî Selîm-Nâme, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri, 1997.

Arıkan, Zeki, "1536 Kapitülasyonları ve Cumhuriyet İdeolojisi", Tarih Araştırmaları Dergisi, Cilt: 24, Sayı:37, (Mayıs 2005), (s.11-28).

Arslantaş, Nuh, Abbâsiler ve Fatimiler Döneminde Yeşivalar (132-656/750-1258), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2007.

Arslantaş, Nuh, Emevîler Döneminde Yahudiler, Bilimevi Basın Yayın, İstanbul, 2005.

Asali, Kamil Jamil, "Jerusalem Under The Ottomans", Jerusalem In History, Ed. Kamil Jamil Asali, England, 1989, (p. 200-228).

Ashtor, Eliyahu ve Hirschber, Haim Z'ew, Jerusalem Mamluk Period, Encyclopaedia Judaica, 2. baskı, Association With Keter Publishing House Ltd., Jerusalem, XI, s. 153-161.

Atay, Falih Rıfkı, Zeytindağı, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1943.

Atıl, Esin, Süleymanname The Illustrated History of Süleyman the Magnificent, National Gallery of Art, Washington, New York, 1986.

Atik, Kayhan, Lütî Paşa ve Tevârih-i Âl-i Osman, Kültür Bakanlığı Yayınları Kültür Eserleri Dizisi, Ankara, 2001.

Avcı, Casim, "Kudüs", DİA, Diyanet İşleri Başkanlığı, İstanbul, 2002, XXVI, s. 237-329.

Avcı, Yasemin ve Ömür Yazıcı Özdemir, “Kudüs Kamame Kilisesi: Hristiyanlığın Merkezinde Osmanlı Mirası ve Statüko Meselesi”, Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi, Cilt:15, Sayı: 29, 2019, (s. 35-58).

Avcı, Yasemin, Değişim Sürecinde Bir Osmanlı Kenti: Kudüs (1890-1914), Phoenix yayınları, Ankara, 2004.

Aydın Mehmet, “Kudüs: Barış İsteyen Bir Şehrin Dini Arka Planı”, Türk İslam Medeniyeti Akademik Araştırmalar Dergisi, Cilt: 12, Sayı: 24, 2017, (s. 9-17).

Aydın, Dünder, “Osmanlı Devrinde XVI. Yüzyılda Erzurum Beylerbeyi Ayas Paşa’nın Bir Yıllık Bütçesi”, Osmanlı Tarihi Araştırma Merkezi, Cilt: 8, Sayı: 8, 1997, (s. 399-477).

Aydın, Fuat, Genel Hatlarıyla Yahudilik, İnsan Yayınları, İstanbul, 2004.

Aydın, M. Akif, “Osmanlı da Hukuk”, Osmanlı Devleti Tarihi, Ed. Ekmeleddin İhsanoğlu, C. II, İstanbul, 1999.

Aydın, Mehmet, “Hristiyan Konsillerine Genel Bir Bakış”, Belleten, Cilt: LIV, Sayı: 209, 1990, (s. 365-380).

Aydın, Mehmet, “Hristiyanlık”, DİA, Diyanet İşleri Başkanlığı, İstanbul, 1998, XVII, s. 234-355.

Aykaç, Fettah, Beytü’l-Makdis’in Önemli İslami Yapıları, Huzuru Bekleyen Şehir: Kudüs, İlim Yayma Vakfı Yayınlar, İstanbul, 2020.

Aynural, Salih, “Kapan”, DİA, Diyanet İşleri Başkanlığı, İstanbul, 2001, XXIV, s. 338-339.

Azzam, Abdul Rahman, Selahaddin Eyyûbi Kudüs’ü Geri Alan Kürt Komutan, çev. Pınar Arpaçay, Alfa Tarih yayınları, İstanbul, 2010.

Bakhit, Muhammed Adnan, The Otoman Province of Damascus in the Sixteenth Century, Lebanon, 1982.

Balcı, Kerim ve Aykut İnce, Kudüs: Kutsallığın Başkenti, Timaş Yayınları, İstanbul, 2012.

Barkan, Ömer L. “Tımar”, İslam Ansiklopedisi, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1972, XII, s. 286-333.

Barkan, Ömer L., “Kanunnâme-i İhtisabı El-Mahruse”, Tarih Vesikaları, Cilt: 1, Sayı: 5, 1942, (s. 326-340).

Barkan, Ömer L., “Tahrir Defterlerinin İstatistik Verimleri Hakkında Bir Araştırma”, IV. Türk Tarih Kongresi Bildirileri, IV. Türk Tarih Kongresi, 10-14 Kasım 1948, Ankara, 1948. (s. 290-294).

Barkan, Ömer L., Hüdavendigâr Livası Tahrir Defterleri I, Ankara, 1988,

Barkan, Ömer L., Kolonizatör Türk Dervişleri, Hamle Yayın Dağıtım, İstanbul, 1947.

Barkan, Ömer L., XV ve XVI. yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğunda Ziraî Ekonominin Hukukî ve Malî Esasları, (I), Kanunlar, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türkiyat Enstitüsü Neşriyatı, İstanbul, 1943.

Barkan, Ömer Lütfi, Türk-İslam Toprak Hukuku Tatbikatının Osmanlı İmparatorluğu’nda Aldığı Şekiller ve Sultanların Temlik Hakkı” Türkiye’de Toprak Meselesi Toplu Eseler I, İstanbul, 1980.

Barkan, Ömer Lütfi, Türk-İslam Toprak Hukuku Tatbikatının Osmanlı İmparatorluğu’nda Aldığı şekiller Malikâne-Divânî Sistemi, Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası II, İstanbul Üniversitesi Türkiyat Enstitüsü, İstanbul, 1939, (s. 119-184).

Barthold, W. ve Fuad Köprülü (Tarafından Başlangıç’la İzah ve Düzeltmeler Kısmı Eklenmiştir), Akçağ Yayınları, Geniş İzah, Düzeltme ve İlavelerle Üçüncü Basım, Ankara, 2004.

Baruch, Eyal ve Joshua, Schwartz, Jerusalem: From Its Beginning To The Ottoman Conquest (Hebrew), The Ingeborg Rennert Center For Jerusalem Studies, Bar-Ilan University, Ramat Gan, 2017.

Basit, Musa İsmail, Mustafa Hamza Zib, Muhibiş Gassan Kik, Said Süleyman ve Recep Songül (Ed). Kudüs Tarihi, Nida, Mustafa Demirci (haz.), İstanbul, 2011.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA) 401 Numaralı Şam Livâsı Mufassal Tahrîr Defteri (942/1535) I Dizin ve Transkripsiyon, Ahmet Özkılınç, Ali Coşkun ve Abdullah Sivridağ (yay. haz.), Ankara, 2011.

Batuk, Cengiz ve Rabia Mert, “Çatışan Kutsalların Ortasındaki Şehir: Kudüs”, Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi, Cilt: 17, Sayı: 2, 2017, (s. 129-149).

Bayartan, Mehmet, “Osmanlı Şehirlerinde Bir İdari Birim: Mahalle”, İstanbul Üniversitesi Coğrafya Dergisi, Sayı: 13, 2005, (s. 93-107).

Bayartan, Mehmet, “Osmanlı Şehirlerinde Vakıflar ve Vakıf Sisteminin Şehre Kattığı Değerler”, Osmanlı Bilimi Araştırmaları, Cilt: X, Sayı: 1, 2008, (s. 157-175).

Bayartan, Mehmet, “Tarihi Coğrafya Çalışmaları Açısından Şehir ve Osmanlı Şehri”, İstanbul Üniversitesi Coğrafya Dergisi, Sayı: 13, 2005, (s. 85-92).

Baykara, Tuncer, “Osmanlı Devleti Şehirli Bir Devlet midir?”, Osmanlı: Toplum, Cilt: V, 1999, (s. 528-535).

Bayraktar, Yasemin, “Filistin’deki Yahudiler ve Müslüman Hacılar Üzerindeki Osmanlı İdaresi (1555-1591)”, Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, Cilt: 10, Sayı: 50, (s. 158-166).

Baysoy, Emre, “Jeopolitik Kayma: Denge Kuşaklarından Geçit Bölgelerine”, Elektronik Siyaset Bilimi Araştırmaları Dergisi, Cilt: 7, Sayı: 2, Haziran 2016, (s. 89-102).

Becker, Johannes, “Commitment to the Old City and ambivalent emplacement” Established and Outsiders at the Same Time Self-Images and We-Images of Palestinians in the West Bank and in Israel, Ed. Gabriele Rosenthal, Göttingen University Press, Göttingen, 2016, (s. 125-146).

Behar, Rabbi Nissim, İbranilerin Öyküsü, Zvi Geyik Yayınları, 3. Baskı, İstanbul, 2001.

Benlisoy, Yorgo ve Elçin Macar, Fener Patrikhanesi, Ankara, 1996.

Besalel, Yusuf, Yahudi Tarihi: Kronolojik, Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın, İstanbul, 2003.

Besnard, Abert M., “Katolik Mezhebi”, Din Fenomeni, çev. Mehmet Aydın, Konya, 1993.

Biger, Gideon, “Boundaries of Jerusalem”, International Journal of Social Science and Economics, Cilt: 1, Issue: 1, 2021, (s. 1-14).

Bilgiç, Veysel K., “Osmanlı Devleti’nde Azınlıklar”, İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi, Sayı: 21, 2013, (s. 339-354).

Bozan, Oktay, Harem-i Şerîf-i Kudsî Hakkında Filistin Meclisi A’lâ-i Şer’i-i İslamisinin 1923 Tarihli Beyannâmesi, Journal of Islamic jerusalem Studies, Cilt: 18, Sayı: 1, 2018, (s. 17-34).

Bozkurt, Gülnihal, Alman-İngiliz Belgelerinin ve Siyasi Gelişmelerin ışığ ı Altında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu (1939-1914), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1989.

Bozkurt, Gülnihâl, Alman-İngiliz Belgelerinin ve Siyasi Gelişmelerin Altında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu (1839-1914), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1996.

Bozkurt, Nebi, “Kubbetü’s Sahre”, DİA, Diyanet İşleri Başkanlığı, Ankara, 2002, XXVI, s. 304-308.

Bozkurt, Nebi, “Mescid-i Aksâ”, DİA, Diyanet İşleri Başkanlığı, Ankara, 2004, XXIX, s. 268-271.

Bozkurt, Nebi, “Sarnıç”, DİA, Diyanet İşleri Başkanlığı, İstanbul, 2009, XXXVI, s. 158-159.

Braudel, Fernand, The Wheels of Commerce-Civilization and Capitalism 15th-18th Century, II, çev. Sian Reynolds, University of California Press, New York, 1986.

Braun, Georg, (1541-1622) ve Frans Hogenberg (1535-90), Map of Jerusalem, Civitates Orbis Terrarum, 1572, [https://www.meisterdrucke.com.tr/fine-art-baski/Joris-Hoefnagel/195800/Georg-Braun-\(1541-1622\)-ve-Frans-Hogenberg-\(1535-90\),-c.1572-taraf%C4%B1ndan-yaz%C4%B1lan-'D%C3%BCnya-%C5%9Eehirleri'nden-Kud%C3%BCs-Haritas%C4%B1.html](https://www.meisterdrucke.com.tr/fine-art-baski/Joris-Hoefnagel/195800/Georg-Braun-(1541-1622)-ve-Frans-Hogenberg-(1535-90),-c.1572-taraf%C4%B1ndan-yaz%C4%B1lan-'D%C3%BCnya-%C5%9Eehirleri'nden-Kud%C3%BCs-Haritas%C4%B1.html), (22. 05. 2024).

Braun, Georg, (1541-1622) ve Franz Hogenberg, Hierosolyma (Kudüs), Word Atlas, City Atlas, 1575, I, s. 52. [https://www.meisterdrucke.com.tr/fine-art-baski/Joris-Hoefnagel/195800/Georg-Braun-\(1541-1622\)-ve-Frans-Hogenberg-\(1535-90\),-c.1572-taraf%C4%B1ndan-yaz%C4%B1lan-'D%C3%BCnya-%C5%9Eehirleri'nden-Kud%C3%BCs-Haritas%C4%B1.html](https://www.meisterdrucke.com.tr/fine-art-baski/Joris-Hoefnagel/195800/Georg-Braun-(1541-1622)-ve-Frans-Hogenberg-(1535-90),-c.1572-taraf%C4%B1ndan-yaz%C4%B1lan-'D%C3%BCnya-%C5%9Eehirleri'nden-Kud%C3%BCs-Haritas%C4%B1.html), (22. 05. 2024).

Braun, Georg, (1541-1622) ve Franz Hogenberg, Map of Jerusalem, Civitates Orbis Terrarum, 1. baskı, 1588, IV, s. 59, <https://sanderusmaps.com/our-catalogue/antique-maps/asia/holy-land/jerusalem-by-georg-braun-and-frans-hogenberg-29850>, (25.04.2024).

Bright, John, A History of Israel, Westminster John Knox Press, Kentucky, 2000.

Brown, Thomas, The History: The Destruction of The City And Temple of Jerusalem And The Ruin And Dispersion of The Jewish Nation, Albany, New York, 1825.

Buhl, F. “Kudüs”, İslam Ansiklopedisi (İslam Âlemi Tarihi, Coğrafya, Etnografya ve Bibliografya Lugatı), Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1965, VI, s. 638-640.

Campos, Michelle U., “PlacingJerusalemites in TheHistory Of Jerusalem: The Ottoman Census (Sicil-i Nüfûs) as a Historical Source”, https://doi.org/10.1163/9789004375741_004, (11.04.2024).

Cansever, Turgut, İslam’da Şehir ve Mimari, Timaş Yayınları, İstanbul, 2006.

Celâlzâde Koca Nişancı Mustafa Çelebi, Selim-nâme (Meâsır-i Selim Hâni), Ahmet Uğur ve Mustafa Çuhadar (haz.), 1. Baskı, Kültür Bakanlığı Yayınları Ankara, 1990.

Celalzade Mustafa Çelebi, Kanûnî’nin Tarihçisinden Muhteşem Çağ Kanûnî Sultan Süleyman Tabakatü’l Memâlik ve Derecâtü’l-Mesâlik, Ayhan Yılmaz (der.), Kariyer Yayınları, İstanbul, 2011.

Cenap Şehabettin, Beyrut Filistin ve Nablus İzlenimleri 1918, Tayfun Haykır (haz.), Ötüken Yayınları, İstanbul, 2015.

Cengiz, Osman, “Osmanlı Şehri Üzerine: Medine ve Burgh’un Ontolojisi”, Troia’dan Çanakkale’ye İnsanın, İnancın ve Mekânın İnşası: Değerler ve Şehir Uluslararası kongresi Bildiriler Kitabı, Çanakkale, 2018, (s. 221-246).

Cin, Halil, “Osmanlı Toprak Hukukunda Miri Arazinin Hukuki Rejimi ve Bu Arazinin Tmk. Karşısındaki Durumu”, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, Cilt: 22-23, Sayı: 1-4, 1965- 1966, (s. 745-798).

Clement, Oliver, Ortodoks Mezhebi, Din Fenomeni, çev. Mehmet Aydın, Konya, 1993.

Clot, Andre, Muhteşem Süleyman, çev. Turhan Ilgaz, Milliyet yayınları, İstanbul, 1994.

Cohen, Amnon ve Lewis, Bernard, Population and Revenue in the Towns of Palestine in the Sixteenth Century, Princeton University Press, New Jersey, 1978.

Cohen, Amnon, A World Within Jewish Life as Reflected in Muslim Court Documents From the Sijill of Jerusalem (XVIth Century), Judaic Studies University of Pennsylvania, Philadelphia, 1994.

Cohen, Amnon, Economic Life in Ottoman Jerusalem, Cambridge University Press, Cambridge, 1989.

Cohen, Amnon, Jewish Life Under Islam, Harvard University Press, Harvard, 1984.

Cohen, Amnon, On the Jewish Community of Jerusalem in Sixteenth Century, Kudüs, 1976.

Cohen, Amnon, Osmanlı Kudüsünde Loncalar, çev. Nurettin El-Hüseyn, Tarih vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2001.

Conder, Col. C. R., The City of Jerusalem, Hazell, Watson and Viney Ltd., London, 1909.

Coşkun, Ahmet, İkinci Güneşi Yavuz Sultan Selim, Akçağ Yayınları, Ankara, 2013.

Çağatay, Neşet, “Osmanlı İmparatorluğunda Reayadan alınan Vergi ve Resimler”, Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi, Cilt: V, 1947, (s. 483-511).

Çakar, Enver, “XVI. yüzyılda Şam Beylerbeyliğinin İdarî Taksimatı”, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt:13, Sayı: 1, 2003, (s. 351-374).

Çeken, Muhittin, Roma-Bizans Döneminde Kudüs (IV. ve VII. yüzyıl), Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Manisa, 2015.

Çelik, Celaleddin, “İslam Şehri’nden Şehir İslam’ına: Tarihsel Tecrübeden Sosyolojik Pratiğe Şehrin Medeniyet Kodları”, *Milel ve Nihal*, Cilt: 9, Sayı: 3, Eylül-Aralık, 2012, (s. 137-156).

Çelik, Şenol, *Osmanlı Taşra Teşkilatında İçel Sancağı (1500-1584)*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1994.

Çınar, Hüseyin ve Osman Gümüşçü, *Osmanlı’dan Cumhuriyete Çubuk Kazası*, Ankara, 2002.

Çiçek, Kemal, *Cemaat Mahkemesinden Kadı Mahkemesine Zimmîlerin Yargı Tercihi*, Ed. Kemel Çiçek, Sota-Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2001.

Çiftçi, Mehmet Emin, “Hadislerde Kudüs ve Mescid-i Aksâ”, *Journal of Islamic Jerusalem Studies*, Cilt: 20, Sayı: 3, 2020, (s. 319-336).

Çuçak, Muhammed, “İslami Literatürlerde Gayrimüslim Azınlık Kavramının Ortaya Çıkışı ve Tarihi Süreci”, *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: IV, Sayı: 7, 2016/1, (s. 119-139).

Dânişmend, İsmail Hami, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, (1), Doğu Kütüphanesi Yayınevi, İstanbul, 2011.

De Jehay, F. van den Steen, *De la Situation Légale Des Sujets Ottomans Non-Musulmans*, Société Belge des Librairie, Brüksel, 1906.

Defter-i Evkâf-ı Livâ-i Kuds-i Şerif, Sevgi Işık ve Fatma Ayan (yay. haz.), *Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü–Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Arşiv Dairesi Başkanlığı Yayınları*, Ankara, 2015.

Demir, Alpaslan, *XVI. Yüzyılda Samsun-Ayıntab Hattı Boyunca Yerleşme, Nüfus ve Ekonomik Yapı*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2007.

Demirci, Kürşat, “Hristiyanlık”, *DİA*, Diyanet İşleri Başkanlığı, İstanbul, 1998, XVII, s. 368-372.

Demirkent, Işın, “Haçlılar”, *DİA*, Diyanet İşleri Başkanlığı, İstanbul, 1996, XIV, s. 525-546.

Demirkent, Işın, “Kudüs”, DİA, Diyanet İşleri Başkanlığı, Ankara, 2002, XXVI, s. 329-332.

Dernschwam, Hans, İstanbul ve Anadolu’ya Seyahat Günlüğü, çev. Yaşar Önen, Kültür Bakanlığı Dünya Edebiyatı, Mersin, 1992.

Devellioğlu, Ferit, Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat. 18. Baskı. Aydın Kitabevi Yayınları, Ankara, 2011.

Dikbaş, Tuğba Nazike, Yahudilik ve Hristiyanlıkta Kutsal ve Kutsallaştırılmış Mekânlar, Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 2020.

Dolu, Alaaddin, “Osmanlı Hâkimiyetinden İsrail İşgaline: Kudüs’ün Gönüllü Sakinleri”, TYB Akademi, Cilt: 21, 2017, (s. 47-64).

Dolu, Alaattin, “Osmanlı Kroniklerine Kudüs Algısı”, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Cilt: 25, Sayı: 1 2016, (s. 21-46).

Dolu, Alattin, Osmanlı Kudüs’ünde Toplum ve Siyaset (1703-1789), Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2017.

Düzdağ, Mehmet Ertuğrul, Şeyhülislam Ebussuûd Efendi Fetvaları Işığında XVI. yüzyıl Türk Hayatı, İstanbul, 1983.

Düzenli, Pehlul, Gayrimüslimlere Dair Fetvalar-Osmanlılarda Hukuk ve Toplum 5, Klasik Yayınları, İstanbul, 2015.

Ebu Abdullah Muhammed İbn-i Batuta, İbn-i Batuta Seyahatnamesi, çev. A. Sait Aykut, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2022.

El-Awaisi, Abd al-Fattah, “Umar’s Assurance of Safety to the People of Alea (Jerusalem) A Critical Analitical Study of The Historical Sources”, Journal of Islamic Jerusalem Studies, Cilt:3, Sayı:2 2000, (s. 47-89).

El-Khatip, Abdullah, “Kur’an’da Kudüs”, çev. Dr. Ramazan Işık, Fırat Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt: 9, Sayı: 1, 2004, (s. 109-144).

Emecen, Feridun M., İmparatorluk Çağının Osmanlı Sultanları-I Bayezid (II) Yavuz Kanûnî, İsam Yayınları Temel Kültür Dizisi, Ankara, 2014.

Emecen, Feridun M., Osmanlı Klasik Çağında Savaş, Timaş Yayınları, İstanbul, 2010.

Encyclopaedia Hebraica, “Jerusalem Crusader Period”, Encyclopaedia Judaica, 2. baskı, Association With Keter Publishing House Ltd., Jerusalem, XI, s. 157-159.

Erbaş, Ali, Hristiyanlık, İnsan Yayınları, İstanbul, 2004, (197-207).

Erbaş, Ali, Hristiyanlıkta İbadet, Ayışığı Kitapları, İstanbul, 2003.

Ercan, Yavuz, “Osmanlı Devleti’nde Müslüman Olmayan Topluluklar (Millet Sistemi)”, Yeni Türkiye, Cilt: VI, Sayı: 32, 2000, (s. 325-396).

Ercan, Yavuz, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Gayrimüslimlerin Giyim, Mesken ve Davranış Hukuku”, Osmanlı Tarihi Araştırma Merkezi, Cilt: I, Sayı: 1, 1990, (s. 117-125).

Ercan, Yavuz, Kudüs Ermeni Patrikhanesi, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1988.

Ercan, Yavuz, Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler Kuruluştan Tanzimat’a Kadar Sosyal, Ekonomik ve Hukukî Durumları, Turhan Kitabevi, Ankara, 2001.

Erdem, Güven, Mekân, Kimlik Yahudilik Kuzguncuk Yahudi Cemaati Üstüne Bir Çalışma, Sosyal Yayınlar, İstanbul, 2011.

Erdemir, Hatice P. ve Halil Erdemir, “66-70 Yılları Arası Kudüs’te Yahudi İsyanı ve Günümüze Yansımaları”, Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Merkezi Uluslararası Dördüncü Orta Doğu Semineri (İlkçağlardan İslamiyet’in Doğuşuna Kadar Orta Doğu), Elazığ, 29-31 Mayıs, 2009, (s. 179-206).

Erdoğan, Emine, XVI. Yüzyılda Kudüs Merkez ve Nahiyesinde Nüfus ve Etnik Yapı, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 1998.

Eren, Halit (Ed.), Al-Quds in Muhimme Registers/Mühimme Defterlerinde Kudüs 1545-1594, IRCICA, İstanbul, 2016.

Eren, Halit (Ed.), Al-Quds in Muhimme Registers/Mühimme Defterlerinde (1700-1719) Kudüs 3, IRCICA, İstanbul, 2018.

Ergenç, Özer, “Osmanlı Klâsik Dönemindeki ‘Eşraf ve A‘yan’ Üzerine Bazı Bilgiler”, Osmanlı Araştırmaları, Sayı: 3, 1982, (s. 105-118).

Ergenç, Özer, “Osmanlı Şehirlerindeki ‘Mahalle’nin İşlev ve Nitelikleri Üzerine”, Osmanlı Araştırmaları, Sayı: 4, 1984, (s. 69-78).

Ergenç, Özer, “Osmanlı Şehirlerindeki Yönetim Kurumlarının Niteliği Üzerinde Bazı Düşünceler”, VIII. Türk Tarih Kongresi, Cilt II, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1981, (s. 1265-1274).

Ergenç, Özer, “Osmanlı Şehrinde Esnâf Örgütlerinin Fizik Yapıya Etkileri”, I. Uluslararası Türkiye’nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi Kongresi Tebliğleri, 11-13 Temmuz 1977, Ankara, 1978, (s. 103-109).

Ergenç, Özer, “Osmanlılarda Esnaf ve Devlet İlişkileri”, Tarihte Türk Devletleri, Cilt: 2, 1987, (s. 627-631).

Ergenç, Özer, “XVI. Yüzyıl Ankara’sı: Ekonomik, Sosyal Yapısı ve Kentsel Özellikleri”, Eylül 1981 Seminer Bildirileri, Ankara, Ortadoğu Teknik Üniversitesi, 1984, (s. 49-59).

Ergenç, Özer, “XVIII. Yüzyılda Osmanlı Taşra Yönetiminin Mali Nitelikleri”, Journal of Turkish Studies, Cilt: 10, 1986. (s. 87-96).

Ergenç, Özer, XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2012.

Erkal, Mehmet, “Öşür”, DİA, Diyanet İşleri Başkanlığı, İstanbul, 2007, XXIV, s. 97-100.

Eroğlu, Ahmet Hikmet., “Hristiyanların Bölünme Sürecine Genel Bir Bakış”, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt: 41, Sayı 1, 2000, (s. 309-325).

Ertem, Adnan, “İstanbul Vakıfları”, İstanbul: Şehir ve Medeniyet, Şevket Kâmil Akar, (yay. haz.), Klasik Yayınları, İstanbul, 2004, (s. 328-329).

Eryılmaz, Bilal, Osmanlı Devleti’nde Gayrimüslim Tebaanın Yönetimi, Risale Yayınları, İstanbul, 1996.

Erzen, Jale N., Mimar Sinan Cami ve Külliyesi: Tasarım Süreci Üzerine Bir İnceleme, Ortadoğu Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi, Ankara, 1991.

Evliya Çelebi, Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi (9. Kitap), Seyit Ali Kahraman (der.), (2), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2017.

Eyyûbî, Menâkıb-ı Sultan Süleyman (Risale-i Padişah-nâme), Mehmet Akkuş (haz.), Kültür Bakanlığı yayınları, 1000 Temel Eser Dizisi, Ankara, 1991.

F. Rezan Hürmen (haz.), Mehmet Tevfik Biren'in II. Abdülhamid, Meşrutiyet ve Mütareke Devri Hatıraları I, İstanbul, 1993.

Fahir, Armaoğlu, Filistin Meselesi ve Arap İsrail Savaşları (1948-1988), Kronik Kitap Yayınları, 1. Baskı, Ankara, 2017.

Falk, Avner, A Psychoanalytic History of Jews, Fairleign Dickinson Univ. Press. - Associated University Presses, London, 1996.

Faroqhi, Suraiya, “Krizler ve Değişim, 1590-1699”, Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi, (Ed. Halil İnalcık ve Donald Quataert), çev. A. Berktay, S. Andıç ve S. Alper, İstanbul, 2004, II, (s. 543- 757).

Faroqhi, Suraiya, Osmanlı Şehirleri ve Kırsal Hayatı, çev. Emine Sonnur Özcan, Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2006.

Faroqhi, Suraiya, Osmanlıda Kentler ve Kentliler, çev. N. Kalaycıoğlu, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1993.

Fendoğlu, H. Tahsin, Türk Hukuk Tarihi (Türk Devlet ve Anayasa Hukuku, Mülkiyet ve Kişinin Hukuku Tarihi), Filiz Kitabevi, İstanbul, 2000.

Firdevsî Rûmî, Süleymannâme-i Kedîr, M. Ata Çatıkkaş (der.), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2009.

Firestone, Reuven, Jerusalem, Medieval Islamic Civilization An Ancylopedia, Ed. Josef W. Mery, Routledge, New-York, 2006, I, s. 413-415.

Firestone, Reuven, Yahudiliği Anlamak: İbrahim'im/ Avraam'ın Çocukları, çev. Çağlayan Erendag ve Levent Kartal, Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın A.Ş., İstanbul, 2004.

Fraşerli Mehdi, Osmanlı Devleti'nde Kapitülasyonların Uygulanması (İmtiyâzât-ı Ecnebiyyenin Tatbîkât-ı Hâzırası), Fahrettin Tızlak (haz.), Isparta, 2008.

Frazer, Charles A., Catholics And Sultans-The Church And The Ottoman Empire, Cambridge University Press, Cambridge, 1983.

Fulcherius, Carnotensis, “Kutsal Toprakları Kurtarmak” Kudüs Seferi, çev. İlcan Bihter Barlas, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 1. Baskı, İstanbul, 2009.

Galanti, Avram, Sebatay Sevi ve Sebataycılarının Gelenekleri, çev. Erdoğan Ağca, Geyik Yayınları, 4. Baskı, İstanbul, 2006.

Galanti, Avram, Türkler ve Yahudiler Tarihi, Siyasi Tetkik, İlaveli İkinci Baskı, İstanbul, 1947.

Galor, Katharina, Finding Jerusalem Archeology Between Science Ideology, University of California Press, Oakland California, 2017.

Genç, Mehmet, Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2005.

Gilbert, Martin, Jerusalem Illustrated History Atlas, Merton College, Oxford, 1987.

Gottheil, Richard, Gotthard Deutsch, Martin A. Meyer, Joseph Jacobs ve M. Franco, Jerusalem, <http://www.jewishencyclopedia.com/articles/8604-jerusalem>, (14.08.2020).

Gökbilgin, M. Tayyip, “Kanûnî Sultan Süleyman'ın Tımâr ve Zeamet Tevcihi ile İlgili Fermanları, Tarih Dergisi, Cilt: XVII, Sayı: 22, (s. 35-48).

Gökçen Akgün, Hatice, XVI. Yüzyıl Osmanlı Kenti İstanbul'da Kent İçi Konumlarına Göre Mimar Sinan'ın Külliye Gruplarında Yer Seçimi Etmenlerinin Tespiti ve Analizi, Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Isparta, 2005.

Gölgesiz Karaca, Sevtap, “Kutsal Topraklarda Kurulan Bir Haçlı Devleti; Regnum Ierusalem Kudüs Krallığı”, TYB Akademi Dil Edebiyat ve Sosyal Bilimler Dergisi Cilt: 7, Sayı: 21, 2017 (s. 65-75).

Göney, Süha, Siyasi Coğrafya, İstanbul Üniversitesi, İstanbul, 1993.

Göyünç, Nejat, “Hane”, DİA, Diyanet İşleri Başkanlığı, İstanbul, 1997, XV, s. 552-553.

Grabar, Oleg, “Al Kuds Monuments”, Jerusalem Constructing The Study of Islamic Art, Cilt: IV, 1986.

Gücüyener, Muallim Şükrü Fuad, Yavuz’un Oğlu Kanûnî Sultan Süleyman, Muallim Fuad Gücüyener’in Tarihi Eserler Serisi, Anadolu Türk Kitap Deposu Yayını, İstanbul, 1945.

Gül, Muammer, “İslam Sanatının İlk Şaheseri Kubbetü’s-Sahra: Tarihi Arka Planı, Tasviri, Restorasyonları ve Kitabeleri”, Erdem, Cilt: 14, Sayı: 41, 2004, (s. 79-98).

Gül, Muammer, “Kudüs ve Tarih İçinde Aldığı İsimler”, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt: 11, Sayı: 2, 2001, (s. 305-312).

Gül, Muammer, “Müslümanların Kudüs’ü Fethi”, Harran Üniversitesi ilahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı: II, 2001, (s. 47-58).

Gül, Muammer, XI.-XIII. Yüzyıllarda Kudüs, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ, 1997.

Güler, Ali, “Osmanlı Devleti’nde Gayrimüslimlerin Din-İbadet, Eğitim-Öğretim Hürriyetleri ve Bu Bakımdan ‘Kilise Defterleri’nin Kaynak Olarak Önemi (4 Numaralı Kilise Defteri’nden Örnek Fermanlar)”, Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi, Sayı: 9, 1998, (s. 155-178).

Güleş, Duygu, “Süt ve Bal Ülkesi”, Kubbe Altı Akademi Mecmuası, Cilt: 46, Sayı: 182, 2017, (s. 79-88).

Gündüz, Şinasi, Din ve İnanç Sözlüğü, Vadi Yayınları, Konya, 1998.

Güneş, Gülcan Avşın ve Hasan Hüseyin Güneş, “XVI. Yüzyıl Kudüs’ünün Vakıfları: Bir Osmanlı Şehrinin Tarihsel Vakıf Ağı”, Osmanlı’da Şehir; Vakıf ve Sosyal Hayat, Ed. Kerim İlker Bulunur, Fatih Bozkurt ve Mahmut Cihat İzgi, Mahya Yayınları 66, Sayı: 99. İstanbul, 2018, (s. 99-123).

Güneş, Gülcan Avşın, “Osmanlı Devleti’nin Gayrimüslimlere Bakışı ve Klasik Dönem Millet Sistemi”, Sosyal ve Kültürel Araştırmalar Dergisi, Cilt: I, Sayı: 2, 2015, (s. 1-30).

Güneş, Hasan Hüseyin, “Kudüs’te Bir Vakıf Mahalle: Sekiz Yüz Yıllık Meğâribe mahallesi ve Serencamı”, Vakıflar Dergisi, Sayı: 44, Aralık 2015, (s. 9-35).

Güneş, Hasan Hüseyin, Kudüs Mevlevihanesi ve Vakfiyeleri Üzerine Metodik Bir İrdeleme, II. Uluslararası Sultan Divani ve Mevlevilik Sempozyumu Bildirileri, Afyon, 1-2.06.2013, (s. 118-126).

Güneş, Mehmet, “Osmanlı Devleti’nin Gayrimüslim Tebaaya Yaklaşımında Dönemsel Değişimler”, Journal of History and Future, Cilt: 3, Issue 3, 2017, (s. 12-27).

Gürkan, Salime Leyla, Yahudilik, İstanbul, 2017.

Gürkaynak, Muharrem, “Osmanlı Devleti’nde Millet Sistemi ve Yahudi Miletı”, Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Cilt: 9, Sayı: 2, 2003, (s. 275-290).

Hammer, Joseph Von, Osmanlı Tarihi, çev. Mehmet Ata, Bugünkü Dile Özetleyerek Yeniden Yazan, Abdülkadir Karahan, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, 4. Baskı, İstanbul, I, 2005.

Harman, Ömer Faruk, “Buhtunnasr”, DİA, Diyanet İşleri Başkanlığı, İstanbul, 1992, VI, s. 380-381.

Harman, Ömer Faruk, “Kudüs”, DİA, Diyanet İşleri Başkanlığı, İstanbul, 2002, XXVI, s. 323-327.

Harness, Christopher D., “Holy Jerusalem: The Key To Lasting Peace In The Middle East”, Air Command And Staff College Air University Air Force Fellows Maxwell Air Force Base, A Research Report Submitted to ESS/FO, Alabama, 2009.

Harold, Lamb, Haçlı Seferleri Demir Adamlar ve Azizler, çev. Gaye Özcan, İlgi Kültür Sanat Yayıncılık, 1. Basım, İstanbul, 2010.

Hasanoğlu, Eldar, “Tanah’a Göre Kudüs’ün Kutsallaşma Süreci”, Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt: 24, Sayı: 2, 2015, (s. 125-148).

Hathaway, Jane, Osmanlı Hâkimiyetinde Arap toprakları 1516-1800, çev. Gül Çağalı Güven, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2016.

Haydar Çelebi, Haydar Çelebi Ruznâmesi, Yavuz Senemoğlu (haz.), Tercüman Yayınları (1001 Temel Eser), İstanbul.

Hayreddin b. Ahmed Remlî, el-Fetâva'l-Hayriyya li-Nef'il-Beriyye, Bulak, 1300.

Heschel, Abraham Joshua, "God, Torah, And Israel", Lehrhaus Judaica s. 21. <http://www.Lehrhaus.Org/Wp-Content/Uploads> (06.10.2023).

Heyd, Uriel Ottoman Documents On Palestine 1552-1615 A study of firman According to the Mühimme Defteri, Oxford University Press, Oxford, 1960.

Heyet, Kudüs (Tarihi Belge), çev. Acar Tanlak, İslam Konferansı Teşkilatı Kudüs Komitesi, Ankara, 1988.

Hirschberg, Haim Z'ew Rule, "Jerusalem Under Ottoman", (1517–1917), Encyclopaedia Judaica, 2. baskı, Association With Keter Publishing House Ltd., Jerusalem, XI, s. 161-168.

Hitti, Philip K., Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi 1, çev. Salih Tuğ, Boğaziçi Yayınları, Büyük Kültür Serisi, İstanbul, 1980.

Hizmetli, Sabri, İslam Tarihi Başlangıçtan İlk Dört Halife Devri Sonuna Kadar, Ankara, 1991.

Hoca Sadeddin Efendi, Tacü't-Tevarih II, İsmet Parmaksızoğlu (haz.), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1992.

Hodgson, Marshall GS, İslam'ın Serüveni, çev. Tercüme Kurulu, Cilt: 1, İstanbul, 1995.

Hoppe, Leslie J. "The Church of the Nativity: The Shrine to the Prince of Peace", The Bible Today, Cilt: XLVII, Eylül 2009, (s. 341-347).

<https://depositphotos.com/tr/editorial/ancient-map-jerusalem-mosaic-saint-georges-church-madaba-jordan-136762136.html>, (12.10.2020).

<https://m.sabah.com.tr/dunya/milat-kilisesinde-papazlar-arasında-yer-kavgası-2099301>, (08. 06. 2022).

[https://www.meisterdrucke.com.tr/fine-art-baski/Byzantine School/414626/Kud%C3%BCs-%C5%9Eehri-ve-%C3%A7evresi,-Madaba-mozaik-haritas%C4%B1ndan-detay,-Bizans,-6.-y%C3%BCzy%C4%B1l-%28mozaik%29.html](https://www.meisterdrucke.com.tr/fine-art-baski/Byzantine_School/414626/Kud%C3%BCs-%C5%9Eehri-ve-%C3%A7evresi,-Madaba-mozaik-haritas%C4%B1ndan-detay,-Bizans,-6.-y%C3%BCzy%C4%B1l-%28mozaik%29.html), (15.04.2024).

Hütteroth, Wolf-Dieter ve Kamal Abdulfattah, *Historical Geography of Palestine, Transjordan and Southern Syria in the Late 16th Century*, Erlangen, 1977.

Imber, Colin, *Osmanlı İmparatorluğu 1300-1650*, çev. Şiar Yalçın, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2006.

Israel, Shahak, *Yahudi Tarihi Yahudi Dini*, Düşün Yayıncılık, İstanbul, 2015.

İbn Kesir, *Hadislerle Kur'an-ı Kerim Tefsiri*, Cilt 6, çev. B. Karlığa ve B. Çetiner, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1988.

İbn-i Haldun, *Mukaddime*, Süleyman Uludağ (haz.), Dergâh Yayınları, 5. baskı, İstanbul, 2007.

İdris-i Bidlisî, *Selim Şah-Nâme*, Hicabi Kırlangıç (haz.), Kültür Bakanlığı Yayınları Kültür Eserleri Dizisi/287, Ankara, 2001.

İnalcık, Halil, “Çiftlik”, *DİA*, Diyanet İşleri Başkanlığı, İstanbul, 1993, VIII, s. 313-314.

İnalcık, Halil, “İstanbul; Bir İslam Şehri”, *İslam Tetkikleri Dergisi*, Cilt: IX, 1995, (s. 243-268).

İnalcık, Halil, “İstanbul’un İncisi: Bedesten”, Mustafa Özel (haz.), *İktisat ve Din*, İz Yayıncılık, İstanbul 1997, (s. 119-136).

İnalcık, Halil, “Köy, Köylü ve İmparatorluk”, *Osmanlı İmparatorluğu-Toplum ve Ekonomi*, Eren Yayıncılık, İstanbul, 2009, (s. 1-15).

İnalcık, Halil, “Osmanlı Devleti’nin Kuruluşu”, *İslam Tarihi Kültür ve Medeniyeti*, I, Ed. M. Holt, A. K. S. Lambton ve B. Lewis, Kitabevi yayınları, İstanbul, 1997.

İnalcık, Halil, “Osmanlılarda Râiyyet Rûsumu”, *Belleten*, Cilt: XXIII, Sayı: 92, (s. 576-610).

İnalcık, Halil, “The Re-building of Istanbul by Mehmed the Conqueror”, *Cultura Turcica*, Cilt: IV, Sayı: 1-2, 1967, (s. 5-15).

İnalcık, Halil, “VI. Separdic Jews in the Ottoman Empire” *From Empire to Republic Essays on Ottoman and Turkish Social History*, The Issis Press, İstanbul, 1995.

İnalcık, Halil, Halil İnalcık Seçme Eserleri-II, Devlet-i Aliyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-Klasik Dönem (1302-1606): Siyasal, Kurumsal ve Ekonomik Gelişim, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 54. Basım, İstanbul, 2014.

İnalcık, Halil, Hicri 835 Tarihli Sûret-i Defter-i Sancak-i Arvanid, Ankara, 1987.

İnalcık, Halil, Osmanlı Devleti’nin Yükselişi Fatih Sultan Mehmed, İslam Tarihi Kültür ve Medeniyeti, I, çev. Hulusi Yavuz, Ed. M. Holt, A. K. S. Lambton ve B. Lewis, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 1997.

İnalcık, Halil, Osmanlı İmparatorluğunun Ekonomik ve Sosyal Tarihi 1300-1600, I, çev. Halil Berktaş, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Eren Yayıncılık, 2002.

İnternethaber, “Din adamları birbirine girdi”, 2021, <https://www.internethaber.com/din-adamlari-birbirine-girdi-137819h.htm>. (05.05.2024).

İpşirli, Mehmed ve Muḥammad Da’ūd Tamîmî, *The Muslim Pious Foundations and Real Estates in Palestine*. IRCICA, 1982.

Johnson, Paul, *Yahudi Tarihi*, çev. Filiz Orman, Pozitif Yayınları, İstanbul, 2001.

Kallek, Cengiz, “Men”, DİA, Diyanet İşleri Başkanlığı, Ankara, 2004, XXIX, s. 105-107.

Kallek, Cengiz, “Müd”, DİA, Diyanet İşleri Başkanlığı, Ankara, 2006, XXXI, s. 455-457.

Kallek, Cengiz, “Rıtl”, DİA, Diyanet İşleri Başkanlığı, İstanbul, 2008, XXXV, s. 52-55.

Karaca, Ayşenur (Ed.), *Yahudilerin Babil Sürgünü*, (MÖ 586), Göç Hareketleri Araştırmaları Koordinatörlüğü, Hayat Sağlık ve Sosyal Hizmetler Vakfı, Ankara, 2017.

Karacan, Sami, Esin Karacan ve Yüksel Güngör, “Evliya Çelebi Seyahatnâmesinde İnanç Turizmi Açısından Hac Ziyareti”, III. Disiplinlerarası Turizm Araştırmaları Kongresi Bildiri Kitabı, Cilt: 1, Aydın, 2014, (s. 829-843).

Karaman, Lütfullah, “Filistin”, DİA, Diyanet İşleri Başkanlığı, İstanbul, 1996, XIII, s. 89-103.

Karga Göllü, Bilge, “XVII. Yüzyılda Kudüs’te Olmak: Hıfzî’nin Kudüs İzlenimleri.” İsrailiyat: İsrail ve Yahudi Çalışmaları Dergisi, Sayı: 2, 2018, s. 132-145.

Kark, Ruth ve Shimon Landman, “The Establishment of Muslim Neighbourhoodsin Jerusalem, Outside the Old City, During the Late Ottoman Period”, Palestine Exploration Quarterly, Cilt: 112, 1980, (s. 113-135).

Karşlı, İbrahim Hilmi, “Kur’ân’da Yahudi Din Adamlığı”, Milet ve Nihal, Cilt: 7, Sayı: 1, (s. 61-93).

Kasmo, Ruba, “16.Yüzyılda Kudüs’te Osmanlı Kentsel Müdahaleleri”, Kudüs Tarih, Şehir, Toplum, Ed. Yunus Çolak ve Latif Karagöz, İlem Yayınları, İstanbul, 2019, (s. 169-188).

Katz, Itamar ve Ruth Kark, “The Greek Orthodox Patriarchate of Jerusalem and Its Congregation Dissent over Real Estate”, International Journal of Middle East Studies, Cilt: XXXVII, Sayı: 4, Aralık 2005, (s. 509-534).

Kaya, Remzi, “Ehl-i Kitap”, DİA, Diyanet İşleri Başkanlığı, İstanbul, 1994, X, s. 516-518.

Kaygalak, Sevilay, “Osmanlı’da Kentsellik ve Kentler: Kent Tarihi Yazımında Kültür Elçiliklerin Ötesine Geçebilmek”, Mülkiye, Cilt: 29, Sayı: 246, 2005, (s. 19-36).

Kenaan-Kedar, Nurith, “Symbolic Meaning in Crusader Architecture: the Twelfth Century Dome of the Holy Sepulchre Church in Jerusalem”, Cahiers archéologiques, Cilt: 34, 1986, (s. 109-118).

Kenanoğlu, M. Macit, Osmanlı Millet Sistemi / Mit ve Gerçek, Klasik Yayın Evi, İstanbul, 2004.

Keshman, Anastasia, “Church of the Holy Sepulchre, Jerusalem”, Encyclopedia of Medieval Pilgrimage, Leiden-Boston, 2010, s. 110-112.

Kırkız, Mustafa, Kutsal Kitaplardaki Tarihi Olaylar ve Edebi Yorumu (Hz. Âdem'den Hz. Lut'a Kadar), Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ, 2009.

Kızıloğlu, Sedat “İsrail Devleti'nin Kuruluşuna Kadar Geçen Süreçte Yahudiler ve Siyonizm'in Gelişimi”, Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt: II, Sayı: 1, 2012, (s. 35-65).

King, Rebecca M., The Sacred State: Religion, Politics and The Jerusalem Temple, Scripps Senior Theses, Scripps College, 2012.

Koca, Salim, “Haçlı Seferleri Sebep ve Sonuç Bakımından Nasıl Değerlendirilebilir”, Akademik Bakış, Cilt: 10, Sayı: 20, 2017, (s. 15-34).

Koç, Malike, İsrail Devleti'nin Kuruluşu ve Bölgesel Etkileri 1948-2006, İstanbul, Günizi Yayıncılık, 2006.

Koç, Ümit, 1527-1528 (H. 934) Tarihli Gazze Mufassal Tahrir Defterinin Değerlendirilmesi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ, 1996.

Koç, Yunusi “Osmanlı'da Kent İskânı ve Demografisi (XV.-XVIII. Yüzyıllar)”, Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi, Cilt: 3, Sayı: 6, 2005, (s. 161-210).

Korkmaz, Seyfullah, “Türklerin Gözünde Kudüs Hüzün ve Elem”, Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi, Cilt: 5, Sayı: 61, Aralık 2017, (s. 28-53).

Köse, Feyza Betül, “Osmanlı Dönemi Kudüs'ünde İdari ve Sosyal Yapı”, Belgü, Sayı:1, (s. 161-199).

Kuban, Doğan, “Anadolu-Türk Şehrî Tarihî Gelişmesi, Sosyal ve Fizikî Özellikleri Üzerinde Bazı Gelişmeler”, Vakıflar Dergisi, Sayı: 7, (s. 53-73).

Kunt, Metin, “Süleyman Dönemine Kadar Devlet ve Sultan: Uç Beyliğinden Dünya İmparatorluğuna”, Kanûnî ve Çağı Yeniçağda Osmanlı Dünyası Ed. Metin Kunt ve Christine Woodhead, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1988.

Kurt, Ali Osman, Babil Sürgünü Sonrası Ezra Önderliğinde Yahudiliğin Yeniden Yapılandırılması, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2006.

Kurt, Ali Osman, Erken Dönem Yahudi Tarihi (Yahudiliğin Mimarı Ezra), IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2007.

Kurtaran, Uğur, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Millet Sistemi”, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Sayı: 8, 2011, (s. 57-71).

Kuruvilla, Samuel J., “The Politics of Mainstream Christianity in Jerusalem”, History Studies, Middle East Special Issue, 2010, (s. 199-225).

Kutluay, Yaşar, İslâm ve Yahudi Mezhepleri, Anka yayınları, İstanbul, 2001.

Küçük, Abdurrahman, “Beytülâhm”, DİA, Diyanet İşleri Başkanlığı, İstanbul, 1992, VI, s. 86-88.

Kütahyalı Firâkî Abdurrahmân Çelebî, Se’âdetnâme Yavuz Sultân Selim Hân ve Kânûnî Sultan Süleymân Hân’ın Gazâları (1512-1527 Seneleri Arası Manzûm Osmânî Tarîhi), Şaban Er (haz.), Kutup Yıldızları Yayınları, İstanbul, 2013.

Lapidus, Ira M., İslam Toplumlari Tarihi, (1), Hazreti Muhammed’den 19. Yüzyıla, çev. Yasin Aktay, İletişim Yayınları, 5. Baskı, İstanbul, 2013.

Lehmann, Matthias B., Ladino Rabbinic Literature and Ottoman Sephardic Culture, Indiana University Press, Indianapolis, 2005.

Leithart, Peter J., “Where Was Ancient Zion?” Tyndale Bulletin, Cilt: 53, Sayı: 2, 2002, (s. 161-175).

Lewis, Bernard, “Eyyubiler ve Memlûk Saltanatı”, çev. Hamdi Aktaş, İslam Tarihi Kültür ve Medeniyeti I, Kitabevi yayınları, İstanbul, 1997.

Lewis, Bernard, Ortadoğu İki Bin Yıllık Ortadoğu Tarihi, çev. Selen Y. Kölay, Arkadaş yayınları, 13. Baskı, Ankara, 2017.

Lewis, Bernard, The Jews Of Islam, Princeton University Press, New Jersey, 1984.

Lütfi Paşa, “Asafname”, Osmanlı Kanûnları IV, nşr. Ahmet Akgündüz, İstanbul, 1992.

Lybyer, Albert Howe, Kanûnî sultan Süleyman Devrinde Osmanlı İmparatorluğu'nun Yönetimi, çev. Seçkin Cılızoğlu, Süreç Yayınları, İstanbul, 1987.

Ma'ani, Sultan Abdullah, Abd alrzaq Al-Maani ve Mohammed Al-Nasarat, "Jerusalem In Classical Ages: A Critical Review", Mediterranean Archaeology and Archaeometry, Cilt: 14, Sayı: 2, 2014, (s. 139-154).

Mahmud, Nânâ, Yahudi Tarihi, çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, 2008.

Mark, Joshua J. "Ancient City", Ancient History Encyclopedia, <https://www.ancient.eu>, (05. 06. 2017).

Marris, Colin, The Sepulchre of Christ and the Medieval West (From the Beginning to 1600), New York, 2005.

Mazak, Ali, Emevîlerin Sonuna Kadar Kudüs ve Filistin, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1989.

Mazza, Roberto, Jerusalem-From The Ottomans to The British, New York, 2009.

McGuckin, John A., Jerusalem, Patriarchate of, The Encyclopedia of Eastern Orthodox Christianity, I, Sussex, 2011.

Mert, Rabia, Tarihsel, Mitolojik ve Dini Bağlamda Kutsal Bir Mekân Olarak Kudüs, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun, 2017.

Mete, Reyhan, "Yahudi, Hristiyan ve Müslüman Sanatlarında Kudüs İmgesi", İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2005.

Mihail Macarov, Kudüs Yolculuğu Edirne, İstanbul, İzmir, İskenderiye 1868-1869, Hüseyin Mevsim (haz.), Kitap yayınevi, İstanbul, 2015.

Muhammed bin Abdullah Timurtâşî, el-Fetâvâ, thk. Abdullah Mahmud Ebu Hassan, Amman: Dâru'l-Feth, 2014.

Murphy, Jerome and O'Connor, The Holy Land, New York, 2008.

Mustafa Cezar, Mufasssal Osmanlı Tarihi II, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2011.

Mustafa Nuri Paşa, Netâyicü'l-Vukû'ât Kurumlarıyla Osmanlı Tarihi I-IV, Yılmaz Kurt (der.), Birleşik Dağıtım Kitabevi, Ankara, 2008.

Nicault, Catherine, “Osmanlı Kudüs’üne Dönüş”, Kudüs 1850-1948, Ed. Catherine Nicault, Çev. Estreya Seval Vali, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001.

Nicolas (1600-1667), Guillaume Sanson (1633-17039), World Atlas, Classical Atlas, 1665, <https://www.davidrumsey.com/> (25.11.2020).

Oğuz, Mustafa, Hüccetlerin Diplomatik Yönden Tahlili (XVII. Yüzyıl), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1988.

Olgun, Hakan, “Kilise Defterleri’ne Göre İstanbul’da Gayrimüslim Cemaatlerin Dini ve Sosyal Görünümü: Üç Numaralı Kilise Defteri Örneği”, Dinsel ve Kültürel Farklılıkların Bir arada Yaşaması Tecrübesi İstanbul Tecrübesi, Ed. M. Fatih Arslan ve Muhammed Veysel Bilici, İstanbul, 2010, (s. 223-233).

Orhonlu, Cengiz, Osmanlı İmparatorluğunda Aşiretlerin İskânı, Eren yayıncılık, İstanbul, 1987.

Ortaylı, İlber, “Osmanlı İmparatorluğunda Millet Nizamı”, AÜHFD (Hamide Topçuoğlu’na Armağan), Sayı: 498, 1995, (s. 85-92).

Ortaylı, İlber, Hukuk ve İdare Adamı Olarak Osmanlı Devleti’nde Kadı, Turhan Kitabevi, Ankara, 1994.

Ortaylı, İlber, Osmanlı İmparatorluğu’nda Millet Sistemi, (Ed. H.C. Güzel ve A. Birinci), Genel Türk Tarihi, (6), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002.

Ortaylı, İlber, Osmanlı Kadısı Tarihi Temeli ve Yargı Görevi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesi Dergisi, Cilt: 30, Sayı:1, 1975, (s. 117-128).

Ortaylı, İlber, Tanzimattan Cumhuriyete Yerel Yönetim Geleneği, Hil Yayınları, İstanbul, 1985.

Ortaylı, İlber, Türkiye İdare Tarihine Giriş, Turhan Kitabevi, Ankara, 1996.

Oruç, Haydar, “Mescid-İ Aksa: Tarihi, Statüsü ve Güncel Gelişmeler”, Ortadoğu Enstitüsü, Sayı: 15, Aralık 2015, (s. 1-8).

Öksüz, Mustafa, “Filistin’in XVI. yüzyıldaki Nüfusuna Dair Kaynaklar: Mufasssal Tahrir Defterleri”, Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi, Sayı: 14, 2016, (s. 253-264).

Öksüz, Mustafa, “Osmanlı İdaresi'nin İlk Yüzyılında Kudüs-i Şerif Sancağı'nda Yahudi Nüfusu”, Journal of Islamic Jerusalem Studies, Cilt: 16, Sayı: 2, 2016, (s. 1-29).

Öksüz, Mustafa, “Osmanlı Kudüs’ünde Bir Köy: Beyt Câlâ (XVI. Yüzyıl)”, Kocatepe İslami İlimler Dergisi, Cilt: 5, Sayı: 2, 2022, (s. 395-413).

Öksüz, Mustafa, “XVI. Yüzyıl Kudüs Sancağı'nda Bir Köy: Beytülahm”, Şarkiyat İlmi araştırmalar Dergisi, Cilt: 14, Sayı: 3, (s. 1031-1051).

Öksüz, Mustafa, Şam Eyaletinin Güney Sancaklarında (Filistin) Nüfus XVI. YY, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2016.

Örenç, Aşır, Hadislerde Kutsal Mekân Algısı, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta, 2013.

Öz, Mehmet, “Osmanlı Klasik Döneminde Anadolu Kentleri”, Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi, Cilt: 3, Sayı: 6, 2005, (s. 57-88).

Özcan, Altay Tayfun, “Trifon Karabeynikov’un Seyahat Raporu”, Belleten, Cilt: 74, Sayı: 270, 2010, (s. 369-388).

Özcoşar, İbrahim ve Ekrem Akman, “Osmanlı Kudüs’ünde Ecnebi Kilise Arazilerinin Vergiden Muafiyeti Meselesi”, Beytü’l-makdis Araştırmaları Dergisi, Cilt: 18, Sayı: 2, 2018, (s. 15-34).

Özcoşar, İbrahim, “Beytullahim ve Kamame’yi Paylaş (ama)mak: 19. Yüzyılda Kudüs’te Ermeni-Süryani Tartışmalar”, Journal of Islamic jerusalem Studies Beytü’l-makdis Araştırmaları Dergisi, Cilt: 17, Sayı: 2, 2017, (s. 1-10).

Özcoşar, İbrahim, “Osmanlı Devleti’nde Gayrimüslimlerin Hukuki Durumu ve Millet Sistemi”, Dicle Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, Sayı: 7, 2003, (s. 124-139).

Özdeğer, Mehtap “Osmanlı İmparatorluğu’nda Mîrî Arazi Rejimi ve Tahrir Geleneği”, Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt: 3 Sayı: 5, 2003, (s. 1-13).

Özdemir, Hüseyin, Abdülhamid’in Filistin Çılgılığı, Hazine Yayınları, İzmir, 2010.

Özdeş, Gündüz, Türk Çarşıları, Tepe Yayınları, Ankara, 1998.

Özek, Fatih, Kitâbu Fezâ’ili’l Mekke Ve’l Medine Ve’l Kudüs, İnceleme Metin-Dizin-Tıpkıbasım, Kesit Yayınları, Birinci Baskı, İstanbul, 2015.

Özer, Serkan, Fâtımî Haçlı İlişkileri (1098-1171), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2015.

Özergin, M. Kemal, Sultan Kanûnî Süleyman Han Çağına Ait Tarih Kayıtları, Erzurum, 1971.

Özey, Ramazan, Dünya Denkleminde Ortadoğu Coğrafyası, Akif Yayınevi, İstanbul, 2009.

Öztuna, Yılmaz, Büyük Osmanlı Tarihi Osmanlı Devleti’nin Siyasi, Medenî, Kültür, Teşkilat ve Sanat Tarihi, (II), Ötüken Neşriyat, İstanbul, 1994.

Öztuna, Yılmaz, Kanûnî’nin Türk ve Dünya Tarihindeki Yeri, Kanûnî Armağanı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2. Baskı, Ankara, 2001.

Öztuna, Yılmaz, Yavuz Sultan Selim, Babıali, Kültür Yayıncılığı, 4. Baskı, İstanbul, 2009.

Öztürk, Mustafa, “Tarihî Seyrin Şehirlerin Fizikî ve Sosyal Yapısına Etkileri Üzerine Bazı Tespitler”, Gazi Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, Cilt: XXIX, Sayı: Prof. Dr. Reşat Genç Özel Sayı I, 2009, (s. 626-640).

Öztürk, Mustafa, Tarih Felsefesi, Elazığ, 1999.

Pakalın, Mehmet Zeki, Osmanlı Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, I Baskı, İstanbul, 1983,

Pamuk, Bilgehan, “Osmanlılar Zamanında Rum-Ermeni Kiliseleri Arasındaki İlişkiler (Kudüs Örneği)”, Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, Sayı: 16, 2001, (s. 233-257).

Pedersen, Kirsten Stoffregen, “Pilgrims and Ascetics From Africa: The Ethiopian Church and Community of Jerusalem”, The Christian Communities of Jerusalem and the Holy Land, Studies in History, Religion and Politics, Ed. Anthony O'mahony, University of Wales Press, Cardiff, 2003.

Peri, Oded, Christianity Under Islam in Jerusalem: The Question of the Holy Sites in Early Ottoman Times, Boston, 2001.

Perowne, Stewart Henry, Buzzy Gordon, Joshua Prawer, Bernard Wasserstein ve Michael Dumper, “Jerusalem”, Encyclopedia Britannica, <https://www.Britannica.Com/Place/Jerusalem>. (05. 06. 2023).

Pitcher, Donald Edgar, Osmanlı İmparatorluğu'nun Tarihsel Coğrafyası Başlangıcından XVI. yüzyılın Sonuna Kadar Sultanlığın Genişleme Sürecini Gösteren Ayrıntılı Haritalarla Birlikte, Çev. Bahadır Tırnakçı, YKY Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 2001.

Pirenne, Henri, Orta Çağ Kentleri Kökenleri ve Ticaretin Canlanması, çev. Şadan Karadeniz, İletişim Yayınları, 4. Baskı, İstanbul, 1994.

Polat, İbrahim Ethem, Evliya Çelebi'nin İzinde-Kudüs Seyahatnamesi, Ankara, 2011.

Prens Viktor Napoli Emanuel, Filistin Seyahatnamesi (Seyahatname-i Arz-ı Filistin) Malumat-ı Tarihiyye ve Coğrafiyye, Ed. Mehmed Refet, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul, 2017.

Rochelle, Davis, “Ottoman Jerusalem: The Growth of The City Outside The Walls”, Jerusalem 1948 The Arab Neighbourhoods And Their Fate In The War, Chapter One, Ed. Salim Tamari, The Institute of Jerusalem Studies & Badil Resource Center, Second Revised Edition, Jerusalem, 2002.

Rubin, Rehav, “Greek-Orthodox Maps of Jerusalem From The Seventeenth And Eighteenth Centuries” e-Perimetron, Cilt: 8, Sayı: 3, 2013 (s. 106-132).

Runciman, Steven, Haçlı Sefeleri Tarihi Kudüs Krallığı ve Frank Doğu 1100-1187 II, Çev. Fikret Işıltan, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2. Baskı, Ankara, 1992.

Runciman, Steven, Haçlı Seferleri Tarihi I. Birinci Haçlı Seferi ve Kudüs Krallığı'nın Kuruluşu, I, Çev. Fikret Işıltan, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 3. Baskı, Ankara, 1998.

Sağlam, Nevzat, "Arşiv Belgelerine Göre Selahaddin Eyyûbî'nin Kudüs Vakıfları", Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi, Cilt: 6, 2017, (s. 403-424).

Sanjian, Avedis K., The Armenian Communities In Syria Under Ottoman Dominion, Harvard Universty Press, Harvard, 1965.

Sarı, Mevlüt, Arapça Türkçe Lügat, İstanbul, 1982.

Sarınay, Yusuf, Osmanlı Belgelerinde Filistin, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivi Daire Başkanlığı Yayın, İstanbul, 2009.

Sasse, Marcus, Jerusalem, https://www.academia.edu/41215885/Jerusalem_update_2019_, (28.06.2024).

Satış, İhsan ve Kılıç Sami, "Osmanlı Arşiv Vesikalarına Göre Hristiyan Cemaatlerin Kamame Kilisesi ile İlgili Tartışmalar", History Studies, Cilt: 3, Sayı: 3, 2011, (s. 225, 244).

Satış, İhsan ve Muhammed Ceyhan, "Kudüs'teki Rum Cemaatine Ait Bir Defter: 10 Numaralı (Kamame) Kilise Defteri (13 belge ile birlikte)", Belgeler, Cilt: XXXIII, Sayı: 37, Ayrı Basım, 2014, (s. 21-73).

Satış, İhsan, "8 Numaralı (Kamame) Kilise Defteri'nin Tanıtımı ve Fihristi", Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, Cilt: 5, Sayı: 21, Bahar 2012, (s. 306-313).

Savaşkan, Cem Bahadır, "Şarap Yasağının XVI. Yüzyıl Divanlarındaki İzleri ve Kanûnî Sultan Süleyman Dönemi Şarap Yasağı", Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Sayı: 5, 2013, (s. 71-101).

Saydam, Abdullah, Osmanlı Medeniyeti Tarihi, Derya Kitabevi, Trabzon, 1999.

Seyfeli, Canan, "Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimlerin İdari Yapısı: Ermeniler Örneği", Milet ve Nihal İnanc, Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi, Sayı: 2, 2005, (s. 129).

Shaw, Stanford J., Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye C.1 Gaziler İmparatorluğu Osmanlı İmparatorluğu'nun Yükselişi ve Çöküşü 1280-1808, Çev. Mehmet Harmanlı, e Yayınları, İkinci Baskı, İstanbul, 2004.

Shomalı, Qustandı, "Church of The Nativity: History & Structure", Proceedings of the International Congress More Than Two Thousand Years In The History Architecture-UNESCO International Congress, 10-12 September, 2001, Paris.

Silahşor, Feth-nâme-i Diyâr-ı Arab, nşr. Selahattin Tansel, Tarih Vesikaları, Sayı 17, İstanbul, 1957.

Singer, Amy, Kadılar Kullar Kudüslü Köylüler, çev. Sema Bulutsuz, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1996.

Singer, Amy, Osmanlı'da Hayırseverlik Kudüs'te Bir Haseki Sultan İmareti, çev. Dilek Şahin, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2004.

Smith, George Adam, Jerusalem: Topography, Economics And History From The Earliest Times to A.D. 70, Hodder And Stoughton, London, 1907.

Solak-zâde Mehmed Hemdemî Çelebî, Solak-zâde Tarihi, Vahid Çabuk (haz.), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1989.

Soysal, Umut, "Devlet Arşivleri Başkanlığı, Osmanlı Arşivi'nde Tasnifi Tamamlanan Yeni Defterler Üzerine Bir Değerlendirme "Yeni Defterler / Yeni Ufuklar", Hazine-i Evrak Arşiv ve Tarih Araştırmaları Dergisi, Cilt: 2, Sayı: 2, 2020, (s. 213-224).

Söylemez, Mehmet Mahfuz, "Kudüs ve Osmanlı Arşiv Vesikaları Işığında Yahudilerin Bölgeye Yerleşmeleri Üzerine Notlar", Siirt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt: 1, Sayı: 2, 2016, (s. 33-56).

Söylemez, Mehmet Mahfuz, İslam Şehirleri, Düşün Yayıncılık, İstanbul, 2011.

Steih, Abdalqader, Kudüs Sancağı'nda Osmanlı İdaresi (XVIII. Yüzyılın İlk Yarı), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2016.

Sümer, Faruk, "Döğër", DİA, Diyanet İşleri Başkanlığı, İstanbul, İstanbul, 1994, IX, s. 514-515.

Sümer, Faruk, “Yavuz Sultan Selim Halifeliği Devraldı Mı?”, Belleten, LVI/217, Ankara, 1992, (s. 675-701).

Şahin, Cemalettin ve Rauf Belge, “İbn Haldun’da Coğrafi Determinizm”, Akademik Bakış Dergisi, Sayı: 57, Eylül-Ekim 2016, s. 439-467.

Şahin, İlhan, “Nahiye”, DİA, Diyanet İşleri Başkanlığı, İstanbul, 2006, XXII, s. 306-308.

Şahin, İlhan, “Tımar Sistemi Hakkında Bir Risale”, İÜEFTD, Cilt: XXXII, 1979, (s. 905-903).

Şahin, İlhan, “XVI. Yüzyılda Osmanlı Anadolu’su Göçebelerinin İdari ve Sosyal Yapısı”, Tarih Enstitüsü Dergisi (Prof. Dr. M. Münir Aktepe’ye Armağan), Sayı: 15, 1997, (s. 253-265).

Şahin, Süreyya, Fener Patrikhânesi ve Türkiye, İstanbul, 1980.

Şahinalp, Mehmet Sait ve Veysi Günel, “Osmanlı Şehircilik Kültüründe Çarşı Sisteminin Lokasyon ve Çarşı İçi Kademelenme Yönünden Mekânsal Analizi”, Millî Folklor, Cilt: 24, Sayı: 93, 2012, (s. 149-169).

Şakir, Mahmud, Hz. Âdem’den Bugüne İslam Tarihi, çev. Ferit Aydın, Kahraman Yayınları, İstanbul, (7), 2004.

Şentürk, Recep, “İnsan Hakları”, DİA, Diyanet İşleri Başkanlığı, İstanbul, 2000, XXII, s. 227-230.

Şık, Ömer, Hadislerde Giyim Kuşamla İlgili Temel İlkeler ve Uyarıları, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Malatya, 2020.

Şimşek, Muttalip, “Osmanlı Dönemi’nde Kudüs’ün Tanınmış Ailelerinden Hüseyinler”, Üsküdar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Sayı: 8, 2019, (s. 39-75).

Şirvanlı Mahmud, Tarih-i İbn-i Kesîr Tercümesi (Giriş-İnceleme-Metin-Sözlük), Muhammet Yelten (der.), Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1988.

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı (BOA), (DVNS.KLS.d) 8, 9, 10 numaralı defterler.

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı (BOA), Maliyeden Müdevver Defterler (MAD.d.) 711 ve 459 numaralı defterler.

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi Tapu Tahrir Defterleri (BOA, TTD.) 427, 131, 1015, 342, 346, 283, 289, 522 numaralı defterler.

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Mühimme Defterleri (A.DVNS.MHM.d.) 3, 4, 5, 6, 7, 12, 19, 22, 23, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 38, 39, 40, 46, 51, 53, 55, 59, 61, 64, 69, 70, 72 numaralı defterler.

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Kâmil Kepeci Defterleri (KK.d.) 74, 92, 138, 157, 216 numaralı defterler.

T.C. Çevre ve Şehircilik Bakanlığı Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Kuyudu Kadime Arşivi Tahrir Defterleri (TKG.KK.TTD.) 112, 178, 539 numaralı defterler.

T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Osmanlı Belgelerinde Filistin, Hüseyin Özdemir, Cafer Durmuş, A. Semih Torun, Yılmaz Karaca ve Ebubekir Subaşı (yay. haz.), İstanbul, 2009.

Tabakoğlu, Ahmet, “Öşür”, DİA, Diyanet İşleri Başkanlığı, İstanbul, 2007, XXIV, s. 100-103.

Tabakoğlu, Ahmet, Osmanlı İktisai Yapısının Ana Hatları, Osmanlı, (IV), Ankara, 1999.

Tanman, M. Baha, “Bir Fotoğraf Albümünün Penceresinden: Kudüs ve Gazze Sancaklarında Osmanlı Döneminin Sonlarında Yerleşimler ve Mimarlık”, Üç Kitaplı Kentler 19. Yüzyıl Fotoğraflarında Kudüs ve Kutsal Topraklar, Ed. Ekrem Işın, İstanbul, 2008.

Tarik, Ahmed ve Ammar, Rajab Al- Hijaz, Homeland of Abraham and the Israeli Prophets An Arab's Geographical Map for Abraham's Journey Based on Arabia Historical Accounts, Al-Tajdeed Cultural and Social Society, Bahrein, 2006.

Taşdelen, Emine, Yahudilikte Nübüvvet, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 2010.

Taşkın, Ünal, “MAD. 459 Numaralı Deftere Göre Şam ve Sancaklarında Tımar Dağıtımı”, Yeni Türkiye, Orta Doğu Özel Sayısı III, Sayı 84, 2016, (s. 655-672).

Taşkın, Ünal, “Osmanlı Hâkimiyetinin İlk Yıllarında Filistin’de Tımar Sistemi (Gazze ve Kudüs Sancakları Örneği)”, Ekev Akademi Dergisi, Cilt: 17, Sayı: 56, 2013, (s. 40-53).

Taşkın, Ünal, Osmanlı Devleti’nde Kullanılan Ölçü ve Tartı Birimleri, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ, 2005.

Taşkın, Ünal, Osmanlı Hâkimiyetinde Nablus (1516-1600), Malatya, 2013.

Taşkın, Ünal, Osmanlı İdaresinde Safed (1516-1600), Elazığ, 2011.

Taşkın, İsmail, “Yahudi ve Hristiyanların Gözünde Kudüs”, Din ve Hayat, 2022, (s. 20-25).

Tekeli, İlhan, “Anadolu’daki Kentsel Yaşantının Örgütlenmesinde Değişik Aşamalar”, Toplum ve Bilim, Sayı: 9-10, 1980, (s. 36-65).

Tekin, Rahmi, Osmanlı Devleti’nde Gayrimüslimlerin Gündelik Yaşamları (1520 – 1670 İstanbul Örneği), Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, 2008.

Tomar, Cengiz, “Kudüs”, DİA, Diyanet İşleri Başkanlığı, Ankara, 2002, XXVI, s. 334-338.

Topkapı Sarayı Arşivi (TS.MA.) 9414 numaralı defter.

Towner, W. Sibley, “A Crisis Of The İmagination: The Real Jerusalem Confronts The İdal Jerusalem”, Ed. Judith Tucker, Arab Jerusalem, 1996 Symposium (Georgetown: Centre For Contemporary Arab Studies, Georgetown University), www.Georgetown.Edu/Sfs/Programs/Ccas/Jerusalem/Towner.Htm, (06.11.2023).

Tudelalı Benjamin ve Ratisbonlu Petachia, Orta Çağda İki Yahudi Seyyahın Tudela’lı Benjamin ve Ratisbon’lu Pettachia İslam Dünyası Gözlemleri, çev. Nuh Arslantaş, M. Ü. İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 2013.

Turan, Sefer, Allah’a İsmarladık Kudüs, İstanbul, 2007.

Turani, Adnan, Dünya Sanat Tarihi, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1995.

Turizm ve Tarihi Eserler Bakanlığı, Filistin Rehberi, Ed. Hamdan Taha ve Wael Hamamra, Türkiye İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı, 2020.

Türkan, Ahmet, “XIX. Yüzyılda Kilise Rekabetlerinin Yaşandığı Kudüs’te Osmanlı’nın Uyguladığı Birlikte Yaşama ve Barış Kültürü Uygulamaları”, İslam Medeniyeti Araştırmaları Dergisi (İMAD), Cilt: 2, Sayı: 1, 2016, (s. 103-138).

Türkantoz, Kayahan, “Kent Kimliğinin Oluşumunda Kutsal Merkezin Yeri: İslam Dönemi Kudüs’ünde Harem-i Şerif Örneği”, Tasarım Kuram, Sayı: 4, 2006, (s. 60-70).

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, Kudüs’te Hristiyan Mezhep ve Milletlerin İdaresi “Kıyâme Kilisesi Defterlerinin Karşılaştırmalı Neşri”, Numan Yekeler, Yılmaz Karaca, Mehmed Selim Temel, İskender Türe, Vahdettin Atık (yay. haz.), Seçil Ofset, İstanbul, 2019.

Uğurluel, Talha, Arzın Kapısı Kudüs Mescid-i Aksâ, İstanbul, 2016.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, Osmanlı Tarihi, Cilt II, 8. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1998.

Üçok, Bahriye, İslam Tarihi Emeviler-Abbasiler, Milli Eğitim Basımevi Bilim ve Kültür Eserleri Dizisi, İkinci Baskı, Ankara, 1983.

Ünal, Mehmet Ali, Çemişgezek Sancağı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2018.

Ünal, Mehmet Ali, Osmanlı Sosyal ve Ekonomik Tarihi, İstanbul, 2014

Vasiliev, Alexander Alexandrovich, “History of the Byzantine Empire”, Wisconsin Studies Sociel Sciences and History, çev. S. Ragozin, Madison, Wisconsin, 1928.

Vincent, Hugues and Bethléem, Felix-Marie Abel, Le Sanctuaire de la Nativité, Librairie Victor Lecoffre, Paris, 1914.

Walter, A. Elwell, “Jerusalem”, Baker’s Evangelical Dictionery of Biblical Theology, Grand Rapids, Michigan, 1996.

Warren, Charles, The Temple Or The Tomb, London, 1880.

Watt, Alexander P., Palestine Under the Moslems A Description of The Holy Land From A.D. 650 To 1500, Translated From The Works of The Mediavel arab Geographers By Guy Le Strange. With Maps And Illustrations, Paternoster Square, 1890.

Weber, Max, Şehir-Modern Kentin Oluşumu, Çev. Musa Ceylan, Bakış Yayınları, İstanbul, 2010.

Weber, Max, The Agrarian Sociology of Ancient Civilizations, London, 1976.

Wellhausen, Julius, İslam'ın En Eski Tarihine Giriş, çev. Fikret Işıltan, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1960.

Willis, M. A. Robert ve F. R. S., The Architectural History of Church of the Holy Sepulchre At Jerusalem, New York, 1918.

Wilson, Charles William, Golgotha and Holy Sepulchre, London, 1906.

Wyne, Hugh, “Kilise Tarihinde Antisemitizm”, çev. Süleyman Turan, Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi, Cilt: IV, Sayı: 1, 2004, (s. 275-290).

Yediyıldız, Bahaeddin, “Klasik Dönem Osmanlı Toplumuna Genel Bir Bakış”, Türkler, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, X, s. 183-215.

Yetkin, Suut Kemal, İslam Mimarisi, Ankara Üniversitesi Yayın Evi, Ankara, 1959.

Yıldırım, Filiz, “Mühimme Defterleri'ne Göre Osmanlı Devleti'nde Şarap”, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt: 31, Sayı:1, (s. 495-514).

Yılmaz, Can, İslâm Şehirlerinin Fiziki Yapısı, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., Ankara, 1995.

Yılmaz, Ömer Faruk, Vesika ve Resimlerle Osmanlı Döneminde Kudüs, Çamlıca Basım Yayın ve Tic., İstanbul, 2009.

Yonah, Michael Avi and Stern Menahem and Shimon Gibson, “Jerusalem Second Temple Period”, Encyclopaedia Judaica, 2. baskı, Association With Keter Publishing House Ltd., Jerusalem, XI, s. 147-151.

Yonah, Michael Avi ve Shimon Gibson, “Jerusalem The Roman Period”, Encyclopaedia Judaica, 2. baskı, Association With Keter Publishing House Ltd., Jerusalem, XI, s. 151-153.

Yonah, Michael Avi, Shimon Gibson, “Jerusalem History”, Encyclopaedia Judaica, 2. baskı, Association With Keter Publishing House Ltd., Jerusalem, XI, s. 144-149.

Yurdakul, İlhami, “Kudüs Mezhep Müftüleri, Naibleri ve Kadıları, Osmanlı Döneminde Kudüs’te İlmi Hayat ve Eğitim”, Uluslararası Sempozyum Bildirileri, Ed. Zekeriya Kurşun ve Ahmet Usta, İstanbul, (s. 149-168).

Yücel, Yaşar ve Ali Sevim, Klasik Dönemin Üç Hükümdarı Fatih Yavuz Kanûnî, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1991.

Yücel, Yaşar ve Ali Sevim, Türkiye Tarihi II. Osmanlı Dönemi (1300-1566), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1990.

Zakaria, Mohammad, “The Holy Sepulcher and the Garbage Dump: An Etymology”, Jerusalem Quarterly, Cilt: 50, 2012, (s. 108-112).

Zambaur, E. V., “Kantar”, Millî Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi, 1986, VI, s. 165.

Ze’evi, Dror, Kudüs 17. Yüzyılda Bir Osmanlı Sancağında Toplum ve Ekonomi, çev. Serpil Çağlayan, Tarih Vakfı Yurt Yayınları 92, İstanbul, 2000.

Zeyrek, Servet, Kur’an’da Yahudilik ve İsrailoğulları-Kavramsal Analiz, Bir Yayıncılık, İstanbul, 2017.

EKLER

EK-1. Madaba Kalıntılarında Kudüs Şehri

<https://depositphotos.com/tr/editorial/ancient-map-jerusalem-mosaic-saint-georges-church-madaba-jordan-136762136.html>, (12.10.2020).

EK-2. Madaba Kalıntılarında Kudüs Şehri

[https://www.meisterdrucke.com.tr/fine-art-baski/Byzantine School/414626/Kud%C3%BCs -%C5%9Eehri-ve-%C3%A7evresi,-Madaba-mozaik-haritas%C4%B1ndan-detay,-Bizans,-6.-y%C3%BCzy%C4%B1l-%28mozaik%29.html](https://www.meisterdrucke.com.tr/fine-art-baski/Byzantine%20School/414626/Kud%C3%BCs-%C5%9Eehri-ve-%C3%A7evresi,-Madaba-mozaik-haritas%C4%B1ndan-detay,-Bizans,-6.-y%C3%BCzy%C4%B1l-%28mozaik%29.html), (15.04.2024).

EK-3. XVI. Yüzyıl Kudüs Haritası

Georg Braun (1541-1622) ve Franz Hogenberg, Hierosolyma (Kudüs), Word Atlas, City Atlas, 1575, I s. 52. [https://www.meisterdrucke.com.tr/fine-art-baski/Joris-Hoefnagel/195800/Georg-Braun-\(1541-1622\)-ve-Frans-Hogenberg-\(1535-90\),-c.1572-taraf%C4%B1ndan-yaz%C4%B1lan-'D%C3%BCnya-%C5%9Eehirleri'nden-Kud%C3%BCs-Haritas%C4%B1.html](https://www.meisterdrucke.com.tr/fine-art-baski/Joris-Hoefnagel/195800/Georg-Braun-(1541-1622)-ve-Frans-Hogenberg-(1535-90),-c.1572-taraf%C4%B1ndan-yaz%C4%B1lan-'D%C3%BCnya-%C5%9Eehirleri'nden-Kud%C3%BCs-Haritas%C4%B1.html), (22. 05. 2024).

EK-4. XVI. Yüzyıl Kudüs Haritası

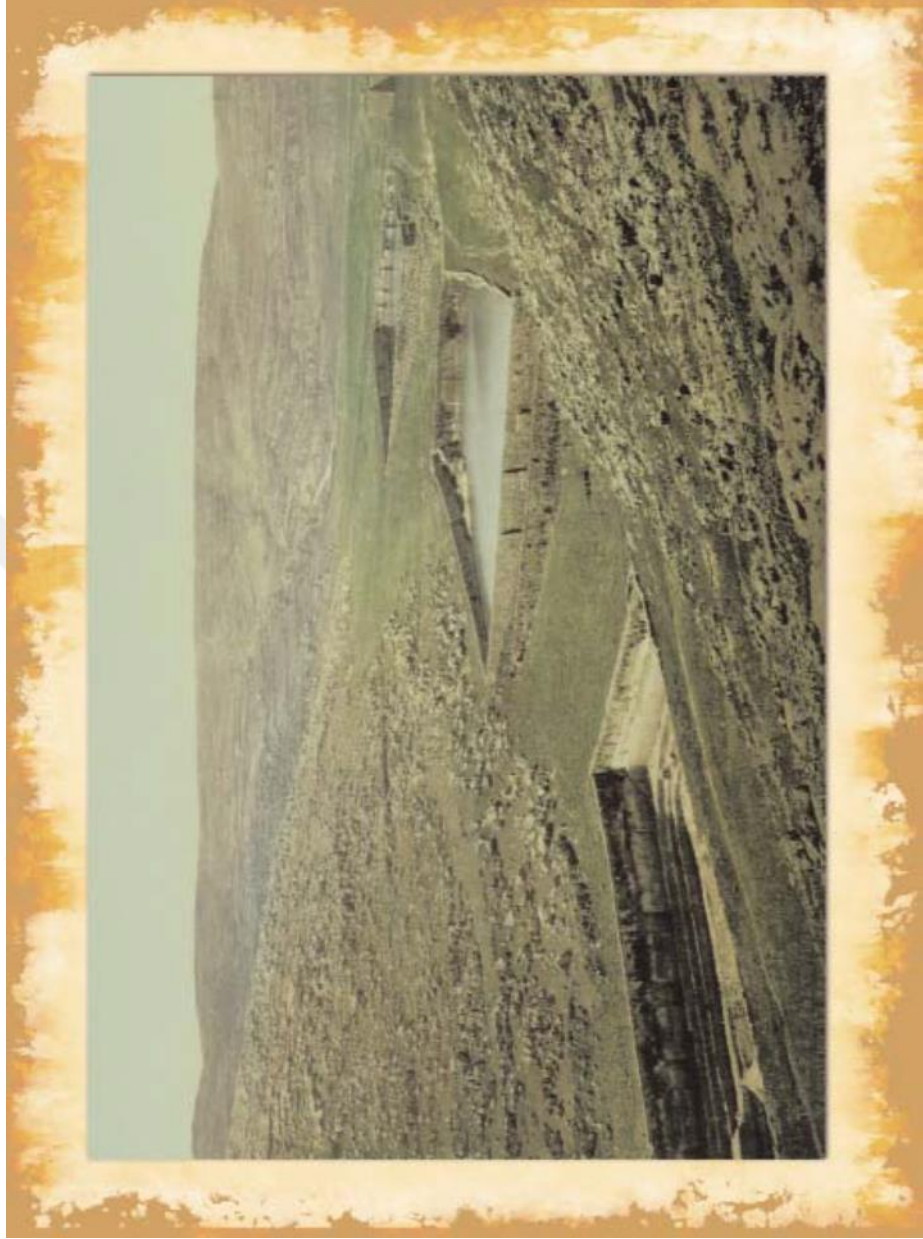
Georg Braun (1541-1622) ve Frans Hogenberg (1535-90), Map of Jerusalem, Civitates Orbis Terrarum, 1572, [https://www.meisterdrucke.com.tr/fine-art-baski/Joris-Hoefnagel/195800/Georg-Braun-\(1541-1622\)-ve-Frans-Hogenberg-\(1535-90\),-c.1572-taraf%C4%B1ndan-yaz%C4%B1lan-'D%C3%BCnya-%C5%9Eehirleri'nden-Kud%C3%BCs-Haritas%C4%B1.html](https://www.meisterdrucke.com.tr/fine-art-baski/Joris-Hoefnagel/195800/Georg-Braun-(1541-1622)-ve-Frans-Hogenberg-(1535-90),-c.1572-taraf%C4%B1ndan-yaz%C4%B1lan-'D%C3%BCnya-%C5%9Eehirleri'nden-Kud%C3%BCs-Haritas%C4%B1.html), (22. 05. 2024).

EK-5. XVI. Yüzyıl Kudüs Haritası

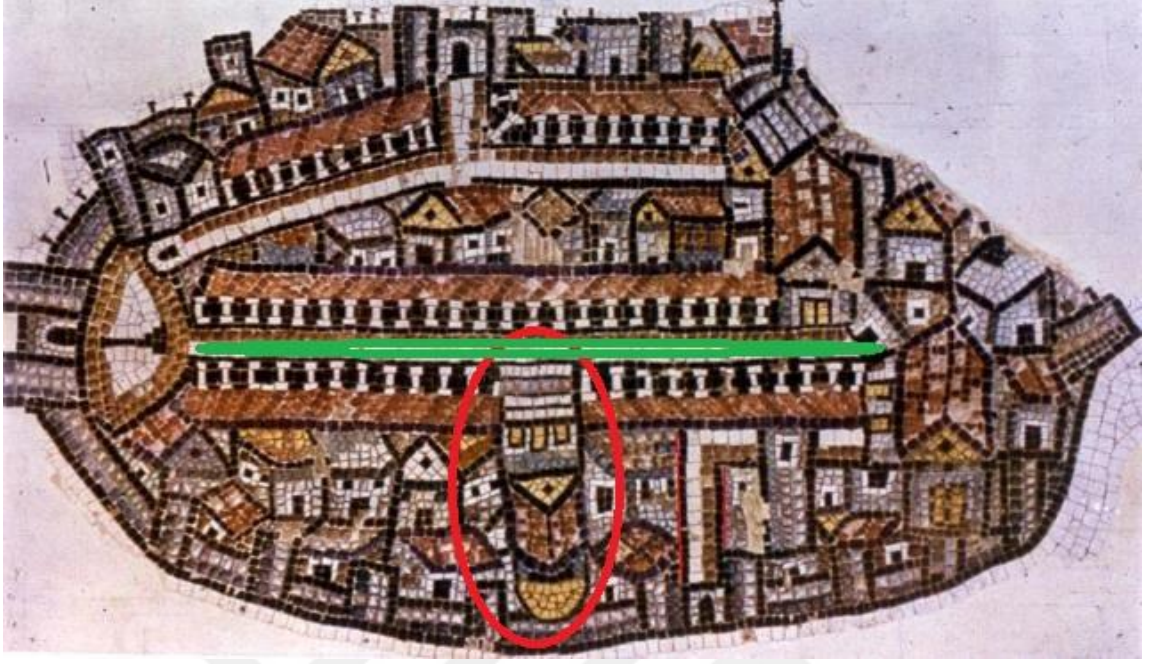
Braun Georg, (1541-1622) ve Franz Hogenberg, Map of Jerusalem, Civitates Orbis Terrarum, 1. baskı, 1588, IV, s. 59, <https://sanderusmaps.com/our-catalogue/antique-maps/asia/holy-land/jerusalem-by-georg-braun-and-frans-hogenberg-29850>, (25.04.2024).

EK-6. Kudüs Çevresindeki Su Havuzları

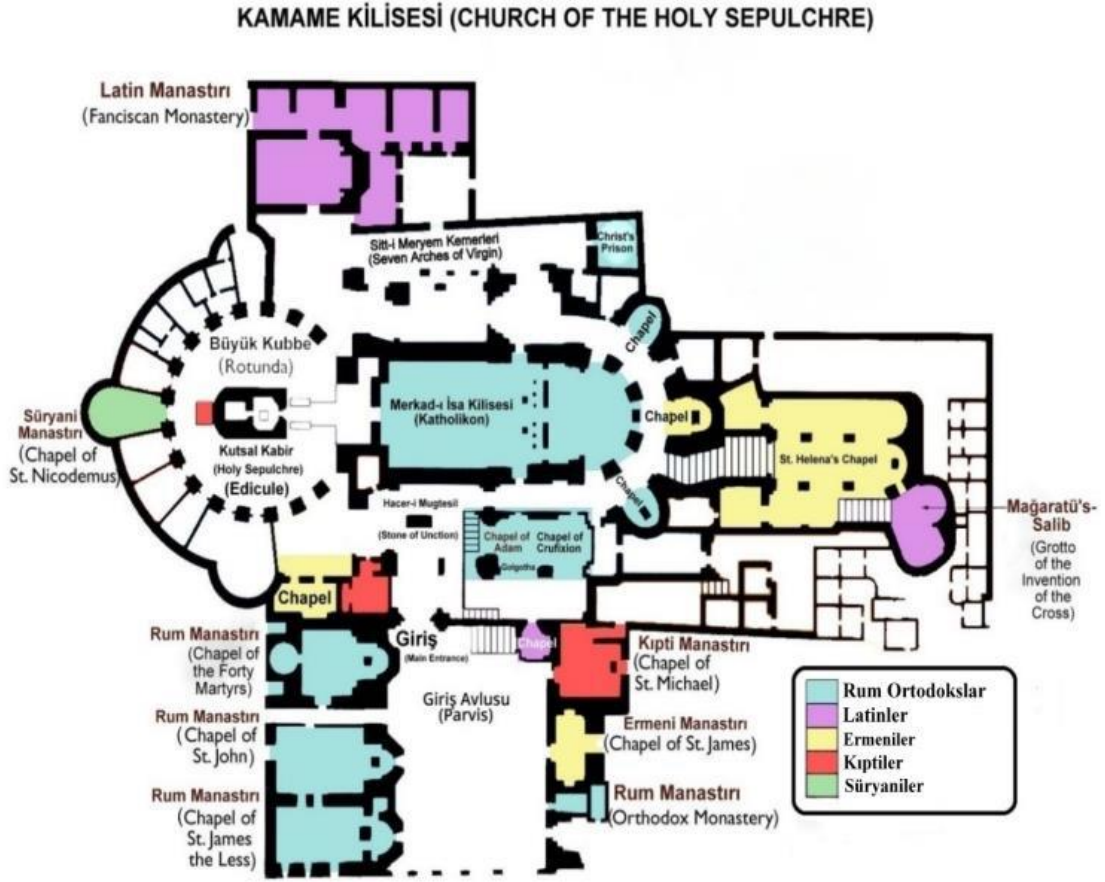
T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Osmanlı Belgelerinde Filistin, Hüseyin Özdemir, Cafer Durmuş, A. Semih Torun, Yılmaz Karaca ve Ebubekir Subaşı (yay. haz.), İstanbul, 2009, s. 96.

EK-7. Madaba Kalıntılarında Kamame Kilisesi

Yasemin Avcı ve Ömür Yazıcı Özdemir, “Kudüs Kamame Kilisesi: Hristiyanlığın Merkezinde Osmanlı Mirası ve Statüko Meselesi”, Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi, Cilt: 15, Sayı: 29, 2019, s. 38.

EK-8. Kamame Kilisesi Bölümleri

Yasemin Avcı ve Ömür Yazıcı Özdemir, “Kudüs Kamame Kilisesi: Hristiyanlığın Merkezinde Osmanlı Mirası ve Statüko Meselesi”, Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi, Cilt: 15, Sayı: 29, 2019, s. 43.

EK-9. Kudüs'ü Ziyaret Eden Hacılar

Nicolas Sanson, (1600-1667), Guillaume Sanson (1633-17039), World Atlas, Classical Atlas, 1665, <https://www.davidrumsey.com/> (25.11.2020).